

Betænkning om

Bibliotekerne i Informationssamfundet

Afgivet af

Udvalget om Bibliotekerne i Informationssamfundet

UBIS

Betænkning nr: 1347

Kulturministeriet
1997

Betænkning om Bibliotekerne i Informationssamfundet
afgivet af Udvalget om Bibliotekerne i Informationssamfundet (UBIS)

Betænkning nr: 1347

Udgivet 1997

1. udgave, 1. oplag

ISBN: 87-87361-59-1

Udgivet af Kulturministeriet

Sats og tryk: Luna Tryk ApS, København

Distribution:
Biblioteksstyrelsen
Nyhavn 31 E
1051 København K
Telefon: 33 73 33 73
Telefax: 33 73 33 72
E-post: bs@bs.dk

Findes også i elektronisk udgave på
Kulturministeriets hjemmeside: www.kum.dk/publ/

ISBN: 87-87361-61-2

Indgået i denne udgave er Delbetænkning 1: Pligtafløsning,
tidligere udgivet 12. juni 1996 med ISBN 87-89147-62-6

Indhold

Sammenfatning af udvalgets overvejelser og anbefalinger.....	4
Indledning	7
Kapitel 1 Bibliotekernes rolle som kultur- og informationsformidlere set i lyset af medieudviklingen	11
Kapitel 2 Fremtidens bibliotek.....	33
Kapitel 3 Reguleringen af bibliotekernes samarbejde. Opgave- og byrdefordeling.....	75
Kapitel 4 Ophavsretlige problemer for biblioteksvirksomhed	111
Kapitel 5 Bibliotekernes økonomiske forhold. Brugerbetaling	125
Appendix Tabeller over grundtal i de viste diagrammer	155
Litteratur	161

Sammenfatning af udvalgets overvejelser og anbefalinger

Bibliotekernes rolle i det nuværende og kommende informationssamfund er ikke vel-defineret, og den kan anskues ud fra forskellige synsvinkler. Uanset fra hvilken er det dog klart, at *tradition og målet* spiller en afgørende rolle: Hvad er man vant til, hvad vil man gerne opnå, og med hvilke midler?

Et enigt udvalg finder, at det høje stade, som præger den danske bibliotekssektor, bør bevares også i fremtiden. Synspunktet indebærer imidlertid væsentlige ændringer i den nuværende tingenes tilstand.

Biblioteker er for nærværende i hovedsagen henvist til at befatte sig med bogens verden. Der er i udvalget enighed om, at udlån af bøger fortsat er og bør være en helt central opgave for bibliotekerne – bogen er et medium med meget betydelige kvaliteter – men bibliotekerne bør også befatte sig med *den nye medieverden*. Det gør mange biblioteker naturligvis allerede nu, men udvalgets bud lyder på, at de nye medier skal være *obligatoriske*: Bibliotekerne skal formidle de medier, der er gængse i befolkningen, og som derfor efterspørges: Videofilm, edb-baserede udgivelser på diskette eller cd-rom, musik m.v. skal stilles til rådighed, ligesom Internetadgang skal være for alle.

Synspunktet virker selvfølgeligt, men kan dog give anledning til overvejelser. De nye medier – navnlig Internet – tilsigter jo netop en direkte kommunikation med slutbrugeren (på ganske samme måde som fjernsynet), og bibliotekssektoren kan dermed synes at blive overflødiggjort.

Udvalgets svar på dette spørgsmål er dels tidsbestemt, dels bestemt af materien: Der vil, uanset hvorledes udviklingen vil forløbe, gå nogle år – 10 eller 20? – før hele befolkningen er så fortrolig med den nye medieverden, at den kan betjene sig selv, og i mellemtiden bør der ikke dannes det, der ofte benævnes et B-hold. Materielt – og det vil vedvare – knytter der sig betydelig interesse til at finde rundt i og *udvælge*, eventuelt forbedre den stadigt stigende informationsstrøm. Det er blandt andet denne udvælgende proces, der er afgørende for bibliotekssektorens rolle i det kommende samfund.

Udvalgets overvejelser om bibliotekernes fremtidige rolle som kultur- og informationsformidlere beskrives i detaljer i kapitel 1 og 2.

Intet bibliotek er selvforsynende, og der skal derfor være et effektivt *samarbejde* mellem bibliotekerne for at tilfredsstille brugernes behov. Dette samarbejde har hidtil i større eller mindre grad været regelstyret, ofte i detaljen. Det er udvalgets grundopfattelse, at denne styring i fremtiden bør være af økonomisk beskaffenhed, således at omkostningerne bliver placeret der, hvor ydelsen efterspørges, typisk i vedkommende kommune. Emnet har imidlertid mange facetter og kan ikke afgøres på samme måde

for hele sektoren. *Centralbibliotekerne* bør fortsat varetage en statslig materialeoverbygning, medens andre støttefunktioner foreslås bragt i udbud blandt interesserede parter. Særlige problemer knytter sig til *forskningsbibliotekerne*, der dels skal varetage videnskabssamfundets behov, dels varetage overbygningsfunktioner for folkebibliotekerne. Reguleringen af bibliotekssektorens samarbejde drøftes i kapitel 3.

I det omfang man pålægger bibliotekssektoren at befatte sig med de nye medier, opstår der alvorlige ophavsretlige problemer. De gamle medier – navnlig bøgerne – er karakteristiske ved, at de ophavsretligt kan *udlånes* uden forfatterens eller forlagernes samtykke. Forfatterne m.v. til bøger på dansk får ganske vist en *biblioteksafgift*, men den har form af en kulturstøtte. Nogle af de nye medier (filmværker og edb-programmer) kan derimod efter den gældende lovgivning – der er baseret på de europæiske harmoniseringsdirektiver – ikke udlånes uden samtykke, og det vil normalt kun blive meddelt mod vederlag.

Man står derfor i den situation, at den ophavsretlige og den biblioteksmæssige lovgivning ikke har den fornødne tilpasning til hinanden. Udvalget foreslår derfor, at ophavsretsloven ændres, bl.a. således at den åbner mulighed for kollektive løsninger på området, såkaldt aftalelicens. Dette indebærer fortsat, at der er forskel på bøger og andre medier, men man vil – om forslaget gennemføres – dog være i stand til at håndtere problemerne. Samtidig foreslår udvalget, at den eksisterende danske begrebsfastlæggelse af udlån og udleje tilnærmes den europæiske, således at udlån også omfatter de former for tilrådighedsstillelse, hvor der betales et vist gebyr. Udvalgets nærmere overvejelser om de ophavsretlige problemer findes i kapitel 4.

En tidssvarende anvendelse af informationsteknologien i bibliotekerne og udvalgets forslag om at gøre de nye medier obligatoriske har betydelige *omkostningsmæssige konsekvenser*, hvis ikke bibliotekernes indkøb af bøger skal reduceres. Driften af folkebibliotekerne er for nærværende en kommunal opgave, der varetages sammen med andre kulturelle aktiviteter, og som for en del finansieres via bloktilskud fra staten. Da de kommunale budgetter er belastede med talrige andre opgaver – i disse år navnlig af udbygningen af børne- og ældreomsorgen – har udvalget nøje overvejet, om der bør indføres en ordning med *brugerbetaling* for bibliotekernes tjenester. Spørgsmålet om brugerbetaling er også relevant ud fra styringsmæssige synspunkter. Udvalget har i den forbindelse dels overvejet spørgsmålet systematisk, dels iagttaget, hvorledes man klarer sig andetsteds. Forholdene i Holland har her været særligt interessante.

Der er ikke enighed i udvalget om holdningen til spørgsmålet om brugerbetaling. Medens udvalgets flertal finder, at den nugældende lovordning bør lempes, således at kommunerne får adgang til i begrænset omfang at opkræve betaling for lånerkort og at gebyrbelægge udlån m.v., dog ikke udlån af bøger, finder udvalgets mindretal, at den gældende ordning i alt væsentligt bør fastholdes uændret.

Spørgsmålet om brugerbetaling er af politisk beskaffenhed og bør derfor afgøres af de politisk valgte, men det synes klart, at man under alle omstændigheder skal skaffe flere midler til bibliotekssektoren, hvis den skal være sin opgave voksen i tiden der

kommer. De rationaliseringsbestræbelser, der pågår, synes ikke tilstrækkelige, og de besparelser, der bl.a. kan opnås ved køb af bøger uden om de traditionelle kanaler, rækker ikke til. Udvalgets nærmere overvejelser om brugerbetaling findes i kapitel 5.

Indledning

Udvalget om Bibliotekerne i Informationssamfundet (UBIS) blev nedsat af kulturministeren i juni 1995.

Udvalget fik følgende kommissorium:

»Udvalget skal vurdere bibliotekernes fremtidige opgaver og vilkår i lyset af den udvikling, der tegnes i rapporten »Infosamfundet år 2000«.

Udvalget skal således vurdere bibliotekernes rolle i forbindelse med den vækst i elektronisk formidling af litteratur og information til forskning, uddannelse, erhvervsliv og borgere, som infosamfundet vil indebære.

Det er regeringens målsætning, at informationsteknologien skal understøtte den frie adgang til information og gøre den offentlige sektor mere gennemskuelig for borgerne.

Kulturpolitisk er det målsætningen, at det offentlige biblioteksvæsen skal varetage en central formidlingsfunktion med at stille offentliggjort information til rådighed for alle borgere og hjælpe med at navigere gennem den stadig større informationsstrøm.

Udvalget skal vurdere, hvorledes disse målsætninger kan nås.

Udvalget skal i denne forbindelse behandle følgende problemstillinger:

1. En revurdering af biblioteksbegrebet: Traditionelt opfattes et bibliotek som en fysisk samling af bøger og andre materialer. Når befolkningen i voksende omfang kan hente informationer direkte fra kilden gennem elektroniske netværk, mister det traditionelle bibliotek en del af sin betydning. Men der vil fortsat være behov for en biblioteksfunktion, forstået som en offentlig informationscentral;
2. Biblioteket i lokalsamfundet: Folkebibliotekernes rolle som center for offentlig information, kulturcenter og borgerskranke som led i bestræbelserne på at undgå, at der opstår et informationsteknologisk A- og B-hold. Som led heri vurderes bibliotekets rolle i tilknytning til etableringen af det offentlige elektroniske servicenet;
3. Ophavsretlige spørgsmål i forbindelse med bibliotekernes formidling af elektroniske værker, herunder spørgsmålet om aftalegrundlag for bibliotekernes betaling for formidling af elektronisk baseret information;
4. Biblioteksvæsenets organisation: Opgavefordeling og samarbejdsformer mellem folkebiblioteker, centralbiblioteker og forskningsbiblioteker ved en informations-

teknologisk udbygning af biblioteksvæsenet samt mellem biblioteksvæsenet og andre informationscentre;

5. Betalingsordninger: Afgrænsning af det fremtidige område for vederlagsfri biblioteksydelser over for områder med eventuel brugerbetaling;
6. Krav til nye regler om pligtafløsning, der sikrer dels bevaring og dels tilgængeliggørelse af offentliggjort information. Udvalget skal herunder vurdere, hvilke typer af elektronisk lagrede værker bibliotekerne skal indsamle.

Udvalget kan drøfte andre spørgsmål, som anses for at være af betydning for løsnin-gen af udvalgets opgave.

Udvalget skal vurdere de økonomiske konsekvenser for stat og kommune af de frem-satte forslag.

Sideløbende med udvalgets arbejde arbejdes der med etablering af »det elektroniske forskningsbibliotek«.

Udvalget fik følgende sammensætning:

Formandskab:

Professor, dr.jur. Mogens Kockvedgaard
Forfatteren, dr.phil. Mette Winge

Øvrige medlemmer:

Direktør Stig Andersen (fra juli 1996. Han erstattede forslagsredaktør Anders Geertsen, der var medlem til og med møde 9)
Stadsbibliotekar Rolf Hapel
Seniorforsker Annelise Mark Pejtersen
Docent Ole Prehn
Overbibliotekar Mette Stockmarr

Observatører:

Kontorchef Jens Birch Jensen, Kommunernes Landsforening, (erstattede fra okto-ber 1996 fuldmægtig Karin Ingemann, der fra oktober 1995 erstattede fuldmægtig Johnny Killerup.)
Kontorchef Niels-Jørgen Nielsen, Kulturministeriet
Chefkonsulent Søren Skaarup, Forskningsministeriet
Konsulent Lilla Voss, Undervisningsministeriet

Observatørerne har bidraget med faktuelle oplysninger, men de har ikke taget stilling til udvalgets anbefalinger.

Udvalget har haft sekretariat i Statens Bibliotekstjeneste (pr. 1.10 1997 Biblioteksstyrelsen). Rigsbibliotekar Morten Laursen Vig har deltaget i udvalgets møder. Direk-

tøren for Biblioteksstyrelsen Jens Thorhauge har deltaget i udvalgets møder i september og oktober 1997. Sekretær for udvalget har været førstebibliotekar Niels Erik Wille, Statens Bibliotekstjeneste, pr. 1. april 1996 afløst af førstebibliotekar Harald v. Hielmcrone, Statsbiblioteket i Århus. I sekretariatet er desuden indgået afdelingsbibliotekar Elise Hermann, Biblioteksstyrelsen.

Kulturministeriet anmodede udvalget om at behandle kommissoriets pkt. 6 vedrørende pligtaflevering af danske udgivelser forlods. Udvalget afgav derfor en delbetænkning om dette spørgsmål i juni 1996. Delbetænkningen indgår i bilagsbindet.

Udvalget har besøgt folkebibliotekerne i Hammel og Silkeborg. Overbibliotekar Marianne Folkertsen, Stadsbibliotekar Peter Birk og vicedstadsbibliotekar Søren Chr. Hansen orienterede om virksomheden. Af forskningsbiblioteker har udvalget besøgt Danmarks Natur- og Lægevidenskabelige bibliotek, hvor overbibliotekar Mette Stockmarr orienterede. Derudover har udvalget besøgt Stadsbiblioteket i Göteborg og Kulturhuset Fyren i Kungälv, hvor henholdsvis stadsbibliotekar Inger Eide og bibliotekschef Margareta Lundberg orienterede om virksomheden. I forbindelse med besøget i Göteborg arrangeredes et møde med repræsentanter for nordiske biblioteker: Direktøren for universitetsbiblioteket i Trondheim, Vigdis Moe Skarstein og stadsbibliotekarerne Maija Berndtson fra Helsingfors og Sven Nilsson fra Malmø. Udvalget blev på mødet orienteret om udviklingstendenserne i Norden.

Til brug for udvalgets overvejelser har udvalget bedt en række specialister om at belyse særlige problemområder. Det gælder medieudviklingen, folkebibliotekernes fremtidige udvikling og spørgsmålet om brugerbetaling. Dette har resulteret i en række rapporter:

- *Medieudviklingen med særligt henblik på bibliotekernes rolle som kultur- og informationsformidlere* v/ Niels Erik Wille, Roskilde Universitetscenter
- *At vælge en fremtid. Silkeborg Bibliotek mod år 2007* v/ Søren Chr. Hansen, Silkeborg Bibliotek
- *Brugerbetaling og folkebiblioteker* v/ Charlotte Egholm og Henrik Jochumsen, Danmarks Biblioteksskole
- *Brugerbetaling i hollandske biblioteker* v/ Charlotte Egholm og Henrik Jochumsen, Danmarks Biblioteksskole
- *En økonomisk analyse af Brugerbetaling i biblioteker* v/ Hans Keiding, Økonomisk Institut, Københavns Universitet

Disse rapporter udgives sammen med betænkningen og indgår i bilagsbindet.

Udvalget har afholdt 22 møder.

Mogens Koktvedgaard

Mette Winge

Annelise Mark Pejtersen

Mette Stockmarr

Stig Andersen

Rolf Hapel

Ole Prehn

/ Harald v. Hielmcrone

Kapitel 1

Bibliotekernes rolle som kultur- og informationsformidlere set i lyset af medieudviklingen

1.0 Problemstilling

Bibliotekssektoren og medieverdenen hænger nøje sammen. Skal man vurdere hvordan bibliotekernes udvikling vil forme sig, må man se på den udvikling i medieformer, som tegner sig. I dag er bøger og tidsskrifter den alt dominerende materiale-type, som formidles af bibliotekerne. Sammen med lydbøgerne udgør de 94% af den samlede materialebestand i folkebibliotekerne. Dernæst tegner musik i form af gram-mofonplader og cd'ere sig for 5,5% af bestanden. De øvrige medier: Videofilm, edb-baserede udgivelser på diskette eller cd-rom m.m. kan alle være inden for den resterende halve procent.

At det forholder sig således kan ikke undre, eftersom det for øjeblikket er bibliotekernes primære opgave at stille bøger til rådighed for befolkningen. Men udbredelsen og forbruget af andre medier har nu antaget et sådant omfang, at det er vigtigt at forsøge at vurdere, hvordan det vil påvirke bibliotekerne, og hvilke konsekvenser der evt. bør drages.

Kapitlet er baseret på Niels Erik Willes rapport om medieudviklingen og indeholder de overvejelser, som den giver udvalget anledning til. Niels Erik Willes rapport om medieudviklingen er i sin helhed gengivet i bilagsbindet.

Kapitlet er disponeret således:

- 1.1 De overordnede udviklingstendenser
 - 1.1.1 Fra læsning til lyd og levende billeder
 - 1.1.2 Fra tekst til billeder
 - 1.1.3 Fra analog til digital repræsentation
 - 1.1.4 De altomfattende netværk
 - 1.1.5 Sammenfatning af de overordnede udviklingstendenser
- 1.2 Enkelte medietyper
 - 1.2.1 Bøger og alment orienterende tidsskrifter
 - 1.2.2 Aviser
 - 1.2.3 Videnskabelige tidsskrifter
 - 1.2.4 Musik

- 1.2.5 Video
- 1.2.6 Edb-programmer og multimedieprodukter
- 1.2.7 Netbaseret information: Internet, WWW m.v.

1.3 Udvalgets overvejelser

- 1.3.1 Udgivelser i fast form
- 1.3.2 Internet
- 1.3.3 Elektroniske videnskabelige tidsskrifter

1.1 De overordnede udviklingstendenser

Den igangværende udvikling er præget af fire udviklingstendenser af betydning for bibliotekerne:

- Fra læsning til lyd og levende billeder
- Fra tekst til billeder
- Fra analog til digital repræsentation
- De altomfattende netværk

1.1.1 Fra læsning til lyd og levende billeder

Man har længe kunnet konstatere en forskydning væk fra de trykte medier, som forudsætter omfattende læsning, over mod medier, som er baseret på tale, musik og levende billeder. Hvor bøger, tidsskrifter og aviser tidligere var de dominerende – og i vidt omfang kulturbærende – medier, anfægtes deres rolle af radio, fjernsyn, film og en række andre lyd- og billedbærende medieformer.

Det er ikke en ny udvikling; den har eksisteret i det meste af det tyvende århundrede og har rødder langt tilbage i de førskriftlige kulturer. Vi har jævnsides med skriftkulturen opretholdt kulturformer som skuespil, opera, ballet, koncertmusik, digtoplæsninger osv. Det nye er, at teknologien i stigende grad muliggør produktion og distribution af lyd- og billedorienterede produkter af høj kvalitet, herunder et meget stort udbud af produkter, der benyttes i hjemmet. Langt de fleste husstande har modtage- eller afspilningsudstyr til denne type af produkter, og der afsættes både tid og penge til brugen af det.

I 1994 havde 96% af husstandene i Danmark farvefjernsyn; 32% mere end ét modtageapparat (1,42 apparat per husstand). Stort set alle husstande har et radioapparat, normalt flere, og de standfaste suppleres med mobile i form af autoradioer, walkmen og lign. Det skønnes at der i alt var ca. 10 mio radioapparater i Danmark i 1994. Ser man på andet udstyr til gengivelse af musik og lign. var husstandsdekningen i 1994 for pladespillere 62% og kassettebåndoptagere 73%.

I 1996 var dækningen af cd-afspillere 73%, og 75% af husstandene havde en videoafspiller, som kan anvendes dels til at se fjernsyn forskudt, dels til at afspille det stigende udbud af film i form af leje- eller købe-video.

Hertil kommer pc-udstyr som er i stand til at gengive lyd, herunder at afspille musik-cd'er. I 1994 havde 4 % af husstandene en pc med cd-rom-drev, i 1996 var det 21%.

Der er sket et tydeligt fald i den tid, der anvendes til læsning, og tilsvarende en stærk stigning i den tid, som anvendes til at se fjernsyn og video, at lytte til radio og afspille musik på eget anlæg. Hertil kommer at befolkningen i stigende grad foretrækker radio og fjernsyn frem for aviser og ugeblade som kilde til nyheder, almen oplysning og underholdning.

Tendensen viser sig også i faldende udlånstal fra bibliotekerne for så vidt angår bøger og tidsskrifter, faldende oplagstal for aviser og ugeblade, samt en tilbagegang i realomsætningen i bogsalget.

At forbruget af lyd-billed-medierne i stigende grad foregår i hjemmet understreges også af faldet i solgte biografbilletter, fra knap 14 mio i 1983 til 10,3 mio i 1994.

Forskydningen fra læsning til lyd understreges desuden af en stigende interesse for udgivelser af lydbøger til distribution i almindelig handel, samt udgivelser af ældre og nyere radioudsendelser, ligeledes på bånd eller cd.

Udgivelser af lyd- og lyd-billed-medier må antages at få en stigende betydning i den kommende periode. Der vil være tale om et kulturudbud, som bibliotekerne ikke kan ignorere, men som samtidig rejser vanskeligheder. Disse vanskeligheder vil dels være af *teknisk* art, dels dreje sig om *retlige* forhold, navnlig spørgsmålet om udlånsrettigheder. Hertil kommer de økonomiske spørgsmål.

På det tekniske område synes Compact Disc-teknologien at dominere lydudgivelserne. Der udgives stadig lydkassetter, mens grammofonpladen er på vej til at blive et rent samlerobjekt. Udviklingen af en digital lydkassette (Digital Audio Tape, DAT-bånd) synes at være sat i stå, mens der formentlig stadig er liv i forsøgene med digitale mini-disks (svarende til de disketter der anvendes til edb-formål). Disse skal formentlig bruges til kopieringformål og ikke til selve udgivelserne, dertil er der for mange fordele ved cd-teknologien.

På video-området findes der også konkurrerende systemer, men videokassetten efter VHS-systemet er i dag klart dominerende. Den anvendes både til udgivelse og kopiering. Der er klare tegn på nyudvikling, som dels hænger sammen med at videokassetten har begrænset kvalitet både i lyd- og billedgengivelsen, dels med den almindelige tendens til overgang til digitale medier. Den måske kommende DVD-standard (Digital Versatile Disc), som er baseret på samme teknologi som musik-cd'en og cd-rom'en, vil muligvis kunne udkonkurrere videokassetten. Da DVD'er vil kunne anvendes til alle tre formål: musik, video og edb, vil en sådan udvikling kunne medføre konvergens mod et fælles afspilningsudstyr for lyd- og lyd-billed-medier. Udstyret vil også kunne modtage og gengive de tilsvarende produkter distribueret over nettet og vil også kunne anvendes til at se fjernsyn og høre radio.

På videoområdet er det derfor overvejende sandsynligt, at udviklingen meget snart vil stille bibliotekerne over for krav om investeringer i nyt udstyr og uddannelse af personalet. Disse udfordringer er formentlig til at overvinde, men man skal dog ikke i denne sammenhæng se bort fra de økonomiske problemer.

De rettighedsmæssige forhold gør det imidlertid til et åbent spørgsmål, i hvilket omfang bibliotekerne får lov til at gøre specielt lyd-billed-produkter tilgængelige via udlån. Udlån af filmværker eller digitale værker, der gengives ved hjælp af et edb-program, forudsætter som hovedregel en tilladelse fra rettighedshaverne. Sådanne tilladelser gives i stigende grad, men der er langt til, at en væsentlig del af udgivelserne på områder kan udlånes via bibliotekerne.

De hidtidige erfaringer synes at vise, at lånerne primært er interesseret i hjemlån af disse medieformer. Dette gælder dog ikke for forskningsbibliotekerne og biblioteker tilknyttet uddannelser, hvor forestillingen om »personligt gennemsyn eller studium« giver god mening.

1.1.2 Fra tekst til billeder

Den skitserede udvikling fortolkes ofte som en forskydning fra overvejende tekstbaserede medier til overvejende billedbaserede medier. Det hævdes normalt, at nutidens verden er en billedverden, og at evnen til at bruge og »læse« billeder bliver stadig vigtigere i forhold til evnen til at beherske såvel tale- som skriftsproget. Der er da heller ingen tvivl om, at billeder spiller en væsentlig rolle i medieudviklingen på alle områder. Modstillingen mellem billed-medier og tekst-medier beror dog formentlig på en misforståelse af, hvad der er det centrale i udviklingen.

For menneskets primære kommunikationsform, talesproget, spiller synet også en stor rolle. Man »aflæser« andre mennesker gennem øjenkontakt, mimik, gestus, kropsholdning m.v. samtidig med at man hører, hvad der bliver sagt, og hvordan det bliver sagt. Derfor kan det ikke undre at medier, som fastholder og videregiver både lyd og billede, er særdeles attraktive, sammenholdt med medier der alene kan gengive tekst.

Den samme tendens ses også i forbindelse med musik, hvor der er en tendens til, at det rent lydlige suppleres med det visuelle: musikvideoer og operaudgivelser er gode eksempler, ligesom musikudsendelser i fjernsynet, der viser musikerne i »arbejde«, spiller en vis rolle.

Der er således ingen tvivl om at billeder – ikke mindst fotografiske billeder – spiller en stadigt voksende rolle både i de trykte og de ikke trykte medier. Men der er i langt de fleste tilfælde tale om, at billederne supplerer talt eller skrevet tekst med det formål at anskueliggøre eller belyse problemer og forhold, som vanskeligt kan beskrives sprogligt, eller at skabe stemninger og oplevelser af forskellig art. Det er sjældent billeder der får lov til at stå helt alene.

For medieudviklingen i almindelighed betyder det, at produktionen gøres mere kompliceret og bliver dyrere. Bøger og tidsskrifter uden illustrationer bliver særtilfælde,

edb-baserede produkter skal kunne gengive billedligt materiale, eller i hvert fald have en grafisk brugergrænseflade for at være konkurrencedygtige på det kommercielle marked. Det stiller igen større krav til udstyret, uden at dette altid modsvares af funktionelt bedre programmer.

For det trykte materiales vedkommende spiller denne udvikling kun en rolle for bibliotekerne i det omfang, den medfører fordyrelse af de enheder, der skal anskaffes. Eventuelt kan det give pladsproblemer, fordi de illustrerede udgivelser gør sig bedst i større formater.

Billeder i form af plakater eller grafiske tryk spiller i dag kun en rolle i specialbiblioteker.

I en overgangsperiode har billedsamlinger i form af diasserier spillet en rolle i biblioteker, der betjener undervisningsinstitutioner. Vi ser en klar tendens til, at denne udgivelsesform erstattes af digitaliserede billeder, f.eks. udgivet på cd-rom, beregnet på visning på en computerskærm. Billeder gøres også tilgængelige via Internet. Disse nye udgivelsesformer medvirker til kravene om hurtig udskiftning af bibliotekernes edb-udstyr. Der vil blive stillet krav om udstyr, som giver en stadig bedre billedgengivelse i form af bedre farver og større opløsning, dvs. detaljerigdom.

1.1.3 Fra analog til digital repræsentation

Inden for stort set alle medier sker der en overgang til udnyttelse af digital teknologi til produktion, lagring og distribution af de mange forskellige værktøyer som udbydes. Dette gør det muligt at integrere værkformer, som tidligere forudsatte helt adskilte teknologier: Skrift, tale, musik, stillbilleder og levende billeder. Man taler om »multimedieprodukter«, men teknologisk set er der snarere tale om ét medium, i form af en elektronisk (digital) repræsentation af alle udtryksformer. Denne udvikling gælder ikke blot produktionen af nye værker; allerede eksisterende værker overføres til digital form med henblik på fornyet udnyttelse.

Dette betyder ikke nødvendigvis at slutproduktet, som skal benyttes af brugerne, også er et multimedieprodukt, der kræver en helt ny type fremførelsesudstyr og helt nye distributionsveje. Teknologien anvendes også til fremstilling af helt traditionelle produkter.

Den igangværende teknologiske udvikling muliggør imidlertid, at man inden for en overskuelig tidshorisont vil kunne anvende ét og samme udstyr til mange forskellige funktioner, som f.eks.:

- radio og fjernsyn,
- musikanlæg,
- (hjemme)biograf,
- lysbilledfremviser,
- spillemaskine,
- telefon og faxmaskine,

- netværksterminal og
- (hjemme)computer.

I dag er kvaliteten af levende billeder med lyd ikke ganske tilfredsstillende. God musikgengivelse kræver tilkobling af en god forstærker. Men med fremkomsten af den måske kommende nye DVD standard for Compact Discs, med tilhørende hardware og software til fremførelse af de lagrede værker, skulle denne hindring være overvundet. DVD ventes på markedet i 1997, men man regner ikke med at udbudet af afspillere og »software« tager fart før i 1998.

Det er fortsat den almindelige opfattelse, at dette udstyr ikke kan konkurrere med de trykte medier, når det drejer sig om intensiv tilegnelse af længere skrevne tekster. Avislæsning, læsning af blade og tidsskrifter samt en meget stor del af boglæsningen foregår også typisk på tidspunkter og steder, hvor multimediemaskinen ikke kan være med.

I tilknytning til de egentlige nyhedsmedier, dvs. aviser samt blade og tidsskrifter med stor aktualitetsværdi, ser man en teknologiudvikling, som sigter mod at skabe særlige »læseapparater«. Formålet er at give læserne samme fleksibilitet som de trykte former, med en tilsvarende kvalitet i skriftbilledet, samtidig med at man udnytter den elektroniske teknologis muligheder for hurtig opdatering og levering direkte til brugeren via telenettet.

Inden for bog- og tidsskriftforlagene finder man ikke en tilsvarende udvikling. Der er snarere tendenser til, at udbudet af trykt materiale, i behersket omfang, suppleres med udgivelser til brug i de nye multimediemaskiner (typisk på cd-rom). Der er ikke noget der tyder på, at forlagsverdenen i den nærmeste fremtid er indstillet på at igangsætte et teknologisk udviklingsarbejde, som kan resultere i et funktionelt, bærbart »læseapparat«, og dette vil formentlig være den væsentligste forudsætning for, at de trykte medier bliver digitale, ikke kun i produktionsledet, men også i distributions- og brugsledet.

1.1.4 De altomfattende netværk

Ved siden af de muligheder, som stadig nye versioner af compact disc-teknologien giver, synes det mest markante træk i udviklingen at være opkomsten af et stort udbud af netværksbaserede tjenester, baseret på Internet og på WWW-teknologien (World Wide Web). I dag præges udbudet i høj grad af gratis tilbud – i stigende grad i form af reklame for andre produkter – men der er også en klar tendens til udbud af betalings-tjenester af forskellig art.

Et særligt træk ved nettet er desuden, at man på ét sted finder aktiviteter knyttet til

- uddannelse på alle niveauer,
- forskning og udviklingsarbejde, herunder formidling af forskningsresultater,
- mange forskellige former for ikke-kommercielle interessegrupper, men også
- klart kommercielle aktiviteter, samt
- udfoldelser af helt privat, ofte idiosynkratisk art.

Det er svært at opfatte og beskrive dette som ét medie. Der er snarere tale om et spektrum af medieformer, der har det til fælles, at de i digital form er egnede til spredning via et datanet.

De netværksbaserede medier er et tydeligt vækstområde, som langt fra har fundet en stabil udformning, for slet ikke at tale om klare spilleregler for udnyttelsen af det materiale, der udbydes.

På nogle punkter minder netmedierne om radio og fjernsyn, derved at produkterne eller ydelserne henvender sig direkte til slutbrugeren og leveres til dennes maskine – på arbejde eller hjemme, men brugerne har større indflydelse end i dag på, hvad der kommer hvornår.

Bibliotekerne kan spille med som udbydere af materiale eller andre tjenester, men i forbindelse med distribution af materiale, der er produceret af andre, er det ikke til at svare på om og i givet fald hvordan bibliotekerne kommer med ind i billedet.

Mange ser bibliotekernes fremtidige rolle i forhold til de net-baserede tjenester som den, der afsøger nettet for relevante og kvalitetsprægede informationskilder. Disse kan man derefter vælge at formidle adgang til via bibliotekets egen hjemmeside, og biblioteket kan om nødvendigt betale for brugen af dem. Udvælgelsen og evt. betalingen for brugen af disse netbaserede tjenester supplerer det traditionelle indkøb af fastformsprodukter.

På arbejdspladserne trænger pc-arbejdspladser med netværksadgang stærkt frem, og brugen af Internet kommer til at indgå i arbejdslivet i mindst lige så høj grad som i fridslivet, i princippet begribeligvis først og fremmest de mere seriøse tjenester. En undersøgelse gennemført af Green i oktober 1996 viser, at 25% af danskerne har benyttet Internet. Det tilsvarende tal lå på 15% i maj samme år. Greens undersøgelse viser – hvad der ikke kan overraske – at interessen for internet er størst blandt yngre, veluddannede mænd.

Den stigende brug af stillbilleder på World Wide Web demonstrerer, at overførselskapaciteten endnu ikke er stor nok til, at nettet kan fungere som et massemultimedie. Kælenavnet »World Wide Wait« præsenterer problemet i en nøddeskal. Til overførsel af lyd og video i høj kvalitet er kapaciteten (»båndbredden«) i dag helt utilstrækkelig. Tjenesterne må enten baseres på et stort kvalitetstab eller på overførsel af filer, som derefter afspilles på den lokale »terminal« hos brugeren. Dette sidste indebærer en form for kopiering, som udbyderne af retlige og kommercielle grunde vil være betænkelige ved.

Dette kan medføre, at produktion og distribution af fastformsprodukter (f.eks. på cd- eller DVD-mediet) fortsat vil være mest attraktivt for udbyderne, mens nettet i højere grad anvendes til annoncering og support af disse produkter, f.eks. i form af opgraderinger, der kun kan udnyttes af den, der allerede har anskaffet det originale produkt.

1.1.5 Sammenfatning af de overordnede udviklingstendenser

Sammenfattende kan man sige, at der er nogle klare tendenser i medieudviklingen, som set fra bibliotekernes synspunkt indebærer forskydninger både i udbudet af og i efterspørgslen efter de forskellige materialetyper.

Internet er den »sorte hest«. Det er aldeles usikkert, hvad der vil blive udbudt af materialer og tjenester, ligesom det er usikkert, i hvilket omfang brugerne vil anvende tid – og penge – på dette udbud.

På længere sigt kan man forudse, at brugen af Internet primært vil ske i hjemmet, på arbejdspladserne og i uddannelsesinstitutionerne, men at brugerne samtidig vil finde det naturligt, at bibliotekerne tilbyder internet-adgang i tilknytning til det øvrige udbud af materialer.

Et stigende udbud af video- og edb-baserede udgivelser vil først og fremmest udgøre et problem for bibliotekerne, fordi disse materialer ikke uden videre kan udlånes, således som ophavsretslovgivningen er i dag. Udlån vil kræve rettighedshavernes tilladelse, og den skal der givetvis betales for.

Bibliotekerne må også indstille sig på at skulle forny deres informationsteknologiske udstyr i den nærmeste fremtid for at kunne »afspille« disse værker, men til gengæld synes udviklingen i nogen grad at være konvergent, således at samme udstyr (»multi-mediemaskinen«) vil kunne benyttes til de forskellige ikke-trykte materialer.

1.2 Enkelte medietyper

1.2.1 Bøger og alment orienterende tidsskrifter

Med afsæt i tilstanden i midten af 1980'erne kan man søge at vurdere udviklingstendenserne inden for udgivelse af bøger – med det forbehold at et teknologisk nybrud kan vælte enhver forudsigelse.

Hvis man ser på omsætningen inden for de kommercielle udgivelser, er der tale om en jævn stigning i den samlede omsætning med en omsætningsfremgang på 77% over perioden 1980 til 1992. Renses tallene imidlertid for virkningerne af inflationen, har der været tale om en jævn stigning fra begyndelsen af 1960'erne med en kulmination omkring 1980 og derefter et fald tilbage til niveauet i begyndelsen af 60'erne. Faldet fra 1980 til 1992 svarer til 25 % af den samlede omsætning i 1980.

I perioden er der sket en betydelig stigning i antallet af udgivne titler:

1970:	4.000 nye titler
1984:	9.050 nye titler
1994:	10.156 nye titler

Det samlede antal titler i 1994 var 11.973, inklusive genudgivelser. Disse tal omfatter både kommercielle og ikke-kommercielle udgivelser registreret i nationalbibliografien.¹ Stigningen ligger primært inden for faglitteratur, mens titelantallet inden for skønlitteratur viser en mere behersket stigning:

1970:	1.574 skønlitterære titler
1984:	2.183 skønlitterære titler
1994:	2.296 skønlitterære titler

Det stigende antal titler kan tildels forklares ved forlagsbranchens forsøg på at imødegå ændrede konkurrencevilkår: I stedet for at søge at få markedet til at aftage flere eksemplarer af den enkelte titel, søger man at øge omsætningen ved at tilbyde flere titler. Dette er der også god *raison* i, for så vidt som der i befolkningen er en større spredning i interesser. Den forøgede titelmængde modsvares i nogen grad af den tiltagende kulturelle uensartethed.

Det hører med til billedet, at der i stigende grad udgives titler, som er bestemt af forfatternes eller de udgivende institutioners forpligtelser til at offentliggøre forskningsresultater og andre former for information, næsten uanset om der er købere til det pågældende materiale. Forskydningen mod en stigende andel faglitterære titler kan også forklares på denne måde. Forlagene deltager i et vist omfang i sådanne udgivelser, men normalt med betydelig økonomisk støtte fra udgiverne, hvis udgivelserne ikke er kommercielt bæredygtige. Man må regne med, at det bl.a. er i denne gruppe udgivelser, at elektronisk publicering kan ses som et attraktivt alternativ.

Generelt er der tale om markante prisstigninger på bøger. Prisindekset for bøger ligger betydeligt over det almindelige forbrugerprisindeks. I 1996 var det almindelige forbrugerprisindeks på 199,7 medens det for bøger var steget til 267 og aviser og blade til 292². De enkelte titler sælges i mindre oplag end tidligere – bortset fra enkelte virkelige bestsellere.

Det stærkt voksende titelantal sammen med de store prisstigninger betyder, at bibliotekerne selv med en uændret bevillingssituation (korrigeret for den almindelige inflation) er henvist til at anskaffe en stadig mindre del af de titler, der er på markedet. Bibliotekernes indkøb er en vigtig økonomisk faktor for bogbranchen, idet det udgør et sikkerhedsnet for mange udgivelser. Indkøbspolitikken kan derfor i sig selv påvirke udgivelsespolitikken. Det er en kendt sag, at det forventede salg til bibliotekerne er en faktor i mange beslutninger om en titels udgivelse.

Der er grund til at antage, at bogmediet fortsat vil kunne spille en væsentlig rolle jævnsides med de nye medieformer, og at hverken boglæserne eller bøgerne er i

¹ Formentlig er mindre end halvdelen af 1994 udgivelserne udgivet af kommercielle forlag. Jfr. den analyse af bogproduktionen for 1991, der findes i *Biblioteket og faglitteraturen* / af Anne Lise Japsen og Morten Hein, Gyldendal, København 1994, side 61 ff..

² 1980 = Indekstal 100

gang med en altomfattende emigration til de elektroniske medier. Der vil være tale om parallelle udgivelsesformer, undertiden med samme værk i flere parallelle udgaver som leksika i bogform og elektronisk form. Ingen af de foreliggende tal tyder på bogens snarlige død.

Set fra bibliotekernes synspunkt betyder det, at man må regne med at skulle håndtere bøger og alment orienterende tidsskrifter i omtrent samme omfang som i dag, forudsat at indkøbsbudgetterne kan holde trit med prisstigningerne. Der vil fortsat være et stort udbud af titler, omend der er tendenser til, at forlagene vil blive mere tilbageholdende på dette punkt. Som i dag vil der næppe heller i fremtiden være mulighed for at anskaffe alt, hvad der er relevant.

1.2.2 Aviser

De fleste biblioteker har et vist avishold. Bibliotekerne giver også adgang til ældre numre af de aviser, som de holder, men sjældent særlig langt tilbage. Gennem pligtafleveringen og Statens Avissamling er der dog sikret adgang til de danske aviser langt tilbage i tiden.

Meget tyder på at også de trykte aviser vil overleve i fremtiden, eventuelt suppleret med elektroniske udgaver. Der vil formentlig også opstå reklame- og annoncefinsierede nyhedsmedier på Internet. Nyhedsmedier, som vil være gratis for brugerne, og som uden problemer kan stilles til rådighed for brugerne på et bibliotek. Men der kan let opstå problemer med betalte nyhedstjenester på nettet. Nyhedstjenester, som overtager avisernes centrale rolle som nyhedsformidlere, baseret på avisernes journalistiske og redaktionelle traditioner. Sådanne tjenester kan man ikke regne med, at udgiverne uden videre vil tillade bibliotekerne at give brugerne adgang til, ligesom bibliotekerne vil blive nødt til at forholde sig til spørgsmålet om, hvem der i givet fald skal betale for det løbende træk på sådanne tjenester, hvis de ikke er baseret på et abonnementsprincip.

1.2.3 Videnskabelige tidsskrifter

Det billede af virkeligheden, som blev tegnet ovenfor med hensyn til bøger og alment orienterende tidsskrifter, holder næppe stik når talen er om videnskabelige tidsskrifter og tidsskrifter med et specialiseret fagligt indhold. For de videnskabelige tidsskrifters vedkommende er der klart tale om en ændret situation.

Der er et misforhold mellem på den ene side det udgivelsespres, som ligger på forfatterne, og på den anden side modtagernes begrænsede muligheder for at anskaffe og tilegne sig de enorme mængder, der udgives. Udgivelsespresset hænger dels sammen med det stadigt voksende antal forskere, globalt set, dels med den rolle som publicering af rapporter, artikler m.v. spiller for den enkeltes karrieremuligheder. De videnskabelige tidsskrifters rolle ligger for manges vedkommende primært i kvalitetskontrollen af den foretagne forskning, i kraft af referee-systemet, og i funktionen som arkiv for udgivne artikler, mens selve publiceringen ofte får en mere rituel karakter. Til den egentlige formidling af videnskabelige nyheder mellem forskerne benyttes kommunikationskanaler, der ofte følger andre veje, specielt i frontforskningen.

Der er ingen tvivl om at tidsskriftudgivelser i en periode har været en god forretning for forlagene, men tendensen går nu i den modsatte retning. Samtidig trues systemet af en lang række parallelle »udgivelsesformer« i form af preprints eller fotokopier, hvori artiklerne når frem til det reelt interesserede publikum. De videnskabelige tidsskrifter udviser en række træk fælles med de øvrige trykte medier, men udviklingen er her særligt stærk hvad angår

- store prisstigninger,
- faldende oplag,
- spredning af udgivelserne på flere titler,
- reduktion af tidsskriftholdet på forskningsbibliotekerne og koncentration på færre biblioteker,
- intensiv udnyttelse af de tilbageblevne eksemplarer gennem fotokopiering mv.

Eftersom tidsskrifterne traditionelt spiller en central rolle i forskningens organisation, søger de forskellige aktører på området, forfattere, forskningsinstitutioner, forlag, biblioteker og brugere at finde løsninger, som tilgodeser deres særlige interesser. Der er en klar tendens til at forskellige former for elektroniske tidsskrifter ses som en nærliggende udvikling. Men der er lang vej endnu, inden de elektroniske tidsskrifter har fundet deres form, og man må imødesee en periode med mange mere eller mindre vellykkede eksperimenter med organisation af den redaktionelle proces, udformning, udstyr, distributionsformer, betalingsformer, rettighedsadministration m.v.

På nogle områder, bl.a. på det teknisk videnskabelige, meldes det, at en meget stor del af tidsskrifterne udgives elektronisk, eller i paralleludgaver både på papir og i elektronisk form, mens udviklingen på andre områder, typisk det humanistiske, knap nok er kommet i gang endnu.

1.2.4 Musik

Den teknologiske udvikling på musikområdet har været relativt stabil. Fra begyndelsen af århundredet dominerede 78-pladen sammen med pladespilleren. LP'en (long-playing pladen) med 33 omdrejninger pr. sekund overtog markedet sammen med single pladen (45 rpm) i begyndelsen af 1950'erne. Musikkassetten kom til i begyndelsen af 1960'erne, mens musik-cd'en (Compact Disc) kom til i begyndelsen af 1980'erne. Musik-cd'en har nu udkonkurreret LP'en og singlen, som har lidt fælles skæbener med 78-pladen som rene samlerobjekter.

Musik-cd'en er baseret på en ren digital teknologi, som også udnyttes på edb-området til cd-rom. Kvaliteten og omfanget synes acceptabel til de fleste musikudgivelser. Mange cd-udgivelser udnytter ikke en gang den maksimale spilletid på godt 70 minutter. Der er således ikke noget pres for at introducere en ny teknologi på området. Tværtimod synes både producenter og brugere at være tilfredse med, at der er kommet en stabil standard for musikudgivelser. Der er dog et behov for bedre udstyr til kopiering af musik end den eksisterende musikkassette. Her er der tale om en mere kontroversiel situation, idet musikproducenterne ikke synes, at der er noget stort behov for kopiering i høj kvalitet i forbrugerledet. Der har været forsøg med at lancere

en digital båndkassette (Digital Audio Tape) og en minidiskette af samme type som disketter til edb, men der er ikke nogen klar udvikling på dette område.

De medier, som anvendes til musikudgivelser, har også fundet anvendelse til udgivelse af lydbøger og radioudsendelser. Lydbøger havde tidligere blinde, svagtseende og læsehandicappede som deres væsentligste målgruppe, men de produceres i stigende grad til et kommercielt marked. Noget tyder på at radiofonierne her har fundet en alternativ afsætningsmulighed for allerede producerede radioudsendelser i form af hørespil, montager og oplæsning af digte, noveller og romaner. Mediet anvendes også til udgivelse af historiske, dokumentariske lydoptagelser af forskellig art.

For udgivelser med en begrænset eller uforudsigelig målgruppe synes producenterne at foretrække musikkassetter frem for cd, fordi denne form hidtil har været den eneste, der tillod en hurtig og økonomisk forsvarlig eksemplarfremsstilling *on demand*. Udstyr til at *brænde* cd'er *on demand* vil muligvis ændre dette, ligesom musikassetts almindelige tilbagegang kan få betydning.

Den videre tekniske udvikling synes at koncentrere sig om at skaffe lyd i cd-kvalitet i forbindelse med videoudgivelser og i forbindelse med multimedieprodukter til gengivelse på edb-udstyr, f.eks. pc'er. Denne udvikling ligger klart i forlængelse af den eksisterende cd-teknologi. I 1997 venter man lanceringen af DVD-standard, som vil muliggøre videogengivelse af høj kvalitet på samme type medium som cd'en. De eksisterende cd'er vil dog kunne gengives også på det nye udstyr, således at behovet for nyanskaffelser på musikområdet bliver meget lille. Det vil hovedsageligt være afspilningsudstyret, der skal udskiftes, mens cd-samlingen kan bevares og udbygges.

Landets musikbiblioteker vil stå over for en tilsvarende problemstilling. Her er det i øvrigt også erfaringen, at cd'en er et velegnet udlånsmedium, fordi den er mindre sårbar end grammofonpladen og (i nogen grad) musikkassetten.

1.2.5 Video

I starten blev videobåndoptagerne først og fremmest brugt til at optage fjernsynsudsendelser, ikke mindst film, når udsendelserne fandt sted på ubekvemme tidspunkter eller til privat arkivering. Udsendelsen af biograffilm på videokassette satte fra omkring 1980 for alvor gang i interessen for videomaskinerne. I starten skete distributionen udelukkende ved udlejning, men fra 1989 er forbrugerne også blevet tilbudt købevideo.

Man har ikke tal på den totale omsætning på videomarkedet, men omsætningen i leveringen fra distributør til udlejer/forhandler steg fra 278 mio kr. i 1984 til 545 mio kr. i 1994. Tallet for 1984 gælder kun udlejning, mens tallet for 1994 fordeles på 174 mio kr. til udlejning og 371 mio kr. til købevideo. Antallet af solgte videofilm var i 1994 5,4 mio stk. Den totale omsætning i 1994 i detailleret skønnedes at være omkring 1 mia kr. (leje + salg) eller 3 gange så meget som biografernes entreindtægter samme år.

Kopiering fra tv spiller dog stadig en stor rolle. I 1994 angav 52 % af de adspurgte, at de så video baseret på optagelser fra tv mindst en gang om måneden, mens 19 % angav, at de så leje- eller købevideo mindst en gang om måneden. De tilsvarende tal for 1984 lå på henholdsvis 15 % og 14 %. Ser man på fordelingen over aldersgrupper, finder man samme mønster som ved musiklytning: jo ældre man er, jo mindre video ser man. Salget af video viser også overvægt af egentlige børnefilm og danske film, tilsammen 61 % af det samlede salg i 1994.

Bibliotekerne var i starten ret afvisende over for det nye medium, videokassetten, først og fremmest fordi udbudet af film på købevideo ikke svarede til, hvad bibliotekerne anså for deres opgave at formidle. Med et stigende udbud af kvalitetsfilm, herunder filmklassikere, opstod der et ønske både fra bibliotekerne selv og fra lånerne om at film på video kunne lånes via bibliotekerne. Den vigtigste hindring for dette viste sig at være ophavsretslovens bestemmelser om, at filmværker ikke kan udlånes uden rettighedshavernes tilladelse, og filmbranchen viste sig ikke særlig interesseret i opkomsten af endnu en kanal ved siden af biografer, fjernsyn, leje- og købevideo.

Bibliotekerne har uden held arbejdet for at filmværker blev sidestillet med bøger og indspillet musik, således at også film kunne udlånes frit. Med revisionen af ophavsretsloven i 1995 blev det dog fastslået at udgivne filmværker (typisk i form af video) købt i almindelig handel kunne stilles til rådighed i bibliotekerne til »personligt gennemsyn eller studium«. Disse eksemplarer kan dog hverken hjemlånes eller bruges til egentlige biografforevisninger i biblioteket, medmindre der foreligger særlig tilladelse fra rettighedshaverne.

I årene 1994-95 har der dog været tegn på, at en række rettighedshavere er begyndt at opfatte bibliotekerne som et relevant marked for købevideo. Der er indgået aftaler med bl.a. Dansk BiblioteksCenter om distribution af video til biblioteksbrug. Disse film er typisk frikøbt til udlån med henblik på brug i hjemmet eller tilsvarende steder, og det understreges normalt, at de ikke må anvendes til offentlig fremførelse, herunder fremførelse i forbindelse med undervisning.

På bibliotekerne udgør video fortsat en meget begrænset materialegruppe, men der er stor interesse for den fra lånerne side. I 1995 var den samlede bestand af film og video i folkebibliotekerne 53.052 enheder, heraf var 18.904 anskaffet samme år, en stigning på 50,2% fra 1994 til 1995. Det samlede udlån af video og film fra folkebibliotekerne var i hele 1995 på 826.910 udlån, i gennemsnit 15,6 udlån pr. enhed. Det kan oplyses til sammenligning, at det gennemsnitlige udlån pr. bog samme år var 2,2.

Den tekniske udvikling har været forholdsvis stabil siden VHS-systemet vandt konkurrencen omkring 1980, men der er tegn på, at der snart vil ske en væsentlig ændring, idet der introduceres et digitalt system i 1997, DVD-systemet, baseret på samme teknologi som musik-cd'en og cd-rom'en, men med langt højere kapacitet. Systemet skulle muliggøre distribution af digital video med cd-lyd i fuld filmlængde og med mindst samme billedkvalitet som de nuværende videokassetter. Denne udvikling er først og fremmest interessant derved at den muliggør en konvergens mellem en

række elektroniske medier, således at et og samme udstyr kan anvendes til dem alle: musik-cd, cd-rom, video-disc, fjernsyn, radio, internet-forbindelse og datamaskine. Hvis systemet slår igennem, vil det bl.a. betyde at videoafspillere skal udskiftes med nyt udstyr, og at film på de gamle formater skal genanskaffes (eller overspilles) til den nye standard. Udviklingen vil dog formentlig ikke nødvendiggøre brugen af en datamaskine til afspilning af de nye videoformater, lige så lidt som musik-cd'en gør det.

De påregnede ændringer i teknologien indebærer ikke nogen ændring af de grundlæggende forhold omkring retten til udlån eller brug på stedet. Det kræver allerede i dag rettighedshavernes tilladelse af udlåne filmværker, og det samme vil være tilfældet, når værkerne udgives digitalt. Og det vil fortsat være tilladt at stille værkerne til rådighed for brug på stedet.

Der har været megen tale om udviklingen af *interaktivt fjernsyn og video on demand*, dvs. muligheden for via kabelnettet at rekvirere bestemte fjernsynsudsendelser eller film til forevisning på netop det tidspunkt seeren ønsker det. En sådan udvikling kan ses dels som en konkurrent til fjernsynet, dels som en konkurrent til lejevideo og udlån af video fra bibliotekerne. De hidtidige forsøg har dog ikke påkaldt sig den store interesse fra forbrugernes side. Ved et forsøg i USA, hvor samme film var til rådighed som *video on demand* og som lejevideo, foretrak brugerne i vidt omfang lejevideoen, muligvis fordi besøget i videobutikken også indeholdt et socialt element. Under alle omstændigheder regner man ikke med, at *video on demand* kommer til at spille nogen større rolle inden for denne undersøgelses tidshorisont, fordi et væsentligt udbud forudsætter udbygning af kabelnettet eller sådanne teknologiske fremskridt, at distributionen kan ske via telefonnettet.

Den mest sandsynlige udvikling synes at være den, hvor videokassetten erstattes af en digital video-disc (formentlig DVD) og dette medium anvendes til distribution af film og fjernsynsudsendelser til brug i hjemmebiografen, dels som supplement til biografen og fjernsynet, dels med produktioner direkte for det nye medium (som det allerede kendes fra videokassetten). Det må forventes at det nødvendige afspilningsudstyr vil forefindes i hjemmene i mindst samme omfang som videomaskinerne i dag, og at der vil være en væsentlig interesse i at supplere såvel leje som køb med lån via bibliotekerne. Dermed bliver rettighedsproblematikken fortsat den afgørende faktor.

1.2.6 Edb-programmer og multimedieprodukter

Udviklingen af den personlige computer omkring 1980 har givet anledning til en helt ny medieindustri, samtidig med at den har påvirket den tekniske udformning af stort set alle andre medier.

Ved siden af mere værktøjsprægede programmer som tekstbehandling, regneark, databasesystemer, m.v. har edb-udviklingen medført opkomsten af to nye værksformer: computerspillet og det elektroniske opslagsværk, som forener tekst, tale, musik, stillbilleder og levende billeder.

I starten skete distributionen til brugerne på kassettebånd og disketter; i de seneste år har cd-rom'en domineret dette marked. cd-rom'en er primært et distributionsmedium, som kan anvendes til hele spektret af edb-baserede værksformer.

Edb-programmer, som har interesse i bibliotekssammenhæng, kan inddeles i tre grupper:

- 1) *Freeware eller public domain* programmer, som ophavsmændene har frigivet til fri distribution, kopiering og brug.
- 2) *Shareware*-programmer, som frit kan distribueres og kopieres, og som kan bruges på prøve i en begrænset periode. Skal de anvendes mere permanent, kræver rettighedshaverne registrering og betaling af et vederlag. I nogle tilfælde accepteres privat og anden ikke-kommerciel brug uden betaling, mens kommerciel brug forudsætter betaling. (I alle andre henseender skal disse programmer behandles som type 3).
- 3) Programmer som distribueres på normale kommercielle vilkår, dvs. hvor der skal betales for anvendelsen. Programmerne må normalt ikke anvendes på mere end én computer ad gangen (eller det antal computere som der er betalt licens for). Videredistribution i form af udlejning eller udlån er kun tilladt med rettighedshavernes tilladelse. Kopiering må kun finde sted i det omfang det er nødvendigt for at anvende programmet normalt og til sikkerhedsformål.

Ophavsretlige bestemmelser har gjort det vanskeligt for bibliotekerne at formidle denne type værker. Fra midten af 80'erne begyndte flere biblioteker at anskaffe og udlåne samlinger af shareware-programmer og helt frie programmer (*freeware*). Og i forbindelse med ændringen af ophavsretsloven i 1995 skete der også en vis ændring i udgavernes villighed til at tillade udlån via bibliotekerne, således at der er et stigende antal programmer til rådighed, specielt i folkebibliotekerne. Men det udgør dog kun en meget lille del af det samlede udbud, og specielt har danske udgivere været tilbageholdende med at give tilladelse til udlån.

Der findes endnu ikke tal for folkebibliotekernes bestand og udlån af denne type udgivelser, idet de gemmer sig i gruppen »andre materialer«, som i 1995 omfattede 67.379 enheder med et samlet udlån på 224.992 på årsbasis (3,3 udlån pr. enhed).

Forskningsbibliotekerne begyndte at anskaffe cd-rom-produkter i slutningen af 1980'erne, men normalt ikke til udlån. Udbudet bestod først og fremmest af bibliografiske databaser og andre former for specialiserede elektroniske opslagsværker, som bibliotekerne anskaffede til brug på stedet.

Udgiverne, som normalt også er udbydere af online-databaser henvendt til professionelle brugere, har set forskningsbibliotekerne som en primær målgruppe, hvorfor der ikke har været problemer med salg til bibliotekerne, så længe der alene er tale om brug på stedet.

Datamaskineområdet er inde i en meget hurtig teknisk udvikling, og producenter af både spil og multimedieudgivelser søger at udnytte denne udvikling til at udsende stadig mere spektakulære produkter. Det er åbenbart, at maskinerne endnu ikke er nået op på et helt tilfredsstillende niveau med hensyn til gengivelse af lyd og levende billeder i forbindelse med edb-programmer. Det betyder også, at hverken producenter af software eller brugere kan regne med en stabil platform til de udgivne produkter. Skal man følge med udviklingen, skal maskinen udskiftes eller opgraderes ganske hyppigt, måske en gang om året, og samtidig risikerer man at tidligere anskaffede programmer ikke længere kan gengives korrekt – om overhovedet.

På hjemmecomputerområdet, som har særlig betydning for bibliotekernes udbud, er der en tydelig tendens til at markedet domineres af de såkaldte multimediemaskiner, som ud over at fungere som datamaskiner også kan afspille musik-cd'er og videodisce, modtage og gengive fjernsyn og radio, samtidig med at de via et modem eller en netforbindelse giver adgang til de globale datanet som f.eks. Internet.

Husstandsdekningen i Danmark med pc'er og andre typer af hjemmecomputere er steget fra 8% i 1984 til 33% i 1994. I 1997 skønnes dækningen at have passeret de 45%. Det placerer Danmark som nummer ét i Europa og tæt på de førende lande USA og Japan. Udbredelsen af tilsvarende udstyr på arbejdspladserne og uddannelsesstederne er også meget høj.

1.2.7 Netbaseret information: Internet, WWW m.v.

Den nuværende betydning af Internet er især baseret på ideerne bag World Wide Web som blev demonstreret i praksis i 1989-90 på det internationale forskningscenter CERN i Schweiz. Internet blev med et slag et attraktivt medium for mange forskellige grupper, som ønskede at stille information til rådighed for andre. Mediet egner sig både til at nå meget små og spredte målgrupper og som et egentligt massemedium med et stort, globalt publikum.

Fra en beskednen start i 1990 er såvel antallet af tjenester som antallet af brugere steget eksplosivt. Men på grund af mediets særlige karakter er det vanskeligt at lave en holdbar statistik, der viser udviklingen. Alle tal må opfattes som skøn. Især er det vanskeligt at opgøre hvor stort udbudet af materiale er, målt i kategorier, der kan sammenlignes med andre materialetyper i bibliotekerne. Det er f.eks. umuligt at angive antallet af »værker« eller »titler«, der er tilgængelige på nettet. Det er også nærmest umuligt at få overblik over de mange forskellige typer af tjenester, som findes på nettet og deres udviklingsmuligheder. Det tilgængelige materiale må måles i antallet af tilknyttede datamaskiner, i mængden af bits og bytes eller som antallet af »web-sites« på World Wide Web.

I 1981 var der 213 datamaskiner (»servere«) knyttet til Internet. Ved årsskiftet 1995-96 blev det anslået, at der var tilsluttet ca. 9,5 mio. Man regner med, at der var ca. 13 mio »websites«, dvs. »steder«, hvor man finder en enkelt informationsudbyder på WWW.

Antallet af brugere af WWW blev i december 1996 anslået til 35 mio. Omkring år 2000 ventes antallet at være steget til et sted mellem 150 mio og 250 mio.

I november 1996 havde 13 % (141.000) af de danske husstande en opkobling til Internet, og 16 % overvejede at få en opkobling. Dette skal ses i lyset af, at omkring 45 % af husstandene på samme tidspunkt havde en pc. Disse pc'er blev i gennemsnit brugt af 2,3 personer. Antallet af private brugere i Danmark kan således anslås til et sted mellem 140.000 og 250.000, med en forventet vækst til et sted mellem 300.000 og 500.000 i den nærmeste fremtid.

Ca. 10 % af befolkningen som helhed angav i august 1996, at de havde været på Internet, de fleste via deres arbejdsplads.

Man regner med, at der findes omkring 15.000 danske web-sites.

Af de danskere, som jævnligt bruger Internet, angav 40 % i april 1996, at de anvender det til informationssøgning. Hver tredje anvender det til underholdning, hver tredje henter software fra nettet og omkring et par procent anvender det til postordre køb.

Selv om man ikke kan sætte præcise tal på udbudet af forskellige typer tjenester på nettet og deres brug, kan man karakterisere udbudet på følgende måde:

- Søgetjenester, der hjælper brugeren til at finde frem til ønskede web-sites og web-pages (web-kataloger).
- Information fra offentlige myndigheder og institutioner, organisationer og virksomheder om deres virksomhed. Formidling af andet informationsmateriale, f.eks. udredninger, rapporter og andre publikationer.
- Information fra enkeltpersoner om særlige interesseområder (private hjemmesider)
- Nyhedstjenester – med eller uden betaling. Elektroniske aviser.
- Adgang til databaser og andre informationssøgnesystemer (f.eks. online tilgængelige encyklopædier eller ordbøger).
- Adgang til tekstarkiver, billedsamlinger og lign.
- Udgivelse af elektroniske supplement til trykte publikationer, f.eks. tidsskrifter.
- Elektroniske tidsskrifter.
- Adgang til underholdning og lignende (spil, erotica, musik eller video »on demand« m.v.).
- Markedsføring af kommercielle produkter med henblik på salg via normale salgskanaler.
- Postordre salg via nettet af produkter, der forsendes normalt (dvs. som brev- eller pakkepost).
- Postordre salg via nettet af digitale produkter, som overføres til brugerens maskine (typisk software, men også tekster, billeder, lyd, video mv.).
- Support af software m.v. solgt på anden måde, f.eks. opgradering til nye versioner online og problemløsning (besvarelse af brugernes spørgsmål).
- »Rubrikannoncer« som køb, salg og udlejning af boliger, jobtilbud, køb og salg mellem private, personlige, kontaktannoncer, udbud af undervisning, m.v.

Internet og WWW bruges i stigende grad til kommercielle formål. De vigtigste af disse er markedsføring, salg af produkter, salg af tjenester på nettet og support af

solgte produkter. Det egentlige salg hæmmes dog af mangelen på sikre elektroniske betalingsformer samt verifikation af ægtheden af afgivne bestillinger (svarende til en personlig underskrift på en ordreseddel). Også i Danmark arbejdes der på at finde løsninger på dette, således at betaling via nettet kan være lige så sikker for sælger og køber som f.eks. Dankortet.

Som reklame- eller annoncemedium er WWW bedst egnet til den form for annoncering, som brugerne selv opsøger på samme måde som avisernes rubrikannoncer, Den Blå Avis, produktinformation fra bestemte firmaer m.v. Man ser dog også eksempler på reklamefinansierede web-sider, hvor brugeren møder en kort information fra annoncøren, typisk med mulighed for at klikke sig videre til en mere fyldig information. Eksempler på dette er forsøg med samlet indgang til annoncer på boligmarkedet eller på brugtvoغنsmarkedet. Indtil videre har WWW svært ved at konkurrere med fjernsyn, aviser, ugeblade m.v. med hensyn til annoncer, der skal fange forbrugeren i forbifarten. Til gengæld kan det komme til at stå stærkt med hensyn til den førstnævnte form for annoncering.

Internet synes også velegnet til spredning af mange former for gratis information, f.eks. information fra det offentlige, fra interessegrupper, fra forskningsinstitutioner m.v. Indtil videre kan denne informationskanal dog ikke stå alene, hvis målet er at nå alle grupper i samfundet. Der vil fortsat være en stor gruppe borgere, som ikke vil eller kan etablere en internet-forbindelse. Men på langt sigt kan man forestille sig at et stort flertal af husstandene vil råde over det nødvendige udstyr til at få adgang til nettet, fordi samme udstyr vil kunne fungere som fjernsynsmodtager, radiomodtager, video- og musikafspiller og datamaskine med netadgang. Det er tænkeligt, at kabelnet som bringer videosignaler til de enkelte husstande, også vil anvendes til datanet-forbindelser.

Internet indeholder mange former for information, og i dag er en betydelig del af den udbudte information ubrugelig eller blot gentagelser af allerede eksisterende information (som f.eks. hele serier af private hjemmesider, der henviser til samme hobbyprægede eller fanprægede information). Det er så let – og billigt – for interessegrupper og enkeltpersoner at gøre information og andet materiale tilgængeligt på nettet, at det risikerer at drukne i sin egen succes. Der er allerede stor efterspørgsel på kvalificerede »mellemmænd« eller »informationsmæglere« på nettet, dvs. personer eller institutioner, som påtager sig at oprette og vedligeholde kataloger over afgrænsede emneområder og med en vis kvalitetsvurdering af det materiale der henvises til. Derved kommer de i høj grad til at varetage en del af bibliotekernes traditionelle roller.

Internet (og WWW) vil antageligvis fortsætte med at vokse og dermed udbudet af information og kulturelt eller underholdende materiale. For bibliotekernes vedkommende er det ikke afgørende præcis hvor meget og hvordan. Bibliotekerne har derimod behov for at definere, hvilken rolle man skal spille i relation til dette uoverskuelige sammensurium.

I en overgangsfase kan bibliotekerne give almindelig Internet-adgang for de tøvende eller for brugere, som ikke selv har det nødvendige adgangsudstyr, men med den

hastigt voksende udbredelse af denne type udstyr i hjemmene kan det næppe på længere sigt være bibliotekernes primære rolle i forhold til Internet.

På den anden side må man regne med at bibliotekernes brugere vil finde det naturligt, at de ved et besøg på biblioteket har mulighed for at søge information på Nettet på lige fod med bibliotekets øvrige materialesamlinger, og at de har mulighed for at udprinte tekst m.v., som er fundet ad denne vej.

Hertil kommer at en række biblioteker vil komme til at stå som udbydere af materiale på nettet, således som det allerede er ved at ske med klassikerudgaver og elektroniske forskningspublikationer og bibliotekernes egne elektroniske kataloger.

Endelig vil bibliotekerne have en naturlig rolle at spille i forbindelse med vejledning af brugerne i forbindelse med det materiale, som findes på nettet, og de dertil knyttede søgemuligheder, ligesom det må forventes, at bibliotekerne selv etablerer sådanne søgemuligheder.

1.3 Udvalgets overvejelser

1.3.1 Udgivelser i fast form

Bibliotekernes virksomhed har hidtil været centreret omkring et bestemt medium: *Bogen*. Efter udvalgets opfattelse vil bøger også i fremtiden være en central del af bibliotekernes virksomhed, men udvalget finder, at brugernes mediepræferencer i højere grad bør afspejle sig i bibliotekernes materialesamlinger, således at alle former for *fastformsprodukter*, det være sig bøger, cd-rom, videogrammer o.s.v. er tilgængelige på bibliotekerne.

Den stigende betydning, som ikke-boglige medier får i det fremtidige mediebillede, ændrer ikke afgørende bibliotekernes virksomhed. Udvalget finder, at bibliotekerne i fremtiden vil have en naturlig opgave som formidler af alle former for værker, der udgives selvstændigt. Når det drejer sig om fastformprodukter, har bibliotekerne en indlysende rolle at spille ved at muliggøre udlån og brug på stedet af materiale, som brugeren ikke kan eller vil anskaffe selv. Bibliotekerne bør også kunne sikre adgang til materiale af denne type, der ikke længere er i handelen eller på anden måde kan skaffes fra udgiveren.

Det ligger inden for bibliotekernes nuværende, vel indarbejdede rutiner at formidle materialer, som udgives i fast form, dvs. som selvstændige eksemplarer. Der er biblioteksteknisk set intet nyt heri. Det drejer sig om prioriteringer mellem forskellige materialekategorier og om at få opbygget en faglig kompetence med hensyn til at kunne foretage et kvalitetspræget og alsidigt materialevalg og en kompetent formidling også på disse nye områder.

I hvilket omfang bibliotekerne for nærværende kan og må formidle sådanne materialer afhænger for folkebibliotekernes vedkommende af de enkelte kommuners priori-

tering og af de ophavsretlige bindinger, der knytter sig til film og edb-programmer. Mange biblioteker har endnu ikke musikudlån, endnu færre anskaffer videofilm til udlån, og indkøb af cd-rom produkter er blot i sin vorden.

Grundlæggende ændrer de nye former for fastformsprodukter ikke bibliotekets funktionsmåde. De udvider kun tilbudet.

1.3.2 Internet

Det grundlæggende spørgsmål om bibliotekernes fremtidige rolle og funktionsmåde drejer sig om, hvor hurtigt overgangen fra medier i fast form til medier i »flydende« form³ vil ske, og hvilke følgevirkninger denne overgang vil få.

Dette kan konkretiseres til spørgsmålet om, hvordan bibliotekerne skal håndtere Internet. Den hidtidige diskussion vedr. Internet har primært vedrørt spørgsmålet om adgang, dvs. om bibliotekerne skulle stille det nødvendige udstyr til rådighed eller ej, og om de i givet fald måtte tage betaling herfor.

Det er udvalgets opfattelse, at bibliotekerne nu og i de nærmest kommende år har en vigtig funktion med hensyn til at sikre selve adgangen. Megen offentlig information vil blive spredt elektronisk via Internet, og det forudsættes bl.a. i den statslige planlægning på området, at denne kan formidles via bibliotekerne. Det vil også være en forventning hos brugerne, at bibliotekerne råder over dette kommunikationsmiddel.

I løbet af en 10 års tid vil udstyret imidlertid være almindeligt forekommende i de fleste hjem, og bibliotekernes rolle vil da i denne henseende i nogen grad være udspillet. Der vil dog fortsat være et behov for et offentligt tilbud om adgang. I Forskningsministeriet planlægger man at lade de statslige udgivelser, som f.eks. Statstidene, overgå til elektronisk publicering. I *Betænkning om elektronisk Statstidende*⁴ foreslås Statstidende og lignende udgivelser fremtidigt offentliggjort i et nyetableret *Statens Elektroniske Offentliggørelsessystem*, som forudsættes at være tilgængeligt på folkebibliotekerne og andre offentligt tilgængelige steder.

Medens adgangen til Internet må antages at blive et selvfølgeligt kommunikationsmiddel, er det et andet spørgsmål, hvilket *indhold*, foruden den offentlige information, bibliotekerne skal give adgang til. Fra biblioteksside forudser man en stor opgave i at udvælge (præselektere) informationskilderne og sikre kvaliteten i udbudet. Udarbejdelse af nyhedstjenester via Internettet f.eks. baseret på afdækning af det lokale samfunds, interessegrupper eller individuelle brugeres behov kan blive en anden vigtig opgave for bibliotekerne.

³ Det vil her sige medier, som ikke spredes som selvstændige eksemplarer, men via datanet, f.eks. Internet.

⁴ *Betænkning om elektronisk Statstidende*, / Udvalget om elektronisk Statstidende, Forskningsministeriet, Januar 1997. Betænkning nr. 1328.

Udvalget finder, at udvælgelsen (præselekteringen) kan blive en vigtig opgave for bibliotekerne, men konstaterer, at det også er en opgave, som ligger i naturlig forlængelse af forlagenes nuværende virke, hvorfor det er et område, hvor også kommercielle aktører vil spille en rolle. Konkurrencen må antages at blive virksom og mærkbar.

Nye undervisningsformer, hvor de uddannelsessøgende i højere grad arbejder selvstændigt, lægger i disse år et pres på bibliotekerne. Med etableringen af Undervisningsministeriets sektornet, hvortil en meget stor del af uddannelsesinstitutionerne allerede er opkoblet, og hvor de resterende forventes opkoblet inden for en meget kort årrække, vil det offentlige bibliotekssystem antagelig kunne aflastes for noget af presset. Mange uddannelsesinstitutioner er i forbindelse hermed i færd med at op-ruste deres biblioteksfunktion til egentlige IT-centre. Samtidig arbejder Undervisningsministeriet på at udvikle en række indholdstjene ster til sektornettet, f.eks. en løbende kvalitetsvurdering og klassificering af de mange web-sites som indeholder informationer og undervisningsmateriale, som lærere og elever kan inddrage i undervisningen, herunder ikke mindst ved løsning af projektopgaver mv.

Også mange uddannelsesinstitutioner lægger i stigende omfang kompendier og andet undervisningsmateriale ind på nettet, ofte alene med adgang for institutionens egne studerende. Endelig forventes udbudet af kurser baseret på fjernundervisning at stige hastigt i de kommende år. Størsteparten af disse vil bygge på, at nettene benyttes både til dialog i undervisningssituationen og til fremsendelse af arbejdsopgaver og undervisningsmaterialer, i det omfang der kan findes løsning på rettighedsproblemerne.

Med denne mere aktive rolle i forsyningen af undervisningsinstitutionerne med undervisnings- og andet materiale, vil det være ønskeligt at indtænke undervisningsektorens særlige behov sammen med biblioteksvæsenets generelle behov – ikke mindst i forbindelse med spørgsmål om ophavsret mv.

Hvorvidt der er mulighed for en formel opgavefordeling mellem uddannelsessektoren og biblioteksvæsenet, som begge er systemer under hastig ændring, stiller udvalget sig tvivlende overfor. Men en øget dialog kan varmt anbefales, ikke mindst for at opnå en optimering af de ganske store investeringer på IT-området, som i disse år finder sted for begge sektorer.

Endelig kan man rejse spørgsmålet om, i hvilket omfang det er hensigtsmæssigt at *centralisere* selekteringen. Paralleliseringen til bibliotekernes bogvalg er nærliggende. Dette sker i henhold til Lov om folkebiblioteker lokalt i de enkelte biblioteker, men der fremstilles centralt forskellige hjælpemidler, f.eks. lektørudtalelser. Det bør efter udvalgets opfattelse overvejes at finde en form, hvor den ekspertise vedrørende forskellige emner, som jo findes spredt i biblioteksvæsenet, udnyttes på en lignende hensigtsmæssig måde.

1.3.3 Elektroniske videnskabelige tidsskrifter

Der er en klar tendens til, at forskellige former for elektroniske tidsskrifter ses som en vej ud af den omkostningsklemme, som både forlag og biblioteker er havnet i, fordi man derved kan minimere omkostningerne til tryk og distribution. Omkostningerne til den redaktionelle proces vil derimod næppe kunne reduceres væsentligt. Men udvælgelsen og kvalitetskontrollen er til gengæld også en væsentlig del af disse tidsskrifters *raison d'être*.

Tendensen er, at tidsskrifterne lægges op som fuldtekstdatabaser og gøres tilgængelige via Internet, for tiden normalt som en paralleludgivelse til den trykte udgave. Dermed er de umiddelbart tilgængelige for slutbrugeren – ofte før den trykte udgave udkommer.

Bibliotekernes rolle kan, populært sagt, blive den, at betale regningen. Ligesom ved de øvrige netbaserede tjenester vil bibliotekerne udvælge hvilke tidsskriftsdatabaser, de vil formidle adgang til via bibliotekets egen hjemmeside, og som de vil betale for brugen af. Den brugergruppe, man normalt vil betale for, vil typisk være afgrænset. Det vil f.eks. dreje sig om lærere og studerende ved et institut, et fakultet eller for hele den læreanstalt, som biblioteket evt. betjener. Man kan også forestille sig, at visse tidsskrifter betragtes som så vigtige for alle forskningsmiljøer i landet, at der centralt tegnes nationale licenser, således at adgangen til de pågældende tidsskrifter, via det nationale forskningsnetværk, bliver et frit gode for dem, som har adgang til forskningsnetværket. Der er i England eksempler herpå.

Udvælgelsen og evt. betalingen for brugen af disse netbaserede tjenester vil her erstatte det traditionelle indkøb af trykte tidsskrifter. Der er imidlertid den væsentlige forskel, at bibliotekerne ejer de trykte tidsskrifter, som de i dag køber. De kan derfor opbevares så længe de finder det formålstjenligt. Opsiger man derimod sit abonnement på en tidsskriftsdatabase, afskærer man sig dermed fuldstændig fra adgangen – også til de årgange som udkom, medens man havde sit abonnement.

De mulige konsekvenser af udviklingen inden for tidsskriftsområdet omtales i kapitel 2.

Kapitel 2

Fremtidens bibliotek

2.0 Problemstilling

Formålet med dette kapitel er med udgangspunkt i en oversigt over bibliotekernes nuværende virksomhed at give et billede af de udviklingstendenser, der tegner sig, hvilke ønsker der kan være for bibliotekernes udvikling, og hvilke overvejelser dette giver udvalget anledning til. Det drejer sig i første række om at definere bibliotekernes opgaver, at identificere de problemer, der måtte være forbundet med deres løsning, og endelig at anviser mulige tiltag, der kan afhjælpe disse.

Kapitlet er disponeret således:

2.1 Folkebibliotekernes nuværende opgaver ifølge lovgivningen

2.2 Bibliotekernes nuværende virksomhed

2.2.1 Materialerne

2.2.2 Folkebibliotekernes anvendelse af informationsteknologi

2.2.3 Lånerne

2.3 Forventninger til fremtidens folkebibliotek

2.3.1 Brugsynspunkter

2.3.2 Biblioteksektorens opfattelse

2.3.3 Udvalgets overvejelser og anbefalinger

2.4 Forskningsbibliotekerne

2.4.1 Forskningsbibliotekernes opgaver

2.4.2 Forskningsbibliotekernes virksomhed

2.4.3 Forskningsbibliotekernes anvendelse af informationsteknologi

2.4.4 Udviklingstendenser

2.4.5 Udvalgets overvejelser og anbefalinger

2.1 Folkebibliotekernes nuværende opgaver ifølge lovgivningen

Det retlige grundlag. Biblioteksloven

Bibliotekslovgivningen indledtes i 1920 med lov nr. 160 af 5. marts om statsunderstøttede biblioteker. Loven er med jævne mellemrum op igennem århundredet revideret. I 1964 og igen i 1983 skete der gennemgribende revisioner. Det nuværende lovgrundlag for folkebibliotekerne er *Lov om folkebiblioteker m.v. (Lov nr. 1100 af 22. december 1993)* og *Kulturministeriets bekendtgørelse nr. 277 af 22. april 1994*.

I dette kapitel behandles lovens bestemmelser vedrørende folkebibliotekernes formål og materialevalg, herunder kommunernes forpligtelser.

Bestemmelserne vedrørende den statslige støttefunktion for så vidt angår centralbibliotekerne og de øvrige statslige opgaver på folkebiblioteksområdet behandles i kapitel 3. De bestemmelser, der hjemler ret for bibliotekerne til i nærmere defineret omfang at opkræve afgifter og vederlag behandles i kapitel 5.

Folkebibliotekernes formål og materialevalg

Folkebibliotekernes formål er ifølge loven at fremme oplysning, uddannelse og kulturel aktivitet ved at stille bøger og andet egnet materiale til rådighed. Folkebibliotekerne skal endvidere formidle kommunal og statslig information og information om samfundsforhold i øvrigt.

Folkebibliotekerne bør bestræbe sig på

- 1) at stille musikbærende og andre audiovisuelle materialer til rådighed
- 2) at stille edb-programmer og andre elektroniske materialer til rådighed
- 3) at etablere biblioteksbetjening af de børn og voksne, der er afskåret fra selv at komme på biblioteket, og
- 4) at tilpasse åbningstiderne til brugernes behov.

Endelig fastslås det i § 3. at folkebibliotekerens formål skal opfyldes gennem kvalitet, alsidighed og aktualitet i udvalget af de materialer, der stilles til rådighed. Ved udvælgelsen må alene disse kriterier, ikke de i materialet indeholdte religiøse, moralske eller politiske synspunkter, være afgørende.

Formålsformuleringerne er ikke ændret i forhold til den tidligere lov fra 1985, men opfordringen til kommunerne om at bestræbe sig på at stille musikbærende materialer til rådighed, er blevet suppleret med edb-programmer og andre elektroniske materialer. Som noget nyt henstilles det også at tilpasse åbningstiderne til brugernes behov.

For så vidt angår materialevalget er der ikke sket ændringer. I tiden inden lovforslaget blev fremsat, havde der imidlertid på baggrund af en undersøgelse foretaget af Statens Biblio tekstjeneste været en omfattende offentlig debat om kvaliteten af bibliotekernes indkøb.⁵ Af undersøgelsen kunne man blandt andet drage følgende slutninger:

- at folkebibliotekerne inden for skønlitteraturen foretrækker kvalitet, når den er kombineret med popularitet, og at det går ud over den smalle kvalitetslitteratur
- at efterspørgslen sandsynligvis styrer bogvalget i højere grad end tidligere
- at der er et fælles mønster i folkebibliotekernes anskaffelser på de områder, der er undersøgt.

⁵ *Biblioteket og den gode bog. Hvad styrer folkebibliotekernes anskaffelsespolitik?* / Af Anne Lise Japsen. Gyldendal. København 1992

På denne baggrund har man i bemærkningerne til § 3 anført, at der kunne være anledning til at skærpe biblioteksvæsenets opmærksomhed med hensyn til materialevalgskriterierne.

I Bekendtgørelsen er der vedr. materialerne bestemt, at folkebibliotekernes materialsamling, under hensyn til virkeområdets karakter, skal omfatte dansk litteratur for børn og voksne, udenlandsk litteratur, aviser og tidsskrifter, en samling af opslagsværker og bibliografier samt musikaler (noder).

Ifølge Bekendtgørelsens § 3 *skal* folkebiblioteket ved henvendelse til centralbiblioteket eller andre offentlige biblioteker *søge* at skaffe lånere bogligt materiale, som det ikke selv ejer. Folkebiblioteket *kan* søge andet materiale fremskaffet. Fremskaffelse og returnering af materiale skal ske uden udgift for låneren.

Spørgsmål, der ikke kan besvares ved hjælp af bibliotekets eget materiale, skal søges besvaret ved henvendelse eller henvisning til andre biblioteker.

Lokale folkebiblioteker

Enhver kommune er forpligtet til enten alene eller i fællesskab med andre kommuner at opretholde et folkebibliotek med afdelinger for såvel børn som voksne. En kommune kan dog indgå overenskomst med en anden kommune om hel eller delvis biblioteksbetjening.

Et folkebiblioteks virkeområde er en kommune eller et biblioteksforbund omfattende to eller flere kommuner. Folkebibliotekerne skal dog stå til rådighed for enhver, der har bopæl i Danmark. Hvor særlige forhold gør sig gældende, kan kulturministeren tillade en begrænsning af denne forpligtelse. Dette er sket i Bekendtgørelsen. Det fastslås her, at som hovedregel skal materialer i bibliotekerne kunne hjemlånes. Den frie benyttelsesret omfatter imidlertid ikke hjemlån af bogsæt, audiovisuelle og elektroniske materialer, herunder cd-rom og billedkunst, medmindre kommunalbestyrelsen træffer anden beslutning.

Hvad angår anskaffelse og benyttelse af materialerne gælder altså som obligatorisk, at

- folkebibliotekerne *skal* anskaffe bogligt materiale
- folkebibliotekerne på begæring *skal* søge at skaffe lånere bogligt materiale og lydbøger, som de ikke selv ejer fra andre biblioteker, og at
- lånerne som hovedregel kan hjemlåne materialerne.

Derimod

- henstilles det at man *bestræber sig på* at anskaffe musikkbærende og andre audiovisuelle materialer og edb-programmer og andre elektroniske materialer
- Man *kan* søge at skaffe sådanne materialer fra andre biblioteker, såfremt man ikke selv ejer dem, men man har altså ingen forpligtelse til det, og endelig

- har man *ingen pligt* til at stille disse materialer til rådighed for hjemlån eller interurbanlån, hvilket mange kommuner da heller ikke gør. Eksempelvis er det almindeligvis sådan, at man skal have bopæl i kommunen for at kunne hjemlåne musikbærende medier og videofilm.

I øvrigt henstilles det, at folkebiblioteket opretter filialer, hvor virkeområdets størrelse og karakter gør det nødvendigt. Det tillades folkebiblioteket at oprette og drive afdelinger i virksomheder og institutioner inden for sit virkeområde eller at træffe aftale om biblioteksmæssigt samarbejde med sådanne. Udgiften til biblioteksbetjening af statslige, amtskommunale eller andre institutioner, der ikke henhører under kommunerne, afholdes af institutionerne. Folkebiblioteket samarbejder med kommunens skolebiblioteker. Dette indebærer, at skolebibliotekerne skal benytte de samme biblioteksfaglige standarder, som gælder for folkebiblioteksområdet med hensyn til fælles registrerings- og katalogiseringssystemer, og at skolebibliotekerne også vil kunne modtage tilskud fra udviklingspuljen. I øvrigt træffer kommunalbestyrelsen nærmere beslutning om samarbejdsform og indhold. Endelig bestemmes det, at Kulturministeren efter forhandling med Kommunernes Landsforening kan fastsætte nærmere bestemmelser om benyttelse af folkebibliotekernes materialer.

2.2 Bibliotekernes nuværende virksomhed

Folkebibliotekerens økonomiske forhold behandles i kapitel 5. I øvrigt henvises til en mere dybtgående analyse af folkebibliotekernes økonomi i perioden 1980-1995, som Kommunernes Landsforening og Kulturministeriet i samarbejde med Biblioteksstyrelsen og Finansministeriet har foretaget af udviklingen på folkebiblioteksområdet i perioden. En rapport herom forventes udgivet i løbet af efteråret 1997.

2.2.1 Materialerne

Bøger

Folkebibliotekernes virksomhed er i alt overvejende grad koncentreret om indkøb og udlån af bøger. Ud af en samlet materialebestand på 34 mio. enheder udgør, ifølge Biblioteksstatistikken for 1996, bøger 92% nemlig godt 31,3 mio. bd., og disse tegner sig for knapt 86% af alle udlån, nemlig godt 72 mio. i 1996. Allerede fra midten af 80'erne skete der et relativt fald i forbruget til materialer, et fald der forstærkedes i 90'erne. Dette fald i forbruget til materialer i forening med de forholdsvis store prisstigninger på bøger bevirkede, at bestanden blev reduceret med 2,9 mio. bind.

Udlånet er faldet med godt 6 mio. i forhold til 1990. Faldet i udlånet har næsten været ubrudt siden midten af 80'erne og frem til 1995. Der er flere faktorer, der spiller ind som forklaring på dette forhold. Dels kan man begribeligvis ikke udlåne bøger, som man ikke har, dels spiller også ændrede fritidsvaner ind, herunder at der generelt bruges mindre tid til læsning. I 1996 var der en stigning i udlånet på 1,9%. Om dette indvarsler et vendepunkt, kan der af gode grunde ikke siges noget om endnu.

Lydbøger

Den næste større materialekategori udgøres af lydbøgerne, hvoraf der i 1996 fandtes 660.143 enheder eller knapt 2% af den samlede materialebestand. De tegner sig for godt 2,7 mio. udlån eller 3,2%. Ifølge loven er bøger og lydbøger de to materialekategorier, som folkebibliotekerne er forpligtet til at indkøbe og stille til rådighed for hjemlån. Det kan derfor heller ikke undre, at de tilsammen dækker 94% af materialebestanden og 89% af udlånene.

Musik

Den næste kategori, som optræder i statistikken, er musik og »andre lydmaterialer«, der tilsammen udgør 5,5% af bestanden (1,9 mio. enheder). Det er op til den enkelte kommunal bestyrelse at beslutte, om biblioteket skal stille denne kategori materialer til rådighed. Statistikken giver ikke noget helt entydigt billede. Næsten alle biblioteker indberetter enten musik eller andre lydmaterialer, men i mange tilfælde er tallene så små, at det er vanskeligt at forestille sig nogen egentlig aktivitet på området. Et forsigtigt skøn vil være, at godt 200 kommuner stiller enten musik eller »andre lydmaterialer« til rådighed, i mange tilfælde dog kun for børn. Af udlånstillene kan man dog se, at det er populære materialer, idet de tegner sig for 9,6% af de samlede udlån. I perioden 1990 til 1996 har bestanden været ret stabil, med svagt faldende tendens, hvorimod udlånene er steget fra 5,7 mio. i 1990 til 8 mio. i 1996.

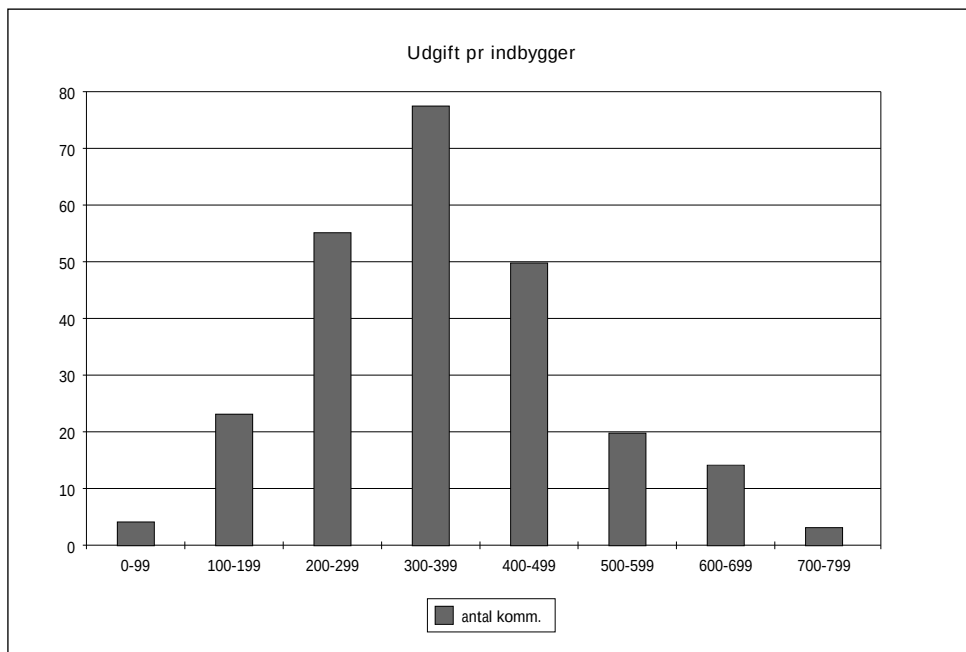
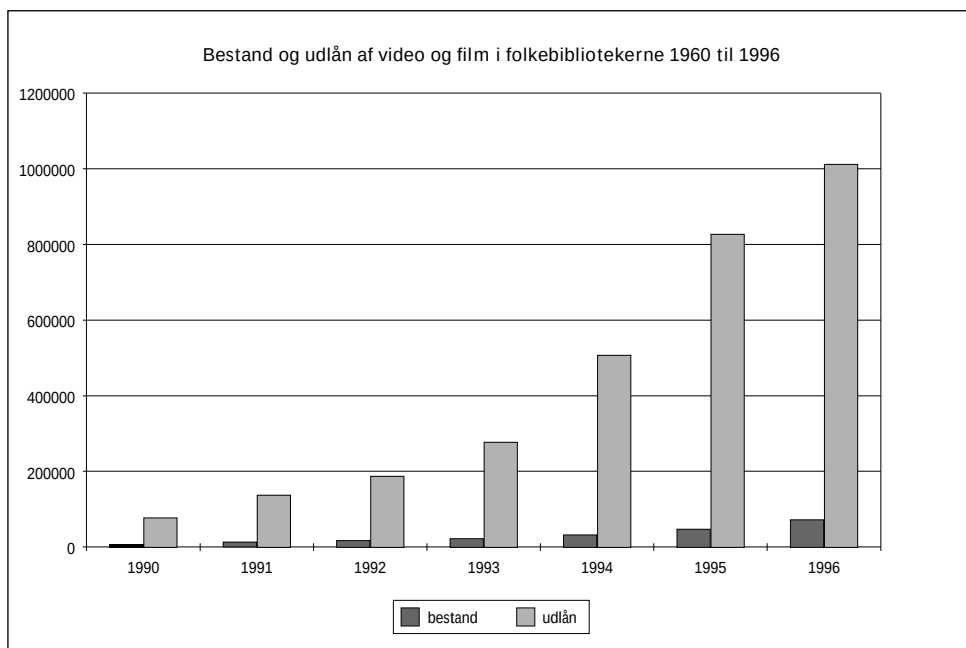
Video

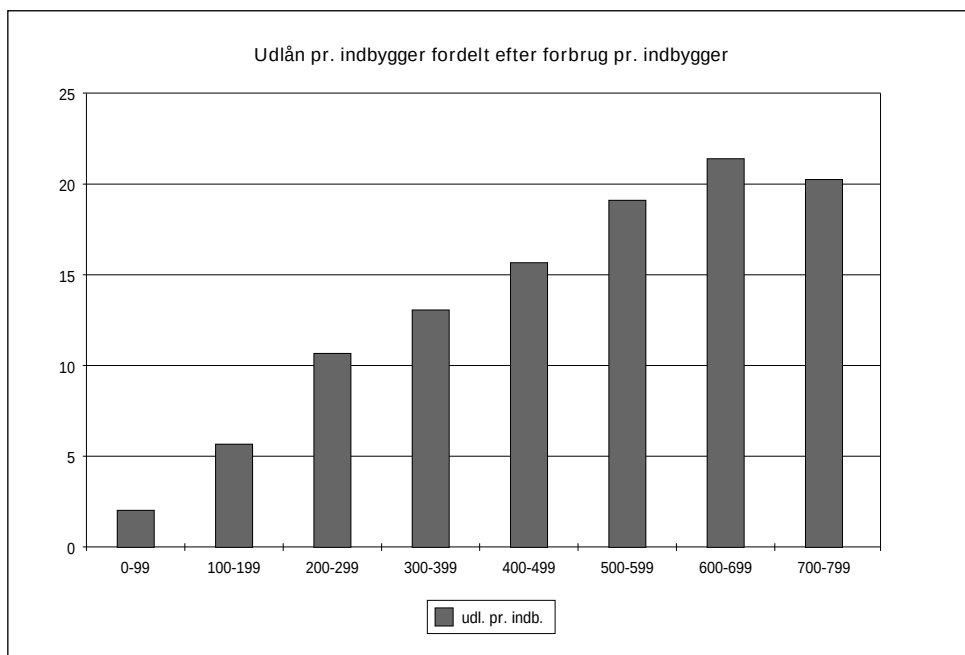
Video og film er den i forhold til bestandens størrelse mest populære materialekategori. De udgør kun 0,2% af bestanden, nemlig 73.593 enheder, men de udlåntes i gennemsnit 16 gange, hvorved de kom op på 1,1 mio. udlån i 1996. Video og film er ikke obligatoriske materialer. Også her er det vanskeligt at vurdere statistikken, idet 201 biblioteker rapporterer aktivitet på området, men i mange tilfælde med så små tal, at det er vanskeligt at skønne om aktivitetens karakter. Kun 137 biblioteker rapporterede i 1996 om mere end 1.000 udlån. Der er knyttet særlige ophavsretlige begrænsninger til udlån af film og video, idet det kræver rettighedshavernes tilladelse. Hvor hurtig udviklingen har været i de sidste 7 år illustreres af omstående diagram 1.

De her omtalte materialekategorier udgør 99,4% af folkebibliotekernes bestand og tegner sig for 99,3% af udlånene. De øvrige materialer, f.eks. grafiske blade og plakater, diasserier, andre billedmaterialer mv. kan spille en rolle i den lokale sammenhæng, men er marginale i statistikken.

Bag disse gennemsnitstal for materialebestand skjuler der sig en stor spredning. De enkelte kommuner prioriterer biblioteksområdet meget forskelligt. Tallene viser en spredning fra 26 kr. pr. indbygger til 754 kr. pr. indbygger. En oversigt over forbruget pr. indbygger fremgår af omstående diagram 2:

Naturligt nok følger udlånet også forbruget. Jf. diagram 3 over udlån fordelt på forbrug.

Umiddelbart ser det ud, som om der er en øvre grænse for, hvor mange penge man kan nyttiggøre. Hvor den grænse er, kan man dog ikke drage nogen slutning om af det foreliggende diagram, eftersom man ikke kan vide, hvad pengene er brugt til.

2.2.2 Folkebibliotekernes anvendelse af informationsteknologi

Dette afsnit baserer sig på den nyeste oversigt over IT-anvendelsen i de danske biblioteker⁶ udarbejdet af Gitte Larsen, Statens Bibliotekstjeneste, og på en endnu upubliceret opdatering fra marts 1997.

Bibliotekssystemer

Automatiseringen af biblioteksfunktionerne, online katalog, udlånskontrol m.v. startede i folkebibliotekerne for 10 år siden. Flertallet af folkebibliotekerne har dog først købt deres bibliotekssystemer inden for de sidste fem år. I perioden 1991-96 blev en stor del af bibliotekernes udviklingspulje reserveret til at fremme denne udvikling. Den grundlæggende automatisering af folkebibliotekerne er nu fuldført. Kun tre kommuner svarer, at de endnu ikke har automatiseret. Folkebibliotekerne har fortrinsvist købt systemer udviklet af danske edb-leverandører. 54 biblioteker oplyser, at de planlægger at skifte system inden for 1 til 3 år. Statens Bibliotekstjeneste har i 1996 og 1997 reserveret midler til at fremme etableringen af tilslutninger til Internet.

⁶ *State-of-the-Art of Information Technologies in Danish Libraries* / Rapport udarbejdet af Gitte Larsen. Copenhagen 1996. (Skrifter fra Statens Bibliotekstjeneste 13)

Elektronisk dokumentbestilling

Halvdelen af folkebibliotekerne, 124, benytter elektronisk dokumentbestilling, og 35 oplyser at mere end 75% af deres interurbanlån bestilles på den måde. Fællessystemet Danbib bruges af 112 biblioteker, hvoraf 22 også går ind i andre bibliotekers kataloger og bestiller materialet direkte hos det långivede bibliotek. Grunden hertil er, at man straks kan se, om materialet er ledigt eller udlånt. Hovedparten af bestillingerne, nemlig 20% af alle interurbanlån, kanaliseres dog via Danbib.

Elektronisk dokumentforsendelse

Elektronisk dokumentforsendelse sker normalt via telefax, og 180 folkebiblioteker oplyser, at de kan yde denne service.

Online søgning

On-line søgning i eksterne databaser er en service, der ydes af de fleste folkebiblioteker. Dog melder 23 biblioteker, at de ikke gør det. Normalt er det vederlagsfrit for brugeren. Et antal større biblioteker har særlige afdelinger for erhvervsservice, og on-line søgninger i forbindelse med erhvervsservice skal der normalt betales for. De større biblioteker, herunder de fleste centralbiblioteker oplyser, at de har adgang til 20 - 25 danske og udenlandske databaseværter.

cd-rom

Antallet af cd-rom produkter i folkebibliotekerne stiger hurtigt, men i marts 1997 var det stadig kun henvend halvdelen af folkebibliotekerne, der stillede disse til rådighed for publikum. Grunden hertil er, at der kun har været et meget begrænset antal kvalitetsprodukter tilgængelige på dansk, og at de ikke altid har kunnet udlånes. I modsætning til forskningsbibliotekerne, hvor brug på stedet i mange tilfælde er fyldestgørende, er materiale, der ikke kan hjemlånes, kun af begrænset interesse for folkebibliotekerne.

Internet

Da undersøgelsens data blev opdateret i marts 1997 oplyste 144 folkebiblioteker, at de havde Internet adgang. Det er en fordobling siden udgangen af 1995. 108 biblioteker gav også publikum adgang. 42 biblioteker havde oprettet hjemmesider, og 26 af dem havde etableret muligheden for direkte adgang til bibliotekets katalog.

2.2.3 Lånerne

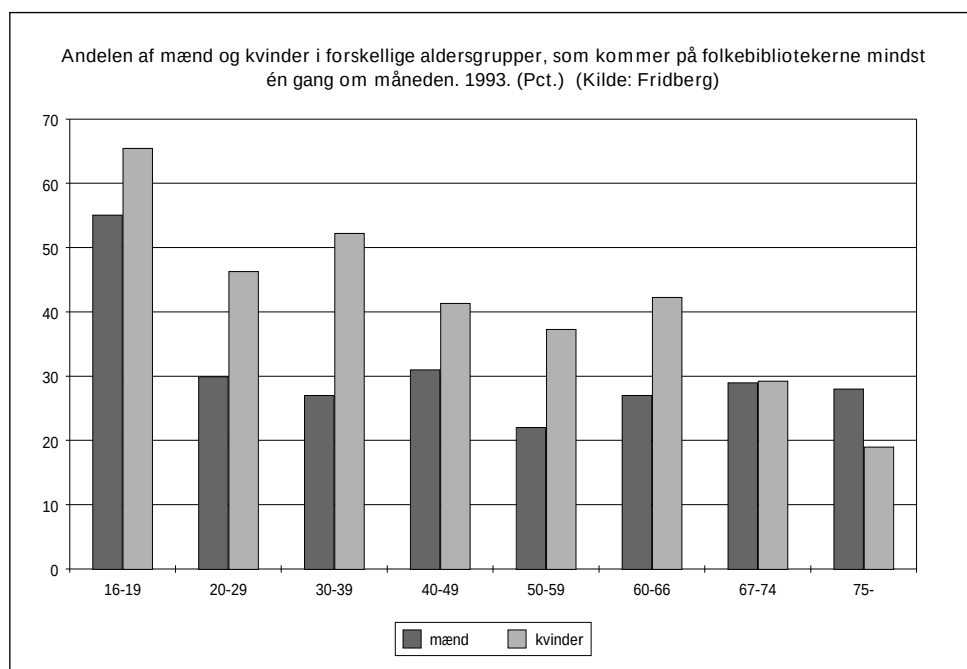
Ifølge Torben Fridbergs undersøgelse af biblioteksbenyttelsen⁷ oplyste 62% af den voksne del af befolkningen i december 1993, at de kom på et folkebibliotek mindst én gang om året. 36% kommer mindst én gang om måneden og 7% hver uge. 38% svarede, at de aldrig kom på et folkebibliotek.

Undersøgelsen afslører, at selv om materialebestanden og udlånet siden midten af 80'erne er stagneret og efter 1987 blevet reduceret, så er antallet af de hyppigt be-

⁷ Torben Fridberg: *Kultur og Fritidsaktiviteter 1993*. Socialforskningsinstituttet, 1994.

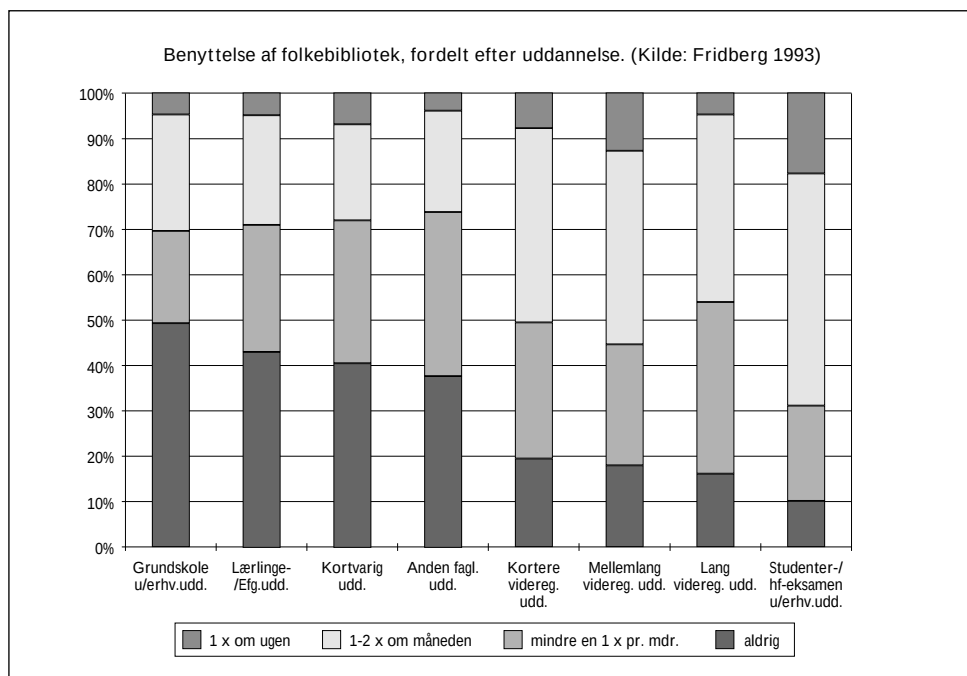
søgende, dvs. de som kom hver uge eller en til to gange om måneden, steget. I 1987 udgjorde denne gruppe 33% og i 1993 var andelen steget til 36%.

I denne undersøgelse var kvinderne hyppigere biblioteksbrugere (mindst en gang om måneden) end mænd, nemlig 43% mod 30% mænd. Fordelingen på de forskellige aldersgrupper fremgår af nedenstående diagram 4:

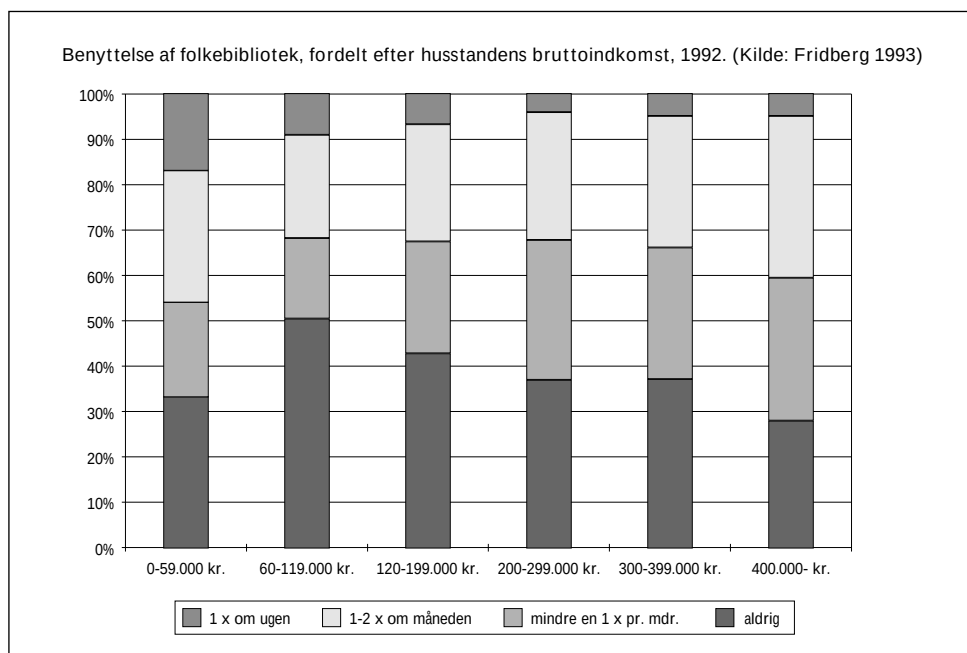

Medens antallet af kvindelige hyppige biblioteksbenyttere gradvist falder med alderen, synes antallet af mandlige at være ganske stabilt igennem voksenlivet.

Uddannelsessøgende er, ikke overraskende, de hyppigste biblioteksbenyttere, men dernæst synes uddannelsens længde at være den afgørende faktor, der påvirker biblioteksbenyttelsen, hvilket fremgår af nedenstående diagram 5:

En tilsvarende sammenhæng, om end knapt så markant, ses at bestå mellem biblioteksbenyttelse og husstandens bruttoindkomst, hvilket fremgår af diagram 6.

Ifølge undersøgelsen i 1993 kom ca. hver sjette på et andet folkebibliotek end det nærmeste eller på et folkebibliotek i en anden kommune. I den tilsvarende undersøgelse i 1987 var det ca. hver syvende. Begrundelserne fordelte sig således

	Andre folkebibl. i kommunen		Folkebibl. i andre kommuner	
	1987	1993	1987	1993
Der er flere bøger	35%	41%	23%	33%
Man kan låne musik	6%	2%	8%	3%
Bedre åbningstider	6%	1%	3%	2%
Mine specielle ønsker opfyldes bedre der	28%	33%	26%	35%
Det er i almindelighed bedre end det nærmeste	8%	7%	12%	3%
Det ligger nær ved mit arbejde/ uddannelsessted	16%	13%	28%	18%
Uoplyst	3%		5%	
I alt	99%	99%	100%	99%

Begrundelserne »Der er flere bøger« og »Mine specielle ønsker opfyldes bedre« har fået en markant større andel af svarene i 1993 end i 1987. Det er nærliggende at antage, at dette er et symptom på den stadig ringere forsyning med nye bøger. I perioden 1982 til 1991 blev den årlige tilvækst nemlig reduceret fra 2,8 mio. bind til 1,9 mio. bind, dvs. med 31%. Efter 1991 stabiliseredes tallet på ca 2,1 mio. bind, således at reduktionen for hele perioden 1982 til 1995 er på 24%. Begrundelsen »Man kan låne musik« er faldet markant, selv om bibliotekernes bestand af musik i perioden stort set var uforandret.

En netop offentliggjort brugerundersøgelse foretaget i Århus Kommune,⁸ hvor man har undersøgt to forskellige brugergrupper, nemlig en gruppe personer under uddannelse og en gruppe besøgende på hovedbiblioteket og 4 filialer, viser følgende:

⁸ *Forventninger til fremtidens folkebibliotek – Brugerundersøgelse i Århus Kommune*, PLS Consult, januar 1997

På spørgsmålet »Hvordan bruger du typisk biblioteket?« faldt svarene således:

	Personer under uddannelse	Besøgende på de 5 biblioteker
Til at finde bestemte titler, som du på for- hånd ved eksisterer	68%	73%
Til at søge bredt om et emne	62%	55%
Til at skaffe konkrete oplysninger	56%	50%
Til at blive inspireret og gå rundt uden på for- hånd at have planlagt, hvad du søger efter	41%	56%
Til at møde mennesker	1%	3%
Til at låne materialer til dine børn	8%	22%
Andet	6%	—
Ved ikke	2%	1%

På spørgsmålet om »Hvilke materialer på folkebiblioteket bruger/låner du?« fik man følgende svar:

	Personer under uddannelse	Besøgende på de 5 biblioteker
Fagbøger	83%	80%
Skønlitteratur	68%	75%
Musik (cd,plader,bånd)	41%	49%
Håndbøger, leksika	23%	33%
Tidsskrifter	21%	27%
Pjecer/informationsmateriale	19%	26%
Aviser	11%	25%
Videoer	10%	22%
Fotokopieringsmaskiner	12%	19%
Internet	9%	10%
cd-rom	7%	11%
Lydbøger	5%	7%
Studie/læsepladser	6%	6%
Andet	5%	6%

Fagbøgerne er de mest efterspurgte, dernæst skønlitteratur, men når biblioteket også har musik, kommer det altså ind på tredjepladsen.

2.3 Forventninger til fremtidens folkebibliotek

2.3.1 Brugersynspunkter

Den århusianske brugerundersøgelse belyser en række forhold om brugernes forventninger til fremtidens folkebibliotek.

Brugerne vil være selvhjulpne

Undersøgelsen dokumenterer, at brugerne i stort omfang vil og kan selv, når det drejer sig om at benytte bibliotekets tilbud.

- Brugerne benytter bibliotekets edb-søgesystem væsentligt mere end emneregistret i bogform (77% mod 42%)
- Kun få mener, at det er vanskeligt at finde rundt på de respektive biblioteker. Her er hovedbiblioteket dog en undtagelse, idet over halvdelen af hovedbibliotekets brugere angiver, at det kan være svært at finde rundt.
- Langt hovedparten af brugerne foretrækker, at personalet giver hjælp til selvhjælp, altså hjælper brugeren igang, så man selv kan finde frem til materialet/informationen, fremfor at personalet yder direkte hjælp ved at finde materialerne frem (62% mod 28%).
- Næsten ingen savner mere hjælp fra personalet. (96% svarer nej på spørgsmålet).

Selvbetjening

Der er blandt brugerne en overvægt imod, at de i højere grad betjener sig selv når det gælder rutineprægede opgaver som f.eks. udnøtning og aflevering af materialer, hvorimod der er en mere positiv holdning til selvbetjening på områder som informations- og litteratursøgning og til selv at hjemtage litteratur eller information til egen pc'er.

De uddannelsessøgende og brugerne på hovedbiblioteket er mest positive over for en øget grad af selvbetjening, medens der er væsentligt færre positivt indstillede brugere på de mindre lokalbiblioteker.

Flere materialer

Ønsket om indkøb af flere materialer er ganske markant – også når det sættes i forhold til andre muligheder. Eksempelvis vil ikke færre end 71% af brugerne foretrække, at biblioteket indkøber flere materialer fremfor at holde længere åbent (18%). 73% vil foretrække, at biblioteket indkøber flere materialer fremfor at ansætte mere personale (12%).

Brugerne kunne vælge mellem 13 materialekategorier, da de skulle give deres bud på, hvilke materialer biblioteket skulle have flere af. Der måtte kun markeres tre kategorier.

Topscorerne var:

- faglitteratur (57%),
- skønlitteratur (53%),
- musik (36%),
- håndbøger og leksika (27%),
- Internet og databaser (24%) og
- cd-rom (23%).

I bunden lå

- aviser (7%),
- lokalhistoriske materialer (7%) og
- lydbøger (6%).

At det er i de yngre aldersklasser, at interessen for de nye medier er størst, og at det er blandt de uddannelsessøgende, at idéen om det virtuelle bibliotek fanger mest, er næppe overraskende.

Åbningstider

Hovedparten af brugerne ønsker ikke andre åbningstider (74%). Godt en fjerdedel angiver dog, at de godt kunne bruge andre åbningstider

Kulturelle arrangementer

Der er delte meninger om, hvorvidt biblioteket skal afholde kulturelle arrangementer. 46% mener ja, mens 32% mener nej. I givet fald skal vægten i sådanne arrangementer lægges på foredrag (71%) og udstillinger (48%), i langt mindre grad på film (23%), musik (15%) og teater (13%). Brugernes på de små lokalbiblioteker, der ligger langt fra Århus midtby, er generelt mere positive over for musik, film og teater .

Brugernes udsagn må nok ses i lyset af, at der i en by som Århus er et forholdsvis stort udbud af kulturoplevelser, som bibliotekerne hverken kan eller skal konkurrere med.

Brugerbetaling

Hovedparten af brugerne (67%) synes, at det principielt er i orden, hvis folkebiblioteket indfører brugerbetaling for visse serviceydelser. 27% svarer nej.

Brugerne synes, at det er i orden at opkræve betaling for at

- sende materialer med post (84% ja, 14% nej), og for
- udprintning/kopiering af information og dokumenter fra databaser mv. (75% ja, 17% nej).

Det er ikke i orden at opkræve betaling for

- bibliotekarhjælp i forbindelse med større, komplicerede søgninger (21% ja, 71% nej).

Brugerne er delte i spørgsmålet om der bør kunne opkræves betaling for brug af Internettet.

I spørgsmålet om brugerbetaling synes brugernes grænse for det acceptable at følge den traditionelle grænse mellem kerneydelser og periferiydelser.

Den traditionelle grænse mellem kerneydelser og periferiydelser er dog udtryk for en statisk betragtningsmåde, som ikke tager højde for den teknologiske udvikling bibliotekerne undergår og de deraf følgende krav, der vil blive stillet fra brugerne. Eksempelvis er en ydelse som udprintning af information og dokumenter fra databaser uomgængelig, når bibliotekerne erstatter indkøb af bøger og tidsskrifter med adgang til databaser. At få materialer tilsendt eller fremskaffet særlig hurtigt, vil med de elektroniske muligheder, der snart vil stå til rådighed, næppe heller blive betragtet som særlige serviceydelser.

2.3.2 Biblioteksektorens opfattelse

Der udkommer i disse år en hel del litteratur, hvor bibliotekarer og andre, der beskæftiger sig med sektoren, giver deres bud på, hvad fremtiden vil bringe. Vægtningen kan være noget forskellig, men hovedtendenserne er klare nok.

Udvalget har bedt vicedstadsbibliotekar Søren C. Hansen, Silkeborg Bibliotek, om *konkret* at beskrive, hvordan han forestiller sig Silkeborg Bibliotek om 10 år, idet udvalget forventer, at det billede, der tegnes, formentlig vil være typisk. Den efterfølgende beskrivelse af bibliotekernes forventede udvikling er et sammendrag af Søren C. Hansens rapport.⁹

De to faktorer, som på afgørende måde påvirker bibliotekerne i de kommende år, vil være *informationsteknologien og økonomien*. Informationsteknologien vil være den altdominerende forandringsfaktor. Den anden væsentlige forandringsfaktor er den omkostningsklemme, bibliotekerne befinder sig i. Bibliotekerne vil have vedvarende problemer med at finansiere et stærkt stigende omkostningsniveau til materialer og udstyr, samtidig med at de stilles over for konstante krav om budget- og personale-reduktioner. Som følge heraf vil der være fokus på andre finansieringsformer og indtægtsmuligheder.

⁹ Søren C. Hansens rapport kan læses i sin helhed i bilagsbindet.

Det elektroniske bibliotek

Nogle af de vigtigste udviklingstendenser vil herefter være:

- fra orientering mod materialesamling til orientering mod brugeren
- fra traditionelle materialer til netbaserede materialer
- fra fremmøde til distanceadgang.

Det lokale bibliotek, der nu har samlingerne som væsentligste aktiv, bliver knudepunkt i det virtuelle, elektroniske bibliotek.

For at dette kan virkeliggøres, vil biblioteket etablere en hjemmeside, som giver elektronisk adgang til bibliotekets kataloger og til de netbaserede resurser, som biblioteket stiller til rådighed.

I takt med at bibliotekernes kataloger forsynes med en web-brugergrænseflade, kan brugerne hjemmefra, via modem, forberede biblioteksbesøget, kontrollere om bestemte materialer er tilgængelige eller udlånte, afgive bestillinger og reserveringer og få bekræftelse fra biblioteket via elektronisk post. Som en særlig sevice vil låneren kunne få tilsendt materialerne, således at hele biblioteksbesøget kan afvikles »elektronisk«.

Hvis materialet ikke haves lokalt, kan brugeren via det lokale biblioteks web-adgang foretage forespørgsler i andre bibliotekers kataloger og foretage bestillinger der, hvorved hele den nationale bogbestand i princippet vil kunne være umiddelbart tilgængelig for enhver låner.

Bibliotekets kommunikation med lånerne vil i stigende grad ske elektronisk. Rykker- og reserveringsmeddelelser er eksempler på meddelelser, der med fordel kan distribueres elektronisk.

Publikums egenbetjening vil øges. Lånerne vil i fremtiden selv notere udlån og aflevering, søge statusoplysninger og forny lån.

Der vil blive udviklet kurser, der sigter imod i højere grad at gøre brugerne selv-hjulpne. I takt med at bibliotekernes tilbud differentieres, og redskaberne bliver mere alsidige og komplicerede, må der ske en vedvarende uddannelse og opkvalificering af personale og brugere. For brugeres vedkommende især i brug af søgesystemer og Internettet.

I kraft af løsningen af bibliotekets primære opgaver opnår personalet en kompetence, der vil kunne videreudvikles og – afhængigt af de lokale forhold – understøtte aktiviteter, der ligger uden for bibliotekets primære arbejdsopgaver. Eksempelvis at

- understøtte fjernundervisning, åben uddannelse og interaktiv undervisning med udstyr og relevante undervisningsprogrammer

- etablere computerværksted, der kan tilbyde kurser i mere avancerede edb-anvendelser og stille det nyeste udstyr og tilsvarende programmer til rådighed for brug på stedet
- udføre informationsteknologisk konsulentvirksomhed i forhold til lokale institutioner og foreninger, samt for det lokale erhvervsliv.

En markedsføring som en egentlig konsulentvirksomhed vil ikke alene kunne skabe en indtægtsdækket virksomhed, men også bidrage til at profilere og professionalisere bibliotekets ydelser og styrke bibliotekets rolle som et lokalt resursecenter.

Bibliotekets opgaver

- *som videnscenter*

Biblioteket udfylder sin rolle som videnscenter ved at stille materialer, primært faglitteratur, til rådighed for oplysning og uddannelse. Uddannelsesinstitutionernes stigende brug af projektarbejde har medført, at de uddannelsessøgende i de senere år er strømmet til biblioteket for at søge litteratur til opgaveskrivning. De kommer fra næsten alle folkeskoleklasser, fra gymnasiet og HF og fra mellemuddannelserne.

Brugere af biblioteket som videnscenter omfatter også borgere, der ønsker selvudvikling og selvuddannelse. Faglitteratur er den absolut mest efterspurgt materialekategori. Livslang uddannelse og eget ansvar for egen læring indebærer en styrkelse af denne rolle. Netbaserede resurser bruges kun i begrænset omfang, men det forventes at stige med fremkomsten af flere dansksprogede resurser.

- *som kulturcenter*

Biblioteket udfylder sin rolle som kulturcenter ved at give borgerne mulighed for kulturel og kunstnerisk oplevelse og udfoldelse. Det sker ved at stille materialer til rådighed, f.eks. skønlitteratur, musik og film i videoudgaver, og gennem arrangementer og udstillingsvirksomhed.

Læsning af skønlitteratur og dermed udlånet heraf vil fortsat udvise en vigende tendens i forhold til forbruget af andre kulturprodukter som f.eks. film i videoudgaver, multimedieprodukter og computerspil, som bibliotekerne bør sikre sig kvalitetsprægede samlinger af.

Udlånet af musik og andre lydprodukter, som f.eks. lydbøger, vil formentlig fortsætte en moderat stigning.

Arrangements- og udstillingsvirksomheden må i alt væsentligt forventes at koncentrere sig om foredrag eller andre aktiviteter i tilknytning til de materialer, som bibliotekerne primært formidler, og om samfundsforhold af almen interesse.

- *som informationscenter*

Rollen som informationscenter udfylder biblioteket ved at tilbyde referenceservice, erhvervsservice og samfundsinformation. Dette sker gennem læsesalen, hvor man har adgang til relevante opslagsværker, bibliografier o.l., og hvorfra man også kan få adgang til relevante kilder uden for biblioteket.

Personligt fremmøde vil ikke være nødvendigt, og måske kun ske i undtagelses-tilfælde. Det normale vil være, at brugeren kommunikerer med bibliotekets referen-ceservice pr. telefon, eller elektronisk. Denne service retter sig også imod det lokale erhvervsliv. I mange tilfælde består erhvervsservicen i at henvise til det relevante fag- eller forskningsbibliotek.

- *sociale opgaver*

Biblioteket sørger for betjening af afstandshandicappede ved opsøgende virksomhed («Bogen kommer») og ved udbringning og afhentning af materiale på plejehjem, længevarende syge o.l.

Omstillingssevne

Informationsformidling kan blive bibliotekernes vækstområde og vil påvirke bibliote-karrollen. Udviklingen i informationsteknologien betyder, at en række nye opgaver kan identificeres. Nye opgaver som filtrering, kvalitetsvurdering og bearbejdning af information vil medvirke til at styrke rollen som informationsformidler.

Mange bibliotekarer føler sig dog stadig først og fremmest som kulturformidlere, der har en pædagogisk opgave, hvis fremmeste mål er et få borgerne til at læse god litte-ratur.

Indtil for 10 til 15 år siden havde folkebibliotekerne og Danmarks Radio en næsten monopollignende status, når borgernes behov for viden, oplysning, oplevelser og under holdning skulle imødekommes. Så kom TV2, satellitkanaler, videofilm, compu-tere og nu også Internet. Folkebibliotekerne befinder sig i en ny og ikke af alle klart erkendt konkurrencesituation. At operere på markedslignende vilkår, hvor biblioteket vil være en af mange udbydere af information, oplevelser og underholdning, skal læres. Hvis folkebibliotekerne fortsat skal spille en rolle i fremtidens samfund, er det derfor afgørende, at institutionen konstant tilpasser og udvikler sig.

Det er derfor vigtigt, at ledelsen skaber rammerne for udvikling og kreativitet, frem-mer samarbejde og problemløsning på tværs af organisationerne og stiller krav om professionalisme og engagement.

Skal omstillingen lykkes er de vigtigste krav, at man

- gennem hyppige forespørgsler afdækker brugernes meninger og ønsker
- vedvarende udvikler og differentierer service og formidling og parallelt hermed udvikler personalets kvalifikationer

- med udgangspunkt i visioner og udsagn om fremtidens bibliotek påvirker og former nutidens bibliotek.

En række udviklingshæmmende faktorer kan identificeres. De omfatter blandt andet:

- manglende vilje eller evne til den fornødne omprioritering af personaleresurserne, til omstilling og til kompetenceopbygning
- at vellykkede forsøgsprojekter ikke videreføres på grund af manglende organisatorisk tilpasning
- at de teknologiske muligheder udvikles hurtigere, end de kan nyttiggøres
- at ophavsretten stiller sig i vejen for en ligestilling af medierne og for udnyttelsen af netbaseret information, og
- at de netbaserede informationsudbydere ikke ønsker at samarbejde med bibliotekerne.

2.3.3 Udvalgets overvejelser og anbefalinger

Revurdering af biblioteksbegrebet

Udvalget lægger til grund, at bibliotekernes kerneområder er og bliver informationslagring, -fremfindning og -formidling af information og kultur.

Den traditionelle opfattelse af folkebibliotekerne er snævert forbundet med et enkelt medie, nemlig bogen. I almenhedens forståelse er biblioteker bygninger, hvori der findes bøger, og hvorfra disse bøger kan udlånes. Imidlertid har bibliotekerne i mange år distribueret andre informationsbærende materialer, både trykte og digitale. Ikke mindst i de seneste år har den hastige udvikling af digitale medier betydet, at helt nye informationsbærende medier er blevet introduceret på bibliotekerne, f.eks. Internettet.

Den samfundsmæssige betydning af IT-udviklingen kan næppe overvurderes, og da denne teknologi rammer ind i bibliotekernes kerneområde, er det naturligt at antage, at udviklingen må indebære meget omfattende ændringer af bibliotekernes virksomheder.

Forestillingen om biblioteket udelukkende som en organisering af information, distribueret via elektroniske netværk forekommer dog at være en alt for snæver fortolkning af fremtidens muligheder for folkebiblioteker i Danmark.

Det forhold, at folkebiblioteksidéen har sit udspring i erklærede værdimål fra folkeoplysningstraditionen har betydet, at det snævre, instrumentelle informationsbegreb ikke i samme omfang har præget debatten om bibliotekerne i Danmark, som eksempelvis tilfældet har været i USA. Selv om forestillingen om bibliotekerne som vigtige redskaber for demokratiet har været fremherskende både i amerikansk og europæisk bibliotekstradition, har et bredere vidensbegreb været dominerende i den nordiske og danske biblioteksudvikling, når bibliotekets grundopgaver skulle defineres. Dette vidensbegreb hviler på to grundpiller: Den ene udgøres af den kulturelle og kunst-

neriske oplevelse, det man kunne kalde litteraturdimensionen, den gode bog, den æstetiske og sprogligt velfunderede skønlitteratur. Den anden udgøres af brugerens behov for konkret videnstilegnelse, for forskellige former for data, offentlig eller faglig information i forhold til individets uddannelsemæssige og øvrige aktuelle behov.

I en studie¹⁰ over de offentlige bibliotekers situation i Europa: »Public Libraries and the Information Society« (PLIS) udkommet i 1997 opstilles en udviklingsmodel af biblioteket. Fire generelle udviklingstrin identificeres:

Det manuelle bibliotek, baseret på papir og trykte materialer, hvor hovedparten af resurserne anvendes på at opbygge samlinger.

Det automatiserede bibliotek, som anvender IT til administrative funktioner.

Det elektroniske bibliotek, der giver brugerne online adgang til eksterne informationsudbydere.

Multimediebiblioteket, der tilbyder både traditionelle og IT-baserede services, såvel som adgang for hjemmebrugere. Tilbuddene spænder fra Internetbaseret adgang til katalogen over bestillingsfaciliteter til elektroniske dokumentleverancer. I forbindelse med væksten i antallet af net-baserede tjenester og stigende grad af brugerorientering vil mængden af resurser, der anvendes til opbygning af samlinger aftage. En definition på fremtidens bibliotek er altså ifølge PLIS:

Et sted, der tilbyder adgang til global information og til samlinger af forskellige medier, og hvor der er vejledning.

Der er fire elementer i definitionen:

- 1) Et fysisk sted, med
- 2) netværksadgang til interne og eksterne vidensressurser, såvel som adgang til
- 3) samlinger af andre informationsbærende medier, samt med mulighed for
- 4) vejledning.

Der er al grund til at antage, at denne definition vil være gældende inden for den tids horisont, som nærværende udvalg arbejder med.

Biblioteket i lokalsamfundet

Siden 1984, hvor den automatiske statslige budgetrefusion blev afløst af bloktilskud, har driften af folkebibliotekerne været en kommunal opgave, og det centrale islæt i form af retningslinier og normfastlæggelse er erstattet af lokale løsninger.

¹⁰ *Public Libraries and the Information Society* /Authors J. Thorhauge, G. Larsen, H.-P. Thun and H. Albrechtsen. Editor: M. Segbert. European Commission, DGXIII/E4. 1997 (Libraries in the Information Society) Kan bl.a. ses på Internetadressen:
<http://www2.echo.lu/libraries/en/plis/homeplis.html>

Decentraliseringen af biblioteksansvaret til kommunerne har naturligvis givet anledning til en række overvejelser over folkebibliotekernes rolle og profil i lokalsamfundet. I den hidtil mest udførlige undersøgelse af lokalbibliotekernes funktioner¹¹ er der formuleret en analyse model over det lokale biblioteks roller, som også har ligget til grund for Søren Chr. Hansens beskrivelse af bibliotekets opgaver. Disse består, som det udførligt er beskrevet i det foregående afsnit, af fire profiler, hvor biblioteket danner ramme om

- kulturel og kunstnerisk oplevelse og udfoldelse, herunder arrangementer, udstillinger, værksteder, mødelokaler, øverum mm.
- uddannelse og oplysning, herunder studiefaciliteter, målrettet biblioteksorientering og -søgning mm.
- information til såvel offentligheden som den målrettede bruger, herunder referenceservice, samfundsinformation, samfundsregistrant, erhvervsservice, turist-service mm.
- hverdagens sociale liv, herunder værested, rådgivning, opsøgende virksomhed i forhold til udsatte grupper, lydavis, tilbud til institutioner mm.

Det er den enkelte kommunes ret at fastlægge vægtningen mellem de fire roller for folkebiblioteket. Det er imidlertid udvalgets opfattelse, at de lokale folkebiblioteker kan indgå som en strategisk resurse i udviklingen af informationssamfundet. Dette kan ske dels ved at stille den nødvendige teknologiske infrastruktur til rådighed for de borgere, der i en overgangsperiode ikke vil være i besiddelse af de nødvendige redskaber, dels ved at opbygge viden og ekspertise i medarbejderekaren, således at den nødvendige vejledningsfunktion over for alle brugergrupper kan varetages på kvalificeret vis. Såvel i forhold til formaliserede uddannelsesforløb og åben uddannelse som til frie udviklingsforløb vil biblioteket også i fremtiden kunne være resursecenter for borgerne.

Det er ligeledes udvalgets opfattelse, at bibliotekernes betydning som hhv. social- og kulturcentre næppe vil mindskes i fremtiden. Biblioteket opfattes af befolkningen som et neutralt mødested, hvor der er adgang til både vidensressurser og kulturoplevelser. Forudsætningen for at disse roller vil kunne fastholdes er naturligvis, at biblioteksvirksomheden prioriteres højt i den lokale kulturpolitik.

Bibliotekaren

De kommende bibliotekariske uddannelsesområder adskiller sig i deres essens ikke i væsentlig grad fra de traditionelle. Pendanten til nettets søgemaskiner findes i de trykte mediers bibliografiske hjælpemidler, og viden om hjemmesider og databaser på bestemte faglige områder afløser håndbogskundskab. Dialog mellem bruger og bibliotekar vil basere sig på grundlæggende pædagogiske og psykologiske principper, hvad enten den foregår i det direkte møde eller bliver formidlet over nettet.

¹¹ Marianne Andersson og Dorte Skot-Hansen: »Det lokale Bibliotek – afvikling eller udvikling«. Kbh., 1994.

Dog vil en række af nedenstående eksempler på ændrede bibliotekariske opgaver stille større krav til tværfaglig og grundlæggende teoretisk, metodisk og empirisk viden om f.eks. brugernes anvendelse af elektroniske medier, multimedier, netværkssoftware og systemdesign.

Et virkeligt nyt område er de mange netværk, som opstår mellem mennesker, f.eks. på Usenet. Her kan man forestille sig, at bibliotekaren er med til at identificere videnressurser inden for udvalgte områder, eventuelt endda at bibliotekaren tager initiativ til at skabe vidensgrupper og free-nets i lokalsamfundet. I den forbindelse er det vigtigt at erindre, at Internettet og andre globale netværk ikke blot er interessante på internationalt plan, men jo først bliver rigtig interessante, når de udbredes og anvendes lokalt.

Indeksering af informationsressurser i lokale netværk og tjenester kan blive en vigtig opgave for bibliotekarer, selvom der internationalt arbejdes med udvikling af teknologi til automatisk indeksering i nettets store datamængder på tværs af faggrænser.

Bibliotekaren skal støtte det enkelte individ i dets søgen efter viden. Det skal ikke blot gøres ved den aktive formidling i det personlige møde på biblioteket, men også i den formidling, der bliver baseret på bibliotekarernes udvikling af interaktive hjemmesider, som guider brugerne frem til de rigtige steder.

Etablering, design og forskellige former for validering af hjemmesider inden for fagområder bliver en vigtig opgave. Identificering, udvælgelse samt etablering af pointers til de hjemmesider, baser og web-sites, som erfaringsmæssigt giver den bedste og mest opdaterede information inden for konkrete emneområder, er en oplagt bibliotekarisk opgave.

Opbygning af databaser over links til relevant, emneopdelt information på Internettet vil også blive en betydelig opgave. En sådan database er netop nu under opbygning i Finland. Udvælgelseskriterierne findes allerede nedfældet i biblioteksloven: Kvalitet, aktualitet og alsidighed.

Et vigtigt bibliotekarisk arbejdsområde vil blive udviklingen af værdiforøget information og helt nye biblioteksydelser. Der ses allerede i enkelte danske folkebiblioteker en del eksempler på Internetbaserede informationsydelser.

Øget kendskab til informationsteknologien medfører et stigende ønske hos brugerne om selv at kunne betjene bibliotekernes IT-systemer. Informations- og systemkundskab er ofte nødvendig for at kunne søge informationer og navigere i netværk uden at få en altovervældende informationsmængde. Undervisning heri vil være en vigtig opgave for bibliotekarerne i de kommende år.

Der vil også blive stillet krav om systemer af høj kvalitet og let tilgængelighed. Bibliotekarerne vil kunne bidrage til løsning af denne opgave bl.a. gennem deltagelse i forskningsprojekter og gennem analyse af brugerbehov og design af brugergrænseflader til f.eks. hjemmesider.

En helt central faktor vil blive afgørende for bibliotekernes succes, nemlig evnen til at udvikle den menneskelige resurse – repræsenteret ved personalets viden og ekspertise – på områder som f.eks. informationsgenfindning og -formidling via elektroniske medier.

Kulturministeriet har fremsat et lovforslag om ændring af lov om Danmarks Biblioteksskole til en højere læreanstalt med ret til at give ph.d.-grad i samarbejde med universiteter. Ændres bibliotekaruddannelsen til en højere uddannelse på linje med universitetsuddannelserne, vil det styrke forskningen og højne niveauet i uddannelsen.

Et højere uddannelsesniveau vil øge bibliotekarernes muligheder for at imødekomme de stadigt stigende krav til ekspertise på højt niveau hvad angår de nye medier, nye arbejdsfunktioner- og roller, og nye IT-systemer og – teknologier, som er omtalt i udvalgets betænkning.

En styrkelse af forskningen vil imødekomme behovet for viden om de forandringer, som de nye medier, Internettet og IT-systemer medfører for bibliotekerne og deres brugere. Dette vil styrke det offentlige og kommunale beslutningsgrundlag for bibliotekernes rolle og bibliotekarernes opgaver fremover.

Afgrænsning af bibliotekernes opgaver

Når man læser de forskellige beskrivelser af, hvad bibliotekerne i fremtiden kan påtage sig af opgaver, kan man få indtryk af en vis kulturimperialisme: at bibliotekerne vil gå ind på væsentlige nye områder, som til dels hidtil er blevet varetaget af andre. Dette giver udvalget anledning til at overveje spørgsmålet om folkebibliotekernes opgaver inden for betænkningens tidshorisont.

Bibliotekerne skal som udgangspunkt formidle information og for eksempel ikke selv producere information, med mindre det sker i et formidlingsøjemed. Typisk i så henseende vil være fremstilling af materiale til vejledning af og hjælp for publikum til informationssøgning. Men også ordning, systematisering og berigelse af information er vigtige opgaver for bibliotekerne. Når det drejer sig om berigelse af information, f.eks. de såkaldte value-added services, kan grænsen mellem formidlingen af eksisterende information og produktionen af ny information blive vanskelig at drage.

Endelig afgrænses bibliotekernes opgaver på den ene side af loven og på den anden side af kommunalbestyrelsernes beslutninger.

Offentlig information

Det fremgår af udvalgets kommissorium at »Det er regeringens målsætning, at informationsteknologien skal understøtte den frie adgang til information og gøre den offentlige sektor mere gennemskuelig for borgerne. Kulturpolitisk er det målsætningen, at det offentlige biblioteksvæsen skal varetage en central formidlingsfunktion med at stille offentliggjort information til rådighed for alle borgerne og hjælpe med at navigere gennem den stadig større informationsstrøm.«

Offentlig information defineres som information, som det offentlige – staten eller kommunerne – har pligt til at sørge for bliver spredt, men som hverken staten eller kommunerne nødvendigvis selv skal sprede. Det vil sige, at de skal sørge for, at det sker, men de skal ikke nødvendigvis gøre det selv.

Med dette som udgangspunkt er der tre spørgsmål, der bør afklares:

- 1) Hvilke informationsopgaver ønsker staten selv at varetage direkte?
- 2) Hvilke informationsopgaver ønsker kommunerne selv at varetage direkte?
- 3) Hvilke opgaver hører naturligt hjemme i den private sektor, og hvilke hører hjemme i den offentlige sektor.

Forskningsministeriet har nedsat et udvalg om offentlig informationspolitik, *Udvalget om offentlig information*.¹² Det har bla. til opgave at overveje, hvordan det offentliges informationsarbejde organiseres bedst og mest effektivt. Det vedrører dels arbejdsdelingen mellem centrale og decentrale myndigheder, herunder amter og kommuner, dels arbejdsdelingen mellem myndigheder og private informationsvirksomheder.

Ad 1) Information fra statslige myndigheder

Inden for den statslige information er det vigtigt at skelne mellem meddelelsestyper, som skal offentliggøres og anden statslig information. Af Betænkningen vedr. omlægningen af Statstidende¹³ fremgår det, at man ønsker at oprette *Statens Elektroniske Offentliggørelsessystem*. De meddelelsestyper, som i henhold til lovgivningen skal offentliggøres i Statstidende eller Tingbladet, skal ifølge forslaget offentliggøres i dette system og formidles elektronisk gennem folkebibliotekerne. Det skal være gratis for borgerne, idet det er Forskningsministeriets tilkendegivne standpunkt at

- information, der fremstilles af en offentlig forvaltning som led i dens myndighedsudøvelse, bør stilles gratis til rådighed for borgerne.
- en eventuel pris for offentlig information skal dække udgifter til tryk og distribution, men at der ikke skal oparbejdes noget overskud.
- udgifterne til elektronisk offentliggørelse er så marginale, at information, der offentliggøres elektronisk, skal være gratis for borgerne.

Den offentlige information, der er offentliggjort elektronisk, skal være tilgængelig via folkebibliotekerne, hvor der også er et fagkyndigt personale, der i påkommende tilfælde kan bistå borgerne. Der vil også være tilgang på selvbetjeningsbasis i andre

¹² *Information til tiden*. Betænkning nr. 1342 / Fra Udvalget om Offentlig Informationspolitik. Forskningsministeriet. 1997.

¹³ *Betænkning om elektronisk Statstidende*. / Udvalget om elektronisk Statstidende. Betænkning nr. 1328, Forskningsministeriet, januar 1997

offentlige forvaltninger eller institutioner, hvor der er adgang for publikum, men her vil der altså ikke være mulighed for fagkyndig bistand.

Statslig information, som ikke ifølge lovgivningen skal offentliggøres, dækker et bredt område. Det er uvist om det er hensigten at følge tilsvarende principper med hensyn til sådan statslig information, herunder i hvilket omfang, den skal stilles vederlagsfrit til rådighed for alle borgere.

Ad 2) Information fra kommunale myndigheder

Der er mange typer af information fra de kommunale myndigheder til borgerne:

- Materiale som ifølge lovgivningen skal offentliggøres, f.eks. forslag til lokalplaner, redegørelser for årsbudgettet, kommunalbestyrelsens dagsorden m.v.
- Generel orientering, som kommunen selv beslutter at give borgerne, om kommunens organisation, om kommunens forskellige tilbud til befolkningen, de kommunale institutioner, foreningslivet i kommunen, turistinformation m.v.
- Der er en glidende overgang mellem den sidstnævnte type information og konkret rådgivning og vejledning til enkelte borgere ved brug af elektroniske *kvik-skranker*.

Den enkelte kommune må fortsat have kompetence til at bestemme, hvilke medier, der skal benyttes, og hvilke organer i den kommunale organisation, som skal varetage informationsopgaverne, og hvordan de skal varetages. Udvalget anbefaler dels, at den lovpligtige kommunale information bør være tilgængelig på de samme lokaliteter i kommunen, som den lovpligtige statslige information, dels at den enkelte kommune overvejer og fastlægger sin egen informationspolitik.

Ad 3) Offentlig og privat virksomhed

Grænsen mellem den offentlige og den private sektor har flyttet sig markant i de senere år, bl.a. gennem omfattende privatiseringer. Det er derfor ikke længere muligt at angive med nogen større præcision, hvilke typer information der hører naturligt hjemme på bibliotekerne. Bibliotekerne må her acceptere at leve i et konkurrenceforhold med private informationsleverandører, og man er der underkastet markedsmechanismens benhårde principper. Hvad dette indebærer drøftes i kap. 5.

Materialerne

Hvad angår bibliotekernes materialer, er udvalget af den opfattelse, at der bør ske en ændring for så vidt angår *obligatorierne*, jf. kap. 1 om medieudviklingen.

På videoområdet er der etableret en distribution uafhængigt af bibliotekerne, idet videofilm nu dels kan købes, dels kan lejes til rimelige priser. Alligevel bør bibliotekerne satse på at etablere samlinger af (video)film (evt. i DVD-format) til udlån for at

sikre at kvalitetsfilm, inden for alle genrer, er til rådighed – også når de ikke længere er kommercielt levedygtige.

Lyd- og billedmedier spiller en så dominerende rolle i vor kultur, at musik og (video)film samt multimedieprodukter, herunder også kvalitetsprægede computer-spil, ikke bør udelukkes fra bibliotekernes udbud af kulturelle og kunstneriske produkter. For film og edb-programmer gælder, at udlån kræver rettighedshavernes tilladelse. Imidlertid er det muligt, mod en merpris, at frikøbe en stor del af de kvalitetsprægede film, samt multimedieprodukter til udlån.

Befolkningens medievalg bliver stadig mere sammensat. Denne udvikling ses tydeligst i børn og unges medieforbrug, og den vil slå i gennem efterhånden, som disse vokser til.¹⁴ Valget står derfor mellem om bibliotekerne skal fastholde bogen som det altdominerende medium – også når det gælder formidlingen af kulturelle og kunstneriske oplevelser, eller om bibliotekerne skal følge med befolkningens faktiske medieforbrug og sikre, at der er et repræsentativt og kvalitetspræget udvalg af de forskellige typer af kulturprodukter .

Som allerede fremhævet i kap. 1 er det udvalgets opfattelse, at den stigende grad af brugerorientering, som præger alle dele af den offentlige virksomhed, også bør slå igennem i bibliotekerne. Det er derfor fuldt rimeligt, at man følger udviklingen med hensyn til befolkningens medievalg.

Det må derfor anbefales

- at Lov om folkebiblioteker ændres, således at folkebibliotekerne forpligtes til også at stille et rimeligt udsnit af musik, film og multimedieprodukter til rådighed for borgerne.

Dette rejser imidlertid alvorlige rettighedsmæssige og økonomiske problemer, jf. herom nærmere i kap. 4.

Udvalget har noteret sig den store spredning i de enkelte kommuners forbrug til biblioteker. Det må give anledning til at overveje, om der bør fastsættes minimumsstandards for biblioteksbetjening, eller om en vis udligning eventuelt bør tilvejebringes på anden måde, jf. herom i kapitel 3 og 5.

2.4 Forskningsbibliotekerne

Formålet med dette afsnit er at give en oversigt over forskningsbibliotekernes virksomhed og de udviklingstendenser, der tegner sig, samt de overvejelser det giver udvalget anledning til.

¹⁴ Jf. herom: *Mediedannelse: Bro eller barriere? – om børn og unges mediebrug*. Rapport udarbejdet for Statsministeriets Medieudvalg / af Kirsten Drotner. København, oktober 1995

Forskningsbibliotekerne er videnskabelige og faglige biblioteker. Det er en heterogen gruppe biblioteker i henseende til formål, opgaver, samlinger og brugergrupper. Der er i alt 48 større forskningsbiblioteker, der i biblioteksstatistikken kategoriseres således:

- 1 nationalbiblioteket
- 19 hovedbiblioteker ved universiteter og højere læreanstalter
- 14 biblioteker ved andre videregående uddannelsesinstitutioner
- 14 specialbiblioteker

Disse 48 biblioteker hører til gruppen af offentlige biblioteker, og det er også dem, som primært deltager i lånesamarbejdet. Institutbibliotekerne ved universiteter og højere læreanstalter (i alt 181) og de mindre forskningsbiblioteker (i alt 136) er normalt ikke åbne for almenheden, men forbeholdt en nøjere defineret brugerkreds. De bidrager imidlertid til lånesamarbejdet ved at stille litteratur, som kun de besidder, til rådighed for lån gennem andre biblioteker.

2.4.1 Forskningsbibliotekernes opgaver

Der findes ikke en fælles lovgivning, der dækker forskningsbibliotekerne. Det skyldes forskellige forhold:

- forskningsbibliotekerne er ikke som folkebibliotekerne en homogen gruppe
- forskningsbibliotekerne henhører ikke under ét ministerium; det ville derfor være forbundet med væsentlig større problemer at tilvejebringe en fælles lovgivning, og
- størsteparten af forskningsbibliotekerne er ikke selvstændige institutioner, men indgår som dele af større enheder, typisk højere uddannelsesinstitutioner. Eksempelvis blev bibliotekerne under Undervisningsministeriet fuldstændigt integreret i undervisningsinstitutionerne, da man reviderede Universitsloven i 1993 (Lovbekendtgørelse nr. 334 af 27. maj 1993).

De eneste forskningsbiblioteker, hvis opgaver er beskrevet i lovgivningen, er derfor Kulturministeriets store biblioteker: Det kongelige Bibliotek, Statsbiblioteket, Danmarks Natur- og Lægevidenskabelige Bibliotek, Odense Universitetsbibliotek og Kunstakademiets bibliotek. I Anmærkningerne til Finansloven har disse biblioteker beskrevet deres opgaver. For de øvrige gælder, at deres opgaver er fastlagt pr. tradition og etableret praksis.

I *Informationspolitik – med særligt henblik på biblioteker og dokumentationscentre*,¹⁵ gøres der rede for, hvorledes der ved flere lejligheder har været gjort forsøg på at fastlægge forskningsbibliotekernes mål, opgaver og indbyrdes arbejdsdeling, samt relationerne til folkebibliotekerne, mest omfattende i forbindelse med det ud-

¹⁵ *Informationspolitik – med særligt henblik på biblioteker og dokumentationscentre*, samlet udgave / Udarbejdet for Statens Bibliotekstjeneste af Niels Erik Wille, København 1995, side 71–72. (Skrifter fra Statens Bibliotekstjeneste, 11)

valgsarbejde, som blev iværksat af Bibliotekskommissionen og af Forskningsbibliotekernes Fællesråd i midten af 1970'erne. I betænkningen fra Specialudvalg 2 under Bibliotekskommissionen finder man følgende formulering:

»Uanset alle forskelligheder er forskningsbibliotekerne fælles om den principielle målsætning at stille speciallitteratur til rådighed for forskere og andre benyttere med behov for dyberegående specialviden. Omfanget af denne basale opgave varierer efter de enkelte forskningsbibliotekers brugerkredse, men opgaven er fælles for alle forskningsbiblioteker. I kraft af det offentlighedsprincip, der traditionelt har været gældende for de større forskningsbiblioteker, hvis virksomhed ikke var begrænset til en enkelt institutions snævrere brugerkreds, har disse samlinger af videnskabelig litteratur stået til rådighed for enhver benytter enten ved personlig henvendelse eller gennem et andet bibliotek.« (Specialudvalgsbetænkning nr. 2, s.16)

Forskningsbibliotekernes Fællesråds Målsætningsudvalg formulerede i 1977 en målsætning af lignede indhold.

Sammenfattende kan man da fastslå, at forskningsbibliotekerne i kraft af sædvane er offentlige biblioteker, der stiller deres materialer til rådighed for hvem, der måtte have brug for dem, enten ved personligt fremmøde eller gennem et andet bibliotek. For de store undervisningsministerielle biblioteker gælder endvidere som bevillingsforudsætning, at de deltager i bibliotekernes indbyrdes samarbejde. Dette er senest blevet bekræftet ved en brevveksling mellem undervisningsministeren og kulturministeren.

Hovedfagbiblioteker

Et særligt forhold, der har spillet en vis rolle i den bibliotekspolitiske debat, er den såkaldte hovedfagbiblioteksordning. I nævnte skrift fra Statens Bibliotekstjeneste omtales ordningen således:

»De københavnske forskningsbiblioteker har med udgangspunkt i *Betænkning vedrørende Statens Biblioteksvæsen* fra 1927 udviklet en ordning med såkaldte »hovedfagbiblioteker«. Der er i realiteten tale om en frivillig overenskomst mellem bibliotekerne om at fordele det faglige ansvar for anskaffelse af videnskabelige tidsskrifter, store faglige opslagsværker og speciallitteratur i øvrigt. Formålet har først og fremmest været en bedre udnyttelse af de samlede midler til anskaffelse af materialer til samlingerne.

Ordningen har været søgt udvidet til det samlede forskningsbiblioteksvæsen, og der har været ønsker om at lade den følge op med særlige bevillinger til sikring af hovedfagbiblioteksordningen. Men ordningen har også været kritiseret som en generel model for fordeling af opgaverne mellem bibliotekerne, ikke mindst fra de større forskningsbiblioteker uden for København.

Hovedfagbiblioteksordningen er udtryk for et nødvendigt samarbejde mellem bibliotekerne, men ikke nødvendigvis den mest hensigtsmæssige i dag.« (*Informationspolitik – med særligt henblik på biblioteker og dokumentationscentre*, side 74.)

Uagtet at nogle biblioteker i henhold til betænkningen fra 1927 er defineret som hovedfagbiblioteker, er de ikke pålagt særlige opgaver og modtager ikke særlige bevillinger i den anledning. De eneste forskningsbiblioteker, der hidtil har modtaget særlige bevillinger for at løse overordnede nationale opgaver, er Det kongelige Bibliotek og Statsbiblioteket.

2.4.2 Forskningsbibliotekernes virksomhed

Når forskningsbibliotekerne omtales i det følgende, menes hermed gruppen af større forskningsbiblioteker. Det vil sige den gruppe på 48 forskningsbiblioteker, som i Forskningsbiblioteksstatistikken er kategoriseret sådan. Det bemærkes, at der bag de gennemsnitstal, som her fremdrages, gemmer sig store individuelle forskelle og udsving. Især har bevillingsforholdene varieret meget. Nogle (få) biblioteker har haft en væsentligt gunstigere bevillingsudvikling end gruppen som helhed, og andre har haft en væsentligt ringere udvikling. Formålet er imidlertid ikke at beskrive enkelte bibliotekers situation, men at forsøge at give et helhedsbillede.

Materialer og bevillinger

Forskningsbibliotekernes samlede materialebestand var i 1996 på i alt 34,8 mio. enheder. Heraf var 15,7 mio. enheder bøger og seriepublikationer. Det er dog stadig udgiften til de trykte bøger og tidsskrifter, der dominerer materialebudgetterne. I 1996 gik kun 5,8% af materialebudgettet til andre materialer end bøger og tidsskrifter. Fordelingen på henholdsvis bøger og tidsskriftsabonnementer har normalt været 40% til bøger og 60% til tidsskriftsabonnementer, idet dog tidsskrifternes andel på de teknisk-naturvidenskabelige biblioteker overstiger 80% af materialebudgettet. I 1996 har fordelingen dog været 48% til bøger og 52% til tidsskrifter på grund af et ekstraordinært stort forbrug til indkøb af bøger.

I 1990 brugte man godt 34 mio. kr. til indkøb af bøger og seriepublikationer uden for abonnement. Dette beløb kunne ikke fastholdes, hverken i købekraft eller i løbende priser. I 1994 nåedes et lavpunkt med kun ca. 30 mio. kr. til bøger. Dette blev der dog rettet op på i 1996, hvor der blev brugt godt 56 mio. kr. og efterslæbet siden 1990 kunne nedbringes til 8 mio. kr. beregnet i faste priser.

Udviklingen af budgettet for tidsskrifter i abonnement udviser en jævnt nedadgående tendens. Siden 1990 er faldet i købekraften 26% beregnet efter Danmarks Statistiks forbrugerprisindeks. I perioden er der sket et fald på 15% i antallet af tidsskriftsabonnementer. Når abonnementstallet ikke er reduceret svarende til faldet i købekraften, skyldes det formentlig, at man fortrinsvis har valgt at afbestille de dyre tidsskrifter.

Såvel i 1990 som i 1996 udgjorde materialeudgiften 20% af de samlede udgifter.

I den samme periode er personalet reduceret fra 1.565 årsværk til 1.337 årsværk eller med godt 14%.

Samtidig med faldet i tilvæksten af materialer er der dog sket en kraftig stigning i udlånet. En stigning fra godt 3,3 mio. udlån i 1990 til godt 4,7 mio. udlån i 1996, dvs. en stigning på 38%.

Det er nærliggende at forvente, at faldet i materialeanskaffelserne ville give sig udslag i en kraftig stigning i antallet af indlån fra udlandet. Det er imidlertid ikke tilfældet. Indlånet fra udlandet er steget, men forholdsvis ikke mere end det samlede udlån. I 1990 lå det på 1% af de samlede udlån. I de efterfølgende år endnu lavere, nemlig omkring 0,9%.

Dette forhold kan formentlig forklares ved, at arbejdstempoet på uddannelsesstederne er skruet op. Især for de studerende gælder, at hvis materialet ikke er tilgængeligt, har man sjældent tid til at vente på det. Man må klare sig med det, man har. Alternativt går man over til folkebiblioteket – hvad ganske mange også gør. Disse vandringer mellem bibliotekerne vidner måske i højere grad om materialemangelen end indlånstillene.

Sammenfattende kan man altså for perioden 1990-1996 konstatere

- at antallet af tidsskriftsabonnementer er faldet med 15%
- at personalet er reduceret med 14%
- at udlånet i perioden er steget med 38%.

Dette ligner umiddelbart en vellykket rationalisering. Det er det for så vidt også. Uden omfattende rationaliseringer og anvendelse af edb, især til de interne rutiner, var det ikke gået. Men den ubalance, som disse tal er udtryk for, vidner om problemer, som man ikke i det lange løb kan rationalisere sig ud af. Problemet består i, at forskningsbibliotekerne – og det gælder især forskningsbibliotekerne ved universiteterne og de højere læreanstalter – fortrinsvis køber udenlandsk faglitteratur. Den årlige prisopregning sker imidlertid ikke i forhold til de faktiske prisstigninger for det materiale, der købes, men i forhold til den indenlandske prisstigning. Den har ligget på ca. 3% pr. år, hvorimod de årlige stigninger i udgiverpriser på f.eks. udenlandske tidsskrifter i mange år har ligget mellem 8 og 14%, afhængigt af fag. Dette indebærer ved stabile valutakurser, at biblioteker som eksempelvis Danmarks Natur- og Lægevidenskabelige Bibliotek, Danmarks Tekniske Videncenter og Bibliotek og Statsbiblioteket i runde tal skal skaffe mellem en og to mio. kr. ekstra hvert år for at kunne opretholde købekraften af tidsskriftsbevillingen. Det vil ikke i det lange løb være muligt.¹⁶

Denne vedvarende utilstrækkelige opregning af de udenlandske materialekonti undergraver bibliotekernes økonomi og vanskeliggør en ansvarlig drift. Man kan imødesee, at bibliotekerne tvinges til forholdsvis drastiske prioriteringer. Eksempelvis vil

¹⁶ Til illustration: Statsbiblioteket var i 1996 nødt til at afbestille lige ved 1.000 udenlandske naturvidenskabelige og medicinske tidsskrifter for at bringe forbruget i balance med bevillingen. I 1976 abonnerede Statsbiblioteket på knapt 12.000 udenlandske tidsskrifter. Efter afbestillingerne i 1996 er biblioteket nu nede på ca. 5.500 udenlandske tidsskriftsabonnementer.

man inden for det teknisk-naturvidenskabelige område, i takt med at tidsskrifterne også udgives i elektronisk form, kunne blive tvunget til at fremskynde overgangen fra trykte til elektroniske tidsskrifter. Derved vil der kunne spares arbejdskraft og en fast abonnementsudgift vil eventuelt kunne konverteres til en variabel forbrugsafgift, der om fornødent kan væltes over på brugeren.

Institutbiblioteker

Ifølge forskningsbiblioteksstatistikken er der 181 institutbiblioteker ved universiteterne og de højere læreanstalter. Undtaget er dog Aalborg Universitet og Roskilde Universitetscenter. Den herskende bibliotekspolitiske tendens, på det tidspunkt hvor disse universiteter blev etableret, gik imod institutbiblioteker. Dette var en reaktion imod udviklingen ved de daværende uddannelsesinstitutioner, hvor institutbibliotekerne ved visse institutter havde fået et omfang, der kunne konkurrere med hovedbiblioteket, samtidig med at der var begrænset adgang til disse samlinger.

Det er imidlertid meget hensigtsmæssigt, at man i tilknytning til et institut har et håndbibliotek med den mest benyttede litteratur. Mangelen af et sådant medfører krav til hovedbiblioteket, f.eks. om decentralisering af funktionerne, som det er forholdsvis omkostningskrævende at imødekomme. Den decentrale adgang, som digitale virtuelle biblioteker giver mulighed for, vil i nogen grad kunne afhjælpe sådanne problemer. (Se mere herom i afsnitt 2.4.4.)

Institutbibliotekerne er af meget forskellig størrelse. Nogle er bemandede med fagkyndigt personale, andre passes af en sekretær ved siden af andre opgaver. Tilsammen havde de i 1996 en bestand på godt 1,9 mio. bind. Der abonneredes på 16.375 tidsskrifter og det direkte udlån var 148.500. Personalet udgjorde tæt ved 90 årsværk, og samlet blev der indkøbt for godt 22 mio. kr.

2.4.3 Forskningsbibliotekernes anvendelse af informationsteknologi

Automatisering i de danske forskningsbiblioteker startede for over 30 år siden, da Handelshøjskolens Bibliotek i København i 1964 påbegyndte edb-katalogisering af de indkøbte bøger. I løbet af 70'erne fulgte andre biblioteker efter og i 1979 etablerede man det fælles katalogiseringssystem og databaserne ALBA/SAMKAT. Efterhånden kom basen til at omfatte alle forskningsbiblioteker. Den er nu integreret i Danbib, som også omfatter folkebibliotekernes database samt nationalbibliografien.

Bibliotekssystemer

De større forskningsbiblioteker fik i løbet af 1980'erne online kataloger, og i forskelligt omfang indførtes edb også til styring af udlånskontrollen og andre interne processer. Forskningsbibliotekerne har anskaffet og fornyet deres edb-udstyr på forskellige tidspunkter og i forskelligt tempo. Nogle af de tidligst udviklede systemer er dog stadig i drift på enkelte biblioteker. De er udtjente og står foran udskiftning. I oversigten over danske bibliotekers brug af informationsteknologi¹⁷ kan man (side 38) se, at

¹⁷ *State-of-the-Art of Information Technologies in Danish Libraries* / Rapport udarbejdet af Gitte Larsen. Copenhagen 1996. (Skrifter fra Statens Bibliotekstjeneste 13)

vedligeholdelsesomkostningerne (ekskl. løn) for de 9 største forskningsbiblioteker beløber sig til godt 22 mio. kr. i 1996. Heraf tegner Det kongelige Bibliotek og Statsbiblioteket sig for halvdelen.

Elektronisk dokumentbestilling

To tredjedele af 56 adspurgte forskningsbiblioteker benytter elektronisk dokumentbestilling, og 20 oplyser at mere end 75% af deres interurbanlån bestilles på den måde. Fællessystemet Danbib bruges af 30 biblioteker, medens 12 også går ind i andre bibliotekers kataloger og bestiller materialet direkte hos det långivede bibliotek. Nordiske centrale biblioteksdata ser benyttes af ni biblioteker og 14 benytter også bibliotekssystemer uden for de nordiske lande.

Elektronisk dokumentforsendelse

Elektronisk dokumentforsendelse kan ske via telefax, men elektroniske post, FTP-overførsler og disketter benyttes også.

On-line søgning

On-line søgning i eksterne databaser er en service, som de fleste forskningsbiblioteker har ydet de seneste 20 år. Aktiviteten har stort set været uforandret igennem hele denne periode. Det hænger sammen med, at brugerne er blevet mere selvhjulpne, idet de bl.a. takket være bibliotekernes brugeruddannelse dels har lært at benytte bibliotekets samlinger af cd-rom baserede fagbibliografier, dels selv kan kontakte de eksterne databaser via Internet.

Cd-rom

Antallet af cd-rom produkter i forskningsbibliotekerne er allerede stort, og det stiger fortsat kraftigt. De fleste større biblioteker har lagt de bibliografiske baser op på net, således at der er adgang via de samme terminaler, som giver adgang til bibliotekets almindelige katalog. Desuden er der en del fuldtekst produkter, der indtil videre dog fortrinsvis betjenes ved hjælp af *stand alone* systemer.

Internet

Da undersøgelsens data blev indsamlet i slutningen af 1995 oplyste kun 10 af de adspurgte 56 forskningsbiblioteker, at de *ikke* havde en Internet forbindelse. Men på det tidspunkt gav kun 24 af dem brugerne adgang. Forskningsbibliotekernes hjemmesider er integreret i lærestaltens informationssystem. Nogle biblioteker giver via hjemmesiden adgang til deres online katalog og digitaliseret materiale, som f.eks. billedbaser og fuldtekststudgaver af bøger, tidsskrifter og forskningsrapporter. Det kongelige Bibliotek og Silkeborg bibliotek var foregangsbiblioteker i denne henseende, men med *Kulturnet Danmark* er andre kommet efter.

2.4.4 Udviklingstendenser

Brugernes forventninger

Det opskruede arbejdstempo på forsknings- og uddannelsesinstitutionerne bevirker, at brugerne prioriterer forhold vedrørende tilgængelighed højest. I en brugerundersøgelse foretaget på Statsbiblioteket¹⁸ angiver lånerne, at det vigtigste er, at biblioteket

1. kan skaffe materialer hurtigt
2. at der er et godt udvalg af materialer, og
3. at der er gode søgefaciliteter.

På spørgsmålet om, hvad de synes bør prioriteres højest, kommer følgende svar i toppen af lånernes prioriteringer:

- indkøb af flest mulige bogtitler og dækning af nyudgivelser
- at det gøres muligt fra egen PC'er via netværk at få adgang til samme søgemuligheder som på selve biblioteket
- at udvide EDB-søgefaciliteter til eksterne databaser

Biblioteket har selvfølgelig en række andre serviceydelser, men dem vurderer brugergrupperne forskelligt.

I takt med at det bliver almindeligt, at man har Internet forbindelse, ikke blot fra sin arbejdsplads, men også privat, vil det være et ufravigeligt krav til forskningsbibliotekerne, at man skal kunne besørge sine »biblioteksforretninger« fra sin hjemme-PC'er. Det vil sige, man skal kunne få adgang til bibliotekets informationssystem og foretage søgninger og bestillinger, ligesom man skal kunne få materialet sendt hjem, enten via postvæsenet eller elektronisk. Dette vil være en almindelig service inden for 1-2 år.

Fra brugen af Internettet vil låneren vide, at et stort antal informationskilder, rapporter, tidsskrifter o.l. er tilgængelige, og at man umiddelbart kan hjemtage (downloade), hvad man måtte have brug for. Dette forhold, at hvad der er tilgængeligt på Internettet er umiddelbart tilgængeligt for slutbrugeren, medfører en tilsvarende forventning om tilgængeligheden af bibliotekernes materialer. Det vil sige, at man vil forvente at

- biblioteket selv har et udvalg af digitale dokumentlagre (ligesom man har bøger og tidsskrifter), og at det kan give adgang til et udvalg af digitale dokumentlagre, der måtte befinde sig andre steder
- biblioteket udarbejder oversigter over informationskilder, der er tilpasset brugerkredsen, og at man stiller andre relevante indekser, som f.eks. *Current Contents*, WEB-indekser og lignende til rådighed

¹⁸ *Brugerundersøgelse på Statsbiblioteket*, / PLS Consult. September 1996

- det er muligt via bibliotekets informationssystem at blive gennemstillet til et relevant udvalg af eksterne dokumentlagre, således at man der kan bestille kopier af, hvad man måtte have behov for. Altså et delvist selvbetjent »fjernlån«.

Først dernæst, nemlig når mulighederne for umiddelbar adgang til selve dokumenterne er udtømt, er kravet, at man skal kunne foretage søgninger og bestillinger på tværs af biblioteksgrænserne. Det vil sige, at man vil forvente at kunne få adgang til bibliotekernes fællessystem eller til de lokale katalogsystemer, som forbindes, således at tværgående søgninger bliver mulige.

Library bypass?

I den videnskabelige verden, og særligt i USA, er diskussionen om forlagenes fremtidige medvirken til publicering af forskningsresultater i fuld gang.

De store gamle videnskabelige selskaber har med den teknologiske udvikling fået fornyede muligheder for at kunne være et alternativ til den kommercielle del af forlagsbranchen. Der vil formentlig i fremtiden være en stigende grad af elektroniske udgivelser fra de videnskabelige selskaber, men der vil nok gå mange år, før såvel forlag som de videnskabelige selskaber finder en ny balance.

Den ubekendte faktor, der på længere sigt vil præge forskningsbibliotekernes fremtid, vil være, hvordan formidlingen af den elektroniske videnskabelige tidsskriftslitteratur vil ske. Det vil formentlig primært afhænge af, hvordan forlagene vil organisere betalingen, nemlig om de vælger abonnementsordninger eller *pay-per-view* i kombination med en enkel elektronisk betalingsform.

Såfremt forlagene vælger abonnementsordninger, hvilket de formentlig vil tjene mest på, fordi tidsskriftsbenyttelsen – med undtagelse af relativt få kernetidsskrifter – faktisk er ret spredt, vil bibliotekernes funktion stort set være den samme som i dag. Der er grænser for, hvor mange abonnenter det vil være relevant og økonomisk muligt for privatpersoner eller virksomheder at tegne. Det bliver derfor bibliotekernes opgave. De tegner sig for et antal, afhængigt af faglig profil og økonomisk formåen, og giver en udvalgt brugerskare adgang – enten fra selve biblioteket eller fra andre definerede lokaliteter.

Denne udvikling som tegner sig vil formentlig være den dominerende distributionsform i nogle år frem. Blandt andet fordi man endnu ikke har veludviklede betalingsystemer. Ser man lidt længere frem tegner der sig mange mulige scenarier. Det scenario, der går ud på at brugerne i stigende grad vil kunne betjene sig selv og derfor går uden om bibliotekerne, det såkaldte *library bypass*, medfører størst forandring for bibliotekerne, hvorfor denne mulighed beskrives i det følgende.

Teknologien muliggør, at distributionen retter sig direkte imod slutbrugeren, hvorfor man må forvente et forholdsvis stærkt pres for at der foruden at tegne abonnenter også bliver mulighed for *pay-per-view* ordninger. Sker det, må man forvente at alle, der benytter videnskabelige tidsskrifter professionelt, dvs. som led i forskning eller

på anden måde i deres arbejde, vil foretrække den umiddelbare adgang til teksterne – i alt fald hvad angår deres primære fagområde. Hvorfor skulle man besvære sig med at gå »vejen« omkring bibliotekerne, når et kreditkort giver adgang uden yderligere forsinkelse. Såfremt man kun skal betale for det, man faktisk benytter, bliver det også mere overkommeligt. Forudsætningen er imidlertid, at administrationen i forbindelse med adgang og betaling er meget enkel.

Følgen heraf bliver, at en væsentlig del af formidlingen af rapport- og tidsskriftslitteraturen vil kunne gå uden om bibliotekerne. Der vil opstå et ønske om, at (nogle af) de midler, der nu bruges til betaling for tidsskriftsabonnementer, kanaliseres direkte til brugerne, f.eks. forskerne ved den læreanstalt, som biblioteket primært betjener.

Forskningsbibliotekernes primære opgave bliver efter dette scenario at

- forsyne brugerne med den ikke-digitaliserede litteratur. Dvs. først og fremmest med bøger, som stadig vil foreligge i trykt form
- stille udvalgte tidsskriftsdatabaser, primært til studenterbrug, til rådighed
- fremskaffe efterspurgt litteratur ved køb eller fjernlån. I tilfælde af at litteraturen foreligger i digital form, vil det normalt sige, at man betaler regningen for den kopiering, som låneren foretager.

Herudover vil bibliotekerne have mange andre vigtige funktioner. Især, selvfølgelig, med hensyn til at hjælpe lånerne med at søge litteratur uden for deres eget primære fag, og som led heri at udarbejde de nævnte oversigter over relevante informationskilder.

Den væsentligste opgave, som bibliotekerne får efter dette scenario, er at etablere en ny infrastruktur til formidling af videnskabeligt relevant information. Denne opgave har bibliotekerne altid haft, og de har hidtil løst den ved to midler: at opbygge relevante samlinger og ved at samarbejde om dokumentlevering. Såfremt selve dokumentfremskaffelsen ændrer sig fra at være en *levering* til en *selvbetjening*, bliver det bibliotekernes opgave at tilvejebringe en infrastruktur, der optimerer dette. Nu er det ikke mere bibliotekerne, der hurtigt skal finde og fremskaffe den ønskede litteratur, men de skal udvikle de redskaber, der sætter slutbrugeren i stand til at gøre det.

Hvis forlagene, eller de operatører, der køber distributionsrettighederne, vælger at indføre *pay-per-view* betaling for elektroniske tidsskrifter, vil det formentlig primært ske for naturvidenskabelige kernetidsskrifter og medicin. Det er disse tidsskrifter, som benyttes mest intensivt, og hvor en sådan betalingsform vil kunne være lønsom. Den store spredning af de medicinske forskere vil også gøre en sådan distributionsform nærliggende.

Dette vil kunne få en ret dramatisk virkning på de teknisk-naturvidenskabelige og medicinske biblioteker, idet den største del af den traditionelle omsætning forsvin-

der. Disse biblioteker vil derfor ændre karakter fra at være biblioteker, forstået som institutioner, hvis væsentligste aktiv er samlinger af videnskabelig litteratur, der står til rådighed for dem, som måtte ønske at benytte dem, til at være videntcentre, hvis væsentligste aktiv vil være et personale, der er højt kvalificeret i faglig informationsbehandling og -søgning. Deres funktion vil hovedsagelig være at bistå forskere og studerende med komplicerede informationssøgninger, at identificere relevant materiale og som nævnt at udvikle en ny infrastruktur til formidlingen af videnskabelig information.

Universalbibliotekerne og de humanistisk og samfundsvidenskabeligt orienterede biblioteker vil ikke opleve disse ændringer så voldsomt. Dels fordi der ikke er ret mange tidsskrifter inden for disse fagområder, der er så efterspurgt, at en *pay-per-view* betaling ville være lønsom for forlagene, hvorfor de formentlig vil fortsætte abonnementsformen, dels fordi forbruget af tidsskriftslitteratur spiller en væsentligt mindre fremtrædende rolle.¹⁹

Men også for de humanistisk og samfundsvidenskabeligt orienterede biblioteker blæser forandringens vinde. Når man eksempelvis ser de unge jurastuderende gå rundt med komplette lov- og domssamlinger i »den bærbare«, får begrebet »håndbibliotek« en ganske konkret betydning. Der sker i disse år en omfattende og systematisk digitalisering af væsentlige dele af den ældre litteratur, der er fri i ophavsretlig henseende. Den kan købes i form af cd-rom udgaver, eller man kan få adgang via Internet. Endnu er det forholdsvis dyrt, men når investeringerne er afskrevet og de nye lagermedier er slået igennem, vil også disse litteratursamlinger kunne købes til overkommelige priser. For den, der arbejder professionelt med tekster, kan det være meget praktisk at have de autoriserede udgaver ved hånden. Og det vil man kunne få. Det er alene et tidsspørgsmål.

Foruden videnskabelig information formidler forskningsbibliotekerne megen information, som i forhold til et sagsområde har en primær eller faktapræget karakter. Inden for alle fagområder vil udviklingen være, at de væsentlige informationskilder vil være tilgængelige ved kilden, dvs. hos dem, der er de primære producenter af informationen. Der vil enten være adgang via Internettet, eller man vil kunne købe dem i et fastformsmedium, f.eks. en cd-rom eller lignende, og lægge det op på sit eget system. Alle, der beskæftiger sig professionelt med et sagsområde, vil sikre sig en sådan umiddelbar adgang.

Dette er der for så vidt ikke noget nyt i. Man har altid, i form af en håndbibliotek, sørget for at have direkte tilgang til den information, som var af væsentlig betydning for ens arbejde og erhverv. Afhængig af behov og økonomisk formåen abonnerer man typisk på tidsskrifter, løssbladesystemer o.l., som medfører at man får tilsendt store mængder af papir, papir som må ordnes og opbevares. Det forhold, at man ved at be-

¹⁹ Stikprøver foretaget på Statsbiblioteket viser eksempelvis, at udlånet inden for de humanistiske og samfundsvidenskabelige fag fordeler sig med 12% tidsskriftsudlån og 88% bogudlån.

nytte sig af elektronisk informationsbehandling frigøres for det praktiske besvær med hensyn til papirhåndteringen, indebærer ikke blot en lettelse i hele informationsbehandlingen, men betyder også en billiggørelse, som medfører, at man kan tillade sig et væsentligt mere omfattende elektronisk »håndbibliotek«, end man kunne ved det traditionelle papirbårne. Derved mindskes behovet for at konsultere det offentlige bibliotek yderligere.

Bibliotekernes rolle vil fortsat være at hjælpe folk med at finde frem til det, de har brug for, og at sikre adgang for dem, som kun lejlighedsvis har brug for den pågældende information, eller som ikke har råd til selv at skaffe sig adgang, som f.eks. de studerende.²⁰

Det, der her er beskrevet, og som populært kaldes *library bypass*, er ikke et spørgsmål om et *enten-eller*. Det vil ikke være sådan, at enten går informationsformidlingen via bibliotekerne, eller også går den udenom. Man vil se en glidende udvikling, hvor slutbrugerne bliver stadigt mere selvhjulpne, og hvor biblioteket bliver stadigt mindre synligt. Bibliotekets primære rolle vil være at sikre infrastrukturen, at der er orden og overskuelighed, således at brugeren selv kan finde vej.

Om udviklingen når derhen, at også denne funktion overflødiggøres, afhænger af, om der uafhængigt af bibliotekerne, eksempelvis på kommercielt grundlag, udvikles tilstrækkeligt effektive søgeredskaber, således at man kan bemestre de stadigt større informationsmængder, der udbydes på nettet. I betragtning af stigningstakten kan man have sine tvivl om det vil være muligt at holde trit. For tiden synes man kun at kunne finde noget rimeligt effektivt, hvis man ved, *hvor* man skal søge det, dvs. kender adressen. Søger man derimod information om et *emne*, overvældes man som regel af tusindvis af henvisninger – og så er man lige vidt.

Det elektroniske forskningsbibliotek

Forskningsbibliotekernes svar på disse udfordringer er *Det elektroniske forskningsbibliotek*, et system, hvor de større forskningsbibliotekers edb-systemer bindes sammen, således at de over for brugeren – ideelt set – opleves som ét system.

Kulturministeriet, Forskningsministeriet og Undervisningsministeriet gav i efteråret 1996 UNI*C og Ernst & Young Management Consulting i opdrag at beskrive Danmarks elektroniske forskningsbibliotek. Dette arbejde har resulteret i en rapport,²¹ der af ministerierne skal vurderes med henblik på de tiltag, der er påkrævede, for at

²⁰ I denne sammenhæng bør nævnes et muligt udviklingsområde for bibliotekerne: De hidtidige faktabaser erstattes eller suppleres af databaser, hvor de videnskabeligt relevante data ikke nødvendigvis lagres som tekst, men kan bestå af en kombination af forskellige udtryksformer, som f.eks. lyd (tale), billeder, (video) o.l. – og evt. også tekst. Hvordan sådanne datasamlinger lagres og ordnes, således at de kan genfindes og bruges, rejser en række problemer, som forskningsbibliotekerne, med deres kombination af faglig og informationsfaglig indsigt, burde kunne være med til at løse.

²¹ *Danmarks elektroniske forskningsbibliotek. Forskningsbibliotekernes IT udvikling.* / af UNI*C og Ernst & Young, 1997.

bringe forsknings bibliotekerne på niveau med udviklingen i de sektorer i samfundet, som de skal betjene.

Tanken er at forbinde de største forskningsbiblioteker, og på et senere tidspunkt evt. flere, i et netværk, således at de af brugeren opleves som ét bibliotek. I rapporten beskrives 3 modeller, repræsenterende hvert sit ambitionsniveau, for hvorledes en sådan tanke kunne virkeliggøres.

Der peges i rapporten på følgende udviklingstendenser:

- Informationsmængden vil vedblive at stige, og stigningstakten vil også stige. Der vil blive publiceret stadigt flere dokumenter. Der er flere personer (f.eks. forskere), som producerer dokumenter, og tærsklen for publicering er sænket, bl.a. fordi man kan publicere digitalt via Internet.
- Bibliotekerne kommer til at skelne mellem to slags værker: dem man skal have, fordi man er nærmest ved kilden og derfor bør bevare (f.eks. pligtaflevering), og dem det er praktisk at have, men hvor evt. en fjern-adgang kunne gøre fyldest. Denne sidste gruppe vil der være mindre behov for, efter som det digitale værk kan bruges af mange samtidigt. Det vil sige, at biblioteket i princippet kunne nøjes med »kataloginformation« om hvor det findes. Under forudsætning af at retighederne er *clearet*, kan biblioteket formidle en kopi til låneren.
- Papirbaserede materialer (eller elektronisk baserede materialer, som kun må benyttes på stedet) vil stadig udgøre den dominerende del af samlingerne, og derfor vil der fortsat være god grund til at komme på biblioteket. Det forventes, at efterspørgslen efter bibliotekets traditionelle tjenester vil stige. Dels fordi de traditionelle samlinger i lang tid endnu vil være dominerende, dels fordi forbedrede søgemuligheder vil øge interessen for dem.
- Det skal imidlertid ikke være nødvendigt at komme på biblioteket for at få elektronisk adgang til det samlede forskningsbiblioteksvæsen. Biblioteket må sørge for at have tilstrækkeligt mange opkoblings- og gennemstillingsmuligheder, således at brugeren kan få adgang fra sin egen arbejdsplads. Dette stiller store krav til brugeradministration, koordinering af anskaffelser og vedligeholdelse af IT-systemerne. Når brugerkredsen udvides ud over bibliotekets egne rammer, bliver kravet til stabilitet væsentligt større. Derfor må der lægges betydelig mere vægt på rene IT-opgaver.
- Følgen af denne udvikling vil være, at bibliotekerne på den ene side bliver mere ensartede i de rent biblioteksfaglige forhold, fordi overholdelse af standarder bliver afgørende for at sammenbindingen lykkes, og at brugerne kan udnytte den. På den anden side tillader sammenbindingen af bibliotekerne dem hver især, i højere grad end nu, at udvikle deres særlige faglige profil i forhold til de primære brugergrupper.

2.4.5 Udvalgets overvejelser og anbefalinger

Bevillingerne

Hvis den mangelfulde opregning af materialebevillingerne fortsætter, og som især rammer de forskningsbiblioteker, hvis brugere er afhængige af udenlandsk tidsskriftslitteratur, kommer disse biblioteker inden for en overskuelig tid i en eksistenskriser – simpelthen fordi de ikke længere vil have et relevant materialeudbud. Udviklingen af *library bypass* vil blive fremskyndet. De resursestærke brugere, de etablerede forskere og erhvervslivet, vil blive tvunget til at udnytte de teknologiske muligheder og gå uden om bibliotekerne, hvor det er muligt. Dette betyder ikke en billigsgørelse, men kun at en nu synlig udgift vil blive usynlig ved at blive spredt til mange enkelte personer, institutter og virksomheder. De resurssvage, herunder især de uddannelsessøgende og de endnu ikke etablerede yngre forskere, vil ikke kunne forsynes på en adækvat måde. Dette vil være så meget mere uheldigt, som det er fra disse grupper, at den faglige udvikling og fornyelse skal komme.

Udvalget skal derfor anbefale, at opregningen af bevillingerne til materialer tager udgangspunkt i de faktiske prisstigninger, som kan dokumenteres for de materialer der købes.

Det elektroniske forskningsbibliotek

Rapporten om det elektroniske forskningsbibliotek fører frem mod en sammenkobling af bibliotekssystemerne, således at brugeren umiddelbart får adgang til de samlede resurser i biblioteksvæsenet, for så vidt der ikke er økonomiske eller retlige forhold, som forhindrer det. Det vil sige adgang til katalogerne og til at kunne bestille materiale samt adgang til de elektroniske publikationer, som enten er fri for ophavsretlige bindinger, eller hvor der er tegnet en landslicens f.eks. for alle brugere af forskningsnettet.

En sådan sammenkobling vil betyde en meget væsentlig opgradering af det danske forskningsbiblioteksvæsen til et tidssvarende teknologisk niveau, et niveau som brugerne om få år vil anse for selvfølgeligt. Udvalget kan derfor støtte den principielle tankegang. Udvalget finder det ønskeligt, at der også via folkebibliotekerne bliver adgang til det elektroniske forskningsbibliotek. Brugernes høje prioritering af tilgængelighed og gode søgefaciliteter gælder også folkebiblioteket. Folkebibliotekets brugere vil ligesom på forskningsbiblioteksområdet forvente fra egen pc'er via netværk at få adgang til samme søgemuligheder som på selve biblioteket, ligesom de vil ønske mere brugervenlige søgefaciliteter, også til eksterne databaser. Der bør derfor også tages initiativ til etablering af det elektroniske folkebibliotek, det vil bl.a. sige, at større folkebibliotekers edb-systemer bindes sammen, således at de over for brugeren ideelt set opleves som ét lettilgængeligt system.

Landslicenser og rettighedsclearing

Det bemærkes flere steder i rapporten om *Det elektroniske forskningsbibliotek*, at digitale publikationer har det særlige ved sig, at bibliotekerne kan nøjes med at købe ét eksemplar, og så kan alle bruge det – forudsat at forholdene til ophavsretten er afklaret.

Forudsætningen for at forholdet til ophavsretten afklares er imidlertid, at der tegnes en *landslicens* for denne brug af værket. Om dette vil kunne lade sig gøre, afhænger af rettighedshaverne. Der er dog grund til at antage, at landslicenser vil kunne tegnes i de fleste tilfælde mod et passende vederlag. For en række værkstyper, især generelle eller meget benyttede referenceværker, vil det også være en fordel – og et klart frem-skridt i forhold til nu. Men mange værker, herunder især tidsskrifter, der vil udkomme i elektronisk form, vil være fagspecifikke og kun af interesse for en fagligt afgrænset brugerkreds – som dog kan befinde sig spredt rundt i landet. I disse tilfælde vil tegning af en landslicens, der er en forudsætning for denne decentrale adgang, formentlig ikke ligge inden for rammerne af det enkelte biblioteks økonomiske formåen og muligvis heller ikke være rimelig ud fra en *cost/benefit* betragtning.

Fagspecifikke elektroniske værker (indtil videre fortrinsvis tidsskrifter) må normalt antages at blive tegnet med en licens, der afgrænser en bestemt brugerkreds. Afgrænsningen kan enten ske geografisk ved hjælp af såkaldte IP-adresser knyttet til f.eks. bibliotekets eller læreanstaltens bygninger eller ved hjælp af kodeord.

Såfremt en bruger uden for den definerede brugerkreds, som licensen gælder for, ønsker at se et givet værk, f.eks. en tidsskriftsartikel, vil han ikke umiddelbart kunne få adgang til det, men må først registreres som bruger, og der vil normalt skulle betales særligt vederlag til rettighedshaverne for brugen. Hvis brugeren ikke ønsker dette, men blot bestiller en kopi af artiklen, evt. via sit eget bibliotek, vil biblioteket heller ikke kunne sende kopien i elektronisk form via nettet til vedkommendes e-post adresse. I mange tilfælde vil man kun kunne lave en udskrift på papir, som så kan sendes med posten, men der er eksempler på, at også sådanne postforsendte udskrifter kan fordrer særligt vederlag til rettighedshaverne.

Dette forhold, at rettighedshaverens økonomiske rettigheder ikke er udtømt i og med salget af de elektroniske tidsskrifter til biblioteket, stiller bibliotekerne og vilkårene for det traditionelle bibliotekssamarbejde i en helt ny situation.

For så vidt angår trykte tidsskrifter udtømmes (konsumeres) rettighedshavernes økonomiske rettigheder ved salg til biblioteket. Det vil sige, at biblioteket kan låne tidsskrifterne ud og også kopiere artikler til lånernes private brug.

Denne situation er anderledes for så vidt angår elektroniske tidsskrifter. Det normale vil være, at man slet ikke køber dem, men lejer dem. Men selv om man køber de elektroniske tidsskrifter, forudsætter også det normalt, at der træffes en aftale med udgiveren om vilkårene for, hvordan de må bruges, og det bliver så denne aftale, der regulerer brugen. Denne aftale vil normalt specificere hvem, der er omfattet som bruger, og den vil også specificere, at de udenforstående ikke har adgang til tidsskrifterne, eller at de kun kan få adgang mod særligt vederlag.

Rettighedsclearingen rejser således problemer for bibliotekssamarbejdet, der hidtil har bygget på den frie låneret for såvel slutbrugeren som for det lånsøgende bibliotek. For udsætningen for denne frie låneret er imidlertid, at det långivende bibliotek

har fri råderet med hensyn til udlån og kopiering over det materiale, som biblioteket har i sine samlinger, og denne forudsætning holder ikke for så vidt angår ikke-trykte publikationer i almindelighed og elektroniske tidsskrifter, der lægges op i en database, i særdeleshed. Vilkaerne for bibliotekernes indbyrdes samarbejde må således tages op til ny vurdering.

Denne problemstilling fører dels over til 3. kapitel om biblioteksvæsenets organisation: Opgavefordeling og samarbejdsformer, dels over til kap. 4 om rettighedsforholdene. Der kan dog allerede her være grund til at fremhæve, at vi ikke her i landet har noget større erfaringsgrundlag vedrørende indgåelse af mere omfattende licensaftaler om de elektroniske tidsskrifter. Udvalget foreslår derfor, at Kulturministeriet og / eller de vigtigste forskningsbiblioteker indbyder rettighedshaverne til en generel drøftelse af priser og forretningsbetingelser.

Kapitel 3

Reguleringen af bibliotekernes samarbejde. Opgave- og byrdefordeling.

3.1 Indledning

Intet bibliotek råder over samtlige udgivne værker. Efterspørges et værk, der ikke haves, er der to muligheder: Enten fremskaffer biblioteket værket, eller også henvender låneren sig til et andet bibliotek. Grundprincipperne i dansk biblioteksvæsen er, at bibliotekerne har pligt til at fremskaffe materiale, som de ikke har, og at enhver med bopæl her i landet har ret til at benytte ethvert folkebibliotek.

Lånesamarbejdet bygger på den frie låneret for såvel slutbrugeren som for det lånsøgende bibliotek. Det vil sige at lånesamarbejdet er vederlagsfrit for bibliotekerne. Hver part bærer sine egne omkostninger. Dette medfører en risiko for, at enkelte biblioteker eller kommuner på urimelig måde udnytter andre biblioteker eller kommuner. Derfor er det vigtigt at undgå, at de kommuner, der prioriterer biblioteket højt, og som sikrer en god materialebestand og høj effektivitet, bliver udnyttet af biblioteker i andre kommuner, der evt. ikke prioriterer biblioteket lige så højt, og som derfor kan have et større behov for interurbanlån. Folkebibliotekerne finansieres af kommunerne. Det følger heraf, at de er underlagt den kommunale prioritering, og at der derfor kan være forskelligt serviceniveau i de forskellige kommuner, hvilket også er tilfældet.

Når der på folkebiblioteksområdet har været en tradition for fri adgang på tværs af kommunegrænserne, skyldes det formentlig dels ideelle betragtninger, dels at statsrefusion kompenserede for fremmede borgeres benyttelse af biblioteket. Når kommunerne er underlagt stramme økonomiske betingelser, således som det har været tilfældet op igennem 80'erne og 90'erne, kan den manglende sammenhæng mellem brug og finansiering give problemer. Når det er vederlagfrit for bibliotekerne at låne hos hinanden, drejer bibliotekernes samarbejde sig derfor reelt om direkte og indirekte resurseoverførsler mellem biblioteker, mellem kommuner, og mellem stat og kommuner i kraft af den statslige overbygning på folkebiblioteksvæsenet.

Samarbejdet mellem bibliotekerne er dels reguleret ved lov om Folkebiblioteker med den dertil hørende Bekendtgørelse og af retningslinjer fra Statens Bibliotekstjeneste, dels bygger det på tradition. Det kan i den forbindelse fremhæves, at det enkelte bibliotek tidligere ikke havde indblik i andre bibliotekers materialebestand, hvorfor bestillinger mest hensigtsmæssigt fulgte bestemte, på forhånd fastlagte veje.

Den form for statslig regelstyring, som var almindelig i efterkrigstiden, er i løbet af 1980'erne og 90'erne gradvist blevet afløst af markedsorienterede reguleringsprincip-

per, der indebærer at beslutningerne så vidt muligt skal lægges ud til dem, de vedrører. Biblioteksvæsenet er et af de få tilbageværende regelstyrede områder, og man må stille det spørgsmål, om dette stadig er hensigtsmæssigt. Indførelsen af den nye informationsteknologi, der medfører at alle bibliotekers bestande bliver synlige, gør det muligt at indføre andre regulerende mekanismer, der kan sikre at udnyttelsen af bestandene og servicen overfor lånerne optimeres.

Et gennemgående tema i dette kapitel vil derfor være spørgsmålet om biblioteksvæsenet – i lyset af de muligheder som edb-teknologien giver – bør underkastes en vis deregulering, ligesom det er sket inden for andre sektorer. En sådan deregulering kunne bestå i, at man indfører det princip, at det er rekvirenten, som betaler. Det må altså overvejes om planstyringen kan erstattes af økonomiske styringsmekanismer, således at samarbejdet i højere grad kan blive selvregulerende.

Skal bibliotekerne udvikle sig, er det hensigtsmæssigt at de har et vist råderum, et råderum, som centralt fastsatte regler ikke altid kan sikre. Markedsorienterede økonomiske reguleringsmekanismer har den fordel, at de, rigtigt anvendt, sikrer dette råderum.

Kapitlet er disponeret således:

3.2 Den statslige overbygning på folkebibliotekerne ifølge lovgivningen

3.2.1 Centralbiblioteker

3.2.2 Øvrige statslige opgaver på folkebiblioteksområdet

3.3 Den frie låneret.

3.3.1 Kommunernes indbyrdes forhold: Fremmedkommunale lån

3.3.2 Lånervandringer mellem forskningsbiblioteker

3.3.3 Udvalgets overvejelser og anbefalinger

3.4 Lånesamarbejdet

3.4.1 Nuværende praksis.

3.4.2 Interurbane lån 1995 i tal.

3.4.3 Faste- versus frie låneveje

3.4.4 Forskningsbibliotekernes rolle i lånesamarbejdet.

3.4.5 Interurbanudlån af elektroniske tidsskrifter

3.4.6 Sikring af adgang til udenlandske tidsskrifter i elektronisk form

3.4.7 Udvalgets overvejelser og anbefalinger

3.5 Andre støttefunktioner i forhold til folkebibliotekerne

3.5.1 Fremtidige støttefunktioner

3.5.2 Modeller for organisering af støttefunktionerne

3.5.3 Modeller for finansiering af støttefunktionerne

3.5.4 Udvalgets overvejelser og anbefalinger

3.6 Overbygningsinstitutioner

3.6.1 Statsbiblioteket som overcentral

- 3.6.2 Danmarks Blindebibliotek
- 3.6.3 Folkebibliotekernes Depotbibliotek
- 3.6.4 Folkebibliotekernes Indvandrerbibliotek
- 3.6.5 Udvalgets overvejelser og anbefalinger vedr. overbygningsfunktionerne

3.2 Den statslige overbygning på folkebibliotekene ifølge lovgivningen

De offentligt finansierede biblioteker deles normalt i to kategorier: Folkebibliotekerne og skolebibliotekerne (dvs. folkeskolens biblioteker), der hører til den kommunale sektor, og forskningsbibliotekerne, der hører til den statslige sektor.

Til bibliotekerne i den kommunale sektor er der etableret overbygningsfunktioner, primært med henblik på at sikre materialeforsyningen. I det følgende rettes blikket mod de statsligt finansierede overbygningsfunktioner, der er etableret i forhold til folkebibliotekerne.

Det retlige grundlag for opgavefordeling mellem bibliotekerne findes i kapitel 3 og 4 i *Lov om folkebiblioteker m.v. (Lov nr. 1100 af 22 december 1993)* og *Kulturministeriets bekendtgørelse nr. 277 af 22. april 1994*. Kapitel 3 bekræfter den statslige støttefunktion for så vidt angår centralbibliotekerne, og kapitel 4 beskriver de øvrige statslige opgaver på folkebiblioteksområdet.

3.2.1 Centralbiblioteker

Som overbygning på folkebiblioteksvæsenet fungerer i første række *Centralbibliotekerne*, der er folkebiblioteker, der får et særligt statsligt tilskud for at løse opgaven som overbygningsbibliotek for folkebibliotekerne i amtet. Der er i 1997 afsat 43 mio., kr. til formålet og 7,6 mio. kr. til regionale kulturforsøg. Midlerne fordeles af Statens Bibliotekstjeneste. Af bevillingen kan der ydes tilskud til forsøg, tværgående initiativer mv. på centralbiblioteksområdet.

Centralbiblioteket skal støtte de lokale folkebiblioteker i centralbiblioteksområdet ved at udlåne eller fremskaffe bøger og andet egnet materiale, som de pågældende folkebiblioteker ikke selv ejer, og ved at yde råd og biblioteksteknisk bistand i nødvendigt omfang. Centralbiblioteket fungerer tillige som lokalt folkebibliotek for sit virkeområde.

Centralbiblioteksområdet omfatter kommunerne i et amt.

Kulturministeren afgør efter indhentet udtalelse fra kommunalbestyrelserne i centralbiblioteksområdet, hvilket bibliotek der skal virke som centralbibliotek. Ved afgørelsen skal der tages hensyn til, at centralbibliotekets lokaler, bogbestand og personale er af en sådan standard, at opgaven kan løses på forsvarlig måde.

Kulturministeren indgår aftale om centralbiblioteksopgaven med den kommune, hvis bibliotek varetager opgaven. Staten afholder udgifterne til centralbiblioteksvirksom-

heden, idet kulturministeren fastsætter de nærmere regler vedrørende centralbibliotekernes ydelser, herunder om betaling for visse ydelser.

Centralbibliotekernes ydelser i forhold til folkebibliotekerne i centralbiblioteksområdet opdeles i obligatoriske og ikke-obligatoriske opgaver. Centralbibliotekerne *kan* kræve betaling fra den modtagende kommune for visse obligatoriske ydelser og *skal* kræve betaling for ikke-obligatoriske ydelser.

Hvad det drejer sig om, fremgår af bilag 1 til Bekendtgørelsen:

Obligatoriske opgaver, der finansieres ved statens tilskud til centralbibliotekerne:

- 1) Materialesupplering (bogligt materiale samt lydbøger)
- 2) Informationstjeneste
- 3) Råd og vejledning til områdets biblioteker
- 4) Virksomhed for samordning af biblioteksvirksomheden i området
- 5) Samarbejde med amtscentralen og andre institutioner og biblioteker i området.

Obligatoriske opgaver, hvor centralbibliotekerne kan opkræve betaling:

- 1) Biblioteksteknisk bistand til biblioteker uden faguddannet bibliotekar som leder
- 2) Kørselsordninger.

Eksempler på ikke-obligatoriske opgaver, for hvilke der opkræves betaling, medmindre det efter en konkret vurdering skønnes, at opgavens udførelse kan henføres til den almindelige vejledning og samordning i centralbiblioteksområdet:

- 1) Kursus- og konferencevirksomhed
- 2) Ikke-lovbestemt materialesupplering (f.eks. musikbærende materialer)
- 3) Erhvervsservice
- 4) Særlig rådgivning eller bistand til enkelte kommuner, f.eks. konsulentbistand
- 5) Samarbejde om køb af lydbøger og andre audiovisuelle materialer
- 6) Udarbejdelse af vejvisere
- 7) Udarbejdelse af fortegnelser over kommunale publikationer.

Prisen på de enkelte ydelser fastsættes af det enkelte centralbibliotek efter drøftelse med det rådgivende udvalg. Prisen må ikke overstige de omkostninger, der er forbundet med opgavernes varetagelse.

Kulturministeren nedsætter et rådgivende udvalg for hvert centralbibliotek. Udvalget består af en repræsentant for centralbibliotekskommunen, udpeget efter indstilling fra kommunalbestyrelsen, og seks repræsentanter for de øvrige kommuner i centralbiblioteksområdet, udpeget efter indstilling fra kommuneforeningen i amtet. Kulturministeren kan fastsætte nærmere regler for udvalgets virksomhed. Disse regler fremgår af Bekendtgørelsen:

- Det rådgivende udvalg for centralbiblioteket drøfter principielle og praktiske forhold ved tilrettelæggelsen af centralbiblioteksvirksomheden og orienteres om budget og regnskab for centralbibliotekets samlede virksomhed.
- Medlemmerne udpeges for perioden, der følger den kommunale valgperiode. Udvalget konstituerer sig selv. Det holder mindst to møder årligt. Lederen af centralbiblioteket fungerer som sekretær for udvalget.

Den ledende bibliotekar ved et centralbibliotek ansættes af kommunalbestyrelsen i hjemstedskommunen efter indhentet udtalelse fra det rådgivende udvalg.

Endelig fastslåes det, at der ydes statstilskud til Københavns og Frederiksbergs kommuner til den del af biblioteksvirksomheden, der svarer til centralbiblioteksvirksomheden.

3.2.2 Øvrige statslige opgaver på folkebiblioteksområdet

På folkebiblioteksområdet afholder staten udgifter til

- 1) en særlig overbygningsfunktion for bogligt materiale
- 2) en særlig overbygningsfunktion for lydbogsmateriale m.v. for læsehandicappede
- 3) en central depotbiblioteksfunktion
- 4) en central indvandrerbiblioteksfunktion

Statsbiblioteket virker som overcentral for bogligt materiale

- ved at stille bøger, tidsskrifter og andet pligtafleveret materiale til rådighed,
- ved at anskaffe udenlandsk litteratur og udlåne den til folkebibliotekerne og
- som lånecentral ved at formidle lån fra ind- og udland til folkebibliotekerne.

Danmarks Blindebibliotek virker som overcentral for lydbogsmateriale m.v.

- ved at stille lydbøger og lydtidsskrifter til rådighed for folkebibliotekernes læsehandicappede lånere og
- som lånecentral ved at formidle lydbogsmateriale fra ind- og udland til folkebibliotekerne.

Depotbiblioteket og Indvandrerbiblioteket er ikke nærmere omtalt i denne lov og kun summarisk nævnt i Finansloven.

Endelig virker de offentlige forskningsbiblioteker som overbygning for folkebibliotekerne

- ved at stille deres bøger, tidsskrifter og andre materialer til rådighed for udlån og
- ved at besvare forespørgsler inden for det enkelte biblioteksfagområde.

Kulturministeren kan ifølge § 14 efter nærmere aftale med de berørte ministre fastsætte regler for de statslige og de statsstøttede bibliotekers virksomhed i forhold til folkebibliotekerne.

I Universitetsloven giver § 12 undervisningsministeren bemyndigelse til at fastsætte nærmere retningslinjer for dele af universiteternes virksomhed. Denne bemyndigelse er endnu ikke udnyttet for bibliotekernes virksomhed.

3.3 Den frie låneret.

Den frie låneret er sikret enhver, der har bopæl i landet. Den er et grundprincip i dansk biblioteksvæsen. Det er fastslået i Bibliotekslovens § 2, stk. 2, og det bygger på en lang tradition. Princippet om den frie låneret sikrer borgerne en reel lige adgang til den information, som bibliotekerne formidler. Dette princip understøttedes af, at statsrefusionen kompenserede for fremmedkommunale borgeres benyttelse af biblioteket.

Investeringer i informationsteknologi kan være store, og de vil formentlig komme til at udgøre en stigende andel af bibliotekernes investeringer og driftsomkostninger. På den baggrund kan man befrygte en mere restriktiv politik overfor fremmedkommunale brugere. De enkelte folkebibliotekers udbud af informationsteknologiske serviceydelser kan indebære, at man af økonomiske og måske også af politiske grunde ønsker at begrænse ydelserne til kommunens egne borgere og derigennem opbygger barrierer for adgangen til information.

3.3.1 Kommunernes indbyrdes forhold: Fremmedkommunale lån

Med overgang til bloktilskud, hvor bevillingerne til folkebiblioteksvæsenet er blevet et rent kommunalt anliggende, er princippet om den frie låneret igen kommet i focus. Mistanken om nasseri næres af konkrete eksempler på »kassetænkning«. I den nedenfor omtalte undersøgelse af den fremmedkommunale låneaktivitet nævner forfatteren, Jens Henriksen, Kommunernes Landsforening, »et konkret tilfælde, hvor en kommune har gennemført besparelser på over 30% på biblioteksbudgetterne under henvisning til, at kommunens borgere, i og med at mange af dem tager på arbejde i en større nabokommune, blot vil kunne benytte denne kommunes biblioteksvæsen, hvorfor der ikke nødvendigvis vil være tale om forringelser i biblioteksservicen.« (side 7)

Danmarks Biblioteksforening og Kommunernes Landsforening gennemførte i 1991 en undersøgelse med det formål at belyse hvor udbredt den fremmedkommunale låneaktivitet er.²²

²² *Fremmedkommunale lånere i folkebibliotekerne – Problem eller ideal* / ved Henrik Christoffersen og Flemming Ettrup. Danmarks Biblioteksforenings Forlag. 1992
Motiver for og effekter af den fremmedkommunale låneaktivitet / ved Jens Henriksen, Kommunernes Landsforening. Danmarks Biblioteksforenings Forlag. 1994. (Fremmedkommunale lånere i folkebibliotekerne. 2. delrapport)

Hovedkonklusionerne er:

1. »Den fremmedkommunale låneaktivitet udgør gennemgående omkring 5% af et biblioteksvæsens udlån uden for ferieperioderne. For et mindre antal kommuner er der dog tale om et større problem.«
2. »Bibliotekernes egne vurderinger af omfanget var stærkt overdrevne. Ud fra de medvirkende bibliotekers egen rekvirering af spørgsskemaer til spørgeundersøgelsen, blev kun ca. 15% anvendt, dvs. udleveret til fremmedkommunale lånere.«
3. »I en del mindre kommuner er situationen den, at en betydelig del af borgernes bibliotekslån foregår på biblioteker i fremmede kommuner. Her er der typisk tale om biblioteker med en relativt svag samlet biblioteksbenyttelse. Selv om borgerne her foretager mange fremmedkommunale lån, er deres samlede biblioteksbenyttelse mindre end landsgennemsnittet.«
4. »Den fremmedkommunale låneaktivitet er især rettet imod de større kommuner og byer, og der tegner sig et billede af, at biblioteksfunktionen er en delvist integreret del af disse centrale kommuners og byers centerfunktion.

Af samtlige 1645 registrerede lånere i spørgeundersøgelsen var der således 86%, som havde andre ærinder end biblioteksbesøget.

Knap halvdelen af de fremmedkommunale lånere var på indkøb, og godt en fjerdedel var på arbejde i den fremmede kommune i forbindelse med brugen af biblioteket, ligesom godt en fjerdedel af lånerne var under en eller anden form for uddannelse i byen.

Indkøb, arbejde og uddannelse finder netop typisk sted i centerkommunernes større byer.«

5. »Biblioteket i centerkommunerne udgør en lille del af en mer vidtfavnende centeraktivitet. Blandt de interviewede var der 66%, der foretog deres basisindkøb, dvs. indkøb til almindelig husholdning og tøj, i den fremmede kommune. De udefra kommende handel i centerkommunerne bidrager herved til at øge disse kommuners skattegrundlag.«
6. »Der var 66%, der udover at bruge biblioteket gør brug af andre kulturelle tilbud i den besøgte kommune.

En del af disse andre besøgte tilbud er betalingsbelagte, og de udefra kommende er således med til at skabe såvel et økonomisk som et efterspørgselsmæssigt grundlag for et rigere kulturliv i centerkommunerne.«

7. »Det har vist sig, at den fremmedkommunale låner kan karakteriseres ved typisk at være »superlåner«, set i forhold til den almindelige definition af regelmæssig brug

af biblioteket, som defineres som én gang pr. måned. Der er således 76% af de interviewede, der angiver at bruge biblioteket mere end én gang om måneden.«

8. »Når spørgsmålet om de fremmedkommunale lån er blevet rejst, skyldes det ikke mindst bekymringer visse steder overfor en udefra kommende belastning af det kommunale biblioteksvæsen. En sådan belastning er jo netop mulig i kraft af den frie låneret.«²³

I rapporten om de regionale støttefunktioner for folkebibliotekerne, *ReBib 2005*²⁴, gives der udtryk for ønsket om et større statsligt engagement i biblioteksvæsenet. Det man især ønsker er, at der fastsættes standarder for serviceydelser. Hensigten er blandt andet at undgå, at nogle kommuner tænker i lav service på biblioteksområdet, når kommunernes borgere kan anvende andre kommuners biblioteker. Med standarderne vil man undgå at biblioteksfattige kommuner nasser på biblioteksrige kommuner.

Efter udvalgets opfattelse kan det måske være meget hensigtsmæssigt at formulere standarder for biblioteksservice, men det er en bureaukratisk styringsform, der med fordel kan suppleres med en økonomisk styringsmekanisme, til sikring af et vist serviceniveau på biblioteksområdet.

Samtidig med at den frie låneret bevares, vil en indførelse af en mellemkommunal betaling for fremmedkommunal biblioteksbenyttelse kunne bidrage hertil. Betaling bør i givet fald ske efter de samme retningslinjer, som gælder for fritidsundervisningen, hvor den ydende kommune kan kræve borgerens hjemstedskommune et standardbeløb.

Konsekvensen vil formentlig være, at hjemstedskommunen enten vælger at forbedre sit bibliotekstilbud, når man alligevel skal betale for benyttelsen, eller bliver motiveret til at gå ind i et samarbejde med nabokommunen eller nabokommunerne om at løse biblioteksopgaven.

For den enkelte kommune kan en sådan betalingsordning medføre en vis budgetusikkerhed og den indskrænker kommunens muligheder for at styre biblioteksudgiften. Budgetusikkerheden kan dog næppe vare længere end ét til to år. Indskrænkningen i muligheden for at styre biblioteksudgiften er reel, men næppe større end den, der gælder for fritidsundervisningen, hvor der også er etableret en mellemkommunal ud-ligning.

Der er markante forskelle mellem kommunernes bevillinger til biblioteksformål, og det er ikke rimeligt at enkelte kommuner lukrerer på andre. Økonomiske styringsmekanismer er ganske hensigtsmæssige midler til at modvirke dette.

²³ Fremmedkommunale lånere i folkebibliotekerne. 2. delrapport, side 23–24

²⁴ ReBib 2005. Deltagerprojekt vedrørende støttefunktioner i biblioteksvæsenet, PLS Consult, 1997.

3.3.2 Lånervandring mellem forskningsbiblioteker

Medens de eksterne brugere udgør en relativt set beskeden andel af folkebibliotekernes samlede antal lånere og belaster vejlednings- og udlånsaktiviteten på et moderat niveau, udgør den direkte betjening af eksterne brugere på de større forskningsbiblioteker en stor del af disse bibliotekers publikumsaktivitet. På de store forskningsbiblioteker skønnes det direkte lån til eksterne lånere at udgøre mellem 1/3 og 2/3 af det samlede udlån. På Danmarks Tekniske Videncenter & Bibliotek regner man eksempelvis med ca. 60% eksterne lånere, og Danmarks Pædagogiske Bibliotek oplyser at kun 28% af udlånene i 1996 gik til Danmarks Lærerhøjskoles lærere og studerende. Af de resterende 72%, i alt 260.000 udlån, var 64% direkte lån til andre lånere og 8% interurbanlån.

I 1995 blev der gennemført en undersøgelse af studerendes biblioteksbenyttelse.²⁵ Af denne undersøgelse fremgår, at godt 25% af de studerende, der indgik i undersøgelsen, oplyste at de også anvendte et andet bibliotek, 33% angav at de jævnligt anvendte to andre biblioteker og godt 26% angav at de anvendte tre andre biblioteker. Enkelte studerende angav, at de jævnligt anvendte seks til syv biblioteker til studiebrug.

Set fra institutionens side kan det måske ikke virke helt rimeligt, at en stor andel – i visse tilfælde altså nær ved 3/4 – af udlånene sker til personer, der ikke har tilknytning til læreanstalten. Til gengæld sikrer Undervisningsministeriets budgetmodel, at institutionerne beregnes 30 kr. pr. udlån.

Set fra de eksterne brugeres synsvinkel er tilstedeværelsen af flere biblioteker med fagligt supplerende samlinger, hvilket medfører en større bredde i bogforsyningen, en vigtig forudsætning for, at de kan studere effektivt. Det er af afgørende betydning for dem, at tilgængeligheden ikke indskrænkes. De uddannelsessøgende henhører under Undervisningsministeriets ansvarsområde, ligesom de fleste forskningsbiblioteker gør det. Vandringerne mellem bibliotekerne sikrer altså blot en mere effektiv udnyttelse af de resurser, som ministeriet anvender til biblioteksformål. Oven i købet på en billig måde, da det er lånerne selv, der opsøger materialerne. Følgen af at Undervisningsministeriet har indført denne form for aktivitetsbudgettering er, at de af ministeriets biblioteker, der er defineret som offentlige, og som derfor udlåner til eksterne lånere, får dette udlån betalt.

Konklusionen for så vidt angår Undervisningsministeriets biblioteker er, at lånervandring ikke udgør noget problem, takket være den økonomiske regulering, som budgetmodellen afstedkommer. Af samme grund bør eksterne lånere, der benytter biblioteket ved personligt fremmøde, betjenes efter de samme retningslinjer, som gælder for dem, der er tilknyttet institutionen. Lånervandring sikrer på en billig måde en effektiv resurseudnyttelse.

²⁵ Studerende og biblioteker. En undersøgelse af studerendes biblioteksbenyttelse / Niels Ole Pors. København 1995. (Skrifter fra Statens Bibliotekstjeneste 9)

For Kulturministeriets biblioteker rejser lånervandringer heller ikke problemer. De er ikke underlagt nogen specifik institution og har i øvrigt traditionelt varetaget opgaven som overbygningsbiblioteker sideløbende med, at de også virker som universitetsbiblioteker. Kulturministeriet undersøger for tiden muligheden af at indføre budgetteringsmodeller, der ligner dem, Undervisningsministeriet anvender.

Der sker ingen overførsler til folkebibliotekerne i forbindelse med de uddannelsessøgendes benyttelse af dem. Udvalget vender tilbage til dette spørgsmål i kapitel 5.

3.3.3 Udvalgets overvejelser og anbefalinger

Udvalget har bemærket, at der er en meget stor forskel i de enkelte kommuners prioritering af biblioteksopgaven. Det er også blevet bemærket, at der angiveligt findes eksempler på, at enkelte kommuner har budgetteret deres biblioteksvæsen ud fra den forudsætning, at der er et godt biblioteksvæsen i nabokommunen. Dette kan føre til uheldige skævheder. Man kan også frygte, at den større og mere kostbare anvendelse af ny informationsteknologi ville kunne friste kommunerne til at indskrænke fremmedkommunale låneres adgang til at benytte biblioteket og dets serviceydelser. Selv om problemet endnu ikke har noget stort omfang, viser den undersøgelse, som Danmarks Biblioteksforening og Kommunernes Landsforening har gennemført til belysning af problemstillingen, at de lånere, som udnytter den frie låneret, normalt også er særligt aktive lånere. En indskrænkning i den frie låneret ville derfor være et alvorligt anslag mod disse personers mulighed for adgang til information.

Udvalget anbefaler derfor

- at princippet om den frie låneret og dermed også benyttelse af ethvert folkebibliotek fortsat sikres enhver med bopæl i landet. Den frie låneret bør omfatte alle medier, som bibliotekerne formidler,
- at der indføres en mellemkommunal betaling for fremmedkommunal biblioteksbenyttelse. Betaling bør ske efter de samme retningslinjer, som gælder for fritidsundervisningen. Det vil sige, at den ydende kommune kan afkræve borgerens hjemstedskommune et nærmere fastsat beløb, f.eks. svarende til den gennemsnitlige årlige bruttodriftsudgift pr. indbygger til biblioteksformål, pt. ca. 400 kr. eller pr. forbrug.

3.4 Lånesamarbejdet

Det er i lånesamarbejdet, at begrebet om »det samarbejdende biblioteksvæsen« skal stå sin prøve. Intet bibliotek er selvforsynende. Målet for samarbejdet er, at den efterspurgte titel bringes tilveje hurtigst muligt.

Folkebibliotekernes lån fra andre biblioteker udgør mindre end én procent af deres samlede udlån. Man skulle derfor mene, at det burde være en forholdsvis overskuelig problemstilling. Imidlertid drejede det sig alene for folkebibliotekernes vedkom-

mende i 1996 om ca. 850.000 enheder, der er blevet sendt fra ét bibliotek til et andet. Dertil kommer forskningsbibliotekerne med et udlån til andre biblioteker i 1996 på ca. 534.000 enheder og et indlån fra andre biblioteker på knapt 182.000 enheder. Det er altså store mængder, der cirkulerer, og det er derfor vigtigt, at dette tilrettelægges på den mest hensigtsmæssige måde. Hvad der imidlertid er mest hensigtsmæssigt er for tiden omtvistet. Det er dog uomtvisteligt, at de formelle låneveje i lyset af den nye teknologi får stadig mindre betydning, for i det digitale bibliotekssamfund at kunne forsvinde helt.

Der er flere principielt forskellige måder at organisere bibliotekernes indbyrdes lånesamarbejde på. De to hyppigst diskuterede muligheder er henholdsvis faste og frie låneveje.

Faste låneveje

Faste låneveje er en rationel måde at håndtere interurbanlånene på, når de enkelte biblioteker ikke er i stand til at lokalisere litteraturen og ikke kender udlånsstatus. Desuden er faste låneveje fornuftige, når de interurbane lån har et sådant omfang, at det kan begrunde anvendelsen af billigere og hurtigere kørselsordninger end brug af postvæsenet.

Frie låneveje

Frie låneveje forekommer hensigtsmæssige, når det indlånende bibliotek selv er i stand til at lokalisere litteraturen og finde frem til, om den står klar på hylden og kan lånes. Kombineret med aktivitetsbudgettering (som i Undervisningsministeriet) kan frie låneveje virke effektivitetsfremmende. Frie låneveje er brugervenlige, da lånemuligheden umiddelbart kan vurderes og meddeles låneren.

Inden for de senere år har bestillingsmuligheder via bibliotekernes fælles edb-system DanBib, kombineret med udbredelsen af online adgange til de større bibliotekers kataloger ført til en større grad af fleksibilitet i valg af lånevej. De fleste biblioteker er allerede nu i stand til at lokalisere litteraturen og få kendskab til dens udlånsstatus. Dette peger mod anvendelse af de låneveje, som, inden for rimelige økonomiske rammer, er de mest direkte og hurtigste. Det vil sige, at man bevæger sig mod et frit interurbant lånevalg såvel hos slutbrugeren som hos det indlånende bibliotek. Denne udvikling medfører, at der skal findes svar på en række organisatoriske spørgsmål. Disse vil blive diskuteret i det følgende.

3.4.1 Nuværende praksis

De gældende retningslinjer for lånesamarbejdet er: faste låneveje for folkebibliotekerne og frie låneveje for forskningsbibliotekerne.

Denne ordning er baseret på, at nogle biblioteker, især centralbibliotekerne, får en særlig bevilling for at varetage denne funktion. Derfor er lånesamarbejdet tilrettelagt efter et regelsæt, der sikrer, at de givne bevillinger udnyttes efter formålet. Der er altså tale om en planstyret form for regulering, som har været en almindelig reguleringsform i den offentlige sektor i efterkrigstiden, og som på dette område også har

været hensigtsmæssig. Inden man fik fælles edb-kataloger, kunne man ikke på det enkelte bibliotek se, hvilket bibliotek, der måtte have en given bog, om den var ledig eller allerede var udlånt, og hvor lang reservationskøen i givet fald var. Det vil sige, at det mest hensigtsmæssige normalt ville være blot at sende bestillingen »op i systemet«. Det ville i de fleste tilfælde give det hurtigste resultat.

Statens Bibliotekstjeneste er fortsat fortaler for et reguleret lånesamarbejde. Retningslinjerne for bibliotekernes lånesamarbejde er beskrevet i *Bibliotekerens lånesamarbejde* fra 1991.

Hovedprincippet for folkebibliotekernes lånesamarbejde er, at folkebibliotekerne skal udtømme deres resurser lokalt, regionalt og nationalt, før de låner fra forskningsbibliotekerne.

Dette betyder, at for det enkelte folkebibliotek er *prioriteringsrækkefølgen for bestillingsafgivelse* følgende:

- 1 Centralbiblioteket
- 2a Depotbiblioteket og Indvandrerbiblioteket
- 2b Folkebiblioteker i eget centralbiblioteksområde
- 3 Andre centralbiblioteker
- 4 Andre folkebiblioteker
- 5 Statsbiblioteket
- 6 Forskningsbiblioteker
- 7 Biblioteker i udlandet

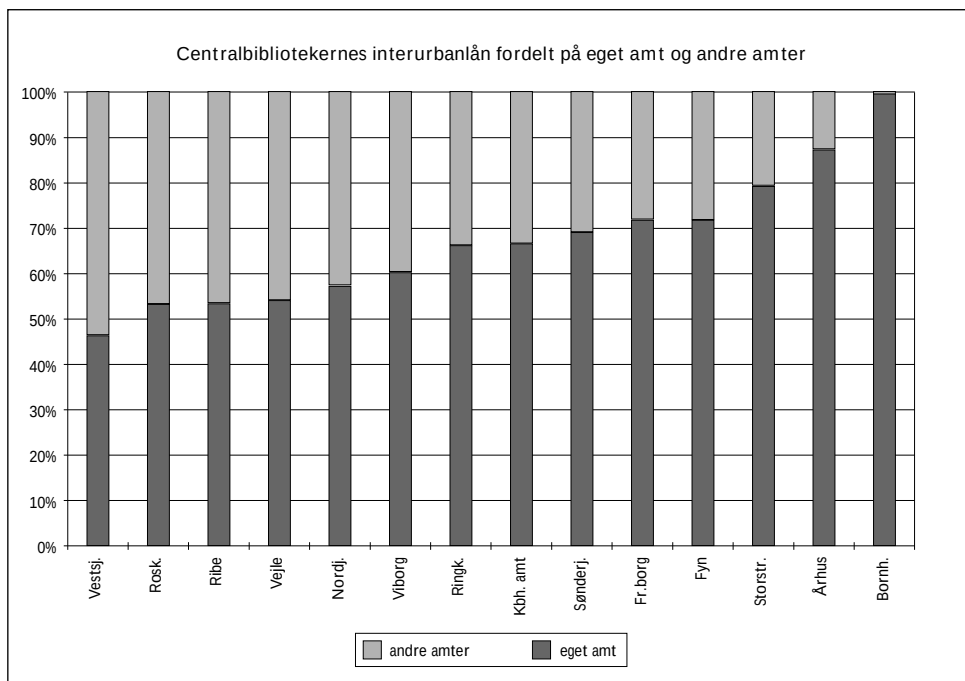
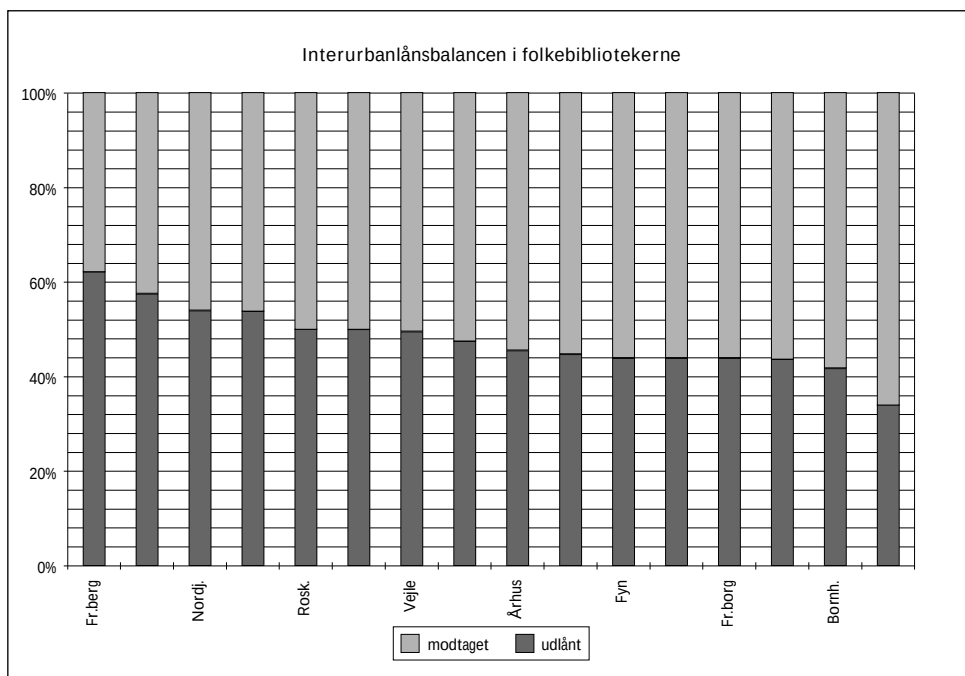
Forskningsbiblioteker derimod bør selv verificere, lokalisere og ekspedere bestillinger direkte til det långivende bibliotek.

3.4.2 Interurbane lån 1995 i tal

De spørgsmål, der her skal belyses, drejer sig om balancen mellem indlån og udlån og om centralbibliotekernes andel i lånesamarbejdet.

Spørgsmålet om balancen i forholdet mellem interurbanudlånet og -indlånet har ofte været drøftet ud fra en synsvinkel, der anskuer biblioteker eller regioner som nettoydere og nettonydere. De enkelte amters balance i forholdet mellem interurbanudlånet og -indlånet fremgår af omstående diagram 7.

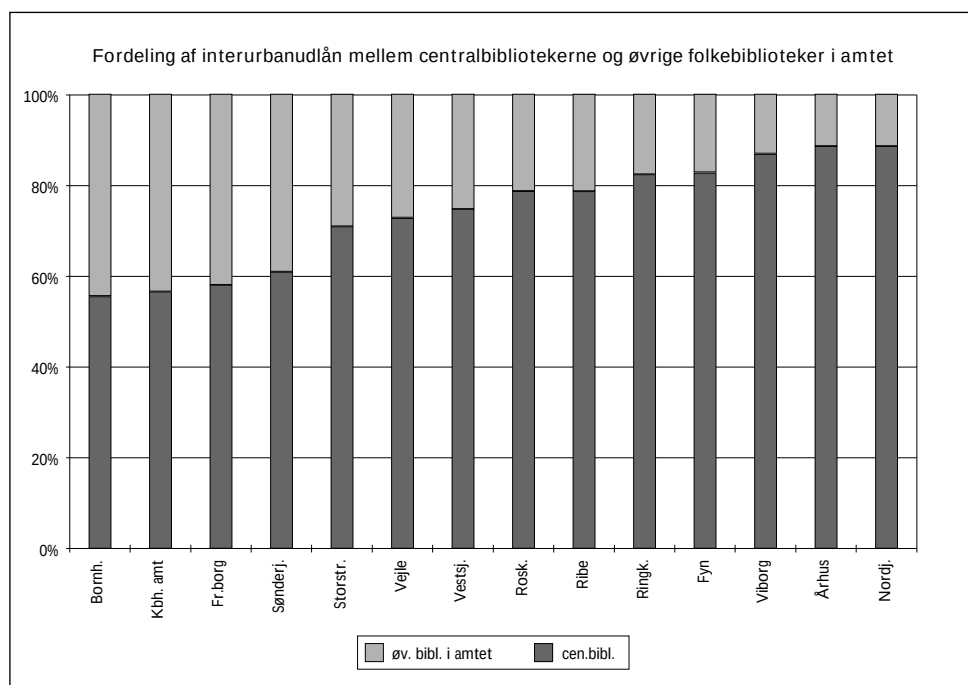
Det bemærkes at fem amter og København og Frederiksberg, der er uden for amterne, er enten i balance eller har en moderat overvægt af udlån i forhold til indlånene. I de øvrige amter er der en moderat overvægt af indlån i forhold til udlån. Kun Storstrøms Amt skiller sig ud ved en mere markant ubalance. Hvorfor der er denne større ubalance, giver statistikken ikke umiddelbart noget fingerpeg om. Tallene for bestand og tilvækst pr. indbygger svarer stort set til landsgennemsnittet.

Sammenholder man tallene for centralbibliotekernes udlån i Biblioteksårbogens statistik for folkebiblioteker med specialstatistikken for centralbiblioteker 1996,²⁶ kan man se, at i gennemsnit 1/3 af centralbibliotekernes interurbanudlån går til biblioteker uden for centralbiblioteksområdet. Variationen er dog stor, hvilket fremgår af foranstående diagram 8.

Det er bemærkelsesværdigt, at Slagelse centralbibliotek udlåner mere til biblioteker uden for amtet end til biblioteker i amtet, nemlig 54 %. I den anden ende ligger Århus Centralbibliotek med kun 13% til biblioteker uden for amtet. At Rønne Centralbibliotek praktisk taget ikke låner til biblioteker uden for Bornholm kan til gengæld næppe undre.

Om centralbibliotekerens andel i interurbanlånet gælder i øvrigt, at hovedtendensen er, at jo længere man kommer mod vest, jo større andel har centralbiblioteket i interurbanudlånet. På Bornholm tegner Rønne Centralbibliotek sig for 56% af udlånene og i Århus og Nordjyllands Amt tegner centralbibliotekerne sig for 82%. Fordelingen fremgår af nedenstående diagram 9, hvor centralbibliotekets andel er angivet procentuelt i forhold til den andel, de øvrige biblioteker i amtet tegner sig for:

²⁶ *Biblioteksårbog 1996. Specialstatistik for centralbibliotekerne.* / Udarbejdet af Statens Bibliotekstjeneste. Statens Bibliotekstjeneste 1997

Der er en ganske nøje sammenhæng mellem størrelsen af et biblioteks bestand og dets udlån. Der er en tilsvarende tendens til, at jo større andel af de samlede udlån i amtet centralbiblioteket har, jo større andel har det også af interurbanudlånene. Dette forhold er relevant for forståelsen af især forholdene i Københavns amt, hvor de øvrige biblioteker tager en væsentlig del af interurbanudlånene. Dette skyldes ikke, at Gentofte Centralbibliotek ikke udlåner meget. Med 50.000 interurbanlån i 1996 ligger det i den øvre ende af centralbibliotekerne, men det tegner sig kun for godt 10% af de samlede udlån i Københavns Amt. Dette forhold hænger sammen med bogforsyningen i amtet. Selv om antal bind pr. indbygger i Københavns Amt er på 6,92 og således ikke adskiller sig markant fra så mange andre amters, så bevirker befolkningstætheden dog, at der i 1996 var knapt en halv mio. bd. voksenlitteratur på centralbiblioteket og knapt 2,5 mio. bd. voksenlitteratur på de øvrige biblioteker. Det kan altså ikke undre, at de øvrige biblioteker i København Amt er gode bidragydere til interurbanlånetrafikken.

I 1995 udgav Danmarks Biblioteksforening en analyse af den interurbane lånevirk-somhed²⁷. Det påvises her, ikke overraskende, at jo færre penge den *enkelte* kom-mune anvender til biblioteksformål, jo større er interurbanindlånet og hermed også ubalancen i låneregnskabet.

Det fremgår imidlertid af ovenstående, at for stort set alle *amter* gælder, at der er en rimelig balance mellem indlån og udlån og for et flertal af amterne gælder, at central-bibliotekerne tegner sig for 70% eller mere af interurbanudlånene.

Formålet med det statslige tilskud til centralbibliotekernes materialeoverbygnings-funktion er at udjævne eventuelle ubalancer inden for amtet. Det forhold, at selv-forsyningsgraden inden for hele folkebibliotekssektoren er på 99,8%, og at 12 af 14 amter enten er i balance eller kun har en moderat ubalance i forholdet mellem inter-urbanindlån og -udlån, tyder på, at dette tilskud i det store og hele virker efter hen-sigten. De resterende 0,2% eller knapt 200.000 lån blev hentet fra forskningsbibliote-kerne eller fra udlandet.

Centralbibliotekerne ser også ud til at leve op til deres rolle som hovedleverandører af interurbanlån. I de tilfælde, hvor centralbibliotekernes rolle er mindre markant, ser man, at der i amtet også er en række andre velforsynede biblioteker.

Konklusionen er altså, at det nuværende overbygningssystem må siges i det store og hele at fungere tilfredsstillende, hvad angår selve materialeforsyningen.

Om materialeforsyningen også sker på den hurtigste og mest effektive måde, giver statistikken til gengæld ikke svar på.

²⁷ *Bøger på rejse, en undersøgelse af den interurbane lånevirk-somhed i Roskilde og Skive.* I Red Flemming Ettrup. Danmarks Biblioteksforenings Forlag. Ballerup 1995.

3.4.3 Faste versus frie låneveje

Argumenterne for indførelse af frie låneveje tager udgangspunkt i, at med indførelse af edb i udlånet, vil ethvert bibliotek, via fællessystemet Danbib, kunne se hvor en given bog befinder sig, og om den er ledig eller udlånt. For at sikre, at låneren får den efterspurgte bog hurtigst muligt, bør man bestille bogen der, hvor den er ledig (eller hvor reservationskøen er kortest). De interurbane lånebestillinger ville således kunne gå på kryds og tværs i landet uden noget fast mønster, men alene bestemt af »udbud og efterspørgsel«. Ud fra denne tankegang burde centralbibliotekspuljen, i hvert fald den del, der er afsat til materialeoverbygning, fordeles blandt alle kommuner. Såfremt enkelte kommuner lurepasser og ikke bidrager ligeligt til samarbejdet, kunne dette problem afhjælpes ved en form for mellemkommunal udligning, f.eks. ved betaling mellem bibliotekerne.

I Statens Bibliotekstjeneste er man af den opfattelse, at efterhånden som bibliotekerne har indrapporteret deres bestande til det fælles edb-system, skulle der ikke være problemer med at sikre en effektiv materialeforsyning også under overholdelse af de anbefalede faste bestillingsveje. Man forestiller sig, at disse lægges ind i Danbib-systemet, der af Dansk BiblioteksCenter udvikles til at håndtere lånesamarbejdet, således at bestillinger automatisk kommer til at følge dem. Der vil formentlig gå nogle år, inden en sådan automatik kan implementeres.

Problemerne er imidlertid ikke så meget knyttet til bestillingsvejene, men til de »låneetiske« regler, som knytter sig til dem, og som anbefales overholdt.

I *Bibliotekernes lånesamarbejde* fra Statens Bibliotekstjeneste er der formuleret en række låneetiske regler, der specielt gælder for folkebibliotekerne.²⁸ Disse regler blev formuleret i 1991, i en situation, hvor kun en del af folkebibliotekerne havde indrapporteret deres bestande til fællesbasen. I denne situation var der en indlysende fare for, at biblioteker, der havde indrapporteret bestanden, ville blive overbelastet med interurbanlånsbestillinger. Dette burde være et overstået stadium. Man kan nu umiddelbart se, hvor en given titel måtte befinde sig, og man vil også inden for en formentlig overskuelig fremtid kunne se om bogen er udlånt og i givet fald, hvor lang reservationskøen er.

I Statens Bibliotekstjenestes vejledning refereres resultaterne af en undersøgelse fra 1987 af interurbanlånetraffikens effektivitet. Der konkluderes at

»Undersøgelsen dokumenterede at to forhold har afgørende betydning for ekspeditionstiden: om bestillingen sendes direkte til det långivende bibliotek, og om materialerne er udlånt. Det betyder at lånesamarbejdet vil effektiviseres efterhånden som lokaliseringmulighederne forbedres. Men samtidig kan man se af reserveringernes indflydelse på ekspeditionstiden, at kødannelser så vidt muligt bør undgås. Dette taler for en geografisk / sektoropdelt prioritering« (ibid. p. 29-30)

²⁸ Bibliotekernes lånesamarbejde. Retningslinier fra Statens Bibliotekstjeneste. / Statens Bibliotekstjeneste, 1991. (p. 19)

Det er vanskeligt at følge Statens Bibliotekstjeneste i denne konklusion. Tværtimod synes dette forhold at tale for, at det lånsøgende bibliotek bør udnytte den mulighed, som teknologien giver, for at dirigere sin bestilling til det bibliotek, hvor bogen ses at være hjemme, eller hvor reservationskøen er kortest.

Såfremt det overordnede mål er at fremskaffe bogen til låneren hurtigst muligt, er det næppe formålstjenligt at sende bestillingen til et bibliotek, der (endnu) ikke har bogen, eller hvor bestillingen bliver hængende i en lang reservationskø. Formålet med de regulerede bestillingsveje og de låneetiske regler er imidlertid *ikke* at sikre, at bogen tilvejebringes hurtigst muligt, men at sikre at bibliotekerne ikke driver rovdrift på hinanden.

Lånesamarbejdet er vederlagsfrit for bibliotekerne. Hver part bærer sine egne omkostninger. Derfor er det vigtigt at undgå, at de kommuner, der prioriterer biblioteket højt, og som sikrer en god materialebestand og høj effektivitet, bliver udnyttet af biblioteker i andre kommuner, der evt. ikke prioriterer biblioteket lige så højt, og som derfor kan have et større behov for interurbanlån.

På den anden side pålægges folkebibliotekerne i loven og bekendtgørelsen at fremskaffe det materiale, som de ikke har, og i øvrigt er der en lang tradition for samarbejde om materialefremskaffelse i biblioteksvæsenet, en tradition som knytter an til et væsentligt element i bibliotekarernes faglige selvforståelse og professionelle etik.

Konsekvensen af disse modstående hensyn er, at bibliotekarerne kommer i konflikt med deres professionelle etik, idet de kan føle sig tvunget til at yde en ringere service, end det (uden nævneværdigt ekstra arbejde) er muligt for dem.

Konkret kan konflikten opstå i følgende situationer

- centralbiblioteket har bogen, men alle eksemplarer er udlånt, og der er en lang kø. Såfremt man sender bestillingen dertil, vil den blot indgå i køen, fordi biblioteket (normalt) ikke vil videresende en bestilling på bøger, det selv har. (Jfr. den låneetiske regel, der foreskriver, at man normalt ikke bør bestille bogen i et andet amt, uagtet den måtte være ledig.) I denne situation ville det være en bedre service, om man kunne finde et andet bibliotek, hvor bogen evt. er ledig til udlån, eller hvor reservationskøen er kortere
- centralbiblioteket har ikke bogen, men der er en nyere udgivelse, som man muligvis vil købe. Centralbibliotekerne oplever det som et problem, hvis bestillinger på materiale, som ikke haves, går direkte til det långivende bibliotek. Derved går centralbiblioteket glip af information om, hvad der er behov for, og får dermed ingen ansporing til at indkøbe relevant litteratur, medens den endnu kan skaffes

For den enkelte låner kan det imidlertid være en tvivlsom service at få lov til at vente uger og (hvis det er en udenlandsk bog) tit måneder på, at centralbiblioteket kan indkøbe og klargøre den ønskede bog, når den faktisk kunne skaffes

umiddelbart fra et bibliotek i et andet amt. Derfor er mange bibliotekarere fristet til at omgå centralbiblioteket

- endelig kan man komme ud for, at bøger om et specielt emne, som man selv har, pludselig bliver stærkt efterspurgt, eksempelvis fordi der på en uddannelsesinstitution i kommunen laves projektarbejde om emnet. Man har altså ikke tilstrækkeligt mange eksemplarer til at dække det opståede (men forbigående) behov. I denne situation vil det være en fornuftig og god service at supplere sin materialebestand ved midlertidigt at trække på andre biblioteker, hvor de pågældende bøger ikke behøver at være specielt efterspurgt. Også i denne situation sætter de låneetiske regler dog snævre grænser for, hvad man bør gøre.

Det er i disse og lignende situationer, at de frie låneveje virker så attraktive.

Man må dog erindre, at selv om interurbanlåntrafikken kun udgør en beskeden del af folkebibliotekernes samlede udlån, er det dog store mængder, der skal transporteres. Denne transport er i de enkelte amter søgt rationaliseret og billiggjort ved kørselsordninger o.l. En overgang til en helt fri model, hvor bestillinger går ureguleret på kryds og tværs i landet, vil gøre det vanskeligt at opretholde de rationelle transportordninger, og man vil i stedet for måtte benytte postvæsenet. De kørselsordninger, der er etableret i amterne koster på landsplan omkring 7 mio. kr. Skulle man i stedet for anvende postvæsenet ville omkostningerne, ved et forsigtigt skøn, formentlig beløbe sig til ca. 30 mio. kr.

Det vil sige, at også gode praktisk-økonomiske grunde taler for, at hovedstrømmen af interurbanlån i det store og hele følger bestemte veje.

Da det imidlertid på længere sigt er uholdbart, såvel i forhold til lånere som til medarbejderne, at have regler, der medfører at der ydes en ringere service, end der er mulighed for, burde der åbnes op for, at man kan bryde det fastlagte mønster, når særlige hensyn taler for det.

Der er behov for en regulering, som på den ene side sikrer, at bestillinger fortrinsvist kanaliseres til de biblioteker, hvis opgave det er at effektuere dem, og hvor også de praktiske forhold kan tilrettelægges på den mest hensigtsmæssige måde, samtidig med at der åbnes mulighed for at gå på tværs af de almindelige bestillingsveje, når særlige hensyn tilsiger dette.

En mulig reguleringsmekanisme ville være at indføre vederlag for bestilling hos et folkebibliotek i en anden kommune, hvorimod det fortsat skulle være vederlagsfrit at bestille materialet ved et centralbibliotek, overcentralen eller ved et af de statslige biblioteker, der har særlige overbygningsfunktioner. (Se nærmere herom nedenfor.)

Dette ville give som resultat, at

- hovedparten af bestillingerne vil blive kanaliseret til centralbiblioteket i amtet, der vil effektuere dem eller videresende dem til andre centralbiblioteker eller overcentralen. Det vil sige, at man, når mulighederne i det lokale område er udtømt, trækker på overbygningsbibliotekerne, som får bevillinger til det samme.
- det lånsøgende bibliotek kan kortslutte bestillingsvejene i de tilfælde, hvor man finder det rimeligt at gøre det, samtidig med at det långivende bibliotek får en kompensation for ulejligheden, således at man i det mindste ikke sætter penge til. Vederlaget bør ikke være særlig stort, men eksempelvis fastsættes således, at det dækker de gennemsnitlige omkostninger for det långivende bibliotek til porto og emballage, dvs. en 30-50 kr.

En sådan reguleringsmodel sikrer, at overbygningsbibliotekerne benyttes efter hensigten, samtidig med at den gør det muligt for den enkelte bibliotekar at handle på en måde, som man finder fagligt og professionelt korrekt. Afgiften er så lille, at den ikke forhindrer det enkelte bibliotek i at benytte sig af muligheden, når det skønnes relevant, men den er tilstrækkeligt stor til, at muligheden kun vil blive brugt, når det faktisk er relevant.

De kommuner, der prioriterer deres biblioteksvæsen højt, og som derfor måske har en »interessant« bogbestand, behøver heller ikke at føle, at de ligefrem skal sætte penge til af den grund.

Når princippet, at hver part betaler sine egne udgifter, hidtil har været gældende i biblioteksvæsenet, skyldes det, at samarbejdet i høj grad har haft en ideel karakter, at de fleste biblioteker kun sporadisk er blevet inddraget deri som långivere, og at administration af betalinger af så små beløb ikke var rationelt. Informationsteknologien muliggør imidlertid, at administrationen af betalinger kan automatiseres.

Indførelsen af den nye informationsteknologi, der medfører at alle bibliotekers bestande bliver synlige, tilsiger, at man indfører selvregulerende mekanismer, således at man sikrer at udnyttelsen af bestandene og servicen overfor lånerne optimeres. Dette sker bedst, når det tillades det enkelte bibliotek at prioritere på en måde, der opleves som fornuftig, samtidig med at det harmonerer med, hvad der overordnet må anses for at være hensigtsmæssigt.

Ved at indføre det princip, at *rekvirenten betaler* – med mindre ydelsen rekvireres hos dem, der i forvejen får bevilling til at gøre det – sikrer man, at lånesamarbejdet i højere grad bliver selvregulerende, og man vil kunne undvære låneetiske regler o.l., eftersom aktørerne vil have det fornødne spillerum til at prioritere og handle på den måde, som de finder optimal i den givne situation.

3.4.4 Forskningsbibliotekernes rolle i lånesamarbejdet

For folkebibliotekerne under ét gælder, som omtalt ovenfor, at de i 1996 har indlånt godt 854.000 bd., heraf 656.000 fra hinanden. Det svarer til 77%. De resterende 23% eller 198.000 lån er hentet fra forskningsbibliotekerne eller fra udlandet. Dette sker

tit uden om de foreskrevne bestillingsveje, idet materialet bestilles direkte ved det bibliotek, der ses at have materialet eller som formodes at kunne levere det hurtigst.

Forskningsbibliotekernes samlede interurbanudlån i 1996 var lige ved 570.000 udlån. Heraf bidrog institutbibliotekerne med 15.500 og de mindre forskningsbiblioteker med 19.700 udlån. Tilsammen dækkede de 11 største biblioteker over 86% af efterspørgslen.

Ved Universitetslovens vedtagelse ændredes de større undervisningsministerielle bibliotekers status fra at være selvstændige enheder under det enkelte universitet til funktioner på lige fod med alle andre funktioner på universitetet. Dette medførte at bevillingen til bibliotekerne nu indgår i den pågældende lærestalts samlede bevilling.

Denne bestemmelse påkaldte sig en vis opmærksomhed, idet der kort tid før vedtagelsen af biblioteksloven var gennemført en ny universitetslov uden de bestemmelser om bibliotekerne ved de højere uddannelsesinstitutioner, som i den gamle styrelseslov havde givet disse biblioteker en vis autonomi. Samtidig forsvandt også bibliotekerne fra Anmærkningerne til Finansloven og dermed den synlige tilkendegivelse af, hvor stor en del af den samlede bevilling Undervisningsministeriet havde beregnet til biblioteksformål.

I forbindelse med vedtagelsen af universitetsloven havde undervisningsministeren og kulturministeren drøftet konsekvenserne af loven for bibliotekerne, herunder lånesamarbejdet mellem forskningsbibliotekerne og betjeningen af eksterne brugere; og allerede inden vedtagelsen af biblioteksloven blev de to ministre enige om at få vurderet behovet for at fastsætte nærmere regler for de statslige bibliotekers forpligtelser i forhold til folkebibliotekerne. Der blev derfor nedsat en arbejdsgruppe med repræsentanter for de to ministerier samt Statens Bibliotekstjeneste med det formål at beskrive den eksisterende samarbejdspraksis, analysere de statslige bibliotekers rolle i samarbejdet, afdække eventuelle problemer og overveje principperne for disse bibliotekers funktion som offentlige biblioteker.

Arbejdsgruppen koncentrerede sig især om forskningsbibliotekernes rolle i det interurbane lånesamarbejde. I oktober 1995 offentliggjorde den sin rapport²⁹, der konkluderer, at

»Det er Arbejdsgruppens samlede vurdering, at det interurbane lånesamarbejde generelt fungerer godt, og at visse forskningsbibliotekers praksis med at prioritere betjening af interne brugere før eksterne ikke har givet anledning til kritik. Der er således ikke klarlagt behov for at udarbejde regler om lånesamarbejdet i medfør af folkebibliotekslovens § 14.« (p. 12)

²⁹ Rapport fra Arbejdsgruppen til belysning af forskningsbibliotekernes rolle som offentlige biblioteker. Kulturministeriet. Oktober 1995. (Skrifter fra Statens Bibliotekstjeneste 12)

Universitetsloven medførte imidlertid, at nogle universitetsbiblioteker i højere grad end tidligere så sig som institutionsbiblioteker. Et konkret udslag heraf var, at Danmarks Tekniske Videncenter & Bibliotek i 1996 påbegyndte at opkræve gebyr fra andre biblioteker for interurbanlån. Dette udløste en skarp reaktion fra Statens Bibliotekstjeneste. Det var Rigsbibliotekarens opfattelse, at opkrævning af gebyr for interurbanlån fordrede særlig hjemmel, således som det også var beskrevet i den nævnte rapport. Rigsbibliotekaren gjorde indsigelser herimod overfor Undervisningsministeriet. Undervisningsministeriet pålagde biblioteket at ophøre hermed og at tilbagebetale de uretmæssigt opkrævede gebyrer. Man henviste til at spørgsmålet om betaling, herunder betaling mellem biblioteker, var til behandling i nærværende udvalg, og at man måtte afvente udvalgets indstilling.

Efter udvalgets opfattelse er der fire muligheder til løsning af problemet:

- 1) Bibliotekerne gøres selvstændige og kontraktstyres i forhold til moderinstitutionen.
- 2) Man udnytter § 14 i Folkebiblioteksloven eller § 12 i Universitetsloven og formulerer retningslinjer for bibliotekernes opgaver i forhold til det samlede biblioteksvæsen.
- 3) Man lader Kulturministeriets biblioteker tage sig af overbygningsopgaverne, idet man lader andre ministeriers biblioteker selv definere de vilkår, hvorunder de deltager i samarbejdet.
- 4) Endelig kan man bibeholde *status quo* og overvåge udviklingen.

Status quo indebærer at man fastholder institutionerne og dermed også bibliotekerne på bevillingsforudsætningerne, således som det er sket i det konkrete tilfælde med Danmarks Tekniske Videncenter & Bibliotek. Interurbanlån indgår som parameter i den budgetmodel, hvorefter Undervisningsministeriets bibliotekers delbevilling bliver beregnet. At denne bevilling indgår i moderinstitutionens samlede bevilling, som institutionen videre kan bestemme anvendelsen af, ændrer ikke ved det forhold, at det bevillingsmæssigt er forudsat, at biblioteket løser denne opgave.

Af en undersøgelse foretaget af SBT i maj 1997 fremgår, at bibliotekerne i det store og hele får de bevillinger, som de ifølge af budgetmodellen burde have. I 1996 var bruttodriftsbevillingerne gennemsnitligt 1,7% højere og i 1997 gennemsnitligt 0,5% lavere, end de tal, som budgetmodellen genererede. Nogle biblioteker bidrager til institutionernes fællesudgifter. I 1996 var det gennemsnitlige bidrag på 1,4% og i 1997 er det på 3,4%. Dette dækker dog over store variationer. Nogle biblioteker bidrager ikke til fællesudgifter andre gør det. Danmarks Veterinær- og Jordbrugsbibliotek top- per i 1997 med et bidrag på 17,4%.

Undervisningsministeriets observatør i nærværende udvalg har endelig tilkendegivet, at man lægger vægt på, at institutionerne fortsat varetager biblioteksopgaven i forhold til eksterne brugere og deltager i lånesamarbejdet med det øvrige biblioteksvæsen, og at man agter at sikre det bevillingsmæssige grundlag herfor ved en fortsat anvendelse af budgetmodellen.

På den baggrund turde det altså være tilstrækkeligt at kræve finanslovens bevillingsforudsætning respekteret og føre et vist tilsyn med henblik på at sikre, at de eksterne opgaver ikke nedprioriteres på en urimelig måde, således som det er anbefalet i rapporten fra Arbejdsgruppen til belysning af forskningsbibliotekernes rolle som offentlige biblioteker (omtalt ovenfor).

Der ses herefter ikke at være behov for at beskrive alternativerne.

3.4.5 Interurbanudlån af elektroniske tidsskrifter

Kapitel 2 sluttede med en omtale af de problemer, som elektroniske tidsskrifter rejser for lånesamarbejdet.

Lånesamarbejdet bygger på den frie låneret for såvel slutbrugeren som det lånsøgende bibliotek. Forudsætningen for denne frie låneret er imidlertid, at det långivende bibliotek har fri råderet med hensyn til udlån og kopiering over det materiale, som biblioteket har i sine samlinger. Denne forudsætning kan ikke tages for givet, når det gælder ikke-trykte publikationer, som eksempelvis elektroniske tidsskrifter. Hvad enten man køber eller lejer de elektroniske tidsskrifter, træffes der normalt en aftale med udgiveren om vilkårene for brugen. Denne aftale vil normalt specificere hvem, der kan få adgang. Udenforstående har normalt ikke adgang til tidsskrifterne, og det er endnu ikke normalt, at biblioteket har en aftale om ekstern adgang mod særligt vederlag, eftersom brugeradministrationssystemerne endnu er under udvikling.

For øjeblikket vil bibliotekerne derfor som hovedregel kunne imødekomme interurbanlånebestillinger på artikler i elektroniske tidsskrifter ved analog kopiering.

Biblioteket vil normalt uden yderligere tilladelse kunne fremstille en analog kopi af artikler i de elektroniske tidsskrifter. Det vil sige, at biblioteket ville kunne modtage bestillinger, tage et print af artiklen og forsende den pr. post eller fax. Der findes dog eksempler på, at også forsendelse af udskrifter af tidsskriftsartikler, der ligger i elektronisk form i databaser, til eksterne lånere, skal vederlægges særskilt – endda med ganske betragtelige beløb.

Når bibliotekerne kan håndtere brugeradministrationen vil de givetvis ønske at eksterne brugere kan få direkte adgang også i de tilfælde, hvor det indebærer, at der skal betales et vederlag til leverandøren. Direkte adgang for den eksterne bruger indebærer nemlig en optimal udnyttelse af de teknologiske muligheder: et minimum af arbejdskraftforbrug og den bedste service, eftersom rekvirenten selv umiddelbart kan effektuere bestillingen. Der vil midlertid næppe være noget bibliotek, som kan lukke op for den mulighed uden at have en reguleringsmulighed. Det ville ellers kunne ruinere biblioteket.

En løsning på dette problem, må forudsætte, at det er rekvirenten, som betaler. Det vil sige, at hvis der løber forbrugsafgifter på ekstern brug af et biblioteks elektroniske tidsskrifter, bør biblioteket kunne viderefakturere denne udgift til brugeren, hvad enten brugeren er et andet bibliotek eller en slutbruger.

3.4.6 Sikring af adgang til udenlandske tidsskrifter i elektronisk form

Man kan endnu ikke være sikker på vedvarende at have adgang til udenlandske tidsskrifter, der udgives i elektronisk form i en database, og hvortil adgang gives via datanet. I disse tilfælde foreligger der nemlig ikke selvstændige eksemplarer af publikationerne.

Derved adskiller situationen sig fra den hidtidige, hvor publikationer typisk er blevet *udgivet*, det vil sige, at eksemplarer af publikationerne er blevet spredt ved salg eller på anden måde. Foruden pligtaflevering af et eller flere eksemplarer til nationalbiblioteket og evt. universitetsbiblioteker i oprindelseslandet, spredes publikationer normalt til et stort antal biblioteker verden over. Bibliotekernes kataloger er internationalt tilgængelig, hvorfor man kan lokalisere givne eksemplarer. Derfor kan publikationerne normalt altid fremskaffes – om end det kan tage nogen tid.

Denne tilstand ændrer sig principielt, når forlagene går over til at offentliggøre deres publikationer via datanet, idet der i så fald ikke mere vil findes et større antal eksemplarer spredt rundt på bibliotekerne verden over. Der kan derfor være fare for, at publikationer fjernes fra forlagenes databaser, når det ikke længere er lønsomt at have dem lagt op. Sker det, vil de være fuldstændig slettet, med mindre man har sikret sig kopier i tide.

Problemet gælder kun de udenlandske publikationer, som *alene* offentliggøres i databaser. Det er pt. ikke ret mange. Det normale er, at f.eks. tidsskrifter også udgives i papirform og evt. i cd-rom versioner. Det vil sige, at der er spredt eksemplarer på forskellige biblioteker.

Problemet med at sikre den vedvarende adgang til elektroniske publikationer er ikke et specielt dansk, men et internationalt problem, som løses efterhånden som landenes bestemmelser vedrørende pligtaflevering revideres.³⁰ Men i øjeblikket er der altså en vis risiko for, at udenlandske publikationer, som alene offentliggøres elektronisk i online tilgængelige databaser, kan forsvinde igen.

Såfremt man ønsker at sikre sig, må der træffes aftaler med udgiverne om køb af sikkerhedskopier af de publikationer, man finder særligt værdifulde. Kopierne deponeres et sikkert sted og kommer kun i anvendelse, såfremt den normale adgang til publikationerne er blokeret.

3.4.7 Udvalgets overvejelser og anbefalinger

Det har været et grundlæggende princip i dansk biblioteksvæsen, at bøger, købt for offentlige midler, skal stå til rådighed for offentligheden. Det vil sige, at ethvert offentligt finansieret bibliotek er pligtig at stille sine bøger til rådighed, enten for brug

³⁰ Dette er sket for Danmarks vedkommende med vedtagelsen af den nye pligtafleveringslov, lov nr. 423 af 10. juni 1997.

på stedet eller til brug for det interurbane lånesamarbejde. Dette princip bør fastholdes. Det, der derimod bør diskuteres, er vilkårene, hvorunder bibliotekernes interurbane lånesamarbejde foregår.

Hvis man skal kunne udnytte de muligheder for serviceforbedring og rationalisering, som den nye teknologi muliggør, må den hidtidige form for planstyring af lånesamarbejdet vige til fordel for en deregulering, der muliggør at beslutning om valg af låneveje kan træffes så tæt ved slutbrugeren som muligt.

En sådan decentralisering af beslutningskompetencen må ledsages af en mekanisme, der kan regulere efterspørgslen, og den naturlige vil være den, som anvendes i stort set alle andre forhold: den, som beslutter, betaler. Hvis man som udgangspunkt indfører det princip, at det er rekvirenten, der betaler for ydelsen, har man den nødvendige reguleringsmekanisme, der sikrer mod misbrug af andre biblioteker.

Der bør fortsat være en statslig overbygning på folkebiblioteksvæsenet med hensyn til materialesupplering. I så henseende synes det nuværende system i det store og hele at virke efter hensigten. De store materialemængder giver også gode praktiske og økonomiske grunde til, at forsendelserne mellem bibliotekerne rationaliseres mest muligt. Det kræver, at hovedstrømmene følger nogenlunde fastlagte veje. Da man ikke skal have vederlag for en ydelse, som man allerede har fået bevillinger til via Finansloven, følger heraf, at de biblioteker, som udgør den statslige overbygning på folkebiblioteksvæsenet, i første række centralbibliotekerne og Statsbiblioteket som overcentral, vil være betalingsfrie at benytte til almindelige interurbanlån.

På baggrund af Undervisningsministeriets klare udmelding om, at man lægger vægt på, at ministeriets biblioteker fortsat deltager i lånesamarbejdet, og at man vil sikre bevillingsmæssig dækning herfor, er der ikke behov for at anbefale ændringer i den nuværende ordning, hvorefter også de offentlige forskningsbiblioteker fungerer som overbygning for folkebibliotekerne. Udvalget finder dog, at mindre forskningsbiblioteker og specialbiblioteker bør kunne opkræve vederlag for interurbanlån som et værn mod overdreven brug.

For det enkelte bibliotek vil konsekvensen være, at man kan benytte det statslige overbygningssystem, som vil være vederlagsfrit, hvilket man givetvis vil gøre i langt den overvejende del af tilfældene, men at man kan kortslutte systemet i de situationer, hvor man finder det rimeligt. I så fald må man betale, hvad det koster.

Man vil ikke kunne forvente at få en uhindret vederlagsfri ekstern adgang til andre bibliotekers databaser af elektroniske tidsskrifter. Adgangen til disse vil normalt være reguleret af en aftale, der definerer en bestemt brugerkreds. Ekstern adgang vil normalt også kræve særligt vederlag til rettighedshaverne. Derfor er det vanskeligt at se, hvorledes interurbanlån af værker, der ligger i elektronisk form i databaser, pt. fortrinsvis tidsskriftsartikler, lader sig gennemføre på en rationel måde ved udnyttelse af informationsteknologien, uden at der skal betales vederlag.

I en overgangsperiode kan man forvente, at der ikke på alle biblioteker vil være tilstrækkelig efterspørgsel efter artikler i elektroniske tidsskrifter til, at man opnår den fornødne rutine i selv at hjemhente dem. I den periode vil de fortsat sende bestillinger på artikler i elektroniske tidsskrifter til centralbiblioteket eller Dansk Biblioteks Lokalisering (DABL), som vil hjemhente artikler i form af udskrifter, som sendes til biblioteket med posten. Da det er DABLs opgave at løse sådanne opgaver for bibliotekerne, vil dette være vederlagsfrit for rekvirenten. Hvis biblioteket vælger selv at hjemtage materialet i elektronisk form, må biblioteket selv betale, hvad det koster.

Udvalget anbefaler derfor

- at bøger, købt for offentlige midler, fortsat bør stå til rådighed for offentligheden, enten for brug på stedet eller til brug for det interurbane lånesamarbejde.
- at lånevejene gøres frie, således at det står enhver bibliotek frit for at beslutte, hvor det vil sende sine interurbanlånebestillinger hen.
- at interurbanlån principielt skal vederlægges det långivende bibliotek, idet der indføres det princip, at rekvirenten betaler. Det vil sige, at indlån fra andre kommuners eller de statslige eller statsfinansierede biblioteker vederlægges efter en fastsat takst. Vederlagets størrelse må ikke overstige omkostningerne ved levering af ydelsen. Undtaget fra at modtage vederlag er de biblioteker, der indgår i den statslige overbygningsfunktion.
- at den statslige overbygningsfunktion udformes således:
 - Centralbibliotekernes opgave som materialeoverbygning fastholdes og udvides til at omfatte alle materialer. Den statslige finansiering heraf fortsættes. Folkebibliotekerne skal derfor ikke betale vederlag for indlån fra centralbibliotekerne.
 - Statsbiblioteket varetager fortsat opgaverne som overcentral ved at stille sit eget materiale vederlagsfrit til rådighed for udån til bibliotekerne, og ved som lånecentral at formidle lån fra ind- og udland til folkebibliotekerne og mindre forsknings- og firmabiblioteker.
 - De øvrige store forskningsbibliotekers³¹ rolle som overbygningsbiblioteker for det danske biblioteksvæsen præciseres, således at disse fortsat stiller deres materialer vederlagsfrit til rådighed for andre biblioteker.
- at de øvrige statslige og kommunale biblioteker kan opkræve vederlag for ydelser til andre biblioteker.

³¹ Aalborg Universitetsbibliotek, Danmarks Natur- og Lægevidenskabelige Bibliotek, Danmarks Pædagogiske Bibliotek, Danmarks Tekniske Videnscenter og Bibliotek, Danmarks Veterinær- og Jordbrugsbibliotek, Handelshøjskolens Bibliotek, København, Handelshøjskolens Bibliotek, Århus, Det kongelige Bibliotek, Odense Universitetsbibliotek og Roskilde Universitetsbibliotek.

- at alle biblioteker får hjemmel til at opkræve vederlag i de tilfælde, hvor der til en ydelse er knyttet forbrugsafgifter til en leverandør eller rettighedshaver. Et mindretal mener dog ikke, at folkebibliotekerne bør have en generel mulighed for at opkræve sådant vederlag fra slutbrugerne (jf. kapitel 5).

3.5 Andre støttefunktioner i forhold til folkebibliotekerne

I *Bekendtgørelse for folkebiblioteker m.v.* er der, foruden materialesupplering for bogligt materiale, opregnet en række opgaver for centralbibliotekerne:

Obligatoriske opgaver, der er finansieret ved statens tilskud til centralbibliotekerne:

- Informationstjeneste
- Råd og vejledning til områdets biblioteker
- Virksomhed for samordning af biblioteksvirksomheden i området
- Samarbejde med amtscentralen og andre institutioner og biblioteker i området.

Obligatoriske opgaver, der ikke er finansieret ved statens tilskud til centralbibliotekerne:

- Biblioteksteknisk bistand til biblioteker uden faguddannet bibliotekar som leder
- Kørselsordninger.

Eksempler på ikke-obligatoriske opgaver:

- Kursus- og konferencevirksomhed
- Ikke-lovbestemt materialesupplering (f.eks. musikbærende materialer)
- Erhvervsservice
- Særlig rådgivning eller bistand til enkelte kommuner, f.eks. konsulentbistand
- Samarbejde om køb af lydbøger og andre audiovisuelle materialer
- Udarbejdelse af vejvisere
- Udarbejdelse af fortegnelser over kommunale publikationer.

I specialstatistikken for centralbiblioteker, 1996, kan man se, hvordan centralbibliotekerne løser disse opgaver.

Under kategorien »Virksomhed for samordning af biblioteksvirksomheden i området« bemærker man at der er afholdt i alt 256 møder, hvilket vil sige ca. 18 pr. amt i gennemsnit. De aktiviteter, der beskrives, vedrører

- undersøgelser, kortlægninger, statistikker,
- informationsvirksomhed til amtets biblioteker,
- initiativer mht. etablering af netværkssamarbejde mellem amtets biblioteker og endelig
- kulturelle arrangementer.

Samarbejde med amtscentralen og andre institutioner og biblioteker i området giver sig fortrinsvist udslag i bibliotekets deltagelse i møder i relevante organer.

Biblioteksteknisk bistand til biblioteker uden faguddannet bibliotekar som leder er ydet i forhold til 13 biblioteker.

Alle amter har etableret kørselsordninger. I to amter besøges folkebibliotekerne fem dage om ugen, men i de fleste tilfælde sker det to gange om ugen. I alt 234 biblioteker er omfattet af kørselsordninger.

Af ikke-obligatoriske opgaver kan nævnes, at

- der er arrangeret 100 kurser og konferencer. Aktiviteten varierer meget fra amt til amt. Århus topper med 17 arrangementer
- fem centralbiblioteker udarbejder vejvisere
- næsten alle centralbiblioteker udarbejder kataloger over specialsamlinger. I alt blev der udgivet 40 i 1996
- seks centralbiblioteker udarbejder lokalhistorisk bibliografi over amtet, og
- to centralbiblioteker udarbejder fortegnelser over kommunale publikationer.

3.5.1 Fremtidige støttefunktioner

I rapporten om de regionale støttefunktioner for folkebibliotekerne, *ReBib 2005*, er foruden materialeoverbygning for alle medietyper nævnt en række støttefunktioner, som der vil være behov for i fremtiden:

Støtte til opbygning af digitale samlinger og databaser.

Støttefunktionen kan have karakter af enten vejledning eller rådgivning i, hvorledes digitaliseringen kan finde sted, eller en støttefunktion, som omfatter ansvaret for at forskellige materialer bliver digitaliseret. Der er også behov for støtte til at skabe overblik over den mængde lødige information, som kan hentes via nettet.

Konsulentfunktioner

Vedrørende eksempelvis

- udvikling, drift og anvendelse af IT
- biblioteksteknik og biblioteksfaglige specialeområder
- projektarbejde
- brugerundersøgelser
- bygge- og indretningsteknik samt
- juridiske spørgsmål.

Formidling af internt samarbejde

Bibliotekerne skal via et samarbejde kunne trække på hinandens resurser og viden, således at de kan komplementere hinanden. Der kan blive behov for samordning og koordinering af forskellige specialer.

Sikre faglig erfaringsudveksling

Bibliotekerne har brug for at mødes og udveksle erfaringer om biblioteksfaglige problemer, udviklingstendenser og udvikling af arbejdsmetoder. Der bør være en institution, som tager initiativ hertil.

Stifinderfunktion

Stifinderen har ansvaret for at følge den samfundsmæssige- og tekniske udvikling og vurdere konsekvenserne for bibliotekerne, én som virker som udviklingsdynamo.

Uddannelse og kompetenceudvikling

Den teknologiske udvikling kræver en løbende og målrettet efteruddannelse. Med henblik på at undgå resursepild kan bibliotekerne i et område gå sammen og arrangere kurser tilpasset deres behov. Det er hensigtsmæssigt at ansvaret for at tage initiativ hertil er placeret.

Formidler af eksternt samarbejde

Det er hensigtsmæssigt hvis der er én, som har ansvaret for at formidle et samarbejde til relevante eksterne samarbejdspartnere, f.eks. uddannelsesinstitutionernes biblioteker, forskningsbiblioteker, skolebiblioteker, amtscentraler, pædagogiske centre, museer, arkiver, erhvervscentre m.fl..

Kulturkoordinator

Der kan være behov for at understøtte lokale biblioteker i at fremme kulturelle aktiviteter og initiativer og forestå udgivelse af en »kulturkalender« i et område.

3.5.2 Modeller for organisering af støttefunktionerne

Rapporten beskriver 4 forskellige modeller for, hvordan støttefunktionerne kan organiseres:

- Betalingsmodellen
- Kontraktmodellen
- Specialiseringsmodellen
- Opstramning af nuværende model

Betalingsmodellen

Et gennemgående rationale i synspunkterne for udvidelse af betaling for ydelser er, at det kan medvirke til at rationalisere biblioteksdriften og lette resurseklemmen. Specifikt har det i forbindelse med den mellemkommunale betaling været nævnt, at det vil være et effektivt værn imod urimelig udnyttelse af fremmede resurser.

I sin rendyrkede form kan betalingsmodellen betragtes som en kommunemodell, hvor centralbibliotekstilskuddet, samt tilskuddet til København og Frederiksberg, i alt ca. 55 mio. kr., fordeles blandt kommunerne, hvorefter den nuværende centralbiblioteksstruktur ophæves. Kommunalpolitikere ansvarliggøres fuldt ud i en situation, hvor der ikke er centralbiblioteker til støtte for det lokale bibliotek. Det vil

kræve forpligtende samarbejdsaftaler med andre kommuner med henblik på at skabe et sammenhængende biblioteksvæsen i et givet område.

Kontraktmodellen (intern licitation)

Der er argumenteret for at indføre en intern licitation af støttefunktionerne, således at støttefunktionerne fra statens side udbydes, hvorefter bibliotekerne frit kan byde på opgaverne. I modsætning til det nuværende system, hvor centralbiblioteksmidlerne mere eller mindre mekanisk fordeles efter objektive kriterier som f.eks. indbyggertal, skal pengene i kontraktmodellen fordeles efter behov for støttefunktioner. Støttefunktionerne skal varetages af de biblioteker, som efter intern licitation viser sig bedst kvalificerede og/eller billigst. Også denne model indebærer, at den nuværende centralbiblioteksstruktur ophæves. Det er staten, som både finansierer og efter konkurrence i udbudsforløbet endeligt beslutter, hvilke biblioteker, der skal varetage afgrænsede støttefunktioner. Kontrakter løber et bestemt åremål, hvorefter behovet for støttefunktionen vurderes påny, og der evt. afholdes ny licitation.

Specialiseringsmodellen

I specialiseringsmodellen udvælges et antal centralbiblioteker til at varetage specialistfunktioner inden for nærmere definerede områder, f.eks. IT. Dermed etableres en form for arbejdsdeling mellem de respektive centralbiblioteker med henblik på at koncentrere resurserne på et givet område. En højere grad af arbejdsdeling og specialisering mellem centralbibliotekerne vil bidrage til en mere kvalificeret og professionel varetagelse af de forskellige støttefunktioner.

Hovedideen bag specialiseringsmodellen er ligesom kontraktmodellen, at støttefunktionerne skal varetages af de biblioteker, som er bedst til det.

Opstramning af den nuværende model

Anvendelsen af centralbiblioteksmidlerne bør være mere synlig i fremtiden. Der efterspørges budget- og aktivitetsoversigter, som viser, hvordan statens penge anvendes i regionerne. Forudsætningen for at få udviklet støttefunktionerne ved en uændret organisationsmodel er, at der sættes yderligere focus på forsøgs- og udviklingsmidlerne med henblik på at skabe forbedringer, og at der etableres et større forpligtende samarbejde om emner, hvor der kan opnås fordele ved at være flere aktører om udviklingen.

Øget brugerbetaling for konsulentytelser fra centralbibliotekerne kunne medvirke til udvikling af konkurrencedygtig støtte til folkebibliotekerne.

3.5.3 Modeller for finansiering af støttefunktionerne

På centralbibliotekarmødet den 7. marts 1995 blev der nedsat en arbejdsgruppe, der fik i opdrag at stille forslag om, hvilke principper der fremtidigt skal lægges til grund for fordeling af centralbibliotekstilskuddet med henblik på etablering af en aktivitetsafhængig fordeling. Arbejdsgruppen har udarbejdet en rapport, der forelå i februar 1997.³²

³² Rapport [fra] Arbejdsgruppen vedr. Principper for fremtidig fordeling af centralbibliotekstilskuddet. Upubliceret. Statens Bibliotekstjeneste. JJE/3.2.97, J.nr.10-4.

Siden omlægningen af centralbibliotekstilskuddet til finansiering ved staten, har fordelingen af tilskuddet til de enkelte centralbiblioteker været baseret på et ensartet grundtilskud for alle samt en fordeling efter befolkningstallet i det enkelte amt. Grundtilskuddet udgør 20% af den samlede tilskudsbevilling, og 80% af bevillingen fordeles forholdsmæssigt i forhold til befolkningstallet.

Karakteristisk for dette fordelingsprincip er, at det er statisk, eftersom den eneste variable faktor, befolkningstallet, ikke ændrer sig afgørende fra år til år. Dette er en fordel ved planlægning. Ulempen er, at det ikke tager højde for forskelle i belastning og aktivitet i det enkelte centralbibliotek.

I rapporten peges der på, at en mulig løsning til minimering af disse ulemper kan være indførelse af et belastnings- og aktivitetsafhængigt fordelingskriterium for at tilføje et dynamisk element. Man konstaterer, at tyngden i omfanget af aktiviteterne og belastningen ligger på enkeltlån af bogligt materiale og lydbøger. Man kunne derfor forestille sig, at disse to aktivitetsområder indgik som fordelingskriterier for en nærmere bestemt del af den totale centralbiblioteksbevilling. Eksempelvis ville en andel på 20% af bevillingen anvendt som fordelingsgrundlag for interurbanlån af bogligt materiale betyde, at et interurbanlån af en bog til et folkebibliotek i centralbiblioteksområdet ville udløse ca. 30 kr., medens en andel på 5% af bevillingen anvendt som fordelingsgrundlag for interurbanlån af lydbøger ville betyde, at et interurbanlån af en lydbog til et folkebibliotek i centralbiblioteksområdet ville udløse ca. 50 kr. i tilskud.

Arbejdsgruppen forestiller sig, at en større dynamik vedr. IT-udvikling, projektarbejde, rådgivning og vejledning vil kunne fremmes ved egentlige individuelle kontraktforhandlinger med det enkelte centralbibliotek. I et tidsperspektiv på 5-6 år forestiller man sig en gradvis stigning op til f.eks. halvdelen af den samlede bevilling til kontraktstyrede aktiviteter. Arbejdsgruppen foreslår som *udgangspunkt* for implementering af ændrede fordelingsprincipper følgende fordeling:

Grundtilskud	Indbyggertal	Interurbanlån	Kontraktmidler
25 %	25 %	30 %	20 %

Denne fordeling vil have den mildeste overgangseffekt. Der er også behov for, at de administrative og praktiske forhold afklares: f.eks. spørgsmål om kontraktforhandlingernes indhold, omfang og gennemførelse, om kontrakterne ud over udviklingsopgaver også skal omfatte driftsopgaver, de rådgivende udvalgs og de kommunale kulturudvalgs rolle etc. Efterhånden, som det sker, vil der kunne ske en udvikling, således at den aktivitetsafhængige del forøges.

Det har været arbejdsgruppens mål, at gruppens forslag kan gennemføres inden for den nugældende folkebibliotekslovs rammer.

3.5.4 Udvalgets overvejelser og anbefalinger vedrørende organisering af støttefunktionerne.

Det er især to overvejelser, som spiller en væsentlig rolle, når man skal vurdere de forskellige modeller:

Den ene overvejelse vedrører den flere steder omtalte bekymring for den meget forskelligartede prioritering, som bibliotekerne er genstand for i forskellige kommuner. Som nævnt i kapitel 2 (2.2.1) spænder udgiften pr. indbygger fra under 100 kr. til over 700 kr. med knapt 400 kr. i gennemsnit. Samtidig hermed må man forvente, at bibliotekerne i stigende grad vil orientere sig mod lokale behov og således udvikle sig forskelligt.

Den anden overvejelse er, at planstyring bør erstattes af økonomiske styringsmekanismer, hvor det er muligt. Skal bibliotekerne udvikle sig, er det hensigtsmæssigt at de har et vist råderum, et råderum som centralt fastsatte regler ikke altid kan sikre. Markedsorienterede økonomiske reguleringsmekanismer har den fordel, at de, rigtigt anvendt, sikrer dette råderum.

Det er i enhver kommunes velforståede interesse at handle økonomisk rationelt. Derfor er det vigtigt, at styringsmekanismerne ikke indbyder til »kassetænkning«. For at modvirke dette bør bibliotekerne betale en del af omkostningerne ved de ydelser, de rekvirerer, ligesom de bør have mulighed for i rimeligt omfang at oppebære indtægter. Begge dele har stor signalværdi som udtryk for prioriteringer af de reelle behov. Betalingens størrelse må afhænge af ydelsens art.

Spørgsmålet om materialeoverbygning bør holdes adskilt fra de øvrige støttefunktioner. Materialesamlinger etableres over lang tid. Det kræver langsigtet planlægning og en stabil økonomi. Dette forhold tilsiger, at den nuværende centralbiblioteksstruktur bør bibeholdes for så vidt angår materialesupplering og lånesamarbejde.

Udvalget anbefaler derfor

- at den nuværende centralbiblioteksstruktur bibeholdes for så vidt angår materialesupplering og lånesamarbejde, og at finansieringen heraf gøres delvis aktivitetsafhængig, jf. forslagene i den ovenfor omtalte rapport om *principper for fremtidig fordeling af centralbibliotekstilskuddet*.

Hvad angår de øvrige støttefunktioner, må der skelnes mellem støttefunktioner, eksempelvis konsulentfunktioner, som bør være geografisk forankret i regionerne, men ikke nødvendigvis i hvert amt, og faglige specialistfunktioner, som takket være informationsteknologien kan placeres hvor som helst i landet.

Udvalget anbefaler derfor

- at man analyserer de enkelte støttefunktioner, således at det klarlægges, i hvilket omfang de bør være geografisk forankret i regionerne, og i hvilket omfang de er geografisk uafhængige
- at opgaverne derefter udlyses i licitation blandt de relevante biblioteker eller andre relevante institutioner eller virksomheder
- at bibliotekerne altid bør yde en vis egenbetaling for benyttelse af disse støttefunktioner.
- at der ved udløb af kontrakter altid sker en nøje vurdering af, om den pågældende opgave stadig er relevant.

Udvalget er ikke gået ind i en nærmere vurdering af de enkelte støttefunktioner.

3.6 Overbygningsinstitutioner

Overbygningsinstitutionerne består af

- Statsbiblioteket som overcentral
- Danmarks Blindebibliotek
- Folkebibliotekerens Depotbibliotek
- Indvandrerbiblioteket

3.6.1 Statsbiblioteket som overcentral

Statsbiblioteket har nationale opgaver som pligtafleveringsbibliotek, hjemsted for Statens Avissamling og for Statens Mediesamling.

Statsbiblioteket har landsdækkende opgaver som overcentral for landets folkebiblioteker og dansk lånecenter, DABL (Dansk Biblioteks Lokalisering). Som overcentral stiller Statsbiblioteket dansk og udenlandsk bogligt materiale til rådighed for folkebibliotekerne; som lånecenter formidler Statsbiblioteket lån fra danske og udenlandske biblioteker til danske folkebiblioteker samt firma- og forskningsbiblioteker.

Statsbiblioteket har regionale opgaver som universitetsbibliotek for Aarhus Universitet og samarbejdspartner med ca. 80 universitetsinstitutter, hospitalsafdelinger og uddannelses- og forskningsinstitutioner i Århus.

Af et samlet driftsbudget på ca. 110 mio. kr. i 1996 brugtes godt 15 mio. kr. til indkøb af fortrinsvist udenlandsk litteratur. Der tages i bogvalget særligt hensyn til overcentralfunktionen. Derudover udløser bestillinger fra folkebibliotekerne på nyere udenlandsk litteratur automatisk indkøb, ligesom udenlandske bøger, der omtales i

pressen, søges indkøbt. Der indkøbes desuden for ca. 600.000 kr. danske bøger og tidsskrifter for at tilgodese aktuel efterspørgsel og supplere bestanden.

Statsbiblioteket havde i 1996 i alt 656.000 udlån, heraf 140.000 udlån til andre biblioteker. Hvor mange af disse, der gik til folkebibliotekerne og altså mere specifikt kan henføres til overcentralvirksomheden, kan ikke opgøres.

Kontakten til folkebibliotekerne søges styrket bla. gennem

- Overcentraludvalget, der er et kontaktorgan med repræsentanter for forskellige typer folkebiblioteker
- årlige store kontaktmøder med folkebibliotekerne
- kurser for folkebiblioteksmedarbejdere
- udgivelse af et informationsblad, *Overcentralen*.

Der arbejdes med etablering af en overcentralfunktion på musikområdet, hvilket er stærkt efterspurgt, og med udbygning af dialogen med centralbibliotekerne i spørgsmål om materialeanskaffelser og informationsteknologi.

3.6.2 Danmarks BlindeBibliotek

Blindebiblioteket fungerer som overcentral for folkebibliotekernes lydbogsudlån. Biblioteket har egenproduktion af samtlige materialer. Der blev i 1995 nyproduceret 6.603 masterbånd. Dette tal dækker al ny lydproduktion, herunder bøger og tidsskrifter. Det omfatter egenindlæsninger og omredigeringer af mastere fra andre forlag. Blindebibliotekets udlån er hovedsageligt postforsendt og er i henhold til Lausanne konventionen af 1974 portofrit for såvel låner som biblioteket. Den primære lånergruppe udgør ca 35.000 personer og består af dem, som har mulighed for at blive indmeldt på Blindebiblioteket. Den sekundære lånergruppe er på 200.000 personer og består af lånere, som kun har mulighed for at blive betjent gennem folkebibliotekerne via Blindebibliotekets overcentralfunktion. Det samlede udlån var i 1995 på godt 1 mio. enheder. Heraf 8.682 enheder til folkebibliotekerne.

Den alt overvejende del af udlånene sker altså direkte til den primære lånergruppe. Dette forhold hænger sammen med, at vilkårene for Blindebibliotekets opgavevaretagelse på flere punkter adskiller sig fra de øvrige statslige bibliotekers med tilsvarende funktioner.

I biblioteksloven er lydbøger ligestillet med bibliotekernes trykte bøger. Det vil bl.a. sige, at de er til rådighed for alle lånerkategorier.

Anderledes forholder det sig med de lydbøger, som Blindebiblioteket råder over. De er afgrænset i henhold til ophavsretslovens § 17, stk. 4 og de må kun udlånes til blinde, svagtseende, ordblinde, læsehandicappede og andre, som er ude af stand til at læse almindelige bøger. På samme måde forholder det sig med de lydbøger, Blindebiblioteket formidler fra andre samlinger.

Dette forhold er grundlaget for Blindebibliotekets særlige rolle som handicapkompen-
serende institution og er dermed ikke til diskussion, uanset at denne begrænsning er
til besvær i forhold til folkebibliotekernes brug af Blindebiblioteket.

Ophavsretslovens § 17 har nylig været genstand for revision, se lov nr. 1207 af
27.12.1996. Udvalget finder derfor ikke anledning til en fornyet drøftelse heraf.

De handicapgrupper, der falder ind under formuleringen i ophavsretslovens § 17,
stk. 4, behøver ikke at dokumentere deres handicap overfor folkebiblioteket, blot
det kan anses for sandsynliggjort. Efter pålæg fra Kulturministeriet betjenes ordblinde
kun via folkebibliotekerne. Fysisk handicappede, herunder først og fremmest blinde
og svagtseende, kan i modsætning hertil betjenes direkte fra Blindebiblioteket.

Med ophavsretslovens nye § 17. stk. 1 forventer Blindebiblioteket at kunne betjene
også ordblinde direkte *i den udstrækning den ordblinde kan dokumentere sit
handicap*, hvilket stort set ikke er muligt i dag. Vilklårene for en sådan dokumenta-
tion skal derfor defineres og aftales med de berørte parter.

3.6.3 Folkebibliotekernes Depotbibliotek

Folkebibliotekernes Depotbibliotek er en selvejende institution, der aftager materiale,
der udskilles fra folkebibliotekerne. Depotbibliotekets opgave er at være fælles maga-
sin for folkebibliotekerne for materiale, som man ikke har plads til, men som dog
skønnes stadig at kunne have en vis interesse. Driften finansieres ved statsligt tilskud
og ved at bibliotekerne overdrager ejendomsretten til materialet til Depotbiblioteket.
Materialebestanden var i 1995 på knapt 700.000 enheder og udlånet på 66.000. Det
statslige driftstilskudd er i 1997 på 8,1 mio. kr. Det er en forholdsvis omkostnings-
krævende aktivitet.

For at rationalisere driften undersøgte Kulturministeriet i 1991 om aktiviteten kunne
overføres til Statsbiblioteket, der jo i forvejen selv har den alt overvejende del af
bøgerne. Undersøgelsen viste, at der kunne opnås en væsentlig besparelse, men der
var i Folketingets Kulturudvalg uvilje imod planen, hvorefter ministeriet opgav pro-
jektet. Efterfølgende har Statens Bibliotekstjeneste foreslået, at Depotbiblioteket nok
bevares som en fysisk enhed, men administrativt integreres i Statsbiblioteket. Formå-
let hermed er at sikre en mere rationel opgavevaretagelse af depotfunktionerne, om-
end besparelserne vil være af begrænset størrelse. Spørgsmålet overvejes stadig i Kul-
turministeriet.

3.6.4 Folkebibliotekernes Indvandrerbibliotek

Folkebibliotekernes Indvandrerbibliotek fungerer som overbygning i forhold til folke-
bibliotekernes betjening af indvandrere ved at stille bøger og andet egnet materiale
på indvandrernes eget sprog til rådighed. Indvandrerbiblioteket bistår også folkebibli-
otekerne ved materialevalg og formidling. Indvandrerbiblioteket havde i 1995 en be-
stand på 128.000 enheder og et udlån på 269.000. Det statslige tilskud i 1997 er på
4,8 mio. kr. Indvandrerbiblioteket ligger i Ballerup og har lokalfællesskab og fælles
ledelse med Folkebibliotekernes Depotbibliotek, men er i øvrigt en selvstændig insti-

tution. Biblioteket er en »ren« overbygningsinstitution, idet der ikke er direkte adgang for lånere.

Indvandrerbiblioteket har i 1996 været genstand for en dybtgående konsulentundersøgelse.³³ Undersøgelsen viste, at biblioteket på en række områder ikke fungerer tilfredsstillende. Den indeholdt en lang række anbefalinger. Bibliotekets ledelse og bestyrelse arbejder nu med at virkeliggøre disse.

En af anbefalingerne var, at biblioteket burde flyttes til en by med en større befolkningstæthed blandt indvandrere og samtidig åbnes for direkte brugeradgang. Erfaringen viser, at direkte brugerkontakt er med til at styrke og udvikle ydelser og service. En administrativ rationalisering kunne opnås ved at knytte Indvandrerbiblioteket til en anden institution med brugeradgang. På grund af dens vidtrækkende karakter vurderes denne anbefaling nøjere.

I Statens Bibliotekstjeneste er man ikke overbevist om, at en tilknytning til et andet bibliotek med brugeradgang er den rigtige løsning. Man mener det er vigtigt at karakteren af at være en overbygningsfunktion bevares.

Det kongelige Bibliotek har tilkendegivet, at der ville kunne opnås en vis synergieffekt, såfremt Indvandrerbiblioteket blev placeret i Det kongelige Biblioteks regie, eventuelt med en selvstændig geografisk placering på Amager. Biblioteket peger på, at man råder over den nødvendige faglige kompetence på betydelige dele af området.

En anden mulighed ville være at etablere et nært samarbejde med enkelte folkebiblioteker med stor praktisk erfaring i betjening af forskellige indvandrergrupper. Det kunne evt. ske ved, at opgaven udliciteres, evt. således at den deles op i forskellige sammenhængende dele, der svarer til de sproglige, kulturelle eller geografiske områder større grupper af indvandrere kommer fra. Altså svarende til den model, der er beskrevet ovenfor vedr. konsulent- og specialist funktioner.

3.6.5 Udvalgets overvejelser og anbefalinger vedr. overbygningsfunktionerne
Både Indvandrerbiblioteket og Folkebibliotekernes Depotbibliotek har som opgave, at servicere folkebibliotekerne, når disse ikke inden for eget system kan fremskaffe det ønskede materiale til brugerne. Den samme opgave løses også af Statsbiblioteket om end i en betydelig større målestok. Det må derfor forekomme nærliggende at overveje, at knytte disse tre enheder sammen organisatorisk, om end ikke nødvendigvis fysisk. Kulturministeriet overvejer for tiden at knytte Folkebibliotekernes Depotbibliotek organisatorisk til Statsbiblioteket. Udvalget skal anbefale, at man inddrager Indvandrerbiblioteket i disse overvejelser.

³³ *Folkebibliotekernes Indvandrerbibliotek – behov, aktiviteter og organisatorisk ramme.* PLS Consult, oktober 1996

Kapitel 4

Ophavsretlige problemer for biblioteksvirksomhed

4.0 Problemstillingen

Biblioteksloven fastlægger folkebibliotekernes opgaver og pligter. Folkebibliotekerne skal ifølge den gældende lov stille bøger og andet egnet materiale til rådighed, og de bør bestræbe sig på at stille musikbærende og andre audiovisuelle materialer samt edb-programmer og andre elektroniske materialer til rådighed.

Bibliotekernes muligheder for at leve op til lovens anbefalinger og stille værker på nye medier til rådighed for lånerne er imidlertid begrænset af anden lovgivning. Hovedparten af de materialer, som bibliotekerne kunne tænkes at stille til rådighed, er nemlig ophavsretligt beskyttet. Beskyttelsen er fastlagt i *lov om ophavsret*.

Det er ikke kun dansk lovgivning, som skaber disse begrænsninger. En række af de ophavsretlige regler bunder i internationalt vedtagne konventioner og EU-direktiver. Man kan derfor ikke uden videre lave om på reglerne.

Det er dog sådan, at de internationale konventioner og EU-direktiverne på flere områder er såkaldte *rammeforskrifter*, som gør at man i de enkelte lande, herunder Danmark, har mulighed for at udvikle nationale regler. Den danske ophavsretslov er en sådan national regelfastsættelse, og denne lovgivning kan ændres af Folketinget.

I dette kapitel vil de særlige problemer, som *lov om ophavsret* rejser for bibliotekernes virksomhed, blive gennemgået, og der vil især blive peget på problemer, som har deres udspring i den danske lovgivning, og som derfor kan ændres, hvis Folketinget ønsker at gøre det.

4.1 Aktivitetsformerne

Benyttelsen af bibliotekernes materialer kan opdeles i tre forskellige former for aktiviteter:

1. Udlån
2. Brug på stedet
3. Kopiering

4.1.1 Udlån

Litterære værker

Når folk går på biblioteket, er det hyppigst for at låne bøger (evt. også tidsskrifter) med hjem. Denne udlånsvirksomhed giver normalt ikke ophavsretlige problemer. Det er nemlig sådan ifølge ophavsretten, at den, som har skrevet bogen, dvs. forfatteren, eller som han/hun kaldes i denne sammenhæng: *ophavsmanden*, har en suveræn ret til at bestemme, om bogen (værket) skal udgives. Men når det er sket, dvs. når værket er udgivet, og det vil igen sige, når eksemplarer med ophavsmandens accept er blevet solgt eller på anden måde overdraget til andre, så må disse eksemplarer spredes videre, dvs. videresælges eller udlånes m.v. Når bibliotekerne har købt en bog, kan de derfor udlåne den.

Bibliotekernes udlån af værker, der er udgivet i *bogform*, er derfor traditionelt ikke begrænset af ophavsretten. Ophavsmandens ret til at kontrollere, hvad der videre sker med det pågældende eksemplar af værket, er traditionelt blevet betragtet som *udtømt*, når det er blevet solgt. Her vejer hensynet til almenhedens interesse og til køberens ejendomsret til eksemplaret således tungere end ophavsmandens ophavsret.

Denne opfattelse gælder stadig, og det er vigtigt her at understrege, at den også gælder for nye fremtrædelsesformer for litterære værker, hvor den traditionelle bogform er erstattet af *digitaliserede udgivelsesformer*, typisk på disketter eller cd-rom i form af en såkaldt *elektronisk bog*. Udgivne elektroniske bøger må således også frit udlånes.

Det gælder imidlertid for alle de nævnte former for bøger, at den frie adgang til udlån forudsætter, at ophavsmændene oppebærer en form for vederlag. I henhold til det gældende EU-direktiv om udlån og udlejning har de enkelte medlemslande dog stor frihed til den nærmere fastsættelse af dette vederlag. I Danmark er vederlaget fastsat ved reglerne om *biblioteksafgift*, jf. herom nærmere nedenfor.

Musikværker

I mange kommuner udlånes også musik i form af *grammofonplader* og *lydbånd*. Disse værksformer kan udlånes på samme måde som bøger, da udlånet ikke er underlagt særlige ophavsretlige begrænsninger. For musikværkerne har der dog været nogle særlige problemer vedrørende grænsen mellem udlån og udlejning, jf. nedenfor.

Film og edb-programmer

Til forskel fra bøger må *film* (herunder videogrammer), og *edb-programmer* i digitaliseret form ikke udlånes uden ophavsmandens samtykke, jf. OHL § 19, stk. 3. Begrundelsen er, at denne type værker er meget kostbare at fremstille, og at der er stor risiko for, at de bliver kopieret ulovligt, såfremt det er muligt at låne et eksemplar. Lovreglen har således en reel begrundelse, men indebærer ikke desto mindre en alvorlig og meget væsentlig begrænsning i bibliotekernes aktivitetsmuligheder. Hvis bibliotekerne skal have mulighed for at udlåne film og edb-programmer, må det således ske på grundlag af *aftaler* med rettighedshaverne, jf. nedenfor.

Edb-programmer, der udgør en del af et litterært værk

En særlig bestemmelse gælder dog for edb-programmer, der udgør en del af et litterært værk, jf. OHL § 19, stk. 3, 2. pkt. Forbudet imod udlån gælder nemlig *ikke*, når eksemplarer af et edb-program i digitaliseret form udgør en del af et litterært værk og udlånes sammen med dette.

Bestemmelsen er ikke uproblematisk. Problemerne drejer sig navnlig om: 1) hvad man forstår ved et litterært værk, og 2) om man som låner er »retmæssig bruger« af et edb-program.

Litterært værk

En almindelig trykt publikation, f.eks. en lærebog, udgives undertiden sammen med et edb-program på en diskette. Typisk vil lærebogen indeholde en del opgaver, som den studerende formodes at løse ved anvendelse af edb-programmet i sin pc. Man kan også forestille sig en lærebog i musik med nodehefte og tilhørende musikprogram.

Ved litterære værker forstår ophavsretsloven skønlitterære og faglitterære tekster, samt kort, tegninger og andre i grafisk eller plastisk form udførte værker af beskrivende art.

Fotografier, kunstneriske tegninger, grafik eller malerier, noder, indspillet musik og filmsekvenser, herunder animeringer, regnes derimod *ikke* for litterære værker.

Det betyder, at retten til udlån af edb-programmer, der udgør en del af et litterært værk, alene gælder i forbindelse med værker, der udelukkende består af tekst, tal, diagrammer, beskrivende grafik, geografiske kort og lignende – *og intet andet*.

Disse indskrænkninger gælder, lige meget om det litterære værk er udgivet i elektronisk eller i traditionel bogtrykt form.

Fra et bibliotekssynspunkt er det klart, at bestemmelsen bør ændres, således at ordet »litterært« fjernes og erstattes af ordene »et værk, bortset fra filmværker«. Det vil sige, at såfremt værket må udlånes, så må det tilhørende edb-program også udlånes.

Man må imidlertid gøre sig det klart, at særbestemmelsens forhold til EU-direktivet om udlån og udlejning er tvivlsom, idet direktivets krav om vederlag (dvs. betaling) ikke er opfyldt, se direktivets art. 5(2). Derfor indebærer en udvidelse af regelen, således at edb-programmer kan udlånes sammen med alle værker, bortset fra filmværker, en risiko for sagsanlæg, ikke mindst fordi rettighedshaverne nøje våger over rettigheden til edb-programmer. Det må derfor antages, at en ændring på dette punkt forudsætter, at vederlagsproblemet løses. Udvalget foreslår, at vederlagsproblemet løses gennem en regel om tvangslicens, jf. nedenfor 4.2. En ordning med aftalelicens kan også drøftes, men er formentlig mindre praktisk på dette noget specielle område, hvor rettighedshaverne ikke har noget stærkt incitament til at indgå aftale.

Retmæssig bruger

Et værk kan også være udgivet i elektronisk form, og edb-programmet anvendes til at få adgang til værket. Som eksempel kan man tage *Info-Samfundet 2000*, der foruden i trykt form også forelå på to disketter: En programdiskette og en diskette med teksten. For at kunne læse teksten må programdisketten først indlæses i maskinen, det vil sige kopieres over i pc'ens hukommelse.

Der kan her stilles spørgsmålstejn ved, om denne indlæsning er lovlig, når teksten og programmet er udlånt fra et bibliotek.

I Statens Bibliotekstjenestes vejledning til bibliotekerne³⁴ hævdes det, at et edb-program, der udlånes sammen med et litterært værk, kun må bruges på distributionsmediet, og altså ikke må kopieres over i pc'ens permanente hukommelse. Dette antages at følge af lovens § 36, der omhandler, hvad henholdsvis den retmæssige bruger og erhververen må gøre ved et edb-program, herunder i hvilket omfang man må kopiere programmet. Konsekvensen af en så restriktiv fortolkning er, at bestemmelsen i det store og hele er værdiløs, da man normalt må indlæse programmet i datamaskinens hukommelse, for at den overhovedet kan behandle de data, det litterære værk består af.

Udvalget må derfor tage afstand fra denne fortolkning og lægge til grund, at den retmæssige *låner* også er retmæssig *bruger*. Udvalget må her påpege, at bestemmelsen blev introduceret meget sent i lovgivningsarbejdet. Derfor er problemstillingen ikke behandlet i Bemærkningerne til det oprindelige lovforslag. Det fremgår hverken af Folketingets forhandlinger, Kulturudvalgets Betænkning eller af andre autoritative kilder, at loven skal tolkes så restriktivt som antaget i SBT's vejledning.

Problemet ser iøvrigt ud til at blive løst, idet Kulturministeriet har udarbejdet et udkast til forslag til lov om ændring af ophavsretsloven, udsendt den 17.7.1997. Under henvisning til *Databasedirektivet*³⁵ vil man foreslå § 36 ændret således, at retten til brugskopiering ikke alene tilkommer den egentlige erhverver af programmet, men også enhver anden person, som lovligt er i besiddelse af programmet med ret til at bruge det.

Udvalget må anbefale, at forslaget gennemføres.

Vederlagsspørgsmål i forbindelse med udlån

Det generelle spørgsmål om *brugerbetaling* for biblioteksbrug behandles i kapitel 5. På dette sted skal behandles nogle mere specielle forhold i forbindelse med udlånsvirksomheden.

³⁴ og altså også i Niels Erik Willes notat om Bibliotekernes retlige råderum med hensyn til tilgængeliggørelse af offentliggjorte værker.

³⁵ Europa-Parlamentets og Rådets Direktiv 96/9/EF af 11. marts 1996 om retlig beskyttelse af databaser. De Europæiske Fællesskabers Tidende, Nr. L 77/20, DA, 27.3.96.

Biblioteksafgift

I 1992 blev der vedtaget et EU Direktiv³⁶, der som noget nyt gav ophavsmændene en generel ret til at kontrollere udlån og udlejning af deres værker. De enkelte medlemslande kan imidlertid gøre indskrænkning i denne ret, som ophavsmændene har, når det drejer sig om udlån. I så fald skal der ydes dem en passende compensation. Vederlagets størrelse og art kan frit fastsættes af medlemsstaterne under hensyn til deres målsætning for at fremme kulturen, og visse bibliotekstyper kan fritages for at betale vederlag.

Dette direktiv er baggrunden for, at den danske Lov om Biblioteksafgift er udformet som en lov om *kulturstøtte*, hvis formål er at støtte det danske sprog. Herefter får ophavsmænd, dvs. forfattere, oversættere, illustratorer m.v., hvis bøger udgives på dansk, og som indkøbes af folke- og skole biblioteker (og visse andre), et vederlag. Vederlag for disse bibliotekers brug af billedkunst i andre former og for indspillet musik (fx grammo fonplader) dækkes af biblioteksafgiftens rådighedsbeløb.

Filmværker og edb-programmer, som jo ikke må udlånes uden særskilt tilladelse fra ophavsmanden, er holdt uden for biblioteksafgiften, idet ophavsmændene her har mulighed for at gøre en tilladelse til udlån afhængig af en særlig anskaffelsespris eller anden form for vederlag.

Dette system volder store problemer for bibliotekerne, fordi de kun vanskeligt kan forhandle vederlag med ophavsmændene enkeltvis. I forbindelse med behandlingen af ophavsretsloven ønskede bibliotekerne derfor indført en bestemmelse om *aftalelicens* for udlån af filmværker og edb-programmer.

Aftalelicens

En aftale om aftalelicens indgås med en organisation, der repræsenterer en væsentlig del af de danske ophavsmænd til en bestemt type værker. En sådan aftale giver brugeren mulighed for at udnytte andre værker af samme art og på samme måde, selv om ophavsmændene til disse værker ikke er repræsenteret af organisationen. Det kan dreje sig om andre danske ophavsmænd, som ikke er medlemmer af den pågældende organisation, eller om udenlandske ophavsmænd. Aftalelicens forudsætter lovhjemmel.

Aftalelicens er navnlig nyttig på områder, hvor der er tale om en bred udnyttelse af en mangfoldighed af værker, og hvor det i praksis vil være meget vanskeligt at sikre sig de nødvendige aftaler med hver enkelt ophavsmand eller dennes repræsentant.

En aftalelicens for filmværker og edb-programmer ville gøre det muligt gennem forhandling at nå frem til nærmere vilkår, herunder vederlag, for bibliotekernes udnyt-

³⁶ Rådets direktiv 92/100 af 19. nov. 1992 om udlejnings- og udlånsrettigheder samt om visse andre ophavsretsbeslægtede rettigheder i forbindelse med intellektuel ejendomsret. Dette direktiv skulle i alt væsentligt være implementeret af medlemslandene den 1. juli 1994. I Danmark skete det altså først med vedtagelsen af den nye Lov om ophavsret af 2. juni 1995.

telse af værkerne. En sådan aftale ville også kunne indeholde en nærmere bestemmelse om hvilke typer værker, der skulle være omfattet af aftalen. Eksempelvis kunne det dreje sig om værker, som indgår i de såkaldte *multimedier*, som f.eks. digitaliserede leksika, håndbøger eller vejledninger. De indeholder tit kortere eller længere filmklip som illustrationsmateriale. Den slags værker er i papirform traditionelt blevet indkøbt og udlånt af bibliotekerne.

Aftalelicens i forbindelse med biblioteksudlån er tidligere blevet foreslået af et flertal i lovrevisionsudvalget i delbetænkning nr. 5 om *Ophavsretligt biblioteksvederlag*. Et mindretal, bestående af bl.a. bibliotekernes repræsentant og kulturministeriets repræsentant, kunne på dette tidspunkt dog ikke tilslutte sig forslaget, da det omfattede alle dele af bibliotekernes udlån og derfor gjorde det muligt helt at standse biblioteksudlånet i tilfælde af uenighed mellem parterne.

Med den nye Lov om ophavsret blev der taget stilling til det generelle spørgsmål om en biblioteksafgift, baseret på aftalelicens. Spørgsmålet om aftalelicens i forbindelse med udlån angår derfor nu alene de former for udlån, som *ikke* er omfattet af biblioteksafgiften.

En indførelse af aftalelicens for udlån af filmværker og edb-programmer vil imidlertid medføre, at vi i Danmark får to forskellige principper for vederlag for biblioteksudlån:

- 1) Biblioteksafgiften, der er defineret som en kulturstøtteordning, der ikke er ophavsretligt forankret, men som dog lever op til *Udlejnings- og udlånsdirektivet*, og
- 2) en aftalelicens for udlån af filmværker og edb-programmer, der ville være ophavsretligt forankret.

Det kan måske opfattes som uheldigt at introducere en aftalelicenskonstruktion for en del af biblioteksudlånene, eftersom det kan rejse spørgsmål om grundlaget for biblioteksafgiften. Det kan også anses for noget tvivlsomt, i hvilket omfang det ovennævnte EU-direktiv giver mulighed for aftalelicens på området.

I betragtning af den udvikling, der sker i medierne, og den rolle som film og edb-programmer spiller heri, finder udvalget dog anledning til at påpege, at det er meget uheldigt, såfremt bibliotekernes muligheder for at formidle de nye værktøjer og medier begrænses, fordi man ikke kan finde egnede og tidssvarende vederlagsordninger. Udvalget skal derfor anbefale, at problemstillingen gøres til genstand for fornyede overvejelser under inddragelse af kredsen af rettighedshavere.

De muligheder for frikøb og lignende, der for øjeblikket står til rådighed for bibliotekerne, belaster de enkelte bibliotekers beskedne budgetter. Ønsket om tidssvarende biblioteker, hvor brugerne har adgang til samtlige værks- og medietyper, fører således til et ønske om tilførelse af yderligere resurser, dersom de gældende ophavsretlige regler bibeholdes. Problemstillingen fører dermed ind i de videregående drøftelser om resursetildeling og brugerbetaling, jf. herom kap. 5.

Grænsedragningen mellem udlåning og udlån

Den nye ophavsretslov indfører et generelt *forbud mod udlåning* uden særskilt tilladelse. I den tidligere lov gjaldt dette forbud alene musikværker, filmværker og edb-programmer.

Baggrunden for indførelsen af dette forbud skal søges i Udlånings- og udlånsdirektivet. Dette EU-direktiv giver, som også omtalt ovenfor, ophavsmændene en generel eneret til at tillade offentligt udlån og udlåning af deres værker. I modsætning til, hvad der var tilfældet for udlån, kan medlemslandene ikke indføre indskrænkninger i ophavsmændenes eneret til at tillade udlåning.

Dette volder i visse tilfælde problemer for bibliotekerne, fordi man i direktivet definerer udlåning anderledes end i dansk ret.

I følge *Udlånings- og udlånsdirektivet* forstås ved

udlån: »det forhold, at et værk for et begrænset tidsrum og ikke med henblik på direkte eller indirekte økonomisk eller kommerciel fordel stilles til rådighed med henblik på brug via offentligt tilgængelige institutioner.« Og ved

udlåning: »det forhold, at et værk med henblik på direkte eller indirekte økonomisk eller kommerciel fordel for et begrænset tidsrum stilles til rådighed for brug«. (UUD Art. 1, nr. 2 og 3)

Dette er en anden opfattelse af grænsen mellem udlån og udlåning end den, der gælder i dansk ret.

I *dansk ret* forstås man ved *udlån* at ejeren af en genstand midlertidigt overlader brugsretten til en anden *uden* vederlag for brugen, og ved *udlåning* en midlertidig brugsret *mod* vederlag for brugen, uden hensynta gen til om vederlaget dækker udlejerens omkostninger eller ej.

Dette princip blev lagt til grund for Højesterets dom i den såkaldte Søllerød-sag, UfR 1993/572 H, hvor musikudlån mod vederlag i form af et årskort blev bedømt som udlåning, der forudsatte ophavsmændenes tilladelse.

Da begreberne *udlån* og *udlåning* i ophavsretsloven ikke er defineret særskilt, f.eks. i overensstemmelse med definitionerne i Udlåns- og udlåningsdirektivet, medfører Højesterets afgørelse i Søllerød-sagen, at bibliotekerne *ikke* kan kræve nogen form for betaling for udlån uden aftale med rettighedshaverne. Hermed er den danske gennemførelse af EU-direktivet betydeligt mere restriktiv, end der i direktivet var lagt op til.³⁷

³⁷ Jf. herved direktivets indledende »betragtninger«, hvor det er anført, at »når en offentligt tilgængelig institutions udlån medfører betaling af et beløb, som ikke overstiger, hvad der er nødvendigt til dækning af institutionenes driftsudgifter, foreligger der ikke nogen direkte eller indirekte økonomisk eller kommerciel fordel i dette direktivs forstand«.

Denne meget restriktive gennemførelse rejser en række problemer for bibliotekerne, som skal behandles her, uden at der dermed er taget stilling til, om der generelt bør indføres brugerbetaling på bibliotekerne.

Ved den senest gennemførte ændring af *Lov om folkebiblioteker* (Lov nr. 1100 af 22. december 1993) videreførtes bestemmelsen om, at bibliotekerne kan kræve vederlag for udlån af musikbærende materialer og videogrammer. Efter den nævnte Højesteretsdom må dette regne for en udlejning, der forudsætter en aftale med rettighedshaverne til de pågældende værker.

Det samme må også antages at gælde i forbindelse med udlån af andre typer af materialer. F.eks. vil bestemmelsen antagelig medføre, at videreførelsen af tidsskriftslæsekredse kræver tilladelse fra rettighedshaverne, idet der i de fleste tilfælde kræves et vederlag for at få tidsskrifterne tilsendt. Dette er ikke muligt i praksis, hvorfor tidsskriftslæsekredsene i givet fald må indstilles.³⁸ Tidsskriftslæsekredse er en populær og effektiv måde, hvorpå såvel forskere som andre kan holde sig orienteret om emner, de er interesserede i.

For at undgå de uheldige og formentlig utilsigtede følger af den meget restriktive gennemførelse af EU-direktivet skal udvalget anbefale, at der i Ophavsretsloven indføres en bestemmelse, der *definerer udlån og udlejning i overensstemmelse med Udlåns- og udlejningsdirektivet*.

Om der generelt bør indføres brugerbetaling for bibliotekslån, er et andet spørgsmål, som behandles udførligt i kapitel 5.

4.1.2. Brug på stedet

Bibliotekernes materialer benyttes ofte på stedet. Normalt er det materialer, som biblioteket ikke vil udlåne. Det kan f.eks. dreje sig om aviser og visse tidsskrifter, samt om leksika og andre opslagsbøger i håndbogssamlinger. Det kan også dreje sig om værker, som p.g.a. ælde eller kostbarhed ikke udlånes til hjemlån og altså kun må bruges i bibliotekets læsesal. Der findes imidlertid også en anden type materialer, som f.eks. film og edb-programmer, som bibliotekerne ikke uden særlig tilladelse må udlåne til hjemlån.

Offentlighedens adgang til sådanne værker er imidlertid sikret takket være en bestemmelse i ophavsretsloven (§ 21. stk.3), ifølge hvilken udgivne eksemplarer af filmværker, musikværker og værker i digital form kan stilles til rådighed for enkeltpersoner på offentlige biblioteker til personligt gennemsyn eller studium på stedet.

Da bestemmelsen udtrykkeligt vedrører *udgivne* eksemplarer af værker, har dette ført til et spørgsmål om, hvordan det forholder sig med værker, herunder databaser,

³⁸ Danmarks Tekniske Videncenter & Bibliotek har i konsekvens af loven indstillet sine tidsskriftslæsekredse. Andre biblioteker har valgt at afvente resultatet af UBIS's arbejde.

som *ikke* foreligger som udgivne eksemplarer, men som er hentet ned fra digitale net, eller som man har adgang til online.³⁹

Spørgsmålet er, om man kan slutte fra det forhold, at et bibliotek er lovlig bruger af en database til, at bibliotekets brugere også er lovlige brugere.

Der kendes ikke eksempler på, at det er påkrævet med særlige aftaler for at kunne lade bibliotekets brugere få direkte adgang til databaser. Tidligere lod de færreste biblioteker brugerne få adgang, uden at bibliotekets personale medvirkede, men det skete overvejende af frygt for omkostningerne og af faglige grunde. Nu foretages de fleste database søgninger af brugerne selv. Det, der forhandles med databaseværterne om, og som der betales for, er derfor normalt, hvor mange *samtidige* brugere et bibliotek skal kunne give adgang til databasen og om den geografiske spredning af disse. Ethvert spørgsmål om brugeradgangen bør således afklares i aftalen.

Man må derfor antage, at det – indtil videre – gælder for værker, herunder databaser, der er hentet ned fra digitale net, eller som man har adgang til online, at de

- *enten* kun er tilgængelige efter aftale med databaseværten, i hvilket tilfælde adgangen er reguleret ved aftalen med databaseværten
- *eller* er frit tilgængelige for enhver, der kobler sig op på nettet. Man må derfor gå ud fra, at også bibliotekets brugere frit må konsultere databaser og værker, der gøres tilgængelige på denne måde.

4.1.3 Kopiering

Kopiering til fordel for brugerne

Brugen af bibliotekernes materialer indebærer tit, at man kopierer det, eller evt. får bibliotekets personale til at gøre det for sig. I alt overvejende grad drejer det sig om fotokopiering af tidsskriftsartikler, men også artikler i opslagsværker og artikler eller afsnit i bøger kopieres.

Denne kopiering er fuldt lovlig, når blot den sker til *privat brug*, og kopierne ikke benyttes på anden måde. Privatkopiering udløser ikke vederlag til ophavsmanden.

I mange tilfælde er det bibliotekets personale, der foretager kopieringen. Dette sker hyppigt på de ældre forskningsbiblioteker, hvor materialerne tit befinder sig i magasiner, og hvor det er enklere straks at kopiere det ønskede fremfor at udlåne det. Typisk drejer dette sig om tidsskriftsartikler.

³⁹ Dette spørgsmål er blandt andet rejst i Niels Erik Willes notat om Bibliotekernes retlige råderum med hensyn til tilgængeliggørelse af offentliggjorte værker.

Retten til privatkopiering gælder imidlertid ikke alle slags værker. Således er det *ikke* tilladt, uden særlig tilladelse, at kopiere edb-programmer i digitaliseret form. Det er heller ikke tilladt uden særlig tilladelse at kopiere værker i digitaliseret form, når kopieringen sker på grundlag af en gengivelse af værket i digitaliseret form.

Dette forbud gælder også kopiering (downloading) af værker i digital form, som er frit tilgængelig via Internet. Hermed har den danske lovgivning fjernet sig langt fra, hvad der er gældende ret i andre lande, og hvad der ellers er den almindelige brug af Internet. I mange tilfælde er data lagret på en sådan måde, at de ikke umiddelbart kan kopieres i analog form. Det er tit nødvendigt først at fremstille en digital kopi på brugerens egen pc, hvorfra der så kan foretages den ønskede udskrivning. Det må antages, at det er tilladt at fremstille en sådan midlertidig kopi, når det er en nødvendig forudsætning for at brugeren kan fremstille en analog kopi.

For så vidt angår filmværker og musikværker, det vil sige noder eller indspillet musik, må bibliotekerne ikke foretage kopiering for brugerne. Ej heller er det tilladt bibliotekerne at stille kopieringsudstyr til rådighed, således at lånerne selv kan foretage kopieringen, jf. OHL § 12, stk. 3 og 4.

De nævnte kopieringsregler burde i princippet ikke give anledning til problemer for bibliotekssektoren. Bestemmelserne vedr. noder opleves imidlertid som urimelige, eftersom de alene sigter på at besværliggøre en kopiering, som vel at mærke i sig selv er lovlig. Det opleves ikke mindre urimeligt, at bibliotekerne har fået pålagt en kontrolopgave i den forbindelse.

Eftersom kopiering af noder fortrinsvist sker i forbindelse med musikundervisningen, og eftersom musikskolerne faktisk træffer aftaler med COPY-Dan, kan man tvivle på, om bestemmelserne i OHL § 12 stk. 3 og 4 i nogen væsentlig grad gavner rettighedshaverne i denne henseende, dvs. i relation til bibliotekerne.

Med det formål at gennemføre *Databasedirektivet* har Kulturministeriet udarbejdet et udkast til forslag til lov om ændring af ophavsretslovens § 71, den såkaldte katalogregel. Udkastet er udsendt den 17. 7. 1997. § 71 beskytter allerede i dag databaser, men giver kun beskyttelse mod eftergørelse. Hvis den foreslåede ændring gennemføres, vil fremstilleren af en database få eneret til at fremstille eksemplarer af databasen og til at gøre den tilgængelig for almenheden.

Eneretten omfatter ikke kopiering af enkeltoplysninger i databasen, ligesom beskyttelsen heller ikke omfatter kopiering eller tilgængeliggørelse for almenheden af uvæsentlige dele af databasen. En systematisk kopiering eller udnyttelse af uvæsentlige dele af en database kan dog, ifølge bemærkningerne til forslaget, ud fra en samlet bedømmelse anses som udnyttelse af en væsentlig del af databasens indhold. Der henvises her til Direktivets artikel 7, stk. 5, ifølge hvilken gentagne og systematiske udtræk og/eller genanvendelse af uvæsentlige dele af databasens indhold, der kan sidestilles med handlinger, som strider mod en normal udnyttelse af basen eller som skader databasefremstillers legitime interesser urimeligt, ikke er tilladt.

Hvis man igennem nogen tid beskæftiger sig med et emne, kan man have behov for løbende at blive holdt *ajour* om udviklingen inden for det pågældende emne. Med det formål kan man gennemføre gentagne og systematiske søgninger i databaser, eksempelvis i bibliografiske databaser. De således fundne oplysninger kopieres og kan efterfølgende give anledning til at anskaffe den omtalte litteratur. Dette er en aktivitet, som dagligt foregår på landets biblioteker og forskningsinstitutioner, og mange biblioteker tilbyder som en særlig service og mod betaling, at foretage regelmæssigt gentagne og systematiske søgninger for brugere. Eftersom det altså er en normal udnyttelse af databasen og eftersom formålet med at købe eller at abonnere på databasen er, at man kan foretage sådanne gentagne systematiske søgninger og efterfølgende kopiere de fundne oplysninger, må man gå ud fra, at en sådan udnyttelse fortsat ikke vil være omfattet af databasefremstillers eneret.

Forslaget indebærer endvidere, at fremstilleren af en database ikke ved aftale kan udvide den ret, som man har efter forslaget stk. 1, nemlig at råde over det pågældende arbejde ved at fremstille eksemplarer af det og ved at gøre det tilgængeligt for almenheden. Fremstilleren vil således f.eks. ikke ved aftale kunne bestemme, at en lovlig bruger ikke må råde over uvæsentlige dele af en database, eller at en database ikke må fremføres inden for privatsfæren. Sådanne aftalevilkår vil være ugyldige.

Sikkerhedskopiering o.lign.

Bibliotekerne har mulighed for at foretage forskellige former for kopiering til eget brug. Det drejer sig om:

- sikkerhedskopiering (herunder produktion af et udlånseksemplar for at skåne originalen),
- supplerings af et defekt eksemplar,
- supplerings af samlingen med eksemplarer, der ikke længere er i almindelig handel, samt
- kopiering af artikler og uddrag af bøger til forsknings- og studiebrug.

Hjemmelen til disse former for kopiering findes i OHL § 16 og i en kongelig anordning fra 1962, der er i kraft indtil videre, men som inden længe kan påregnes revideret, jf. Kulturministeriets udkast af 15.8.1997 til bekendtgørelse om arkivers, bibliotekers og museers adgang til at fremstille eksemplarer af litterære og kunstneriske værker m.v.

Der er i loven taget højde for, at bibliotekerne må kunne foretage sikkerhedskopiering ved hjælp af andre metoder end mikrofilmning, fotokopiering eller lignende. Men eksemplarer, der er fremstillet ved lyd- og billedoptagelser eller ved digitalisering, må kun bruges på stedet, OHL § 16, 2. pkt.

Det nævnte kulturministerielle bekendtgørelsesudkast giver generelt de kopieringsberettigede institutioner adgang til at digitalisere deres samlinger med henblik på bevaring for eftertiden. Da man må forvente, at digital teknik vil blive stadig mere anvendt til sikkerhedskopiering, kan man imidlertid forudse problemer som følge af indskrænkningen i brugen af dette materiale.

Disse problemer vedrører adgangen til ældre elektroniske værker eller værker, der er blevet sikkerhedskopieret ved anvendelse af digital teknik. Indholdet af elektroniske eller digitaliserede publikationer kan ikke, som indholdet af bøger, bevares ved, at man blot gemmer eksemplarer af dem. Bevaring af elektroniske publikationers indhold kræver efter alt at dømme en helt anden strategi: nemlig at man opgiver at bevare de originale eksemplarer af publikationerne og i stedet for koncentrerer sig om at bevare den information, de indeholder. Dette kan eksempelvis ske ved, at man systematisk overfører information fra originalen til standardmedier og formater, der tillader bevaring og udnyttelse på eksisterende udstyr, og at man gentager denne procedure, når det aktuelle standardmedium får en afløser.

Begrænsningerne i brugen af de således sikkerhedskopierede værker medfører en nærliggende risiko for, at sikkerhedskopieringen iværksættes for sent, eller at bibliotekerne vil undlade at anvende en tidssvarende (digital) teknik til sikkerhedskopieringen.

Statens Bibliotekstjeneste ønskede derfor i forbindelse med lovbehandlingen, at der skabtes lovhjemmel til at træffe kollektive aftaler på aftalelicensvilkår om en bredere udnyttelse af sikkerhedskopier.

Udvalget anbefaler, at der skabes den fornødne lovhjemmel til aftalelicens. Efter udvalgets opfattelse bør udgangspunktet for en sådan aftale være, at værker, kopieret i henhold til § 16, kan benyttes på samme måde som originalen.

Fuldtekstdatabaser til forskningsformål

I bibliotekernes samlinger indgår meget materiale, som bl.a. forskere vil have interesse i at kunne analysere i elektronisk form, men hvor det vil være overordentlig vanskeligt at etablere alle de nødvendige aftaler med de enkelte rettighedshavere (f.eks. ved småtryk og aviser, ugeblade, årbøger m.v.).

Udvalget finder, at det ville være ønskeligt med en hjemmel til, at der kunne indgås kollektive aftaler på aftalelicensvilkår med rettighedshaverne om overførsel af beskyttede værker til digital form med henblik på anvendelse i fuldtekstbaser (dvs. baser, hvortil hele tekster er overført) til forskningsformål. Da kredsen af rettighedshavere er meget omfattende og noget diffus, stiller man dog ikke noget forslag herom.

Fuldtekstdatabaser i lånesamarbejdet

Lånesamarbejdet mellem bibliotekerne indebærer normalt, at værkerne (typisk tidsskriftsartikler) kopieres og sendes. For tiden sker det fortrinsvist via postvæsenet eller pr. fax, men der gøres forsøg med elektronisk forsendelse, som om få år vil være den almindelige forsendelsesform. Dette indebærer en digitalisering. De således digitaliserede værker ville kunne bevares og uden store problemer indgå i en database. Herved ville lånesamarbejdet kunne effektiviseres væsentligt, med betydeligt hurtigere leveringer til følge. Det bemærkes, at der i udlandet (f.eks. i USA og Holland) opbygges store tekstdatabaser, der primært indeholder tidsskriftslitteratur, med henblik på at artiklerne nemt kan søges og forsendes til biblioteker og private rekviren-

ter. Det var ønskeligt, om noget tilsvarende var muligt i Danmark, dels for at lette adgangen til dansk materiale, dels for at gøre os mindre afhængige af udenlandske leverandører.

Radio- og fjernsynsudsendelser

Særligt strenge regler omgærder radio- og fjernsynsudsendelser. Reglernes strenghed hidrører fra *Bernerkonventionen*, der giver et meget snævert spillerum for nationale regler.

Lovens § 33 indeholder som noget nyt hjemmel for Statens Mediesamling til at fremstille eksemplarer af radio- og fjernsynsudsendelser af dokumentarisk værdi. Udsendelserne kan stilles til rådighed for forskningsformål. Hermed er der sket et stort fremskridt i forhold til den tidligere lov.

Bibliotekerne har imidlertid ønsket mulighed for også at kunne stille kopier af radio- og fjernsynsudsendelser til rådighed for den almindelige borger. Dette ville imødekomme et principielt ønske om at kunne give lige adgang til alle offentliggjorte værker, uanset hvilket medium der er anvendt ved offentliggørelsen. En sådan adgang ville også være i overensstemmelse med anbefalingerne i Mediekommissionens Betænkning nr. 6 1026/ 1985, hvor et flertal anbefaler: »at der søges etableret en speciel ordning, således at nyheds- og aktualitetsudsendelser bliver alment tilgængelige gennem bibliotekerne.« (s. 212).

Statens Bibliotekstjeneste har peget på, at en hjemmel til aftalelicens for produktion og brug på stedet, eventuelt udlån af kopier af radio- og fjernsynsudsendelser, kunne løse dette problem.

Spørgsmålet blev diskuteret i Lovrevisionsudvalgets slutbetænkning, s. 128-131. Udvalgsflertallet finder, at Bernerkonventionen både udelukker tvangslicens og aftalelicens på dette område.

For så vidt angår udsendelser fra Danmarks Radio gælder det ifølge § 74 i loven om radio- og fjernsynsudsendelser (LBK 75/29.1.1997), at »kulturministeren kan fastsætte regler om, at Danmarks Radio mod godtgørelse af de hermed forbundne udgifter skal stille optagelser af sine udsendelser til rådighed for et i forskningsøjemed oprettet arkiv, og om adgangen til de arkiverede optagelser. Udgifterne ved oprettelse og drift af et sådant arkiv afholdes af statskassen.«

Kulturministeren har ikke hidtil udnyttet denne hjemmel, lige så lidt som den beslægtede hjemmel i ophavsretslovens § 33 stk. 2 er udnyttet.

Udvalget foreslår, at dette sker.

4.2 Udvalgets forslag

Udvalget finder, at de ophavsretlige problemer vedrørende bibliotekerne bør gøres til genstand for fornyede overvejelser, og at de bør drøftes med de ophavsretlige organisationer, der ikke har haft sæde i udvalget.

Udvalget kan for sit vedkommende konkretisere sine overvejelser i følgende forslag til ændringer i og tilføjelser til ophavsretsloven:

1. Til lovens § 16 føjes ordene:
»medmindre betingelserne for aftalelicens efter § 50 er opfyldt.«
2. I § 19 stk. 3, 2. pkt. udgår ordet »litterært«. Samtidig tilføjes som nyt 3. pkt.:
»Rettighedshaveren til edb-programmet har krav på vederlag.«
3. Til § 19 føjes som nye stykker 5 og 6:
»Stk. 5. Tilrådighedstillelse mod betaling fra et offentligt bibliotek anses ikke for udleje, forudsat at betalingen ikke overstiger, hvad der er nødvendigt til dækning af institutionens driftsudgifter.
Stk. 6. De offentlige biblioteker må udlåne eksemplarer af filmværker og eksemplarer af edb-programmer i digitaliseret form, såfremt betingelserne for aftalelicens efter § 50 er opfyldt.«
4. I §§ 50, 51 og 52 indføjes henvisninger til § 16 og § 19 stk. 6.

Kapitel 5

Bibliotekernes økonomiske forhold. Brugerbetaling.

5.1 Indledning

Dette kapitel omhandler bibliotekernes økonomiske forhold, herunder spørgsmålet om det hensigtsmæssige i at indføre passende former for brugerbetaling. For at belyse problemstillingen fremlægger udvalget nogle undersøgelser af brugerbetaling på biblioteker i Danmark og andre sammenlignelige lande, herunder en specialundersøgelse af forholdene i Holland, samt en teoretisk analyse af problemerne.

5.2 Økonomisk oversigt. Nøgletal

Udgifterne til det danske biblioteksvæsen var i 1996 ca. 3,4 mia. der fordeler sig som følger:

	1000 kr.
Folkebibliotekerne ⁴⁰	2.168.579
Skolebibliotekerne ⁴¹	218.920
Forskningsbibliotekerne	709.634
Centrale institutioner og centralt afholdte udgifter på biblioteksområdet i alt	170.500
Biblioteksafgiften	140.900
I alt i 1996	3.408.533

Ifølge biblioteksstatistikken var fordelingen af midlerne i 1990 og 1996 således:

	Folkebib. 1990	Folkebib. 1996	Forsk.bib. 1990	Forsk.bib. 1996
Løn	69 %	60 %	61 %	57 %
Materialer	17 %	16 %	20 %	21 %
Øvrige udg.	14 %	24 %	19 %	22 %

⁴⁰ Udgiftsniveauet for folkebibliotekerne er ikke korrigeret for mellemkommunale betalinger. Det anførte udgiftsniveau for 1996 kan derfor ikke umiddelbart sammenlignes med det anførte udgiftsniveau for 1995 i Kulturministeriets og KL's undersøgelse (jf. nedenfor).

⁴¹ Heri er ikke indeholdt lønudgiften

Kulturministeriet, Finansministeriet, Biblioteksstyrelsen og Kommunernes Landsforening har som nævnt i kapitel 2, i et samarbejde undersøgt udviklingen på folkebiblioteksområdet i perioden 1980 til 1995.⁴² Undersøgelsen har bl.a. resulteret i nedenstående skema over fordelingen af bruttodriftsudgifternes fordeling målt i faste priser.

1.000 kr. 1995-priser	1980	1985	1990	1995
Bruttodrifts- udgifter ⁴³ ialt	2.094.964	2.125.465	2.128.103	2.077.459
Løn	1.296.183 = 62%	1.355.607 = 64%	1.365.422 = 65%	1.267.320 = 61%
Materialer	399.580 = 19%	382.417 = 18%	349.435 = 16%	337.833 = 16%
Øvrig drift	399.201 = 19%	387.441 = 18%	413.246 = 19%	472.306 = 23%

Udgifterne til materiale og øvrig drift var stort set lige store i 1980 og 1995. I 1990 finansieres øgede personale- og driftsudgifter ved at skære på materialeindkøb, men i 1995 reduceres også lønkontoen til fordel for øvrig drift. I perioden fra 1990 til 1995 er der sket en forøgelse af øvrig drift på 4 procentpoint. Folkebibliotekernes automatisering og overgang til anvendelse af moderne informationsteknologi skete netop i de år, og det er navnlig omkostningerne ved indkøb og drift af edb-systemerne, der viser sig her. Denne omkostningsforøgelse, der på landsplan altså beløber sig til 4 procentpoint, svarer til, hvad man også kan konstatere på de enkelte biblioteker. Som eksempel vises omstående oversigt over Silkeborg biblioteks edb-udgifter:

Silkeborg bibliotek anvender siden 1994 ca. 1 mio. kr. årligt til anskaffelser og vedligehold af edb-maskiner og programmel, hvilket svarer til netop 4% af bruttodriftsudgifterne. I øvrigt er det instruktivt at studere udviklingen og fordelingen af bibliotekets edb-omkostninger.

⁴² *Folkebibliotekernes økonomi 1980-1995. En undersøgelse af statens og (amts-)kommunernes udgifter til folkebibliotekerne og kulturområdet generelt i perioden 1980-1995.* Rapporten er udarbejdet i samarbejde mellem Finansministeriet, Kulturministeriet, Biblioteksstyrelsen og Kommunernes Landsforening, 1997.

⁴³ Bruttodriftsudgifterne omfatter de statslige og kommunale bevillinger til folkebiblioteket samt folkebibliotekernes egenindtægter. Bruttodriftsudgifterne er således et udtryk for bibliotekernes samlede udgiftsniveau. I de kommunale regnskaber er udgifter før 1987 opgjort inklusive moms. Bruttodriftsudgifterne 1980 og 1985 er derfor korregeret for moms, således at tidsserien bliver sammenlignelig.

1000 kr.	1992	1993	1994	1995	1996	1997 est.
service	157	160	155	170	170	171
anskaf.	140	190	881	273	836	520
Internet				355	105	178
Net. abon.				90	174	185
Ialt	297	350	1.036	888	1.285	1.054

Mønsteret vil formentlig være typisk for de fleste biblioteker og illusterer, at der ikke er tale om éngangsinvesteringer, men en forøgelse af de årlige driftsomkostninger. Det er blevet 4-5% dyrere at drive et bibliotek i 1995, end det var ti år tidligere.

Engangsbevillinger til teknologisk modernisering er nyttige til at fremme en omstillingsproces, men dette løser ikke varigt finansieringsproblemerne. Den overgang til anvendelse af moderne informationsteknologi, som folkebibliotekerne har gennemført, stopper jo ikke hermed. Som eksemplet med Silkeborg bibliotek illustrerer, er edb-udgiften kommet for at blive, og man må budgettere i alt fald 4-5% af driftsudgifterne her-til. For folkebibliotekerne som helhed drejer det sig om mindst 100 mio. kr. årligt.

Folkebibliotekerne er nu i den situation, at der med IT- udviklingen og de nye medier er opstået udgiftsbehov, som ikke kan dækkes med de eksisterende bevillinger, hvis folkebibliotekernes øvrige aktiviteter skal videreføres uændret.

Kulturministeriets og KL's analyse viser endvidere, at de samlede offentlige nettoudgifter til det (amts-)kommunale kulturområde er steget fra 3,0 mia. kr. i 1980 til 3,7 mia. kr. i 1995 – svarende til en stigning på ca. 22 %. I 1980 beslaglagde folkebibliotekerne 66 % af de samlede (amts-)kommunale nettodriftsudgifter til kulturformål. I 1995 var det reduceret til 53 %.

Væksten i de (amts-)kommunale nettodriftsudgifter til kultur har været størst i udgifterne til musik (128 %), andre kulturelle formål (92 %) samt museer (67 %). Teaterområdet har oplevet mindre vækst (24 %), mens nettodriftsudgifterne til folkebibliotekerne er faldet (3 %). Det skal bemærkes, at faldet i nettodriftsudgifterne til folkebibliotekerne opvejes af, at folkebibliotekerne har øget deres indtægter i perioden. Det samlede udgiftsniveau (bruttodriftsudgifterne) på folkebiblioteksområdet er således uændret i perioden 1980-95.

Baggrunden for denne udvikling skal ses i lyset af Kulturministeriets opfordring i 1980 til kommunerne om at dæmpe væksten på folkebiblioteksområdet.⁴⁴ Der henvises til nødvendigheden af at begrænse væksten i de offentlige udgifter, og at kom-

⁴⁴ Kulturministeriets cirkulære nr. 101 af 24. juni 1980. (Ministerial Tidende 1980 s. 398)

munerne på grundlag af biblioteksloven af 1964 havde gennemført en betydelig udbygning af folkebibliotekerne. Ministeriet henstillede, at kommunerne, hvor folkebibliotekernes driftsudgifter ligger over gennemsnittet pr. indbygger, ved budgetlægningen for 1981 og de efterfølgende år sætter yderligere vækst i bero. Hvor driftsudgifterne ligger væsentligt over dette niveau, henstilles det, at kommunerne overvejer mulighederne for en reduktion. Hvor driftsudgiften ligger væsentligt under gennemsnitsudgiften, henstilles det, at realvæksten begrænses til 1% årligt.

Den kommunale budgetpolitik og de kulturpolitiske prioriteringer har altså været i overensstemmelse med regeringens og lovgivningsmagtens signaler om den ønskelige udvikling: En afdæmpning af væksten og en udjævning af forskellene i serviceniveau. Den stedfundne udvikling har været tilsigtet.

Ved siden af udgifterne til informationsteknologi bliver anskaffelsesomkostningerne til værker på ikke-boglige medier en anden stor udgiftspost for folkebibliotekerne. Et udgangspunkt for vurderingen af omkostningerne ved at indføre videofilm og cd-rom produkter som obligatoriske for bibliotekerne er DBC-mediers kataloger samt gennemsnitspriser⁴⁵ pr. eksemplar.

Videofilm

DBC-medier har p.t. et katalog på 815 videofilm clearet til udlån. Gennemsnitsprisen for en videofilm udgør kr. 761. Den årlige tilvækst af nye titler i video-tilbuddet udgør ca. 235 stk.

Hvis man lægger et moderat ambitionsniveau til grund og antager, at centralbibliotekerne (inkl. København og Frederiksberg) bør have mindst ét sæt af disse, og at de øvrige biblioteker pr. kommune bør have et udbud svarende til 2/3, bliver det lige omkring 106 mio. kr. Den årlige tilvækst vil, ud fra de samme forudsætninger, koste godt 30 mio. kr. Mellem 80-85% heraf er vederlag til rettighedshaverne for udlånstilladelse.

Cd-rom

DBC-medier har p.t. et katalog på 604 cd-rom'er, hvoraf en meget stor del er clearet til udlån. Gennemsnitsprisen for en cd-rom udgør kr. 404. Den årlige tilvækst af nye titler i cd-rom tilbuddet udgør ca. 360 stk. Men dette tal vil formentlig stige.

Hvis man lægger samme forudsætninger til grund, som for videofilm, vil etablering af en bestand koste 42 mio. kr., og den årlige tilvækst – stadig efter samme forudsætning, nemlig at centralbibliotekerne skal have et komplet sæt og de øvrige biblioteksvæsener 2/3 – vil koste godt 25 mio. kr. om året. Ca. 50% heraf er vederlag til rettighedshaverne for udlånstilladelse. På grund af den hurtige forældelse vil det formentlig ikke være fornuftigt at købe ældre cd-rom udgivelser. Man bør koncentrere sig om tilvæksten. Her kan imidlertid forudses en stigende tendens.

⁴⁵ Alle beløb er ekskl. moms.

Musik

I følge biblioteksstatistikken ligger Århus Kommunes biblioteker i den øvre ende af biblioteker med musikafdelinger. Der blev i 1996 i alt anvendt 1,1 mio. kr. til indkøb af musikbærende materialer. Det var 7,3% af de samlede udgifter til materialeindkøb, der var på 15,1 mio. kr. De musikbærende materialer udgør 7,1 % af materialebestanden.

Hvis man lagde en sådan forsyningsgrad til grund, ville det på landsplan indebære, at den nuværende bestand af musik, der udgør 5,5% af den totale materialebestand, skulle opgraderes med en 2-3 procentpoint, hvad der med et samlet årligt materialeforbrug på knapt 340 mio. kr. vil sige mellem 7 og 10 mio. kr.

Sammenfattende kan man da sige, at en moderat forsyning af folkebibliotekerne med disse materialer vil koste ca. 106 mio. kr. i etablering og kræve en forøgelse af materialekontoen med 60 til 65 mio. kr. årligt til tilvæksten.

Til disse udgifter kommer dækningsbidrag til personale, lokaler og apparatur. Hvis man lægger til grund, at folkebibliotekernes samlede materialeudgift udgør 16% af bruttodriftsudgifterne, kan den samlede årlige udgift til de nye materialer anslås til 375 mio. kr. Ved en sådan mekanisk beregningsmåde tages der dog ikke højde for, at en meget væsentlig del af anskaffelsesprisen udgøres af vederlag til rettighedshaverne, en udgift, som jo ikke påhviler kommunerne for de øvrige materials vedkommende. Hvis man renser beløbet herfor, og derved gør beregningsmåden sammenlignelig med de andre materialetyper, bliver udgiften til den årlige tilvækst for videofilm og cd-rom værkerne i alt 17,5 mio. kr. Dertil kommer f.eks. 7,5 mio. kr. til musik, hvortil der dog ikke er knyttet særlige rettighedsafgifter. I alt en materialeudgift på 25 mio. kr. Ud fra samme forudsætning vil omkostningen, inklusive dækningsbidrag men eksklusive vederlag for udlånsrettigheder, være godt 156 mio. kr. Vederlag til rettighedshaverne beløber sig i dette regneeksempel til 38 mio. kr. Den samlede omkostning for musik, videofilm og cd-rom værker bliver ud fra disse forudsætninger 194 mio. kr.

Nye medier mio. kr.	Indkøb, ekskl. rettigheds- afgifter	Dæknings- bidrag	Rettigheds- afgifter	I alt
video	5	26	25	56
cd-rom	12,5	66	12,5	91
musik	7,5	39,5	0	47
i alt	25	131,5	37,5	194

Om dette er en rimelig måde at beregne dækningsbidrag på, skal der ikke tages stilling til her. Det må i sidste ende bero på en forhandling mellem staten og Kommunernes Landsforening.

Det samlede forøgede udgiftsbehov for folkebibliotekerne, beregnet efter de forudsætninger, der er redegjort for ovenfor, kan således opgøres som følger:

Årlige driftsudgifter til bygning og vedligehold af IT	100 mio. kr.
Årlige udgifter til indkøb af materialer på nye medier	200 mio. kr.
Éngangsudgift til etablering af basissamling af videofilm (ekskl. dækningsbidrag)	106 mio. kr.

5.3 Brugerbetaling

Spørgsmålet om brugerbetaling for biblioteksydelser har i de senere år været diskuteret med stor intensitet, og bl.a. spørgsmålet om brugerbetaling for benyttelse af Internettet har været på den politiske dagsorden. Der har derfor været ønsker om, at udvalget skulle udtale sig om spørgsmålet. Udvalget har imidlertid ikke ønsket forlods at tage stilling til et delspørgsmål, idet spørgsmålet om brugerbetaling må ses i et bredere perspektiv, der vedrører såvel finansieringen som styringen af biblioteksvæsenet.

Det er et gennemgående tema i udvalgets overvejelser, at den hidtidige regelstyring af biblioteksvæsenet bør kombineres med økonomiske styringsmekanismer. I dette afsnit skal brugerbetaling som finansieringskilde og styringsmiddel behandles mere indgående.

5.3.1 Folkebibliotekerne

Folkebibliotekernes ydelser er som udgangspunkt vederlagfrie for brugeren af dem. Det fastslås i § 1 i Lov om folkebiblioteker, at de stiller bøger og andet egnet materiale vederlagsfrit til rådighed. Den generelle vederlagsfrihed er dog ikke helt uden undtagelser:

I kapitel 6 i Lov om folkebiblioteker m.v. findes bestemmelserne om, hvad folkebibliotekerne kan tage betaling for. Det drejer sig først og fremmest om afgifter for overskridelse af lånetiden (§ 18). Afgiften kan højst udgøre 100 kr. pr. samlet lån, ved lånetidens udløb højst 10 kr. For børn under 14 år det halve. Beløbene reguleres pr. 1. januar med statsreguleringsprocenten. Første gang den 1. januar 1995. Der er udpantningsret, såfremt det samlede skyldige afgiftsbeløb udgør 200 kr. eller derover.

I § 19 gives der kommunerne mulighed for at opkræve vederlag for særlige serviceydelser samt for udlån af musikbærende materialer og videogrammer, og i § 20 mulighed for at opkræve vederlag for udstedelse af erstatningslånerkort. Kulturministeren fastsætter nærmere regler herom.

Disse regler fremgår af Bekendtgørelsens § 12, hvor det fastslås, at det er kommunal bestyrelsen, som fastsætter størrelsen og opkrævningsform for disse vederlag. I stk. 2 defineres musikbærende materiale som fonogrammer med musik som væsentligste indhold, og i stk 3. defineres særlige serviceydelser som dokumentationsopgaver, der går ud over den almindelige biblioteksmæssige vejledning og udtrykkeligt er rekvireret af brugeren. I Bekendtgørelsens § 13 gives der kommunalbestyrelsen mulighed

for at fastsætte størrelsen af vederlag for udstedelse af erstatningslånerkort. Vederlaget må dog maksimalt udgøre 20 kr.

Tilladelsen til, at kommunalbestyrelserne kan fastsætte et vederlag på under 20 kr., er udtryk for en detailstyring, som synes ude af proportioner med, at man på den anden side lader kommunerne prioritere frit mht., hvor meget de vil bevilge til biblioteksvæsenet.

Det fremgår ikke af biblioteksstatistikken, hvor meget disse afgifter og vederlag hver især indbringer. Folkebibliotekerens indtægter beløb sig i 1995 til i alt 221 mio. kr., og heraf skønnes 100 mio. kr. at hidrøre fra brugerbetalte afgifter og vederlag.

5.3.2 Brugerbetaling i Danmark og andre sammenlignelige lande⁴⁶

Benyttelsen af folkebibliotekerne er efter de nugældende regler som hovedregel vederlagsfri. Sådan har det ikke altid været. Indtil 1950 var der mulighed for at opkræve en »lav Betaling«⁴⁷ eller et »mindre årligt Vederlag«⁴⁸. Det generelle princip om vederlagsfrihed, også kaldt *gratisprincippet*, blev indført med biblioteksloven af 1950, hvori det fastslås at »Adgang til hjemlån fra biblioteket skal vederlagsfrit gives alle beboere inden for dets virkeområde«⁴⁹. Princippet blev i 1964 udvidet i og med, at den frie låneret indførtes, og folkebibliotekerne står nu til rådighed for enhver med bopæl her i landet.

Uagtet der som udgangspunkt hersker vederlagsfrihed for benyttelsen af folkebibliotekerne, er der dog, som omtalt ovenfor afsnit 5.3.1, i den gældende lovgivning givet bibliotekerne mulighed for at opkræve vederlag i følgende tilfælde:

- afgift for overskridelse af lånetiden
- vederlag for særlige serviceydelser og udstedelse af erstatningslånerkort
- vederlag for udlån af musikbærende materialer og videogrammer, hvilket dog ikke forekommer mere efter den i kap. 4 omtalte Højesteretsdom.

Endelig har bibliotekerne en indtægtsmulighed ved, at de kan sælge kasserede materialer, når de først er tilbudt centralbiblioteket eller Folkebibliotekernes Depotbibliotek, og disse ikke ønsker at modtage dem.

De forskellige former for afgifter og indtægter, der findes på folkebibliotekerne er følgende:

⁴⁶ Oplysningerne i dette afsnit bygger på en undersøgelse udvalget har foranlediget gennemført: *Brugerbetaling og folkebiblioteker – en undersøgelse af brugerbetaling i Danmark og udvalgte lande.* / Af Charlotte Egholm og Henrik Jochumsen. Danmarks Biblioteksskole. December 1996. Rapporten udgives som bilag til denne Betænkning.

⁴⁷ Lov om statsunderstøttede biblioteker af 5. marts 1920, § 7 stk. 4.

⁴⁸ Lov om statsunderstøttede biblioteker af 31. marts 1931, § 2, stk.d.

⁴⁹ Lov om folkebiblioteker af 27. maj 1950, § 2 stk. 1d.

- Reserveringsafgift. Lovligheden har været omtvistet, men efter at Højesteret i 1986⁵⁰ godkendte det, har mange biblioteker indført det.
- Overskridelse af lånetiden. Mange biblioteker tager en lavere takst end den loven giver mulighed for. Især børn friholdes ofte.
- Erstatninger for bortkommet lånerkort og bortkommet eller beskadiget materiale
- Fotokopiering, mønttelefon, telefax m.m.
- Erhvervsservice. Ca. 17% af bibliotekerne har etableret erhvervsservice. Entréindtægter ved kulturelle arrangementer. Kun fire procent af bibliotekerne opkræver i reglen entré. Ved specielle arrangementer kræver godt 1/5 af bibliotekerne entré.
- Biblioteksbutik og anden form for salg, typisk postkort, plakater o.l. findes i godt halvdelen af bibliotekerne.
- Salg af kasserede materialer foregår i ca. 85% af bibliotekerne.
- Salg af inventar findes der eksempler på.
Udlejning af lokaler sker lejlighedsvis, men er ikke ret udbredt.
- Salg af biblioteksservice til virksomheder og institutioner.

Den samlede brugerbetaling udgjorde i 1980 ca. 18 mio. kr. eller godt 1,5% af folkebibliotekernes bruttodriftsudgifter, og var i 1996 steget til knapt 100 mio. kr. eller knapt 5%. Flertallet af bibliotekerne, nemlig 197 har en brugerbetalingsandel på fem procent eller under. 34 biblioteker har en andel af brugerbetaling på mellem fem og ti procent. I seks biblioteker er andelen mellem 10 og 15%. Tallene skal tolkes med en vis varsomhed, da der kan indgå uvedkommende indtægter, men de giver formentlig et rimelig troværdigt indtryk af forholdene.

En analyse af sammensætningen af indtægterne findes i den tidligere omtalte undersøgelse, som udvalget har foranlediget gennemført: *Brugerbetalning og folkebiblioteker – en undersøgelse af brugerbetalning i Danmark og udvalgte lande*.⁵¹ Syv danske biblioteker blev særligt undersøgt og her tegnede afgift for overskridelse af lånetiden og erstatninger for beskadiget eller bortkommet materiale sig for tilsammen 71%.

Rettes blikket mod udlandet, viser det sig, at man i stort set samtlige af de undersøgte lande opkræver vederlag for rykkerskrivelse, overskridelse af lånefrist, bortkommet eller beskadiget materiale, reserveringer og edb-søgninger. I enkelte lande opkræves der vederlag for interurbanlån, udlån af audiovisuelle materialer, brug af edb-udstyr og biblioteksudlejer uden for biblioteket. Nogle biblioteker har indtægter, der stammer fra udlejning af lokaler, arrangementer, konsulentvirksomhed, cafédrift og salg af bøger m.m.

Indtægtsniveauet er også sammenligneligt med de danske folkebibliotekers. I Finland vurderes det eksempelvis til omkring seks til syv procent af driftsudgifterne, og i England og Wales til ca. otte procent. Det vil med andre ord sige, at på trods af de andre landes mere liberale holdning til samt længerevarende traditioner for brugerbetalning,

⁵⁰ Østre Landsrets Dombog, 2. Afd. Nr. 99/1984 og Højesterets Dombog II 247/1985, UfR 1986 / 917

⁵¹ De udvalgte lande var Norge, Sverige, Finland samt England, Wales og Holland.

finder man hverken markante nye former for brugerbetaling eller en udbredelse, der er væsensforskellig fra danske forhold. Eneste undtagelse herfra er Holland, der har en større indtjening, men hvor man til gengæld også kan tage vederlag for såvel de enkelte udlån som for selve lånerkortet.

5.3.3 Brugerbetaling i Holland

Udvalget foranledigede en speciel undersøgelse af forholdene i Holland. Resultatet heraf foreligger i en rapport, *Brugerbetalning i hollandske folkebiblioteker*⁵². Rapportens sammenfatning og konklusion citeres her *in extenso*:

»Folkebiblioteksområdet har ikke en selvstændig lovgivning i Holland i dag, men hører ind under en anden lov, *Loven om den specifikke kulturpolitik*. I denne lov er der meget få bestemmelser om folkebibliotekerne, hvilket giver de enkelte biblioteker og biblioteksbestyrelser et stort råderum i tilrettelæggelsen af biblioteksvirksomheden, også på området for brugerbetaling. Finansielt modtager folkebibliotekerne kun tilskud fra de lokale myndigheder, langt overvejende fra kommunerne, i mindre omfang fra de regionale myndigheder i provinserne. Gennemsnitligt finansierer kommunerne ca. 78% af den samlede biblioteksdrift, den direkte brugerbetaling udgør ca. 12% og de resterende ca. 10% dækkes ind af andre indtægter, for eksempel sponsor- og annonceindtægter.

I de hollandske folkebiblioteker findes der overvejende to former for brugerbetaling et årligt medlemsgebyr og gebyrer pr. materialeenhed. De to former findes i »rene« udgaver og i kombinationer, det vil sige såkaldte »pakkelsninger«, hvor biblioteket tilbyder kombinationer af serviceydelser til differentierede priser. Brugerbetalingsform og udbredelse varierer meget fra bibliotek til bibliotek. Der tegner sig et billede af, at de fleste biblioteker tager betaling i form af et årligt medlemsgebyr, men at flere og flere kombinerer med betaling pr. udlånt enhed. Endnu friholder langt de fleste biblioteker bogligt materiale fra gebyrer. Det er tvivlsomt om dette mønster kan blive fastholdt fremover, blandt andet på grund af ændrede copyright-regler.

Det synes givet, at hvor de kommunale tilskud er relativt lave eller er udsat for nedskæringer, kompenserer bibliotekerne blandt andet gennem indførelse af nye brugerbetalingsformer eller ved forhøjelse af eksisterende gebyrer. Ligeledes er det givet, at bibliotekerne generelt forventer øgede indtægter fra brugerbetaling i de kommende år. Forklaringen herpå er flere: for det første bevirker generelle nedskæringer i de offentlige tilskud ofte, at brugerbetalingen stiger, for det andet giver ændrede copyright-regler bibliotekerne større udgifter til rettighedshavere, der også ofte dækkes ind via øget brugerbetaling. Endelig arbejder flere biblioteker for det tredje af egen vilje for øgede indtægter via brugerbetaling, da de herigennem opnår flere resurser til udvikling og forbedring af bibliotekets serviceniveau.

⁵² *Brugerbetalning i hollandske folkebiblioteker* / af Charlotte Egholm og Henrik Jochumsen. Danmarks Biblioteksskole. Maj 1997. Rapporten udgives som bilag til betænkningen.

Børn, unge, ældre og også ofte lavindkomstgrupper betaler i reglen mindre i årligt gebyr end andre, børn betaler ofte slet intet medlemskontingent. Imidlertid er tendensen, at flere og flere biblioteker sænker den gebyrfrie alder. Der forekommer ligeledes prisdifferentiering i relation til forskellige materialetyper. Bøger er i reglen friholdt for gebyrer pr. udlån enhed i modsætning til audiovisuelle materialer og andre nye medieformer, der altid er behæftet med et gebyr. Tendensen er, at der indføres gebyr for flere og flere typer af ydelser, for eksempel reserveringer, fjernlån, lånetidsforlængelser, internetsøgninger med videre.

Der eksisterer ingen landsdækkende undersøgelser, der viser ændringer i brugeradfærd som følge af enten forhøjelse af eksisterende gebyrer eller indførelse af nye gebyrer. Dermed er det ikke muligt at give et entydigt billede af brugernes reaktionsmønstre ved de nævnte forandringer, men det er en udbredt erfaring, at udlånstallene falder, når der indføres gebyrer pr. enhed. Om dette er en ulempe eller en fordel afhænger af de ønskede effekter, der for mange af de hollandske biblioteker går i retning af et egentligt udlånsfald. Bibliotekerne opnår nemlig herved afledte og nødvendige besparelser på udgifter til materiale og personale. Nedgang i medlemstal er på tilsvarende vis en risiko ved såvel indførelse af gebyrer pr. enhed som ved drastiske forhøjelser af det årlige medlemsgebyr. Meget tyder på, at gradvise forhøjelser af det årlige medlemsgebyr kombineret med målrettet markedsføring af baggrundene for gebyrforhøjelser, minimerer de negative effekter på brugeradfærden.

De behandlede bibliotekseksempler i byerne Amsterdam, Apeldoorn, Denekamp, den Haag, Hasselt og 's Hertogenbosch viser, at de fleste af disse skaber sig øgede indtægter fra brugerbetaling ved primært at forhøje de årlige medlemskontingenter. Den Bosch adskiller sig fra de øvrige ved meget aktivt at forfølge princippet om betaling pr. enhed, også for bogligt materiale. Om den Bosch er enegænger eller trend-sættende, lader sig ikke afgøre på nuværende tidspunkt.

Begge brugerbetalingsformer rummer fordele og ulemper for såvel bruger som bibliotek. Set fra brugernes synspunkt synes en gradvis forhøjelse af det årlige medlemsgebyr at være at foretrække frem for indførelse af gebyr pr. enhed, især for hyppige biblioteksbrugere, men betaling pr. enhed rummer derimod nogle umiddelbare fordele for biblioteket. Ved at indføre gebyr pr. enhed tvinges brugerne til at foretage deres valg i *biblioteket* og ikke i hjemmet, og biblioteket opnår hermed besparelser på resurseforbrug til personale i forbindelse med betjening, påpladssætning, slitage, materialekøb m.v.. Besparelser der for mange biblioteker er nødvendige og dermed intenderede. I sidste ende medfører dette alligevel en serviceforbedring for brugeren, da der hermed er flere tilgængelige materialer til udlån.«

5.3.4 Brugerbetalingen i biblioteker, en teoretisk analyse

Når brugerbetalingen i hollandske biblioteker påkaldte sig ganske særlig interesse, skyldtes det ikke kun, at brugerbetalingen i Holland er mest udviklet og giver bibliotekerne det største provenu, men også fordi de former for brugerbetaling, som praktiseres i Holland ud fra en teoretisk synsvinkel må anses for at være de mest interessante. Baggrunden for denne antagelse skal findes i en analyse udarbejdet af

professor Hans Keiding ved Økonomisk Institut, Københavns Universitet, til brug for udvalgets overvejelser.⁵³

Udvalget bad Keiding om at vurdere tre former for brugerbetaling:

- 1) årskort,
- 2) betaling for særlige ydelser og
- 3) betaling for udlån.

Når man skal vurdere de forskellige former for brugerbetaling, må man holde sig formålet med betalingen for øje. Til forskel fra almindelig skatteopkrævning går brugerbetaling ifølge Keiding grundlæggende ud på at finde et troværdigt system af signaler mellem bruger og producent i situationer, hvor markedsmekanismen ikke fungerer.

»Brugerens vilje til at understøtte det ene eller det andet af bibliotekets initiativer med rigtige egne penge giver et anderledes solidt beslutningsgrundlag end almindelige og uforpligtende tilkendegivelser...« (side 12) Det overordnede formål med brugerbetaling er altså at være et middel til optimering af den offentlige sektors effektivitet. Derfor bør beslutning om betalingen, hvad der skal betales for, og til hvilken takst, træffes af dem, der har brug for den information, som formidles, dvs. helst af det enkelte bibliotek.

Dette overordnede formål med brugerbetaling påvirker vurderingen af de tre nævnte former for brugerbetaling:

Af disse er

- 1) årskortet mindre egnet til at opfylde de krav, man må stille til en betalingsordning, nemlig at den gennem brugerens valg giver meningsfuld information om behovet for ydelserne. Betalingen får snarere karakter af en almindelig skatteopkrævning.
- 2) Betaling for særlige ydelser er mere tilfredsstillende ud fra et brugerbetalingssynspunkt, men den er ret marginal og kan næppe opfattes som en egentlig betalingsordning. Til gengæld er den ret ukontroversiel og kan danne overgang til fremtidige egentlige betalingsordninger.
- 3) Betaling for udlån er, hvis den opfattes som en fast betaling pr. udlån uanset dette udlåns nærmere karakter, lidt vel primitiv, om end den er at foretrække fremfor ordning 1) årskortmodellen. En ordning med differentierede satser for forskellige materialetyper og for nyt og ældre materiale, vil være at foretrække af hensyn til signalværdien.

⁵³ Hans Keiding: *En økonomisk analyse af Brugerbetaling i Biblioteker*. Rapport udarbejdet for Kulturministeriets udvalg om bibliotekerne i informationssamfundet. November 1996. Rapporten udgives som bilag til betænkningen.

En brugerbetalingsordning for folkebibliotekerne bør, ifølge Keiding, være baseret på en differentieret prisliste for forskellige typer af udlån. På overordnet niveau skal der være udarbejdet en liste over de forskellige typer udlån, men derefter bør det være bibliotekets egen beslutning at fastsætte de satser, der skal benyttes, herunder også, at der evt. slet ikke skal kræves betaling. Det bør endvidere være muligt for bibliotekerne at etablere abonnementsordninger, hvor betaling pr. udlån helt eller delvist erstattes af en engangsafgift, f.eks. i form af en kvantumsrabat for storlånere. Også satsen for denne engangsbetaling må kunne sættes relativt frit af det enkelte bibliotek.

For forskningsbibliotekerne tegner situationen lidt anderledes, fordi brugerne i alt væsentligt er tilknyttet en forsknings- eller uddannelsesinstitution, enten som medarbejdere eller som studerende. Biblioteksbenyttelse er en central del af en forsknings- eller uddannelsesinstitutions drift, på linje med brug af telefon, edb-resurser, internet m.v. En betaling for udlån vil ifølge Keiding heller ikke være vel forenelig med institutionens formål, for så vidt som det kunne begrænse læsningen. En brugerbetalingsordning vil givetvis føre til en sondring mellem den umiddelbare og den endelige betaler, som for flere brugergrupper vil blive forsknings- eller uddannelsesinstitutionen. Det forekommer mere naturligt, at det økonomiske mellemværende reguleres med en fast betaling til bibliotekerne fra de institutioner, der betjenes af dem. De enkelte biblioteker bør dog ifølge Keiding være selvstændige budgetbærende enheder, hvor biblioteksbetjeningen af institutionen kan fastlægges i en kontrakt. På længere sigt vil en sådan struktur kunne åbne op for en konkurrence, der kan give bibliotekerne et incitament til forbedring af servicen overfor institutionerne.

Den enkelte borger, uden nogen tilknytning til nogen institution, falder uden for. Deres brug af forskningsbibliotekerne vil være gratis. Dette er dog ifølge Keiding et beskedent problem, og selv i en situation, hvor benyttelsen af folkebibliotekerne er forbundet med en form for brugerbetaling, vil der næppe ske en markant øget søgning. Universitetsstuderende benytter i dag i en vis udstrækning folkebibliotekerne. En individuel brugerbetaling her ville kunne skubbe denne brugergruppe over til forskningsbibliotekerne, men det er jo også her de hører hjemme, og hvor der betales for dem.

Følgen heraf ville dog være, at den materiale-mangel, som lånervandringene er udtryk for, bliver mere synlig. (Jf. kap. 2. afsnit 2.4.2.)

5.4 Henvendelse fra biblioteksforeninger

Udvalget har modtaget henvendelser fra *Bibliotekslederforeningen* og fra *Biblioteksparaplyen*, der er et samarbejdende formandsorgan for følgende biblioteksorganisationer: Bibliotekarforbundet, Bibliotekslederforeningen, Danmarks Biblioteksforening, Danmarks Forskningsbiblioteksforening, Danmarks Skolebiblioteksforening HK/KOMMUNALs biblioteksudvalg og HKs STATSLIGE biblioteksudvalg.

Disse foreninger har ønsket, at deres synspunkter vedr. brugerbetaling skulle indgå i udvalgets overvejelser. Sammenfattende kan man sige, at synspunkterne er følgende: medierne bør ligestilles, og der bør fortsat være fri og lige adgang til at hjemlåne og benytte medier på biblioteket eller fra egen computer med nogle få undtagelser. Almindelig adgang til Internet bør ikke høre til disse undtagelser.

De tre hovedtyper af undtagelser er

- 1) Videregående eller særlig service, f.eks. som nuværende erhvervsservice, betjening af institutioner, bestilte konsulentopgaver som litteraturovervågning og kommenteret litteraturudvælgelse og informationsforædling.
- 2) Ekspresservice – f.eks. fremskaffelse af elektroniske dokumenter fra betalingsdatabaser, hvor disse også ville være tilgængelige fra billigere, men langsommere kilder.
- 3) Adgang til særlige dyre databaser.

For disse undtagelser gælder, at den enkelte kommune eller det enkelte bibliotek bør have ret til at tage betaling efter nærmere udformede regler.

I forhold til det gældende regelsæt foreslår foreningerne hermed, at den nuværende tilladelse til at opkræve vederlag for udlån af musikbærende materialer og videogrammer ophæves. De undtagelser, der er nævnt, synes ikke at gå ud over, hvad den gældende lovs § 19, og hvad angår betjening af institutioner § 5, giver mulighed for at opkræve vederlag for. I modsat fald ville en tydeliggørelse i Bekendtgørelsen løse problemet.

Derudover nævner Bibliotekslederforeningen, at bibliotekerne bør kunne drive indtægtsdækket virksomhed i overensstemmelse med kommunalfuldmagten. Indtægtsdækket virksomhed kunne eksempelvis bestå i produktion og salg af

- særlige informationer til erhvervslivet (jfr. gældende lovs § 19 vedr. dokumentationsopgaver)
- netværksopkoblinger
- e-post opkoblinger
- pladser i web-hotel
- informationssystemer
- hjemmesider
- lokalhistorisk forlagsvirksomhed
- kursus- og konferencevirksomhed.

Sammenfattende må disse forslag karakteriseres som ret marginale og helt ukontroversielle udvidelser af betalingsområdet.

5.5 Udvalgets overvejelser og anbefalinger vedrørende folkebibliotekerne

Den nye teknologi og medieverden stiller bibliotekerne overfor alvorlige finansieringsproblemer. Af de omtalte analyser, der er foretaget af Kommunernes Landsforening, fremgår at folkebibliotekssektoren som helhed i perioden 1980 til 1995 er stagneret bevillingsmæssigt, til trods for at de offentlige kulturbudgetter i perioden er steget med 25%. Konsekvensen heraf har været, at omstillingen til ny teknologi, som bibliotekerne gennemførte fra slutningen af 80'erne og til 1995, og som indebærer en forøgelse af driftsomkostningerne på mindst 4-5%, er blevet finansieret ved reduktioner i personalet og på bekostning af indkøb af bøger og tidsskrifter.

Skal folkebibliotekernes årlige tilvækst af boglige materialer bringes op på det tidligere niveau, er der behov for en varig indkomstforøgelse svarende til de forøgede driftsomkostninger.

Dette er imidlertid ikke tilstrækkeligt: Det er afgørende for bibliotekernes fortsatte virke, at de får adgang til at stille værker på de nye medier til rådighed for publikum. Befolkningen har i de senere år udviklet et meget alsidigt medieforbrug, som bibliotekerne bør kunne leve op til med et kvalitetspræget tilbud. Derfor bør medierne ligestilles i bibliotekerne. Men dette har sin pris.

Som det blev redegjort for ovenfor (afsnit 5.2) vil en tidssvarende forsyning af folkebibliotekerne med musikbærende materialer, video- og cd-romudgivelser kunne koste ca. 106 mio. kr. i etablering. For de løbende årlige udgifter i forbindelse med tilvæksten og de forøgede driftsudgifter til IT ser regnestykket således ud:

Videofilm	30 mio. kr.
Cd-rom	25
Musik	10
IT-driftsomkostning	100
I alt	165 mio. kr.

I det første år er der altså behov for ca. 270 mio. kr. og derefter en varig forøgelse af bevillingerne med 165 mio. kr. årligt – med stigende tendens. Dertil kommer dækningsbidrag for anskaffelser af videofilm, cd-rom og musik.

Kortsigtede redningsforanstaltninger hjælper ikke her. Bibliotekernes finansieringsproblemer kan kun løses enten ved, at indtægterne varigt forøges ved forøgede bevillinger, ved at det tillades bibliotekerne selv at tilvejebringe midlerne, eller ved at bibliotekerne – og specielt de mest veludbyggede biblioteker – gennemfører en yderligere effektivisering og omprioritering af aktiviteter og resurseanvendelse, således at der kan blive plads til de nye udgiftsbehov inden for de eksisterende bevillinger.

5.5.1 Brugerbetaling

Det er udvalgets opfattelse, at der er behov for fordomsfrit og langsigtet at vurdere spørgsmålet om indførelse af brugerbetaling i bibliotekerne.⁵⁴ Spørgsmålene er for- søgt tematiseret under følgende overskrifter:

- 1) Brugerbetaling som princip
- 2) Finansieringsproblemet
- 3) Brugerbetaling som informations- og styringsmiddel
- 4) Sociale og kulturelle hensyn m.v.
- 5) Udvalgets anbefalinger

1) *Brugerbetaling som princip*

Brugerbetaling er ikke blot et synligt middel til at *anskueliggøre* forskellige offentlige ydelsers værdi og således forstærke borgerens omkostningsbevidsthed. Brugerbetaling indebærer, at omkostningerne helt eller delvist *bæres* af dem, der forbruger ydelsen. Hermed er angivet brugerbetalingens måske vigtigste funktioner. Modsynspunktet hertil er, at offentlige ydelser bør betales via skatten.

Brugerbetaling anvendes imidlertid meget inkonsekvent i Danmark. Hvilke offentlige ydelser, der er fuldt skattefinansieret, og hvilke man som borger helt eller delvist selv må betale for, synes forholdsvis tilfældigt og uden indre logik. Dette gælder også for kulturområdet. Folkeoplysning i form af museumsbesøg eller fritidsundervisning betaler man for, folkeoplysning i form af biblioteksbenyttelse er gratis.

2) *Finansieringsproblemet*

En væsentlig grund til at drøfte brugerbetaling for biblioteksydelser er det konstaterede behov for at skaffe finansiering til edb-udstyr og de nye materialetyper. Det er nødvendigt at forøge indtægterne, hvis det skal være muligt at drive bibliotekerne på en tidssvarende måde og med et tidssvarende medieudbud.

Mediernes ligestilling er et princip, som længe har været ønsket gennemført fra biblioteksside, hvilket også fremgår af biblioteksforeningernes henvendelse. Denne opfattelse deles af udvalget. Brugerbetaling bør – hvis den indføres – derfor ikke begrænses til visse medier eller tjenesteydelser. Der knytter sig en betydelig samfundsinteresse i, at så store dele af befolkningen som muligt bliver oplært i at benytte den moderne informationsteknologi. Ensidigt at indføre brugerbetaling på de nye, fortrinsvist edb-baserede produkter, som eksempelvis cd-rom produkter m.v. vil kunne hæmme udviklingen og ville også være i strid med den målsætning som regering og folketing har givet udtryk for vedrørende det ønskelige i informationsteknologiens udbredelse. Til gengæld bør priserne kunne differentieres. Medierne er forskellige, og derfor indebærer ligestilling af medierne ikke nødvendigvis, at der skal betales samme pris for lån

⁵⁴ Udvalget har inddraget synspunkter, der er fremført i:

Bibliotek og betaling. Synspunkter på en aktuel problematik: Indlæg på Biblioteks-paraplyens konferencer om bibliotek og betaling. / Red. Jens Thorhauge. Danmarks Biblioteksforenings Forlag, København 1997.

af en bog, et videogram eller et computerspil. Det afgørende for mediernes ligestilling er, at værker, udgivet på de forskellige medier, alle kan indgå i bibliotekernes almindelige virksomhed og udlånes eller benyttes på stedet.

Det har været overvejet, om man kunne videreføre et princip, der har været praktiseret i forskningsbibliotekerne i overensstemmelse med Statens Bibliotekstjenestes anbefaling vedr. betaling for dokumentationstjenester:

For materialer afhænger betaling af ejendomsretten og for ydelser afhænger betaling af, hvem der beslutter. Det vil sige, at

- 1) lån af materialer, hvortil biblioteket bevarer ejendomsretten, altid er vederlagsfrie, hvorimod der kan opkræves betaling for noget, brugeren får til eje (f.eks. kopier eller udskrifter).
- 2) en ydelse, som biblioteket beslutter at stille til rådighed, betaler biblioteket. Hvis derimod brugeren rekvirerer en ydelse, må han selv betale for den.

Disse to hovedprincipper har på en for brugerne forståelig og rimelig måde kunnet regulere betalingsområdet.

Problemet ved at videreføre dem består deri, at bibliotekerne ikke kan påregne altid at have fri råderet over de elektroniske medier (til forskel fra de trykte), selv om de måtte eje de enkelte eksemplarer. Hvis betaling gøres afhængig af ejendomsretten, kan bibliotekerne risikere at blive fastholdt i et uhensigtsmæssigt medievalg. Det kan meget vel være både billigere og brugsmæssigt mere hensigtsmæssigt for biblioteket at abonnere på en WEB-adgang til en database, fremfor at købe den i fast (evt. trykt) form. Dertil kommer at der til stadigt flere ydelser vil komme forbrugsafhængige afgifter, således at bibliotekerne *må* kunne regulere adgangen, selv om udgangspunktet er, at bibliotekerne beslutter at stille ydelsen til rådighed.

I den offentlige debat om brugerbetaling møder man tit en skelnen mellem bibliotekets *kerneydelse*, hvortil typisk hører udlån af materialer, som bør være gratis, og *perifere ydelser*, der kan være brugerbetalte. Den ovenfor omtalte henvendelse fra biblioteksforeningerne har dette sigte. Det alvorligste problem herved er følgende:

Hvis der kun er brugerbetaling for særlige tjenesteydelser, er der en oplagt risiko for, at bibliotekernes udviklingspotentiale koncentrerer sig om disse, hvilket vil være til skade for udviklingen af den almindelige biblioteksdrift. Navnlig kan der være grund til at indtage en kritisk holdning til omfattende ordninger med såkaldt *indtægtsdækket virksomhed*. Sådant virksomhed kan være på sin plads i begrænset omfang og i forbindelse med veldefinerede områder, f.eks. særskilt servicering af forskningstunge erhvervsvirksomheder. Men anvendes sådan virksomhed i bredt omfang, ledes bibliotekerne let væk fra deres centrale opgaver, og jagten på de nødvendige penge bliver et mål i sig selv. Hertil kommer, at omfattende aktiviteter af denne beskaffenhed kan etablere en konkurrencesituation med markedets kommercielle udbydere og vil

kunne virke ødelæggende for bibliotekernes gode omdømme og den politiske velvilje, som gerne skulle opretholdes.

Det er i bibliotekernes langsigtede strategiske interesse, at der tilvejebringes et større råderum for lokale initiativer og lokal udvikling. Kreativitet og udviklingsevne bør ikke være afhængig af tilskud af centrale midler. Dette kræver, at der gives bibliotekerne mulighed for selv at tilvejebringe finansieringen.

Det er hverken realistisk eller ønskeligt at forvente, at brugerbetaling skal finansiere hele eller de væsentligste dele af biblioteksdriften. Brugerbetalingen bør kun beløbe sig til mellem 10 og 20% af bibliotekernes nuværende omkostninger. Det vil sige mellem 200 og 400 mio. kr. For tiden udgør bibliotekerens brugerbetalte indtægter ca. 100 mio. kr., dvs. ca. 5% af omkostningerne. Provenuet kan således blive mellem 100 og 300 mio. kr. Denne vurdering baserer sig på erfaringerne i Holland, hvor man traditionelt betragter det som en naturlig sag, at man betaler for de ydelser, man modtager. Denne opfattelse er næppe tilsvarende udbredt i Danmark. På den anden side viser de hollandske erfaringer også, at betalingsvilligheden er afhængig af, om biblioteket ledsager indførelse af nye betalingsordninger af grundig information om baggrunden herfor.

Det er ofte fremhævet som et argument mod brugerbetaling, at kommunerne kan fristes til at modregne de forventede indtægter som følge af brugerbetaling i bibliotekernes bevillinger, og man er da lige vidt. En brugerbetaling, der er begrundet i finansielle hensyn bør derfor kombineres med særlige regler om den procentuelle fordeling mellem indtægtskilderne. En grænse for, hvor stor en andel brugerbetalingen må udgøre af bruttodriftsomkostningerne, kombineret med den i kapitel 3 foreslåede mellemkommunale udligning for fremmedkommunal biblioteksbenyttelse, vil formentlig kunne modvirke de mest alvorlige skævheder. Det må formodes, at borgere i kommuner med særligt ringe biblioteksbetjening vil søge over til nabokommunerne, og den mellemkommunale udligning vil da motivere kommunen til at forbedre bibliotekservicen.

3) Brugerbetaling som informations- og styringsmiddel.

Uanset at der foreligger gode brugerundersøgelser, er det ønskeligt, at der ved hjælp af brugerbetaling sker en håndfast tilbagemelding til bibliotekerne om, hvilke materialer og tjenesteydelser der virkelig er behov for. Det stigende medieudbud gør prioriteringer stadig mere påkrævet, og brugerbetaling kan være et ganske velegnet hjælpemiddel.

Behov og efterspørgsel er begreber med meget forskellig valør. Et behov er noget, som man – alt andet lige – *bør* forsøge at opfylde, hvorimod der ikke knytter sig samme kvalitet til noget, som blot efterspørges. I en offentlig servicevirksomhed, hvor tjenesteydelser stilles vederlagsfrit til rådighed, således som de gør det i bibliotekerne, er det ikke muligt at skelne mellem, hvad der er *behov* for, og hvad der blot efterspørges. Følgen heraf er, at enhver efterspørgsel efter en biblioteksydelse betegnes som *brugerbehov* og får en imperativ kvalitet, som ikke nødvendigvis tilkommer

den. Dette er baggrunden for, at diskussionen om brugerbetaling ofte får en så lidenskabelig karakter. Men brugerbetaling for enkelttydelser er en effektiv måde at identificere brugernes egne prioriteringer og måske også det nærmeste, man kan komme i henseende til at identificere reelle behov. Selv om bibliotekerne fortsat i alt væsentligt bør være offentligt finansierede, er der behov for økonomiske styringsmekanismer.

Brugerbetaling sikrer, at materialerne udnyttes mere effektivt. Udvalget har bemærket, at der i rapporten om forholdene i Holland berettes om tilfælde, hvor en nedgang i udlånet som følge af indførelse eller forhøjelse af brugerbetaling var *tilsigtet*. Dette formål var motiveret af ønsket om, at lånernes bogvalg skete i biblioteket og ikke i hjemmet, således at lånerne kun hjemlånte de bøger, som der var en reel interesse for. Det fænomen, at man som låner i skyndingen tager nogle ekstra bøger med hjem, er jo ikke ukendt. Men det højner bibliotekets samlede service, samtidigt med at det kan medføre åbenbart ikke helt uvæsentlige besparelser såvel i indkøb som i personaleomkostninger, at de materialer, som lånerne faktisk ikke benytter, forbliver på biblioteket. Et flertal i udvalget finder særlig anledning til at fremdrage dette aspekt, da man kan få det indtryk af den hjemlige debat, at det værste, der kunne ske som følge af brugerbetaling, var at udlånstallet faldt. Det behøver ingenlunde at være tilfældet.

Det kan ikke tages for givet, at et fald i udlånet vil medføre mindre læsning og på længere sigt en forringet læseevne i befolkningen. Man ved jo ikke, om de bøger, der lånes, faktisk også bliver læst.

Internet giver bibliotekerne i dag umiddelbart adgang til informationskilder af et hidtil uset omfang. Det er i den forbindelse et ofte fremført synspunkt, at det forhold, at der opstår nye medier, der i mange tilfælde er langt mere hensigtsmæssige, ikke burde give anledning til at man stiller spørgsmålstejn ved det danske biblioteksvæsens gratis betjening af borgerne. Også håndteringen af de nye medier skal kunne magtes af alle borgere, uanset deres økonomiske forudsætninger. Der må ikke sættes barrierer for den enkelte borgers tilegnelse af information og viden, bare fordi vi nu får nogle nye medier, som i en periode vil forekomme mindre selvfølgelig end de gamle og kendte. Oven i købet vil de nye medier og informationsbærere på længere sigt kunne vise sig at være billigere og mindre resursekrævende end de gamle. Brugerbetaling vil hæmme brugen af mediet, og det kan samfundet ikke være interesseret i.

Bibliotekerne har imidlertid ikke økonomi til uden videre at stille et ubegrænset antal af databaser til rådighed for brugerne. Hvad angår de netbaserede tjenesteydelser, er brugerbetaling derfor et helt nødvendigt middel til adfærdsregulering. Når det gælder tjenesteydelser, hvortil der er knyttet forbrugsafgifter, kan valget for biblioteket være enten at tage en afgift for brugen eller helt at undlade at stille faciliteten til rådighed, alternativt at lade betalingen for benyttelsen være biblioteket helt uvedkommende, således at det alene er et mellemværende mellem brugeren og udbyderen af tjenesteydelsen. Det er udvalgsflertallets opfattelse, at det er at foretrække, at bibliotekerne kan medfinansiere brugen, fremfor at benyttelsen fuldt ud skal finansieres *enten* af biblioteket *eller* af brugeren.

4) Sociale og kulturelle hensyn m.v.

Der knytter sig fordelingsmæssige problemer til brugerbetaling. De tager sig imidlertid lidt anderledes ud, end man umiddelbart skulle forvente. Det er jo ikke de økonomisk og socialt dårligst stillede, der er bibliotekernes storforbrugere, det er først og fremmest middelklassen. Biblioteksbenyttelsen stiger med indkomst og uddannelse. (Jf. kap.2 afsnit 2.2.3) De mindre velbeslåede skatteydere er med til at betale for de mere velbeslåede skatteyderes forbrug af denne gratisydelse.

Selv om fordelingsmæssige hensyn altså kan tale for at indføre brugerbetaling, er der dog stadig brugergrupper, hvis indkomster er beskedne. Derfor bør det overvejes eventuelt at differentiere taksterne for forskellige brugergrupper. I hvilken grad det kan blive relevant afhænger dog af det generelle takstniveau, men det bør stå klart, at de kulturelle goder, som bibliotekerne tilbyder, ikke må være så bekostelige, at de resurssvage grupper udelukkes.

Børn og unge bør i hovedsagen friholdes for brugerbetaling. De råder ikke over selvstændige midler. Samtidig er det af den største betydning, at de lærer at komme på biblioteket og tage del i de kulturelle aktiviteter, der udbydes.

Brugerbetaling bør endvidere ikke anvendes i forhold til de former for offentlig information, hvor der er særlige krav om tilgængelighed for borgerne. Dette gælder information fra offentlige myndigheder, f.eks. oplysning om gældende retsregler, eller anden offentlig information, som det er borgernes pligt at gøre sig bekendt med. Når sådan information kanaliseres via bibliotekerne, ligger det i sagens natur, at brugerbetaling ikke bør forekomme.

En særlig bekymring knytter sig til kvaliteten af bibliotekernes udbud, hvis bibliotekernes virksomhed i højere grad skal finansieres ved brugerbetaling. Udviklingen på fjernsynsområdet fremholdes af mange som et skræmmebillede. Det kan ikke uden videre afvises, at en kommerialisering af kulturinstitutioner kan medføre et kvalitetsstab. Sammenligningen med fjernsynsvirksomhederne kan dog føres for vidt. Til forskel fra disse, befinder bibliotekerne sig ikke i en direkte konkurrencesituation, hvor brugerne kan »zappe« fra det ene bibliotek til det andet. Det kræver, selv i hovedstadsområdet, trods alt en rejse på adskillige kilometer.

Det er efter udvalgets opfattelse et gode, at der er forskel på bibliotekernes tilbud, og at borgerne, takket være den frie låneret, har adgang til at udnytte mangfoldigheden og opsøge de biblioteker, der bedst opfylder behovet. Udvalget finder det også naturligt, at bibliotekernes udbud tilgodeser den lokale efterspørgsel, når blot bibliotekslovens krav om kvalitet, alsidighed og aktualitet efterleves. Udbudet er så stort, at alle biblioteker må foretage en selektion. Centralbibliotekerne og den øvrige statslige overbygning på folkebibliotekerne tager sigte på at udfylde eventuelle lakuner, således at også de specielle ønsker kan tilgodeses.

5) Udvalgets anbefalinger

De ovennævnte argumentationskæder – pro et contra – fører ikke til noget éntydigt

resultat, hvad angår eventuelle brugerbetalingers nærmere form og indhold. Det må også erkendes, at hele problemstillingen er af (kultur)politisk beskaffenhed.

Når henses til ønsket om at sikre et tidssvarende og velfungerende bibliotekssystem og til de almene udviklingslinjer i samfundet, der i vidt omfang er baseret på økonomiske styringsmekanismer, finder udvalget det dog ret klart, at bibliotekssektorens gratisprincip hverken kan eller bør fastholdes som et dogme. Et flertal i udvalget foreslår derfor, at den nugældende lovordning ændres, således at kommunerne får hjemmel til at opkræve betaling for biblioteksbrugen, forstået på den måde, at kommunerne *kan* indføre sådanne ordninger, hvis de ønsker det. Men de *skal* ikke, hvis de enkelte kommuner finder det mere ønskeligt at opretholde et generelt gratisprincip.

Den enkelte kommunalbestyrelse bør dog ikke have ubegrænset frihed vedrørende fastsættelsen af eventuel brugerbetaling. Der bør fra centralt hold, det vil sige fra folketinget eller ved bemyndigelse herfra til kulturministeren, fastsættes bestemte rammer for, hvorledes brugerbetalingen skal beregnes. Efter udvalgets opfattelse bør brugerbetalingen ikke dække mere end ca. 20% af bibliotekernes samlede omkostninger.

Brugerbetalingsordninger bør være elastiske, således at de uden større vanskeligheder kan tilpasses efter skiftende behov og de stedlige forhold. Brugerbetalingens enkelte elementer bør fastsættes efter drøftelse med det enkelte bibliotek og behøver ikke at være ensartet over hele landet. Stor frihed til forsøgsordninger vil være en fordel for alle.

Udvalget finder herved anledning til at fremhæve, at nutidens elektroniske betalings-systemer gør det muligt at administrere næsten enhver ordning på en for såvel biblioteket som brugeren meget enkel og smidig måde.

De mulige betalingselementer kan kombineres eller anvendes enkeltvis, således at der navnlig kan forekomme tre hovedvarianter:

1. Der betales såvel for den almindelige adgang til at bruge biblioteket som for de enkelte hjemlån m.v. («Tivoli-modellen»)
2. Der betales for den almindelige adgang, men de enkelte ydelser er fri. («Legoland»)
3. Den almindelige adgang er fri, men der betales for de enkelte ydelser. («Dyrehavsbakken»)

I passede tid efter indførelse af brugerbetaling bør der iværksættes en undersøgelse af virkningerne heraf.

Udvalget har drøftet nogle konkrete forslag til brugerbetalingssystemer, uden at der dog har kunnet opnås fuld enighed herom.

Formandskabets forslag er, at den indledende forsøgsperiode baseres på følgende hovedretningslinjer:

- 1) Der etableres en ordning med betaling for *lånerkort*. Årlig afgift kr. 100-200. Lånerkort til børn og unge op til 18 år er dog gratis.
- 2) Der betales for *hjemlån* pr. enhed, differentieret efter materialetype. Betaling for hjemlån af *bøger* er dog indbefattet i betaling for lånerkortet og er således for så vidt gratis. Princippet afspejler bøgernes særlige betydning for kulturlivet og det danske sprog. Overstiger hjemlån af bøger et normalt standardforbrug, kan der dog ud fra belastningshensyn kræves en ekstraordinær fornyelse af lånerkortet.

Øvrige materialetyper:

Musik-cd'er : 10 kr.

Videofilm: 20 kr. for spillefilm
10 kr. for instruktionsfilm o.lign.

Computerspil: 20 kr.

- 3) *Brug på stedet* af bøger, elektroniske medier herunder Internettet etc.: Som udgangspunkt gratis. Brug af spillefilm og computerspil kan dog afgiftsbelægges som ved hjemlån.

Benyttelse af faciliteter eller materialer, hvor biblioteket selv skal betale pr. forbrug, kan afgiftsbelægges til delvis dækning af bibliotekets brugerudgift. Afgiften må fastsættes efter en konkret vurdering.

- 4) Gebyrer for overskridelse af lånetid, erstatning for bortkomne eller beskadigede materialer: Som hidtil.
- 5) Særlige ydelser, som det enkelte bibliotek måtte tilbyde til imødekommelse af individuelle ønsker m.v.: Omkostningsbestemte priser.

Stig Andersen kan tilslutte sig formandsskabets forslag.

Annelise Mark Pejtersen kan i det væsentligste tilslutte sig formandsskabets forslag, med følgende forbehold:

- a) Unge under uddannelse bør fritages for brugerbetaling.
- b) Hjemlån der overstiger standardforbruget bør ikke medføre krav om køb af ekstra lånerkort.
- c) Der bør være tale om et forsøg. Der bør gennemføres undersøgelser af konsekvenserne af betaling for brugere og biblioteker, eftersom vi ikke har nogen systematisk viden herom.

Vedrørende selve princippet om brugerbetaling ønsker Rolf Hapel, Ole Prehn og Mette Stockmarr at afgive følgende særudtalelse:

»Selv om bibliotekerne budgetteknisk og ministerielt henregnes under kulturelle aktiviteter, kan deres samfundsmæssige opgaver ikke uden videre sidestilles med andre

kulturelle aktiviteter, idet bibliotekerne i stigende grad vil have en fundamental betydning i forbindelse med adgang til information og viden. Dette forhold er understreget i mange sammenhænge som f.eks. regeringens IT-politik og udviklingen inden for hvad der generelt betegnes som livslang uddannelse. Der har derfor ikke i udvalget hersket nogen tvivl om, at et velfungerende og moderne bibliotekssystem vil være af stigende betydning i de kommende år.

Bibliotekernes opgaver, kompetenceudvikling og organisation præges selvsagt i betydelig grad af den informationsteknologiske udvikling, som jo i væsentlig grad påvirker informationsspredningen og publikationsformerne og derfor har effekt på bibliotekernes kerneområde. Specielt de større biblioteker har ikke siddet denne udvikling overhørig, idet omkring 75% af befolkningen allerede nu har adgang til Internettet på folkebibliotekerne. Adgang til Internettet samt elektroniske publikationsformer i øvrigt er uomgængeligt en naturlig del af tidssvarende bibliotekers ydelser, og såvel i den offentlige debat som under udvalgets arbejde har der været betydelig fokus på de omkostninger, denne udvikling indebærer.

Spørgsmålet om eventuel brugerbetaling på bibliotekerne har i det væsentlige taget udgangspunkt i det forhold, at de nye ydelser ikke lader sig præstere inden for de givne budgetrammer. Uagtet at det faktisk, som anført, er lykkedes inden for budgetrammerne at give langt størstedelen af befolkningen adgang til forskellige IT-baserede materialer, er der grund til at hæfte sig ved, at kommunerne generelt ikke i deres bevillingspraksis har tilgodeset de stigende omkostninger, der vitterligt er og vil være tale om. Blandt andet foranlediget af et statsligt cirkulære om afdæmpning af væksten i biblioteksområdet har de kommunale prioriteringer medført, at bibliotekernes andel af kulturbudgetterne inden for knap 20 år er faldet fra 66% til 53%, hvilket betyder, at bibliotekernes budgetrammer i den pågældende periode har været uændrede målt i faste priser.

Det er opfattelsen, at der må skabes forståelse dels for bibliotekssektorens strategiske betydning i informationssamfundet, dels for at kommunerne fører en fremsynet politik på området i overgangsperioden mellem industri- og informationssamfund. En sådan politik bør ikke give anledning til fjernelse af det fundamentale princip om, at biblioteksvæsenet som public servicevirksomhed friholdes fra brugerbetaling for så vidt angår den centrale virksomhed. Det er i overensstemmelse hermed opfattelsen at:

- Brugerbetaling som medfinansiering er tvivlsom i hvert fald på længere sigt, idet en del kommuner formentlig vil finde, at bibliotekets muligheder for at skaffe ekstraindtægter vil kunne balanceres af tilsvarende mindre skattefinansierede bevillinger.
- Brugerbetaling vil være en hindring for den samfundsmæssige nyttevirkning af folkebibliotekernes støttefunktion i forhold til uddannelsessystemet. Betaling for lån af materialer vil give anledning enten til mindsket brug af relevant materiale eller øget pres på den enkelte uddannelsessøgendes økonomi. På et tidspunkt, hvor fænomener som livslang læring og projektorienteret undervisning er realiteter og

hvor faste læseplaner hører fortiden til, er folkebibliotekernes rolle mere central end nogensinde som støttefunktion for de uddannelsessøgende.

- Brugerbetaling vil helt givet gøre det endnu vanskeligere for de korttidsuddannede at udnytte bibliotekernes tilbud. Nu hvor medieformer, som appellerer til gruppen af korttidsuddannede med læseproblemer – ikke mindst Internet og video – i stigende omfang vinder indpas på bibliotekerne, vil brugerbetaling være en hindring for at levere et tilbud til disse grupper. Også bibliotekernes rolle som redskaber for integration af flygtninge og indvandrere vil besværliggøres af brugerbetaling.
- Brugerbetalingens værdi som styringsmiddel og signalgiver til biblioteksvirksomheden vil være beskeden, idet bibliotekerne i forvejen er nogle af de bedst dokumenterede offentlige virksomheder. De biblioteksadministrative systemer afleverer allehånde statistiske oplysninger omkring brugen af materialer ligesom brugerpræferencer i almindelighed afkodes af regelmæssige brugerundersøgelser.
- Brugerbetaling på kerneydelser kan få den uheldige konsekvens, at fokus rettes mod indtægtsmuligheder frem for mod generel oplysning, således at bibliotekernes lovfæstede forpligtelser i retning af kvalitet, alsidighed og aktualitet i udbudet af materialer vil glide i baggrunden til fordel for en udvikling mod et generelt lettere omsætteligt materialetilbud.
- Brugerbetaling vil betyde, at en af de meget væsentlige sidegevinster ved biblioteksbesøg i nogen grad vil forsvinde, nemlig det forhold, at brugeren lader sig inspirere til at låne en bog eller plade, som hun ikke havde planlagt. Tilbøjeligheden til at koncentrere sig om »det kendte« vil fremmes ved brugerbetaling, og dermed vil en vigtig kilde til inspiration og udvikling mindskes.

Det er vor opfattelse, at den eksisterende Lov om folkebiblioteker i tilstrækkeligt omfang giver mulighed for brugerbetaling på periferiydelser. Bestemmelsen i lovens § 19 om særlige serviceydelser bør bibeholdes og evt. fortolkes bredere end i dag, hvori mod muligheden for at opkræve vederlag for musikbærende materialer og videogrammer, i konsekvens af den ligestilling af informationsbærende medier, der er omtalt i kapitel 2, afsnit 2.3.3, bør fjernes.«

3.5.2 Andre indtægtskilder

Udvalget finder, at bibliotekernes finansieringsbehov er så stort, at også andre indtægts muligheder bør overvejes.

Øgede kommunale bevillinger

Udvalget har konstateret, at kommunerne i perioden 1980 til 1995, efter henstilling fra den daværende regering, har ladet bibliotekernes budgetter stagnere.

Udvalget må anbefale, at kommunerne revurderer denne politik og sikrer, at bevillingerne til bibliotekerne tilpasses opgaverne og det stigende omkostningsniveau.

Betaling fra uddannelsesinstitutioner

Undervisningsministeren foranledigede i 1994, at en arbejdsgruppe med repræsentanter for de relevante afdelinger i ministeriet skulle undersøge biblioteksbetjeningen af ungdoms- og mellemuddannelserne. Disse uddannelsers biblioteksfunktion kom i søgelyset på grund af deres nye studieplaner, der lægger vægt på projektarbejde og større skriftlige opgaver, hvilket stiller nye krav til de uddannelsessøgendes adgang til biblioteksfaciliteter.

I november 1995 forelå der en foreløbig rapport⁵⁵, hvor det sammenfattende konkluderes, at der eksisterer et reelt behov for en biblioteksfunktion på ungdoms- og mellemuddannelses området, og at der i dag er store forskelle mellem institutionernes måde at imødekomme behovet på. Efter gruppens vurdering er biblioteksløsningerne på en række institutioner utilstrækkelig.

Undervisningsministeriet har i sommeren 1997 udsendt en vejledning om biblioteksfunktionen på gymnasier, hf-kurser og erhvervsskoler.⁵⁶ Hertil kommer, at ministeriet i 1996 og 1997 har givet udviklingsmidler til ca. 50 handelsskoler, tekniske skoler og landsbrugsskoler med henblik på, at skolerne kan udvikle en moderne biblioteksservice. Der er indtil videre givet ca. 10 mio. kr., og der vil i 1997 og 1998 blive givet yderligere bevillinger.

Ud fra en betragtning om grænsenytte forekommer det nærliggende at foreslå, at de berørte uddannelsesinstitutioner betaler det lokale folkebibliotek for at varetage opgaven. De uddannelsessøgende kommer i stort tal på folkebibliotekerne, der altså i forvejen har dem som »kunder«, men bibliotekerne er tit uden de nødvendige resurser til at sikre dem en ordentlig betjening.

Bibliotekslovens § 5, stk. 5 giver mulighed for, at udgiften til biblioteksbetjening af statslige, amtskommunale og andre institutioner, der ikke henhører under kommunerne, afholdes af institutionerne. Udvalget finder, at det bør overvejes at bringe denne bestemmelse i anvendelse. Udvalget finder endvidere, at der i Gymnasiebekendtgørelsen burde indføjes en bestemmelse, der præciserer skolernes forpligtelse til at sikre en biblioteksfunktion.

Samhandelsreglerne

Bogbranchen har fra gammel tid etableret nogle samhandelsregler, der sætter den normale markedsmekanisme ud af kraft. To af reglerne er af særlig betydning for bibliotekerne:

Fastprissystemet, hvorefter forlagene sætter faste priser på bøgerne såvel overfor boghandlerne som de endelige kunder. Den faste pris gælder i udgivelsesåret og det efter-

⁵⁵ *Foreløbig rapport [fra] Undervisningsministeriets arbejdsgruppe om biblioteksbetjening af ungdoms- og mellemuddannelserne*. Undervisningsministeriet. November 1995.

⁵⁶ *Råd og vink om biblioteksfunktionen på gymnasier, hf-kurser og erhvervsskoler* / Undervisningsministeriet. 1997

følgende kalenderår. Bøger, der falder under *frisalgsgænsen*, pt. omkring 144 kr., er undtaget.

Boghandlermonopolet består deri, at forlagene kun leverer bøger, der er omfattet af aftalen til autoriserede boghandlere, der til gengæld ikke forhandler bøger, der ikke er udgivet af medlemmer af Forlæggerforeningen. Dette indebærer, at den lokale boghandler får en avance, selv om bøgerne faktisk leveres direkte til biblioteket uden arbejde for boghandleren.

Ifølge Chr. Hjort-Andersen⁵⁷ står det offentlige via skole- og uddannelsessystemet samt biblioteksvæsenet for omkring 40% af det samlede bogkøb. Dette vedrører i sagens natur især bøger, der er omfattet af fastprissystemet. Der sker dermed en offentlig subventionering af hele bogbranchen. Konkurrencemyndighederne har hidtil godkendt samhandels reglerne med den begrundelse, at de har en afgørende kulturpolitisk funktion.

Udvalget skal pege på, at der kan opnås ikke ubetydelige besparelser ved at bibliotekerne benytter offentligt udbud i forbindelse med deres materialekøb.

Effektivisering

I en situation, hvor nye materialetyper og serviceydelser indføres i bibliotekerne er det nærliggende at overveje mulighederne for en effektivisering eller omprioritering af de traditionelle biblioteksaktiviteter og serviceydelser. Da forholdene i de enkelte kommuner er meget forskellige, finder udvalget ikke at burde komme med konkrete forslag, men skal kun anbefale at sådanne spørgsmål overvejes. Eksempelvis:

- Er antallet af betjeningssteder i kommunen det rette?
- Kan der i højere grad indføres selvbetjening på betjeningsstederne bl.a. ved indførelse af mere brugervenlige søgesystemer?
- Bør bibliotekerens åbningstider eller bemanning reduceres på tidspunkter, hvor der kun er få besøgende?
- Kan de forskellige aktiviteter gennemføres med mindre omkostninger?
- Kan der opnås fordele ved samarbejde med nabokommuner?
- Kan der opnås fordele ved udlicitering?

5.5.3 Vederlag til rettighedshavere

I kapitel 4 blev de ophavsretlige problemer, som de nye medier rejser for bibliotekerne behandlet, og det blev anbefalet, at der søges etableret mulighed for aftalelicens for udlån af film og edb-programmer. Hvad angår edb-programmer som udgør en del af et værk af en anden art, anbefaledes tvangslicens, således at ophavsmanden dog sikres et vist vederlag.

⁵⁷ *Bogmarkedet i Danmark* / Chr. Hjort Andersen med bidrag fra Kurt Pedersen og Nicolai Tillisch. Jurist- og Økonomforbundets Forlag, København 1996. (side 36)

I det omfang der etableres sådanne licenssystemer, bliver det et spørgsmål, hvem der skal betale.

For tiden sker erhvervelsen af videogrammer og cd-rom produkter til folkebibliotekerne derved, at de enkelte produkter frikøbes til biblioteksanvendelse, herunder normalt også udlån, idet der betales en overpris i forhold til den almindelige markedspris. Dette er en ganske udmærket og ubureaukratisk måde at ordne mellemværendet med rettighedshaverne på.

Ulempen for bibliotekerne ved denne løsning er, at vederlaget til rettighedshaverne derved lægges oven i salgsprisen, som bibliotekerne (dvs. kommunerne) betaler, hvorimod den normale Biblioteksafgift betales af staten. I overensstemmelse med det hidtidige princip for byrdefordelingen mellem stat og kommuner finder udvalget, at *alle* ophavsretligt begrundede meromkostninger betales af staten.

Udvalget skal derfor anbefale, at staten betaler evt. aftalelicensgebyrer, og at kommunerne får refunderet den del af indkøbsprisen af videogrammer og elektroniske publikationer, der overstiger den almindelige markedspris, og som er betaling til rettighedshaverne for den biblioteksmæssige anvendelse af produkterne, herunder udlånsrettigheder. Da der for nærværende ikke er nogen aftale på området, er det ikke muligt at anslå beløbets størrelse. For tiden *clears* udlånsrettigheder for videofilm og cd-rom produkter ved at der betales en merpris som vederlag til rettighedshaverne. For videofilms vedkommende er merprisen mellem 80 og 85% og for cd-rom produkterne ca. 50%. Hvis man går ud fra, som omtalt i afsnit 5.2, at der årligt bør indkøbes sådanne produkter for ca. 55 mio. kr. vil den del af købesummen, der udgør vederlag til rettighedshaverne, udgøre ca. 38 mio. kr.

5.6 Forskningsbibliotekerne

For forskningsbibliotekerne udgør finansloven i dag den overordnede retlige regulering af disse bibliotekers brugerbetaling. For statslige institutioner gælder, at såvel udgifter som indtægter skal være hjemlede. Det vil sige, at det skal være nævnt i finansloven eller anden lov, at der er adgang til at opkræve gebyrer, eller at der for den enkelte institution i finansloven er fastsat budget og bevilling efter reglerne om indtægtsdækket virksomhed.

Af forskningsbiblioteksstatistikken fremgår, at de større forskningsbibliotekers indtægter i 1996 udgjorde 4,8% af bruttodriftsbudgettet eller i alt 29,5 mio. kr. Disse fordeles sig sådan:

Informationstjenester	4,5 mio. kr.
Fotografiske reproduktioner.	6,7 mio. kr.
Andre herunder gebyrer	18,3 mio. kr.

Ser man efter i finansloven, finder man imidlertid for forskningsbibliotekernes vedkommende kun tekstanmærkninger vedrørende hjemmel til at opkræve gebyr for overskridelse af lånetiden og erstatning for bortkommet eller beskadiget materiale. For Undervisningsministeriets vedkommende er det §20 tekstanmærkninger nr. 65 og for Kulturministeriets vedkommende §21 tekstanmærkning nr. 72.⁵⁸

Af Rapport fra Arbejdsgruppen til belysning af forskningsbibliotekernes rolle som offentlige biblioteker, Bilag 7, side 85-90, samt af et notat om gebyrforholdene i forskningsbibliotekerne af 8. august 1996, udfærdiget af Statens Bibliotekstjeneste, fremgår at de fleste større forskningsbiblioteker opkræver gebyrer for en lang række forskellige ydelser, som f.eks. ekspedition fra litteraturlister, ekspedition af hastebestillinger, post- og telefaxforsendelse, levering af fotokopier, fjernlån fra ind- og udland, informationssøgning, cirkulation af tidsskrifter. Endvidere sker der typisk salg af postkort, bibliografier og andre publikationer.

Reglerne for mindre supplerende virksomhed er tidligere blevet brugt som grundlag for de mere butiksprægede aktiviteter som salg af postkort, bibliografier og andre publikationer og tidsskriftscirkulation. Men også de ovenfor nævnte aktiviteter har åbenbart kunnet finde fornøden hjemmel i reglerne om mindre supplerende virksomhed. Hvis aktiviteten ikke er blevet betragtet som bevillingsfinansieret, kan der kræves vederlag for ydelsen. Og det har man åbenbart ment i disse tilfælde.

Reglerne for mindre supplerende virksomhed blev ophævet i 1996 med overgangen til nettodriftsbevilling, og der hersker for tiden en vis usikkerhed om, hvordan den retlige situation er. I Statens Bibliotekstjeneste er man af den formening, at institutionerne stadig skal have en udtrykkelig hjemmel til at oppebære indtægter, og at det eneste, man har hjemmel til, er opkrævning af gebyrer for overskridelse af lånetiden og erstatning for bortkommet eller beskadiget materiale. I institutionerne synes man at være af den opfattelse, at der ikke er behov for særskilt hjemmel til at oppebære indtægter for salg af varer og tjenesteydelser, der ligger uden for det bevillingsfinansierede område.

De oven for nævnte eksempler på gebyrbelagte aktiviteter kan dog ikke undgå at vække undren. At eksempelvis indlån fra andre biblioteker på flere forskningsbiblioteker kan gebyrbelægges, synes at kræve en nærmere forklaring. Her er der endda tale om gebyrer, der opkræves af låneren.

Uanset om hjemmel er påkrævet, eller der frit kan oppebæres indtægter uden for det bevillingsfinansierede (og omkostningsdækkede) område, er det åbenbart nødvendigt at få præciseret, hvad der er omfattet af bevillingsfinansiering. Uklarhed herom

⁵⁸ Taksterne i forskningsbibliotekerne er for 1.-, 2.- og 3. hjemkaldelse henholdsvis 5, 25, og 50 kr. For folkebibliotekerne er taksterne 100 kr. pr. samlet lån, ved lånetidens udløb højst 10 kr. For børn det halve. Den afgørende forskel består deri, at der er et loft over folkebibliotekernes takster på 100 kr. pr. samlet lån, hvorimod der ikke er loft over forskningsbibliotekernes takster. Det virker uforståeligt for brugerne, at der er denne store forskel, og det er vanskeligt at se, hvad der skulle kunne begrunde den.

og manglende forståelse af konsekvenserne af at en aktivitet er bevillingsfinansieret, var baggrunden for striden mellem Statens Bibliotekstjeneste og Danmarks Tekniske Videncenter og Bibliotek (DTV) i 1996 vedr. gebyrer for interurbanlån. Interurbanlån indgik imidlertid som parameter i den budgetmodel, hvorefter DTVs delbevilling blev beregnet. At denne bevilling indgår i Danmarks Tekniske Universitets (DTU) samlede bevilling, som DTU videre kan bestemme anvendelsen af, ændrer ikke ved det forhold, at det bevillingsmæssigt er forudsat, at DTV løser denne opgave. Og hvad der er finansieret over finansloven kan der ikke uden særskilt hjemmel kræves yderligere betaling for. I den givne situation kunne ministeriet vanskeligt gøre andet, end at kræve finanslovens bevillingsforudsætning respekteret og de uretmæssigt opkrævede gebyrer tilbagebetalt.

Det mest nærliggende svar på spørgsmålet om, hvad der er omfattet af bevillingsfinansieringen synes at være *de brugere og de aktiviteter, der udløser bevillingen på finansloven*. For Undervisningsministeriets biblioteker fremgår dette af budgetmodellen. De elementer, der indgår i denne, er

- 1) Undervisningskapaciteten, Åben uddannelse og Forskeruddannelsen opgjort som økonomiske kapaciteter
- 2) Basisforskning, Eksternt finansieret forskning opgjort som økonomiske kapaciteter
- 3) Almindelige uddannelsesaktiviteter og Åben uddannelse opgjort som studietrinsårsværk
- 4) Forskeruddannelsen opgjort som studietrinsårsværk
- 5) Udlån
- 6) Basisbevilling
- 7) Modelændring

Den eneste biblioteksaktivitet, som er selvstændigt resurseudløsende, er udlån. Heraf synes man at kunne drage følgende slutninger:

- at den *eneste* aktivitet, som biblioteket ikke kan opkræve vederlag for, hverken af interne eller eksterne brugere, er udlån, herunder interurbanlån.
- at biblioteket derudover *ikke* har forpligtelser over for eksterne brugere, dvs. brugere, som ikke er institutionstilknyttede og hvis brug af biblioteket ikke kan siges at være dækket af bevillingen. For andre serviceydelser end udlån kan biblioteket opkræve vederlag, idet disse ikke er dækket af bevillingen.
- at eftersom det er læreanstaltens egne kompetente organer, der træffer beslutning om anvendelse af bibliotekets bevilling, kan de også fastsætte serviceniveauet for interne brugere, herunder også fastsætte eventuelle vederlag for andre serviceydelser end udlån.
- for så vidt som biblioteket er defineret som et offentligt bibliotek, må det endelig forudsættes, at alle, der møder personligt frem på biblioteket, vederlagsfrit kan benytte bibliotekets materialer på stedet.

For så vidt angår de kulturministerielle biblioteker, så eksisterer problemet, at afgøre hvad der er bevillingsfinansieret, ikke i samme grad som for Undervisningsministeriets, eftersom deres opgaver er beskrevet i finansloven. Det overvejes i ministeriet at indføre en budgetmodel, svarende til Undervisningsministeriets for så vidt angår disse bibliotekers opgaver som universitetsbiblioteker, hvorimod de nationale opgaver fortsat kontraktstyres og budgetteres konkret. Hvad der er bevillingsfinansieret for så vidt angår de nationale opgaver, vil udtrykkeligt fremgå af kontrakten og finansloven.

5.6.1 Udvalgets overvejelser og anbefalinger

Udvalget finder ikke at brugerbetaling i relation til forskningsbibliotekerne, der primært betjener den højere undervisning og forskning, giver mening, når undervisningen er gratis, og når forskningsinstitutionerne drives ved hjælp af offentlige midler.

Hertil kommer, at forskningsbibliotekernes budgettering sker, for Undervisningsministeriets vedkommende, sammen med de institutioner, de skal betjene. Budgetterings-systemet er indrettet sådan, at en del af bevilligen beregnes efter institutionens undervisnings- og forskningskapacitet og den faktiske undervisningsaktivitet, og en anden del af bevillingen beregnes efter den faktiske brug, der gøres af bibliotekerne. Om budgetmodellens parametre og de værdier, der anvendes ved beregningerne, er de rette eller optimale, har udvalget ikke taget stilling til. Det er spørgsmål, som må forhandles mellem de berørte institutioner og ministeriet.

Udvalget konstaterer, at der her er indført en af de former for økonomisk regulering, som udvalget i øvrigt anbefaler anvendt, hvor det er muligt og hensigtsmæssigt. At de uddannelsessøgendes og andre brugeres vandring mellem forskningsbibliotekerne ikke volder problemer, må tilskrives det forhold, at Undervisningsministeriets budgetteringsmodel regulerer de økonomiske forhold på en hensigtsmæssig måde.

Udvalget finder derfor ingen anledning til at foreslå ændringer heri, men skal anbefale, at institutionsbibliotekernes opgaver præciseres således:

- Brugerkredsen for institutionsbiblioteker, der er defineret som offentlige, omfatter dem, som er tilknyttet institutionen og dem, som personligt møder frem på biblioteket. Benyttelse af bibliotekets materialer på stedet eller lån, herunder interurbanlån, er vederlagsfrit. Andre serviceydelser kan der i princippet opkræves vederlag for, og det er op til institutionen selv at beslutte herom. Der kan differentieres mellem interne og eksterne brugere for så vidt angår eventuelle vederlags størrelse.

Udvalget skal endelig anbefale, at der gives alle forskningsbiblioteker en generel hjemmel til at opkræve vederlag i forbindelse med, at biblioteket giver adgang til databaser, informationstjenester eller andre serviceydelser, hvortil der er knyttet forbrugsafgifter. Vederlaget bør kunne opkræves af alle brugere og evt. differentieres efter brugerkategori.

Appendix

Tabeller over grundtal i de viste diagrammer.

kapitel 2.

Diagram 1:

Bestand og udlån af video og film i folkebibliotekerne

År	Bestand	Udlån
1990	6.875	79.448
1991	12.404	140.516
1992	16.618	189.631
1993	24.128	276.861
1994	32.888	510.594
1995	53.052	826.910
1996	73.593	1.190.155

Diagram 2:

Fordeling af Udgift pr. indbygger 1996

Udgift pr. indbygger	Antal kommuner
0 - 99	7
100 - 199	33
200 - 299	69
300 - 399	76
400 - 499	31
500 - 599	15
600 - 699	13
700 -	6

Diagram 3:

Udlån pr. indbygger fordelt efter udgift pr. indbygger

Udgift pr. indbygger	Udlån pr. indbygger
0 - 99	4,82
100 - 199	7,16
200 - 299	11,86
300 - 399	15,10
400 - 499	18,40
500 - 599	20,67
600 - 699	21,87
700 -	19,82

Diagram 4:

Andelen af mænd og kvinder i forskellige aldersgrupper, som kommer på folkebibliotekerne mindst én gang om måneden. (pct) (Fridberg)

Alder	Mænd	Kvinder
16 - 19	55	65
20 - 29	30	46
30 - 39	27	52
40 - 49	31	41
50 - 59	22	37
60 - 66	27	42
67 - 74	29	29
75 -	28	19

Diagram 5:

Afsluttet uddannelse	Aldrig	mindre end 1 gang om måneden	1-2 gange om måneden	1 gang om ugen
Grundskole u/ erhv. ud	49	20	25	5
Lærlinge / efg. udd.	43	28	24	5
Kortvarig udd.	40	32	21	7
Anden faglig udd.	38	36	22	4
Kortere videreg.udd.	20	30	43	8
Mellemlang videreg. udd.	18	27	43	13
Lang videreg. udd.	16	38	41	5
Studenter- og hf-eksamen u/ erhverv.udd.	10	21	51	18

Diagram 6:

Husstandens bruttoindkomst 1992	Aldrig	mindre end 1 gang om måneden	1-2 gange om måneden	1 gang om ugen
0 - 50.000	33	21	29	17
60 - 119.000	51	18	23	9
120 - 199.000	43	25	26	7
200 - 299.000	37	31	28	4
300 - 399.000	37	29	29	5
400 -	28	31	35	5

Diagram 7:

Interurbanlånbalancen i folkebibliotekerne. Amtsviis, inklusive København og Frederiksberg kommune, der er uden for amterne

	Udlånt	Modtaget
Frederiksberg	7.670	4.618
Vestsjællands Amt	79.491	59.052
Nordjyllands Amt	94.681	80.432
København	12.105	10.392
Roskilde Amt	38.841	38.594
Ringkøbing Amt	59.821	60.102
Vejle Amt	40.478	41.096
Ribe Amt	37.647	41.255
Århus Amt	64.700	77.615
Københavns Amt	88.519	109.081
Fyns Amt	60.847	77.455
Viborg Amt	33.678	43.193
Frederiksborg Amt	61.534	78.636
Sønderjyllands Amt	40.639	52.330
Bornholm	16.632	23.463
Storstrøms Amt	29.849	57.100

Diagram 8:

Centralbibliotekernes interurbanudlån fordelt på eget amt og andre amter.

	eget amt	andre amter
Vestsjællands Amt	27.389	32.128
Roskilde Amt	16.222	14.382
Ribe Amt	15.751	13.907
Vejle Amt	15.812	13.637
Nordjyllands Amt	47.747	35.985
Viborg Amt	17.625	11.568
Ringkøbing Amt	32.556	16.887
Københavns Amt	33.499	16.911
Sønderjyllands Amt	17.273	7.753
Frederiksborg Amt	25.691	10.232
Fyns Amt	36.136	14.364
Storstrøms Amt	16.783	4.390
Århus Amt	49.576	7.639
Bornholm	9.245	46

Diagram 9:

Fordeling af interurbanudlån mellem centralbibliotekerne og øvrige folkebiblioteker i amtet

	Centralbiblioteket	Øvrige biblioteker i amtet
Københavns Amt	50.410	38.109
Bornholm	9.291	7.341
Frederiksborg Amt	35.923	25.611
Sønderjyllands Amt	24.926	15.713
Storstrøms Amt	21.173	8.676
Vejle Amt	29.449	11.029
Vestsjællands Amt	59.517	19.974
Roskilde Amt	30.604	8.237
Ribe Amt	29.658	7.989
Ringkøbing Amt	49.445	10.376
Fyns Amt	50.499	10.348
Viborg Amt	29.194	4.484
Århus Amt	57.215	7.485
Nordjyllands Amt	83.732	10.949

Litteratur

Afregning af gebyr for interurbanlån mellem forskningsbiblioteker indbyrdes : rapport fra en arbejdsgruppe nedsat af Det Faglige Fællesudvalg for Folke- og Forskningsbiblioteker. København, 13. marts 1995. ISBN 87-89147-35-9.

Andersen, Ole E. *Medieudbud og medieforbrug i Danmark 1983-1994* : rapport udarbejdet for Statsministeriets Medieudvalg. København, august 1995. ISBN 87-601-5525-6.

Andersson, Marianne og Dorte Skot-Hansen. *Det lokale Bibliotek – afvikling eller udvikling*. København : Danmarks Biblioteksskole ; Udviklingscenter for folkeoplysning og voksenundervisning, 1994. ISBN 87-89045-77-7.

Bakken, Frode. *Hvilke ønsker og muligheter har folkebibliotekene til å ta i bruk ny teknologi og hvilken rolle vil biblioteket få?* : innlegg på seminaret »Rettighetsklarering i en digital tid« arrangeret av kulturdepartementets medieavdeling og Institutt for rettsinformatikk, 25. og 26. april 1996, Oslo

Ballerup og cyberspace : conferenceoplæg med visioner og handlingsforslag til fremtidens bibliotek 2005 : conference 3. juni 1996. København : Teknologirådet, 1996. ISBN 87-90221-06-0.

Balslev, Johannes. *Regning uden vært* : perspektiv på betalingsbiblioteket. København : Bibliotekspressen, 1987. ISBN 87-87953-04-8.

Bekendtgørelse om folkebiblioteker m.v. Kulturministeriets bekendtgørelse nr. 277 af 22. April 1994. (Findes også i særnummer 5 af Nyt fra Nyhavn)

Berendtsen, Maija. Bibliotekens fremtid – fremtidens bibliotek. *Kulturen i informationsamhället*, s. 38–45.

Berthelsen, Carsten, Steffen Knak-Nielsen, Peter Frost-Olsen og Rigmor Kappel Schmidt. *De nye udlånsmedier : guide 1994 : video og elektroniske bøger på biblioteket*. Ballerup : Danmarks Biblioteksforening, 1993. ISBN 87-87244-60-8.

Betænkning fra Bevarings- og kassationsudvalget. Redigeret af Lone Hansen. København : Statens Bibliotekstjeneste, december 1990. ISBN 87-89147-22-7.

Betænkning om elektronisk Statstidende. Udvalget om elektronisk Statstidende. København : Forskningsministeriet, Januar 1997. Betænkning nr. 1328. ISBN 87-90007-71-9.

– Bilag H og I som selvstændigt hefte.

Betænkning om medierne i demokratiet. Medieudvalget, juni 1996. Betænkning 1320. Medieudvalgets betænkning, nr. 4.

Bevaring af trykte og skrevne primærkilder ved kopiering som elektroniske billeder. Udarbejdet for Statens Bibliotekstjeneste af Birte Christensen-Dalsgaard, Erik Bertelsen og Niels Erik Wille. København : SBT, 1993. Skrifter fra Statens Bibliotekstjeneste, 1. ISBN 87-89147-34-0.

Bibliotek og betaling : synspunkter på en aktuell problematik : indlæg på Biblioteksparaplyens konferencer om bibliotek og betaling. Red. Jens Thorhauge. Ballerup : Danmarks Biblioteksforenings Forlag, 1997. ISBN 87-87244-756

Bibliotekernes lånesamarbejde : retningslinier fra Statens Bibliotekstjeneste. Red. af Anne Lise Japsen. København : Statens Bibliotekstjeneste, 1991. ISBN 87-87012-35-9.

Biblioteksårbog 1996. Specialstatistik for centralbibliotekerne. Udarbejdet af Statens Bibliotekstjeneste. København : SBT, 1997.

Bille Hansen, Trine. *Kulturens økonomiske betydning* : »state of the art«. København : AKF Forlaget, januar 1993. ISBN 87-7509-301-4.

Blume, Peter. Ophavsret og retlig Information. *Juristen*, nr. 7, 1996.

Brugersanalyse : Forskningsbibliotekernes IT-udvikling. Delrapport nr.2. UNI*C ; Ernst & Young, 4.11.1996.

Brugerundersøgelse på Statsbiblioteket. PLS Consult, september 1996.

Budgetvejledning : regler vedrørende statens budget- og bevillingssystem. København : Finansministeriet, 1996. ISBN 87-7856-024-1.

Bygholm, Ann og Tove Klausen. Internettets rolle i det fremtidige folkebibliotek : evaluering af »Det virtuelle bibliotek« : delrapport 1. Aalborg : Aalborg Universitet, Institut for Kommunikation, 1995.

Bøger på rejse : en undersøgelse af den interurbane lånevirkksomhed i Roskilde og Skive. Red.: Flemming Ettrup. Ballerup : Danmarks Biblioteksforenings Forlag, 1995. ISBN 87-87244-713.

Chin, Cecilia H. og Ildiko P. Deangilis. Paying for services : Experiences at The Smithsonian Institution. *IFLA 1996, Beijing. Section of Art Libraries Workshop.*

Christoffersen, Henrik, Ole Harbo, Anne-Marie Holmquist og Erland Kolding Nielsen. *Betaling og bibliotek* : gratis ydelser og betaling i danske folkebiblioteker i fortid og nutid. Danmarks Biblioteksforening, 1987. Aktuell debat & information, nr. 2. ISBN 87-87244-31-4.

Christoffersen, Henrik og Kirsten Jørgensen. *Betaling på statens museer*. København : AKF Forlaget, februar 1993. ISBN 87-7509-307-3.

Christoffersen, Henrik og Flemming Ettrup. *Fremmedkommunale låner i folkebibliotekerne – problem eller ideal*. Valby : Danmarks Biblioteksforenings Forlag, 1992. ISBN 87-87244-57-8.

Crawford, Walt & Michael Gorman. *Future libraries: dreams, madness & reality*. Chicago and London: American Library Association, 1995. ISBN 0-8389-0647-8.

Danmarks elektroniske forskningsbibliotek : forskningsbibliotekernes IT udvikling. UNI*C og Ernst & Young, 1997.

Christoffersen, Henrik. *Indførelse af betaling for musikudlån i Søllerød Kommune et år efter*. København : AKF Forlaget, 1991. ISBN 87-7509-294-8.

Christoffersen, Henrik. *Indførelse af en betalingsordning i det offentlige – musikudlån*. København : AKF Forlaget, 1990. ISBN 87-7509-229-8.

Christoffersen, Henrik, Stig V. S. Hansen, Kenny Rathje og Torben Sørensen. *Lånernes bogvalg* : en pilotundersøgelse på centralbiblioteket i Roskilde. 2. reviderede og udvidede udgave. Ballerup : Danmarks Biblioteksforenings Forlag, 1994. ISBN 87-87244-66-7.

Cornish, Graham P. *Electronic copyright : problems and solutions. IFLA 1996 Pre-Conference Seminar, Tianjin*.

Danmarks elektroniske forskningsbibliotek : sammenfatning. København : SBT, 1997. Skrifter fra Statens Bibliotekstjeneste, 15. ISBN 87-89147-41-3.

En dansk informationspolitik rettet mod forskningens og erhvervslivets behov. København : DANDOK, juli 1993. ISBN 87-601-3779-7.

Det decentrale kulturbudget 1980-1997 : notat udarbejdet af Kommunernes Landsforening, Kontoret for Kultur og skole, 1. maj 1997.

Diplomatic conference on certain copyright and neighboring rights questions, Geneva, December 2-20, 1996. [Proposals and draft resolution]. WIPO – World Intellectual Property Organization, august 1996.

Drotner, Kirsten. *Mediedannelse: Bro eller barriere?* : om børn og unges mediebrug : rapport udarbejdet for Statsministeriets Medieudvalg. København, oktober 1995. ISBN 87-601-5673-2.

Duelund, Peter. *Den danske kulturmodel* : en idepolitisk redegørelse. Århus : Klim, 1995. ISBN 87-7724-491-5.

Edb-perspektiv 1987 : perspektivplan for forskningsbibliotekernes fælles edb-arbejde ind i 1990'erne. Udarbejdet af Niels Erik Wille for Rigsbibliotekarembetet. København, 1987. ISBN 87-89147-00-6. Rigsbibliotekarembetets Skriftserie, nr. 1.

Edb-perspektiv 1992. Redigeret af Olga Porotnikoff. København : SBT, 1993. Skrifter fra Statens Bibliotekstjeneste, 6. ISBN 87-89147-11-2.

Electronic publishing and libraries : telematics for libraries : a study of issues faced by National Libraries in the field of deposit collections of electronic publications. Report of the workshop held in Luxembourg, December 18, 1995. European Commission Directorate General XIII-E/4.

Elektronisk arkivering : aktuelle muligheder og anbefalinger. København : Kulturministeriet ; Forskningsministeriet, november 1996. ISBN 87-90007-26-3.

Elektronisk dokumenthåndtering og forvaltningsregler : en vejledning om de forvaltningsretlige konsekvenser af elektronisk arkivering, sagsbehandling og kommunikation. København : Forskningsministeriet, 1996. ISBN 87-90007-53-0.
Findes også på Forskningsministeriets web-server: <http://www.fsk.dk/>

English, Jane. Royalties and payments. *IFLA 1996 Pre-Conference Seminar, Tianjin*.

Europa-Parlamentets og Rådets direktiv 96/9/EF af 11. marts 1996 om retlig beskyttelse af databaser. De Europæiske Fællesskabers Tidende, Nr.L.77/20,DA,27.3.9

Elektronisk materialevalg. Ballerup : Dansk BiblioteksCenter, 1996. Viden om. Tema-nummer 3 = 3 (Sept. 1996).

Europa-Rådets direktiv 92/100 af 19. nov. 1992 om udlejnings- og udlånsrettigheder samt visse andre ophavsretsbeslægtede rettigheder i forbindelse med intellektuel ejendomsret.

European copyright user platform and copyright awareness campaign for librarians : a libraries programme integrating group funded by DG XIII. Coordinating partner: EBLIDA.

Folkebibliotekerne og deres virksomhed. København : Bibliotekstilsynet, 1976.

Folkebibliotekerne på Internettet : vejledning og anbefalinger. Udgivet af Statens Bibliotekstjeneste, redaktion Ulla Højsgaard. København : SBT, 1996. ISBN 87-89147-54-5.

Folkebibliotekernes arbejdsmetoder og driftsøkonomiske forhold. København : Bibliotekscentralen, 1978. Specialbetænkninger (Bibliotekskommissionen), 7. ISBN 87-552-0529-1

Folkebibliotekernes Indvandrerbibliotek – behov, aktiviteter og organisatorisk ramme. PLS Consult, oktober 1996.

Folkebibliotekernes målsætning og opgaver. København : Bibliotekscentralen, 1978. Specialbetænkninger (Bibliotekskommissionen), 6. ISBN 87-552-0528-3.

Foreløbig rapport [fra] Undervisningsministeriets arbejdsgruppe om biblioteksbetjening af ungdoms- og mellemuddannelserne. København : Undervisningsministeriet, november 1995.

Forslag til plan for Nasjonalbibliotekets arbeid med pliktavlevert elektronisk materiale fram mot år 2000. Nasjonalbiblioteket, desember 1995.

Forskningsbibliotekernes arbejdsmetoder og driftsøkonomiske forhold. København : Bibliotekscentralen, 1978. Specialbetænkninger (Bibliotekskommissionen), 8. ISBN 87-552-0530-5.

Forskningsbibliotekernes fremtidige struktur og styrelse. København : Bibliotekscentralen, 1978. Specialbetænkninger (Bibliotekskommissionen), 2. ISBN 87-552-0524-0.

Forskningsbiblioteksbudgetter : rapport vedrørende budgetteringsprincipper for biblioteksområdet på de videregående uddannelsesinstitutioner. Direktoratet for de Videregående Uddannelser. Forskningsbiblioteksbudgetteringsudvalget, december 1988. ISBN 87-503-7679-9.

Forskningsnet. København : Forskningsministeriet, 1995. Forskningsministeriets Skriftserie, nr. 2/1995. ISBN 87-90007-19-0.

Forventninger til fremtidens folkebibliotek : brugerundersøgelse i Århus Kommune. PLS Consult, januar 1997.

Fra vision til handling – Info-samfundet år 2000. Redegørelse til Folketinget om »Informationssamfundet år 2000«. København : Forskningsministeriet, 1995.

Fremtidens bibliotek : et oplæg til debat. Red. Henrik Christoffersen. Danmarks Biblioteksforenings Forlag, 1987. Aktuell debat & information, nr. 1. ISBN 87-87244-30-6.

Fridberg, Torben. *Danskerne og kulturen.* København : Socialforskningsinstituttet, 1994. Rapport 94. ISBN 87-7487-357-1.

Fridberg, Torben. *Kultur og fritidsaktiviteter 1993.* København : Socialforskningsinstituttet, 1994. ISBN 87-7487-489-6. Rapport 94

Fuchs, Heinz. Charging for document delivery and interlending : an introduction. *IFLA 1996 Conference. Document Delivery and Interlending*.

Hansen, Bodil K. *Folkebibliotekerne og folkeoplysningen*. København : Udviklingscenter for folkeoplysning og voksenundervisning, 1990. ISBN 87-89045-50-5.

Hansen, Bodil Olai og Hans Keiding. *Brugerbetaling*. Jurist- og Økonomforbundets Forlag, 1991. ISBN 87-574-6313-1

Hedstrom, Margaret. *Digital preservation* : a time bomb for digital libraries. [Paper from] The Global Challenges of Preserving Digital Information. Seminar for the Royal Library of Sweden, May 29, 1996.

Henriksen, Jens. *Motiver for og effekter af den fremmedkommunale låneaktivitet*. Ballerup : Danmarks Biblioteksforenings forlag, 1994. Fremmedkommunale lånere i folkebibliotekerne. 2. delrapport. ISBN 87-87244-63-2.

Herløv Petersen, Arne. *Bibliotek 2005 – 4 scenarier*. København : Teknologirådet, 1996. ISBN 87-90221-05-2.

Hjort Andersen, Chr. *Bogmarkedet i Danmark*. Med bidrag fra Kurt Pedersen og Nicolai Tillisch. København : Jurist- og Økonomforbundets Forlag, 1996.

Hovedrapport for projekt 314-1: *Standarder for e-arkiver*. Rigsarkivet, B&K-afdelingen, IT-sektionen, 5. marts 1996.

Hovedrapport for projekt 314-3: *Prognoser for IT-arkivalier*. Rigsarkivet, B&K-afdelingen, IT-sektionen, 27. marts 1996.

Ikke mere – men bedre information. Udvalget om offentlig informationspolitik. Betænkning nr. 1342. Forskningsministeriet, august 1997. [Udkast af 29-07-97 13:49].

Indspark : folkebiblioteket nu og i fremtiden. København : Kommunernes Landsforening, 1996. ISBN 87-7848-094-9.

Information til tiden. Udvalget om Offentlig Informationspolitik. København : Forskningsministeriet, 1997. Betænkning nr. 1342.

Informationspolitik – med særligt henblik på biblioteker og dokumentationscentre. Samlet udgave. Udarbejdet for Statens Bibliotekstjeneste af Niels Erik Wille. København, 1995. Skrifter fra Statens Bibliotekstjeneste, 11. 87-89147-42-1.

Informationssamfundet til debat : antologi om Danmarks muligheder i informationsamfundet. Redigeret af Morten Falch. Lyngby : Center for Tele-Information, 1995. CTI-rapport 95/1. ISBN 87-90288-00-9.

Info-samfundet for alle – den danske model : IT-politisk redegørelse til Folketinget og IT-politisk handlingsplan 1996. København : Forskningsministeriet, april 1996. ISBN 87-90007-43-3.

Bilag: IT i tal 1996 – 23 billeder af info-samfundet. ISBN 87-90007-41-7.
Begge dele findes også på Forskningsministeriets web-server: <http://www.fsk.dk/>

Info-samfundet år 2000 : rapport fra Udvalget om »Informationssamfundet år 2000«. København : Forskningsministeriet, 1994

Intellectual property and the national information infrastructure : the report of the Working Group on Intellectual Property. Bruce A. Lehman, chair. Information Infrastructure Task force, september 1995. ISBN 0-9648716-0-1.

Interurbanlåneproblemer mellem folke- og forskningsbiblioteker : rapport fra en arbejdsgruppe nedsat af Det Faglige Fællesudvalg for Folke- og Forskningsbiblioteker. København : SBT, 1994. Skrifter fra Statens Bibliotekstjeneste, 8. ISBN 87-89147-19-7.

Japsen, Anne Lise. *Biblioteket og den gode Bog* : hvad styrer folkebibliotekernes anskaffelsespolitik? København : Gyldendal, 1992. ISBN 87-00-12782-5.

Japsen, Anne Lise og Morten Hein. *Biblioteket og faglitteraturen*. København : Gyldendal, 1994. ISBN 87-00-20568-0.

Jensen, Jens F. *Multimedier og teknologiudvikling* : rapport udarbejdet for Statsministeriets Medieudvalg. København, august 1995. ISBN 87-601-5177-3.

Kallehave, Pernille. *Hvad må jeg?* : ophavsret i teknologistøttet uddannelse. Center for Teknologistøttet uddannelse, 1996. ISBN 87-90462-00-9.

Kassationsbestemmelser for Det kongelige Bibliotek og Statsbiblioteket 1928-30. København : Fællesrådet for de Videnskabelige Biblioteker under Undervisningsministeriet, 1928. Upubliceret.

Krustrup, Erik V. *Det samlede bogsalg stiger stadig* : forlagsstatistikken 1995. Bogmarkedet 42, 1996.

Kulturministeriets cirkulære nr. 101 af 24. juni 1980 [Kulturministeriets opfordring til kommunerne om at dæmpe væksten på folkebiblioteksområdet]. *Ministerial Tidende*, 1980, s. 398.

Kulturministeriets forskningsbiblioteker : en forundersøgelse til indførelse af aktivitets- og økonomistyring. København : Kulturministeriet, oktober 1993. 87-89147-17-0.

Kulturnet Danmark. København : Kulturministeriet, 1995. Kultur-profilen.

Kulturpolitikens inriktning : slutbetänkande av Kulturutredningen. Stockholm : Kulturdepartementet, 1995. Statens offentliga utredningar, 1995:84. ISBN 91-38-20016-3.

Langsted, Jørn. *Kulturøkonomi – hvad kan det bruges til?* Aarhus : Institut for Dramaturgi, 1992.

Larsen, Gitte. *State-of-the-Art of Information Technologies in Danish Libraries* : rapport. København, 1996. Skrifter fra Statens Bibliotekstjeneste, 13. ISBN 87-89147-59-8.

Latimer, Karen. Free to fee : the current account from an academic library. *IFLA 1996 Conference. Section of Art Libraries Workshop*.

Lindquist, Mats G. *Långsiktigt bevarande av elektronisk dokument metoder och överväganden*. 2:a rev. uppl. Stockholm : Kungl. Biblioteket, 1996. Rapport (Kungl. Biblioteket) nr. 22. ISRN KB-R-22-SE.

Living and working in the information society: people first : green paper. Luxembourg : Office for Official Publications of the European Communities, 1996. ISBN 92-78-07832-8.

Lov om avleveringsplikt for allmenttilgjengelege dokument. Av 9. juni 1989 nr. 32. Med forskrifter. Utg. av Kyrkje- og kulturdepartementet, juni 1990.

Lov og bekendtgørelse om folkebiblioteker. København : Statens Bibliotekstjeneste, november 1994. Nyt fra Nyhavn. Særnummer 5.

Lov om folkebiblioteker m.v. Lov nr. 1100 af 22. december 1993. Findes også i særnummer 5 af Nyt fra Nyhavn)

Lov om ophavsret. Lov nr. 1207 af 27.12.1996

Lov om pligtaflevering af udgivne værker. Lov nr. 423 af 10. juni 1997.M

Lov 1927-07-01 nr 160 om pligtig aflevering af tryksager til offentlige biblioteker, som ændret ved L 1991-06-06 nr 348.

Lånesamarbejdet. København : Bibliotekscentralen, 1978. Specialbetænkninger (Bibliotekskommissionen), 1. ISBN 87-552-0523-2.

Malmö, kulturen och framtiden : ett projekt inom Malmö 2000. Malmö, 1996. Findes också på Internet: <<http://www.msb.malmo.se/visionen/>>

Mansell, Robin. *Intellectual property rights : the development of information infrastructures for the information society : working document for the Project Steering Group*. Luxembourg : European Parliament. Directorate-General for Research. Directory B. STOA Programme, January 1996.

Mikkelsen, Palle og Jens Erik Steenstrup. *Brugerbetaling – erfaringer fra Norge*. København : AKFs Forlag, 1988. ISBN 87-7509-187-9.

Mikkelsen, Palle og Jens Erik Steenstrup. *Brugerbetaling – prioritering, styring, fordeling*. København : AKFs Forlag, 1988. ISBN 87-7509-189-5.

Mikkelsen, Palle og Jens Erik Steenstrup. *Brugerbetaling, privatisering og fordeling – erfaringer fra Holland*. København : AKFs Forlag, 1988. ISBN 87-7509-191-7.

Nordens opphovsrättslagar. Helsingfors : Upphovsrättliga föreningen i Finland rf Upphovsrättinstitutet ; Nordiska ministerrådet, 1996. Upphovsrättsinstitutets publikationsserie. ISBN 952-9855-10-9.

Norman, Sandy. Tackling international issues: the role of the IFLA Copyright Advisor. *IFLA 1996 Pre-Conference Seminar, Tianjin*.

Det offentlige biblioteksvæsens fælles serviceinstitutioner og -foranstaltninger. København : Bibliotekscentralen, 1978. Specialbetænkninger (Bibliotekskommissionen), 4. ISBN 87-552-0526-7.

Okerson, Ann. Who owns digital works? : computer networks challenge copyright law, but some proposed cures may be as bad as the disease. *Scientific American*, July 1996.

Orientering om gratisprinsippet i folkebibliotek. Oslo : Statens Bibliotektilsyn, 1996. Rundskriv SB-1/96.

Owen, J. S. Mackenzie and J. v. d. Walle. *Deposit collections of electronic publications*. Luxembourg : European Commission, 1996. Libraries in the information society series. ISBN 92-827-7643-3.

Perlt Jensen, Grete. *Bibliotekernes formidlingsproblemer* : begrænsninger af retlig karakter i forskningsbibliotekernes formidlingsmuligheder i informationssamfundet. København : Danmarks Biblioteksskole, 1995. ISBN 87-7415-257-2.

Porotnikoff, Olga. *Markedet for elektroniske informationstjenester og -produkter*. København, februar 1996. DANDOK-notater, nr. 18. ISBN 87-601-6034-9.

Pors, Niels Ole. *Studerende og biblioteker* : en undersøgelse af studerendes biblioteksbenyttelse. København, 1995. Skrifter fra Statens Bibliotekstjeneste, 9. ISBN 87-89147-39-1.

Position paper on copyright in the electronic environment. IFLA press release, 27. August 1996.

Preserving digital information : draft report of the Task Force on Archiving of Digital Information commissioned by The Commission on Preservation and Access and the Research Library Group. Version 1.0, August 24, 1995.

Proceedings [of] The 1st British-Nordic Conference on Library and Information Studies, 22-24 May 1995, Copenhagen. Editors: Micheline Hancock-Beaulieu, Niels Ole Pors. Copenhagen : The Royal School of Librarianship, 1995.

Proposal for the legal deposit of non-print publications to the Department of National Heritage from the British Library. January 1996.

Proposals of the European Community and its Member States [to] WIPO, World Intellectual Property Organization. May 20, 1996.

Rapport fra Arbejdsgruppen til belysning af forskningsbibliotekernes rolle som offentlige biblioteker. København : Kulturministeriet, oktober 1995. Skrifter fra Statens Bibliotekstjeneste, 12. ISBN 87-89147-48-0.

ReBib 2005 : deltagerprojekt vedrørende støttefunktioner i biblioteksvæsenet. PLS Consult, 1997.

[Reserveringsafgifter.] *Bibliotekarforbundet mod Københavns Kommune.* Ugeskrift for retsvæsen. Højesteretsdomme (oktober 1986) s. 917-922.

Retningslinier for Det kongelige Biblioteks administration af Lov om ophavsret (nr. 395 af 14. juni 1995). *Håndbog i Publikumsbetjening, afsnit 1.*

Rosén, Jan. Copyright i informationssamhället : gröna papper för informatörer. *T.Dokument 50 (1995) 4.*

Råd og vink om biblioteksfunktionen på gymnasier, hf-kurser og erhvervsskoler. København : Undervisningsministeriet, 1997. ISBN 87-603-0952-0.

Sandø, Kari og Torumm Holm Akselsen. *Brugerundersøkelse.* Ved skranke- og veiledningstjenesten, Universitetsbiblioteket i Trondheim. Trondheim : Universitetsbiblioteket i Trondheim, 1996. Rapport , 37. ISBN 82-7113-070-4.

Schantz Christensen, Anne Louise og Kirsten Jørgensen. *Brugerbetaling for almen lægehjælp – en sundhedsøkonomisk analyse.* København : AKF Forlaget, februar 1991. ISBN 87-7509-260-3.

Scheuer Nielsen, Helge. *Folkebiblioteket: en velfærdmodel.* 1997.

Schønning, Peter. *Ophavsretsloven med kommentarer*. København : GadJura, 1995. ISBN 87-607-0349-0.

Schønning, Peter: *Ophavsretten mellem kulturpolitik og handelspolitik*. Århus : Klim, 1994. *Kulturens politik*, 3. ISBN 87-7724-412-5.

Solbakk, Svein Arne. *Long-term preservation of electronic material : preliminary experiences from the Norwegian National Library*.

Slut biblioteket til Internet. Ballerup : Dansk BiblioteksCenter, 1995.

The state of the art of the application of new information technologies in libraries and their impact on library functions in Denmark : a reassessment study. Rev. ed. Copenhagen : Danish National Library Authority, 1991. *Lib2-Update/4*. ISBN 87-89147-24-3.

Statens arkiver mod år 2000 – en analyse af bevarings- og kassationsindsatsen. Statens Arkiver, 1996. ISBN 87-7497-167-0.

Den stille revolution : om folkebibliotekerne og informationsteknologien. Red.: Flemming Ettrup. Ballerup : Danmarks Biblioteksforenings Forlag, 1995. ISBN 87-87244-70-5.

Stripp, Steffen. *Delfi undersøgelse: Fremtidens folkebibliotek*. Teknologirådet, november 1995.

Thorhauge, Jens. *Bibliotekerne i kultur- og informationspolitikken – museer eller ressourcecentre?* København : Nordisk Kulturinstitut, KLIM, 1994. ISBN 87-7724-441-9.

Thorhauge, J., G. Larsen, H.-P. Thun and H. Albrechtsen. *Public libraries and the information society*. Ed. by M. Segbert. European Commission, DGXIII/E4, 1997. *Libraries in the information society*.
Findes også på Internet: URL:<http://www2.echo.lu/libraries/en/plis/homeplis.html>>

Thörnqvist, Lennart. *Användarkrav på framtidens forskningsbibliotek och deras anställda*. *NORDINFO-Nytt*, 1/96.

Tomorrow's access – today's decisions : ensuring access to today's electronic resources : proceedings of the Fourteenth Annual Conference of Research Library Directors, March 11-12, 1996. Dublin, Ohio : OCLC, 1996. ISBN 1-55653-219-9.
Findes også på Internet: <<http://www.oclc.org/oclc/man/9680rldc/9680.htm>>

Towards a world wide library : a ten year forecast. 19th International Essen Symposium, 23 September - 26 September 1996. Ed. by Ahmed H. Helal and Joachim W. Weiss. Essen : Universitätsbibliothek Essen, 1997. Publications of Essen University Library, 21). ISBN 3-922602-22-3.

Towards the global information superhighway : a non-technical primer for policy makers. Prepared by the FID Task Force on Global Information Infrastructures and Superhighways (FID/GIIS) and collaborating organizations. Ed. by Forest Woody Horton, Jr. The Hague : International Federation for Information and Documentation (FID), 1995. FID Occasional paper, 11. ISBN 92-66-00-711-0.

UNESCOs manifest for folkebiblioteker. Udarbejdet i samarbejde med International Federation of Library Associations and Institutions, IFLA. UNESCO/PGI, november 1991.

Universel adgang – et spørgsmål om demokrati : rapport fra Teknologirådets elektroniske forsamlingshus 11. september - 2. oktober 1995. [Udarbejdet af] Lars Qvortrup. København : Teknologirådet, 1995. Teknologirådets rapporter, 1995/8. ISBN 87-90221-02-8.

Worsøe-Schmidt, Lisbeth. *Bogpriser 1980-1994* : en rapport. København : Danmarks Biblioteksskole, december 1995.

Ziegler, Berit. *Bogbjerget* : en analyse af bogproduktionen i Danmark. København : Danmarks Biblioteksskole, 1993. ISBN 87-7415-247-5.

Betænkning om

Bibliotekerne i Informationssamfundet

Afgivet af

Udvalget om Bibliotekerne i Informationssamfundet

UBIS

Bilag

Betænkning nr: 1347

**Kulturministeriet
1997**

Betænkning om Bibliotekerne i Informationssamfundet
afgivet af Udvalget om Bibliotekerne i Informationssamfundet (UBIS)

Bilag

Betænkning nr: 1347

Udgivet 1997

1. udgave, 1. oplag

ISBN: 87-87361-59-0

Udgivet af Kulturministeriet

Omslag: Bysted A/S
Sats og tryk: Luna Tryk ApS, København
Oplag: 1500

Distribution:
Biblioteksstyrelsen
Nyhavn 31 E
1051 København K
Telefon: 33 73 33 73
Telefax: 33 73 33 72
E-post: bs@bs.dk

Findes også i elektronisk udgave på
Kulturministeriets hjemmeside: www.kum.dk/publ/

ISBN: 87-87361-61-2

Indhold

<i>Medieudviklingen med særligt henblik på bibliotekernes rolle som kultur- og informationsformidlere</i> v/ Niels Erik Wille, Roskilde Universitetscenter	5
<i>At vælge en fremtid. Silkeborg Bibliotek mod år 2007</i> v/ Søren Chr. Hansen, Silkeborg Bibliotek	59
<i>Brugerbetalning og folkebiblioteker</i> v/ Charlotte Egholm og Henrik Jochumsen, Danmarks Biblioteksskole	91
<i>Brugerbetalning i Hollandske biblioteker</i> v/ Charlotte Egholm og Henrik Jochumsen, Danmarks Biblioteksskole	133
<i>En økonomisk analyse af Brugerbetalning i biblioteker</i> v/ Hans Keiding, Økonomisk Institut, Københavns Universitet.....	167
<i>Delbetænkning 1: Pligtaflevering, tidligere udgivet 12. juni 1996</i>	193

Medieudviklingen med særligt henblik på bibliotekernes rolle som kultur- og informationsformidlere

Udarbejdet til brug for Udvalget om Bibliotekerne i
Informationssamfundet

af

Niels Erik Wille

Februar 1997

Indholdsfortegnelse

Indledning

De overordnede udviklingstendenser

- 1. Fra læsning til lyd og levende billeder
- 2. Fra analog til digital repræsentation
- 3. De altomfattende netværk

De trykte medier

- Bøger og almene tidsskrifter
- Aviser
- Videnskabelige tidsskrifter

Musik

Film og video

Edb-programmer og multimedieprodukter

Andre materialetyper

Netbaseret information: Internet, WWW m.v.

Kilder

Bilag: Kategorisering af medierne

Indledning

Formålet med redegørelsen er at belyse hvilke muligheder og problemer medieudviklingen vil stille bibliotekerne overfor med hensyn til tilgængeliggørelse af materiale af kulturel og/eller informationsmæssig værdi - for den brede befolkning og for specielle brugergrupper.

Den anlagte tidshorisont er 5 til 10 år, og der lægges vægt på at belyse de store træk i den sandsynlige udvikling. Det må dog understreges at det på væsentlige punkter sker med store forbehold. Der er langt fra tale om stabile udviklingstendenser, og muligheden for dramatiske skift må inddrages i overvejelserne.

Det er dog ikke alle træk i den forventede udvikling som vil påvirke bibliotekerne direkte. Alt tyder på at meget væsentlige ændringer er på vej inden for broadcast-medierne, radio og fjernsyn, men disse ændringer vil først og fremmest få indirekte betydning for bibliotekerne, eftersom det ikke er bibliotekernes opgave at stille modtageudstyr til rådighed for disse medier. Udviklingen på dette område vil derfor blive behandlet meget overfladisk.

På den anden side har denne udvikling indirekte betydning i den foreliggende sammenhæng, idet ændringer i forbruget af radio og fjernsyn kan medføre ændringer i benyttelsen af bibliotekerne. Det kan vise sig ved faldende udlån af bøger og tidsskrifter, eller ved øget efterspørgsel på andre typer af materialer, som lyd- og video-udgivelser. Sådanne tendenser er allerede velkendte fra udviklingen de seneste 10 år.

Bibliotekerne spiller i dag en væsentlig rolle ved formidlingen af to typer af materiale:

- 1) Udgivet materiale anskaffes og stilles til rådighed for brugerne på stedet eller gennem udlån.
- 2) Materiale der gøres tilgængeligt via datanet, stilles i et vist omfang til rådighed for bibliotekernes brugere, normalt ved brug på stedet.

Udgivet materiale som det enkelte bibliotek ikke selv har anskaffet, kan fremskaffes fra andre biblioteker gennem et veludbygget samarbejde. Endvidere er bibliotekerne i et vist omfang behjælpelige med at fremskaffe kopier af udgivet materiale til brugernes private brug, eller til brug for studier eller forskning.

Det udgivne materiale som kan formidles via bibliotekerne, spreder sig over et bredt spektrum af medieformer: Bøger, tidsskrifter, aviser og ugeblade, grafiske tryk (f.eks. plakater), diaspilder og andre former for fotografiske udgivelser, mikroformer (som mikrofilm og mikrofiches), lydbøger, musikudgivelser (grammofonplader, lydkassetter eller cd'er), videoudgivelser (normalt videokassetter), edb-baserede (digitale) udgi-

velser på diskette eller cd-rom m.m.m. De trykte medieformer kan alle tilegnes af brugerne uden særligt teknisk udstyr, mens de øvrige forudsætter at både bibliotek og bruger har adgang til det nødvendige udstyr.

De mange forskellige materialetyper som gøres tilgængelige over datanet, har det til fælles at de er i digital form og forudsætter brugen af en datamaskine med netadgang. I de fleste tilfælde er materialet beregnet til at ses (evt. høres) direkte fra nettet. I nogle tilfælde anvendes nettet dog blot som distributionskanal således at materialet fra nettet kan kopieres til andre digitale medier, som f.eks. disketter, og videredistribueres på disse medier uafhængigt af netadgangen.

Bibliotekernes formidling af de forskellige materialetyper reguleres på principielt to forskellige måder:

For det første reguleres bibliotekernes opgaver gennem lovgivningen, herunder de årlige finanslove. Inden for disse rammer kan der fastsættes nærmere bestemmelser om de enkelte bibliotekers opgaver af den myndighed der er ansvarlig for det pågældende bibliotek. Det er f.eks. de kommunale myndigheder der bestemmer om folkebibliotekerne skal udlåne musikudgivelser og til hvem, eller om folkebibliotekerne skal tilbyde Internet-adgang til lånerne. Opgaveafgrænsningen er til dels sædvanebestemt. Det står således ingen steder at folkebibliotekerne ikke må lade brugerne se fjernsyn på biblioteket (hvis man ellers betaler den nødvendige fjernsynslicens), men det sker ikke i praksis.

For det andet reguleres bibliotekernes formidling af den ophavsretlige lovgivning og de tilladelser bibliotekerne kan forhandle sig til inden for dennes rammer.

I dag er det sådan at størstedelen af bibliotekernes samlinger, nemlig de trykte udgivelser, samt fotografiske udgivelser og udgivelser af indspillet musik, kan bruges på stedet og udlånes uden særlig tilladelse i kraft af Ophavsretslovens § 19, 20 og 21, og i kraft af Biblioteksafgiftsloven (som er en forudsætning for det frie udlån i OHL § 19). Filmværker (f.eks. udgivet på videokassette) kan anskaffes til brug på stedet ved »personligt gennemsyn eller studium« (OHL § 21, stk. 3), men kan ikke udlånes uden rettighedshavernes tilladelse (OHL § 19, stk. 3). Det samme gælder som hovedregel for digitale værker der er udgivet sammen med et edb-program. Hvis der er tale om en rent litterært værk udgivet sammen med et edb-program kan det dog alligevel udlånes uden særlig tilladelse (OHL § 19, stk. 3, sidste punktum).

Adgangen til materiale der spredes via datanet, reguleres dels gennem ophavsretslovgivningen, dels gennem de aftaler bibliotekerne træffer med de forskellige udbydere af tjenester på nettet.

Bibliotekernes kopiering til brugerne reguleres gennem ophavsretslovgivningen, specielt OHL § 12 om kopiering til privat brug og § 16 om bibliotekernes kopiering til forskellige formål. Hertil kommer i visse tilfælde § 13 om kopiering til undervisningsbrug og § 14 om kopiering til brug i institutioner- og virksomheder. Der kan i denne

sammenhæng være særlig grund til at pege på de generelle begrænsninger i kopieringen af værker i digital form i OHL § 12, stk. 2, samt begrænsningerne i anvendelse af »fremmed medhjælp« i forbindelse med filmværker og musikværker (både noder og indspillet musik) i OHL § 12, stk. 3 og 4.

Bibliotekerne kan i dag ikke give lånerne adgang til biograffilm og filmværker der kun distribueres som lejevideo. Film distribueret af Statens Filmcentral kan dog forevises i bibliotekerne ved særlige arrangementer. Tilsvarende aftaler kan indgås med andre filmdistributører i hvert enkelt tilfælde. Der er endvidere meget begrænsede muligheder for at give adgang til kopier af udsendelser i radio og fjernsyn (optaget til arkivformål efter OHL § 33), og da kun ved brug på stedet og til forskningsformål.

Den fremtidige medieudvikling kan påvirke bibliotekernes situation på tre forskellige måder:

1. Det er allerede nævnt at et ændret forbrug af medieformer der ikke kan eller må formidles via bibliotekerne, kan påvirke udnyttelsen af bibliotekernes tilbud. En tilsvarende udvikling vil man få hvis brugerne i højere grad foretrækker at anskaffe udgivet materiale selv frem for at låne det på biblioteket, eller hvis de foretrækker direkte adgang til materiale på nettet fremfor at bruge biblioteket som mellemlid.

Der vil derfor være god grund til at interessere sig for udbudet af og interessen for radio og fjernsyn (og andre former for broadcast-medier), videoudgivelser og udgivelser af edb-baserede produkter, samt datanet-tjenester som Internet og World Wide Web og de dertil knyttede produkter.

2. En større efterpørgsel efter materialetyper der forudsætter teknisk udstyr både i bibliotekerne og hos brugerne, vil få konsekvenser for bibliotekerne i form af øgede investeringer i udstyr og uddannelse af personale til at betjene udstyret og vejlede lånerne. Hertil kommer øgede krav til personalets kendskab til de nye materialer, deres indhold og anvendelse.

Disse krav vil skærpes hvis der er tale om en hurtigt skiftende teknologiudvikling og mangel på klare standarder. Den økonomiske belastning kan medføre at bibliotekerne ikke kan følge med udviklingen i den takt brugerne ønsker det. Bibliotekerne kan også være nødt til at fravælge materialetyper som ikke følger de mest gængse standarder, fordi det ikke er muligt at anskaffe og vedligeholde et stort register af udstyr. Det kan endvidere vise sig vanskeligt at sikre adgang til ældre materiale som forudsætter afspilningsudstyr som ikke længere er i almindelig handel eller kan vedligeholdes på anden måde.

En turbulent teknisk udvikling kan i øvrigt medføre at brugerne ønsker at bibliotekerne skal give adgang til brug på stedet af materiale hvor brugerne selv ikke vil eller har råd til at anskaffe det nødvendige afspilningsudstyr.

3. Endelig kan det få en væsentlig indvirkning på bibliotekernes mulighed for at spille deres rolle hvis væsentlige dele af det offentliggjorte materiale overgår til medieformer som ikke kan formidles via bibliotekerne eller kun med rettighedshavernes særlige tilladelse, især hvis det viser sig vanskeligt at opnå de nødvendige tilladelser. Dette vil f.eks. være tilfældet hvis de mange profetier om »bogens død« holder stik, således at forskellige former for »elektroniske« medier overtager de trykte mediers rolle. Men det vil også være tilfældet hvis et mere begrænset udvalg af værker af stor kulturel eller informationsmæssig betydning overgår til sådanne former.

Den efterfølgende redegørelse vil især fokusere på udviklingstendenser som har konsekvenser på disse tre punkter.

Datagrundlaget

Redegørelsen for medieudviklingen baseres så vidt muligt på allerede tilgængelige informationer.

Medieudvalget under Statsministeriet har i årene 1994-96 foranstaltet en række undersøgelser af den forventede medieudvikling, med særlig vægt på medierne: presse, radio og fjernsyn, men med udblik til udviklingen inden for netværksbaseret digital information og medier baseret på den personlige computer (pc). Det vil være dårlig ressourceudnyttelse at prøve at gentage disse studier, hvorfor de – og ikke mindst de data som fremlægges heri – er udnyttet i det følgende.

Især har følgende undersøgelser vist sig nyttige: Ole E. Andersen: *Medieudbud og medieforbrug i Danmark 1983-1994.*, Neimanas, Robert: *Aviserne og den teknologiske udvikling.* og Jens F. Jensen: *Multimedier og teknologiudvikling.* Datagrundlaget stammer primært fra 10-året 1984-1994.

Udviklingen inden for de boglige medier er ikke dækket af disse undersøgelser. Til gengæld har den danske forlæggerforening i 1994 foranstaltet en undersøgelse heraf, udført af Institut for Fremtidsforskning; denne er ligeledes udnyttet i den følgende fremstilling, sammen med tidligere studier af Erik V. Krstrup for Forlæggerforeningen. Endvidere har Christian Hjorth-Andersen i december 1996 udgivet en studie af Bogmarkedet i Danmark. Også disse undersøgelser er baseret på et datamateriale der hovedsagelig stammer fra 10-året op til 1994.

Disse undersøgelser er suppleret med en række studier produceret af EU af fremtidsperspektiverne for forlagsbranchen og markederne for elektronisk publicering og multimedier.

Til belysning af elektronisk publicering samt Internettet og World Wide Web er desuden anvendt *Netfakta* indsamlet af firmaet 3logic, samt Jakob Nielsen: *Multimedia and Hypertext. The Internet and Beyond.* og Harrison & Stephen (eds.): *Computer Net working and Scholarly Communication in the Twenty-First-Century University.*

Der er endelig anvendt statistiske oplysninger fra Danmarks Statistik og bibliotekstatistikken udgivet af Statens Bibliotekstjeneste.

Terminologi og kategorisering af medieformerne

Medieområdet er præget af en skiftende og usikker terminologi som især bliver tydelig når man sammenstiller undersøgelser og vurderinger med forskellig faglig oprindelse. Det samme gælder grupperingen af materialeformerne i større kategorier.

Det betyder bl.a. at det er vanskeligt at sammenligne oplysningerne fra de forskellige kilder.

Bilag 1 indeholder en nærmere beskrivelse af terminologi og kategorier i kilder der er relevante for denne undersøgelse.

Der er i det følgende ikke gjort noget forsøg på at harmonisere hverken kategorisering eller terminologi, men derimod på at sikre at der ikke kan opstå tvivl om hvad der menes i de enkelte tilfælde. Det foreliggende datagrundlag tillader som sagt heller ikke at man prøver at bringe det hele på fælles form.

De overordnede udviklingstendenser

Den igangværende udvikling er præget af tre udviklingstendenser af betydning for bibliotekerne:

1. Fra læsning til lyd og levende billeder

Man har længe kunnet konstatere en forskydning væk fra de trykte medier som forudsætter sammenhængende og nogenlunde koncentreret læsning, over mod medier som er baseret på tale og anden form for lyd (f.eks. musik), i stigende grad suppleret med levende billeder.

Hvor bøger, tidsskrifter og aviser tidligere var de dominerende – og i vidt omfang kulturbærende – medier, anfægtes deres rolle af radio, (tale)film, fjernsyn og en række andre medieformer som lyd-kassetter, musik-cd'er, videokassetter, lyd-orienterede multimedie-produkter m.v.

Dette er for så vidt ikke en ny udvikling; den har eksisteret i det meste af det tyvende århundrede og har rødder langt tilbage i de førskriftlige kulturer. Vi har desuden jævnsides med skriftkulturen opretholdt højt estimerede kulturformer som skuespil, opera, ballet, koncertmusik, digtoplæsninger osv. Det nye er at teknologien i stigende grad muliggør produktion og distribution af lydorienterede produkter af høj kvalitet, herunder et meget stort udbud af produkter der konsumeres i hjemmet.

Langt de fleste husstande har modtage- eller afspilningsudstyr til denne type af produkter, og både tid og penge afsættes til brugen af det.

I 1994 havde 96 % af husstandene i Danmark farvefjernsyn; 32 % mere end ét modtageapparat (1,42 apparat per husstand). Stort set alle husstande har et radioapparat, normalt flere, og de standfaste suppleres med mobile i form af autoradioer, walk-men og lign. Det skønnes at der i 1994 i alt var ca. 10 mio. radioapparater i Danmark. Ser man på andet udstyr til gengivelse af musik og lign. var husstandsdekningen i 1994:

Pladespiller:	62 %
Kassettebåndoptager:	73 %
cd-afspiller:	44 %
Walk-man:	44 %

I 1994 havde 60 % af husstandene en videoafspiller, som anvendes dels til forskudt fjernsynsning, dels til afspilning af det stigende udbud af film i form af leje- eller købe-video.

Hertil kommer pc-udstyr som er i stand til at gengive lyd, herunder at afspille musik-cd'er. I 1994 havde 4 % af husstandene en pc med cd-rom-drev, men andelen er i kraftig vækst.

Der er desuden sket et tydeligt fald i den tid der anvendes til læsning, og tilsvarende en stærk stigning i den tid der anvendes til at se fjernsyn og video, at lytte til radio og afspille musik på eget anlæg. Hertil kommer at befolkningen i stigende grad foretrækker radio og fjernsyn frem for aviser og ugeblade som kilde til nyheder, almen oplysning og underholdning.

Tendensen er tydeligst i den del af befolkningen der har det laveste uddannelsesniveau, og blandt de yngre, men der er tale om en generel tendens. Den viser sig også i faldende udlånstal fra bibliotekerne for så vidt angår bøger og tidsskrifter, faldende oplagstal for aviser og ugeblade, samt en tilbagegang i realomsætningen i bogsalget.

At forbruget af lyd-billed-medierne i stigende grad foregår i hjemmet understreges også af faldet i solgte biografbilletter, fra knap 14 mio i 1983 til 10,3 mio i 1994.

Forskydningen fra læsning til lyd understreges desuden af en stigende interesse for udgivelser i form af lydbøger (dvs. skriftlige tekster indtalt på bånd eller cd) til distribution i almindelig handel, samt udgivelser af ældre og nyere radioudsendelser, ligeledes på bånd eller cd.

Nedgangen i de trykte medier og stigningen i forbruget af de ikke-trykte medier kan dog ikke entydigt tydes som en nedgang i evnen eller lysten til at læse. Dels er en væsentlig del af stigningen formentlig sket i dele af befolkningen som i forvejen ikke læste ret meget, dels indgår læsning også i et vist omfang i lyd/billed-medierne, f.eks. i form af undertekster på udenlandske film og fjernsynsudsendelser. Hertil kommer at skriftlige tekster i høj grad indgår i de nye edb-baserede multimedie-former, ligesom fjernsynet suppleres med tekst-tv. Endelig stiller brugen af edb-udstyr ret store krav til læsefærdigheden.

Endelig viser undersøgelserne at der i de lag af befolkningen som hidtil har været bærere af skriftkulturen, nok bruges mindre tid på læsning, men der er snarere tale om en mindre forskydning i tidsanvendelsen end en egentlig bevægelse væk fra skriftbaserede medier. Forekomsten af et stort udvalg af elektroniske medier i husstanden indikerer ikke et lavt læseniveau – snarere tværtimod – og det gælder både for børn og voksne.

Udgivelser af lyd- og lyd-billed-medier må altså antages at få en stigende betydning i den kommende periode, i overensstemmelse med den almindelige tendens som er beskrevet ovenfor. Der vil være tale om et kulturudbud som bibliotekerne ikke kan ignorere, men som samtidig kan give anledning til særlige vanskeligheder. Disse vanskeligheder vil dels være af teknisk art, dels dreje sig om begrænsede udlånsrettigheder.

På det tekniske område synes Compact Disc-teknologien nu at dominere lydudgivelserne. Der finder stadig udgivelse sted på lydkassetter, mens grammofonpladen er på

vej til at blive et rent samlerobjekt. Udviklingen af en digital lydkassette (Digital Audio Tape, DAT-bånd) synes at være sat i stå, mens der formentlig stadig er liv i forsøgene med digitale mini-disks (svarende til de disketter der anvendes til edb-formål). Men denne udvikling skal snarere imødekomme behovene for privatkopiering af lyd-udgivelser og vil formentlig ikke komme til at præge lydudgivelserne selv i væsentlig grad, dertil er der for mange fordele ved cd-teknologien.

På video-området findes der også konkurrerende systemer, men videokassetten efter VHS-systemet er i dag klart dominerende. Den anvendes både til udgivelse og kopiering. I modsætning til lydområdet er der dog klare tegn på nyudvikling, som dels hænger sammen med at videokassetten har begrænset kvalitet både i lyd- og billedgengivelsen, dels med den almindelige tendens til overgang til digitale medier. Den kommende DVD-standard (Digital Versatile Disc), som er baseret på samme teknologi som musik-cd'en og cd-rom'en, vil muligvis kunne udkoncurrere videokassetten. Da DVD-diske vil kunne anvendes til alle tre formål: musik, video og edb, vil en sådan udvikling styrke konvergensen mod et fælles afspilningsudstyr for lyd- og lyd-billed-medier, udstyr som også kan modtage og gengive de tilsvarende produkter distribueret over nettet og som desuden kan anvendes til at se fjernsyn og høre radio.

På videoområdet er det derfor overvejende sandsynligt at udviklingen meget snart vil stille bibliotekerne over for store krav om investeringer i nyt udstyr og efteruddannelse af personalet.

Disse vanskeligheder er formentlig til at overvinde, selv om de ikke bør undervurderes. De rettighedsmæssige problemer gør det derimod til et åbent spørgsmål i hvilket omfang bibliotekerne i fremtiden får lov til at gøre specielt lyd-billed-produkter tilgængelige via udlån.

Med den seneste revision af ophavsretsloven er det blevet tilladt for offentlige biblioteker af anskaffe udgivne filmværker, musikværker og værker i digital form, og at stille dem til rådighed for personligt gennemsyn eller studium på stedet. Udlån af filmværker eller digitale værker der gengives ved hjælp af et edb-program forudsætter derimod fortsat som hovedregel en tilladelse fra rettighedshaverne. Sådanne tilladelser gives i stigende grad, men det er langt fra at en væsentlig del af de udgivelser der er i almindelig handel, kan udlånes via bibliotekerne.

De hidtidige erfaringer synes at vise at lånerne primært er interesseret i hjemlån af disse medieformer, mens brug på stedet opleves som en mindre tilfredsstillende eller ligefrem uinteressant erstatning. Dette gælder dog ikke for forskningsbibliotekerne og biblioteker tilknyttet uddannelser, hvor forestillingen om »personligt gennemsyn eller studium« giver god mening.

Hvis udviklingen medfører en udbredt brug på stedet af disse medieformer ville det i øvrigt stille bibliotekerne over for et behov for væsentlige ændringer i bygningsmæssig indretning og udstyr med deraf følgende investeringsbehov.

2. Fra tekst til billeder

Den ovenfor skitserede udvikling fortolkes ofte som en forskydning fra overvejende tekstbaserede medier til overvejende billedbaserede medier. Det hævdes normalt at vi lever i en billedverden og at evnen til at bruge og »læse« billeder bliver stadig vigtigere i forhold til evnen til at beherske såvel tale- som skriftsproget. Der er da heller ingen tvivl om at billeder spiller en væsentlig rolle i medieudviklingen på alle områder. Men modstillingen mellem billed-medier og tekst-medier beror formentlig på en misforståelse af hvad der er det centrale i udviklingen.

For menneskets primære kommunikationsform, talesproget, spiller synet en lige så stor rolle som hørelsen. Vi »aflæser« andre mennesker gennem øjenkontakt, mimik, gestus, kropsholdning m.v. samtidig med at vi hører både hvad der bliver sagt og hvordan det bliver sagt. Derfor kan det ikke undre at medier som fastholder og videregiver både lyd og syn i den talesproglige kommunikation, er særdeles attraktive for befolkningen i almindelighed. Den skriftlige tekst har en begrænset udtrykskraft sammenholdt med medier der kan gengive hele det menneskelige udtryksregister. Hertil kommer at skriften kræver en særlig indlæring og øvelse, mens talesproget så at sige er »medfødt«.

Enhver kan erkyndige sig om at fjernsyn kun i begrænset omfang er baseret på visuelt og æstetisk interessante billeder, men at skærmen domineres af talende mennesker. At tale alene også er et attraktivt alternativ viser radioens fortsatte succes.

Også i forbindelse med musik ser vi en tendens til udgivelser der supplerer det rent lydige med det visuelle: musikvideoer og operaudgivelser er gode eksempler, ligesom musikudsendelser i fjernsynet der viser musikerne i »arbejde«.

Der er således ingen tvivl om at billeder – ikke mindst fotografiske billeder – spiller en voksende rolle i medierne, både de trykte og de ikke trykte. Men der er i langt de fleste tilfælde tale om at billederne supplerer talt eller skrevet tekst, med det formål at anskueliggøre, at belyse problemer og forhold som vanskeligt kan beskrives sprogligt, eller at skabe stemninger og oplevelser af forskellig art. Det er sjældent billederne får lov til at stå helt alene.

For medieudviklingen i almindelighed betyder det en tendens til gøre produktionen mere kompliceret og dyrere. Bøger og tidsskrifter uden illustrationer bliver særtilfælde, edb-baserede produkter skal kunne gengive billedligt materiale, eller i hvert fald have en grafisk brugergrænseflade, for at være konkurrencedygtige på det kommercielle marked. Det stiller igen større krav til udstyret, uden at dette altid modsvares bedre programmer, funktionelt set.

For det trykte materiales vedkommende spiller denne udvikling kun en rolle for bibliotekerne i det omfang den medfører fordyrelse af de enheder der skal anskaffes eller giver pladsproblemer fordi de illustrerede udgivelser gør sig bedst i større formater. Billeder i form af plakater eller tilsvarende grafiske tryk spiller i dag kun en rolle i specialbiblioteker.

I en overgangsperiode har billedsamlinger i form af diasserier, f.eks. gengivelse af kunstværker, arkitektur, eller topografiske forhold, vundet indpas i bibliotekerne, ikke mindst biblioteker der betjener undervisningsinstitutioner. Der er en klar tendens til at denne udgivelsesform erstattes af digitaliserede billeder, f.eks. på cd-rom, beregnet på visning på en computerskærm. Digitaliserede billeder gøres også tilgængelige via Internettet. Disse nye udgivelsesformer medvirker til kravene om hurtig udskiftning af bibliotekernes edb-udstyr til udstyr som giver en bedre billedgengivelse i form af bedre farver og større opløsning (=detaljerigdom).

3. Fra analog til digital repræsentation

Den anden hovedtendens er en næsten altomfattende »digitalisering«. Inden for stort set alle medier sker der en overgang til udnyttelse af digital teknologi til produktion, lagring, distribution og adgang til de mange forskellige værktøjer som udbydes. Dette muliggør bl.a. integration af værkformer, som tidligere forudsatte helt adskilte teknologier: Skrift, tale, musik, stillbilleder (grafik og fotografi) og levende billeder (grafiske animationer og film/video). Man taler om »multimedie-produkter«, men teknologisk set er der snarere tale om ét medium, i form af elektronisk (digital) repræsentation af alle udtryksformer.

Denne udvikling gælder ikke blot produktionen af nye værker; allerede eksisterende værker overføres til digital form med henblik på fornyet udnyttelse.

Resultatet af udviklingen er ikke nødvendigvis at slutproduktet som skal tilegnes af brugerne, også er et multimedieprodukt der kræver en helt ny type fremførelsesudstyr og helt nye distributionsveje. Teknologien kan anvendes til produktion af bøger, tidsskrifter, aviser, musikudgivelser, radio- og fjernsynsudsendelser, videobånd, biograffilm, fotografier m.v. som fremtræder og tilegnes på traditionel vis – og det bliver den da også. Men den igangværende teknologiske udvikling muliggør at man inden for en overskuelig tidshorisont vil kunne anvende et og samme udstyr som radio- og fjernsynsmodtager, musikanlæg, (hjemme)biograf, lysbilledfremviser, spillemaskine, telefon og faxmaskine, netværksterminal og (hjemme)computer (hvad der i sig selv indebærer en hel skov af muligheder som tekstbehandling, regnskab, kartotek, arkiv, billedbehandling m.m.m.).

I dag er kvaliteten ikke helt tilfredsstillende med hensyn til levende billeder med lyd, og god musikgengivelse kræver tilkobling af en god forstærker m.v. Men med fremkomsten af en ny standard for Compact Discs: DVD (Digital Versatile Disk), med tilhørende hardware og software til fremførelse af de lagrede værker skulle den hindring være overvundet. DVD ventes på markedet i 1997, men man regner ikke med at udbudet af afspillere og »software« tager fart før i 1998.

Det er dog fortsat den almindelige opfattelse at dette udstyr ikke kan konkurrere med de trykte medier når det drejer sig om intensiv tilegnelse af længere skrevne tekster, ligesom avislæsning, læsning af blade og tidsskrifter, og en meget stor del af bog-

læsningen typisk foregår på tidspunkter og steder hvor multimediemaskinen ikke kan være med.

I tilknytning til de egentlige nyhedsmedier som aviser samt blade og tidsskrifter med stor aktualitetsværdi finder man udviklingsprojekter der sigter mod at skabe særlige »læseapparater«. De skal give læserne samme fleksibilitet som de traditionelle, trykte former, med en tilsvarende kvalitet i skriftbilledet, men med udnyttelse af den elektroniske teknologis muligheder for hurtig opdatering og levering direkte til brugeren via telenettet.

Inden for bog- og tidsskriftforlagene møder man ikke tilsvarende udviklingsprojekter, men snarere tendenser til at udbudet af trykt materiale i behersket omfang suppleres med udgivelser til brug i de nye multimediemaskiner (typisk på cd-rom). Det trykte materiale vil fortsat dominere, men i en række tilfælde vil der være tale om parallel-udgivelser i papirform og rent elektronisk form.

Der er ikke noget der tyder på at forlagsverdenen lige med det første er indstillet på at initiere et teknologisk udviklingsarbejde som kan resultere i et funktionelt, bærbart »læseapparat« for elektroniske versioner af flertallet af de værker som i dag udgives i bogform, og det vil formentlig være den væsentligste forudsætning for at de trykte medier bliver digitale, ikke kun i produktionsledet, men også i distributions- og brugsledet.

4. De altomfattende netværk

Ved siden af de muligheder som stadig nye versioner af Compact Disc-teknologien giver, synes det mest markante træk i udviklingen af være opkomsten af en stort udbud af netværksbaserede tjenester, baseret på det såkaldte Internet og WWW (World Wide Web-teknologien). Nettet spiller sammen med multimediemaskinerne og konkurrerer med cd-teknologien om at levere det nødvendige indhold hertil. I dag præges udbudet i høj grad af gratis tilbud – i stigende grad i form af reklame for andre produkter – men der er også en klar tendens til udbud af betalingstjenester af forskellig art.

Et særligt træk ved nettet er at man inden for samme hat, så at sige, finder aktiviteter med helt forskelligt sigte: klart kommercielle aktiviteter, aktiviteter knyttet til uddannelse på alle niveauer, aktiviteter knyttet til forskning og udviklingsarbejde, herunder formidling af forskningsresultater, aktiviteter knyttet til mange forskellige former for ikke-kommercielle interessegrupper, samt udfoldelser af helt privat, ofte idiosynkratisk art.

Det er svært at opfatte og beskrive dette som ét medie. Der er snarere tale om et spektrum af medieformer der har det tilfælles at de er i digital form og egnede til tilgængeliggørelse eller spredning via et datanet.

De netværksbaserede medier er i dag et tydeligt vækstområde, som dog langt fra har fundet en stabil udformning, for slet ikke at tale om klare spilleregler for udnyttelsen af det materiale som udbydes på denne måde.

På nogle punkter minder netmedierne om radio og fjernsyn derved at produkterne eller ydelserne henvender sig direkte til slutbrugeren og leveres til dennes maskine – på arbejde eller hjemme, omend brugerne har større indflydelse på hvad der kommer hvornår. Det rejser også spørgsmålet om bibliotekernes rolle.

Bibliotekerne kan spille med som udbydere af materiale eller andre tjenester, men i forbindelse med distribution af materiale der er produceret af andre, er det ikke indlysende at bibliotekerne kommer ind i billedet. Når det drejer sig om fastformprodukter har bibliotekerne derimod en klar rolle at spille ved at de muliggør udlån og brug på stedet af materiale som brugeren ikke kan eller vil anskaffe selv. Bibliotekerne kan også sikre adgang til materiale af denne type som ikke længere er i handelen eller på anden måde kan skaffes fra udgiveren.

I en overgangsfase kan bibliotekerne give almindelig Internet-adgang for de tøvende eller for brugere som ikke selv har det nødvendige adgangsudstyr, men med den hastigt voksende udbredelse af denne type udstyr i hjemmene kan det ikke på længere sigt være bibliotekernes primære rolle i forhold til disse medier. I Danmark har en betydelig del af husstandene allerede anskaffet pc-udstyr og de er allerede velforsynet med musikanlæg og videoudstyr. I 1994 havde 33 pct af husstandene anskaffet hjemmecomputer, 44 pct cd-anlæg og 60 pct. video. Ved udgangen af 1996 regner man med at husstandsdekningen med pc-udstyr er på ca. 46 %.

Udbredelsen af modems og cd-rom-afspillere i hjemmene er dog endnu ret begrænset, i 1994 havde 5 pct af husstandene modem og 4 pct. cd-rom-drev. Denne type udstyr vil imidlertid høre til standardudstyret for de nye multimediemaskiner, som man regner med vil erstatte hjemmecomputerne.

På arbejdspladserne trænger pc-arbejdspladser med netværksadgang ligeledes stærkt frem og brugen af Internettet kommer til at indgå i arbejdslivet i mindst lige så høj grad som i fritidslivet, i princippet naturligvis fortrinsvis de mere seriøse tjenester.

En undersøgelse gennemført af Green i oktober 1996 viser at 25 % af danskerne har benyttet Internet. Det tilsvarende tal lå på 15 % i maj samme år. Greens undersøgelse viser – hvad der ikke kan overraske – at interessen for internet er størst blandt yngre, veluddannede mænd.

Når det drejer sig om rent tekstbaserede ydelser (uanset om disse fremtræder i en grafisk brugergrænseflade eller ej) giver de nuværende netforbindelser ingen større problemer – bortset fra at der kan være ventetider i forbindelse med enkelte stærkt brugte tjenester. Den stigende brug af stillbilleder på World Wide Web demonstrerer derimod at overførselskapaciteten endnu ikke er stor nok til at nettet kan fungere som et massemultimedie. Kælenavnet »World Wide Wait« præsenterer problemet i en

nøddeskal. Og til overførsel af lyd og video i høj kvalitet er kapaciteten (»båndbredde«) i dag helt utilstrækkelig, især hvis man vil have noget der ligner radio- eller fjernsynsudsendelser på nettet. Tjenesterne må enten baseres på et stort kvalitetstab eller på overførsel af filer, som derefter afspilles på den lokale »terminal« hos brugeren. Dette sidste indebærer en form for kopiering (eksemplarfremsstilling) som udbyderne af retlige og kommercielle grunde vil være betænkelige ved.

Gengivelse af lyd og levende billeder »realtime« uden eksemplaroverførsel kræver som sagt meget større »båndbredde« end der er til rådighed i dag. Dette og andre grunde kan medføre at produktion og distribution af fastformsprodukter (f.eks. på cd- eller CVD-mediet) fortsat vil være mest attraktivt for udbyderne, mens nettet i højere grad anvendes til annoncering og support af disse produkter (f.eks. i form af opgraderinger der kun kan udnyttes af den der allerede har anskaffet det originale produkt).

Afsluttende bemærkninger om helhedsbilledet

Sammenfattende kan man sige at der er nogle klare udviklingstendenser i medieudviklingen, men at den set fra bibliotekernes synspunkt først og fremmest indebærer nogle forskydninger både i udbudet af og efterspørgslen efter de forskellige materialetyper, væk fra de trykte medier og over mod en vifte af nye materialetyper, primært video og multimedieprodukter baseret på edb.

Udbuddet af materialer og tjenester på Internettet er en »sort hest«, ligesom det omfang i hvilket brugerne vil anvende tid – og penge – på dette udbud. På længere sigt kan man forudse at brugen af Internettet primært vil ske i hjemmet, på arbejdspladserne og i uddannelsesinstitutionerne, men at brugerne samtidig vil finde det naturligt at bibliotekerne tilbyder internet-adgang i tilknytning til det øvrige udbud af materialer, så det kan konsulteres når man alligevel er på biblioteket.

Et stigende udbud af video-udgivelser – på længere sigt primært i digital form – og et stigende udbud af edb-baserede udgivelser, hvad enten disse primært er tekstlige eller det man nu kalder »multimedier«, vil først og fremmest udgøre et problem for bibliotekerne fordi disse materialer ikke uden videre kan anskaffes og udlånes således som ophavsretslovgivningen er i dag. Med den seneste revision af loven vil sådanne udgivelser kunne stilles til rådighed ved brug på stedet (»til personligt gennemsyn eller studium«) men de hidtidige erfaringer viser at brugerne – bortset fra opslagsværker og lignende – primært er interesserede i at kunne hjemlåne denne type værker på lige fod med bøger.

Bibliotekerne må under alle omstændigheder indstille sig på at skulle forny deres informationsteknologiske udstyr hyppigt i den nærmeste fremtid for at kunne »afspille« disse nye værker, men til gengæld synes udviklingen i nogen grad at være konvergent, således at samme udstyr (»multimediemaskinen«) på længere sigt vil kunne benyttes til en lang række forskellige ikke-trykte materialer. Separat afspilningsudstyr til musik-cd'er og video-cd'er vil dog fortsat være en mulighed.

Efter dette forsøg på et overbliksbillede følger en nærmere diskussion af de enkelte medietyper, begyndende med de trykte medier hvis fremtid der især er blevet stillet spørgsmålstejn ved.

De trykte medier

Bøger og almene tidsskrifter

Erik V. Krusturp søgte i *Bogen i mediebilledet* (1987) at vurdere bogens betydning i forhold til de øvrige medier ved at se på de samlede beløb som mediernes brugere anvendte på de forskellige medier i 1985¹:

Dagblade (minus annonceindtægter)	2.730
Radio og fjernsyn (licensbetaling)	2.085
Bøger	1.870
Uge- og månedsblade (minus annonceindtægter)	1.280
Videoprogrammer (køb og leje)	650
Grammofonplader og lydkassetter	550
Film og teater (billetsalg)	460
I alt	9.625

Den del af bøgerne som købes af bibliotekerne (260 mio kr. ud af 1.870 mio kr.) indgår reelt i et bredere forbrug end disse tal angiver (Krusturp kalder det »kollektivt privat konsum«).

Det fremgår også af dette tal at bibliotekernes bogindkøb udgør en væsentlig, men ikke en dominerende del af det samlede bog salg. Ser man på det samlede salg til biblioteker og uddannelsesinstitutioner udgjorde det i 1985 600 mio kr. (eller 32 pct. af det samlede bog salg).

Det fremgår af Krusturps opstilling at bogen kommer ind på en pæn tredjeplads, mens de trykte medier tilsammen giver anledning til en »forbrugsomsætning« på 5.880 mio kr. (eller 61 pct. af den samlede omsætning).

I 1985 blev der samlet solgt 41 mio bind, og der blev ifølge Krusturp udgivet 10.107 nye titler (heri ikke medregnet genoptryk og nye oplag), fordelt med 1.040 titler børnebøger (både skøn- og faglitteratur), 875 titler skole- og lærebøger (både skøn- og faglitteratur), 1.216 titler skønlitteratur (for voksne) og 7.210 titler faglitteratur (for voksne),

Bibliotekstatistikken viser samtidig at bøger og tidsskrifter udgjorde den langt overvejende del af bibliotekernes materialesamlinger, både hvad angår mængde og hvad angår andelen af de årlige indkøbsbudgetter.

¹ De angivne tal er i mio. kr. inkl. moms

Der blev i 1983 udlånt 127 mio bind fra folke- og skolebiblioteker under ét, heraf 83 mio på folkebibliotekerne. I 1983 var udlånet fra folke- og skolebibliotekerne på sit højeste. I 1985 var det samlede udlån på 126 mio bind.

I 1987 havde danskerne i gennemsnit 45:51 timers fritid om ugen (dvs. tid som ikke blev anvendt til primære behov, arbejde/uddannelse, transport eller husligt arbejde). Heraf blev 16:48 timer anvendt til at se fjernsyn, men kun 1:54 til læsning (udover avislæsning). Hertil kommer naturligvis den læsning som ikke finder sted i fritiden, men i forbindelse med arbejde eller uddannelse.

Af det samlede husholdningsbudget blev der i 1987 i gennemsnit anvendt 1,6 pct. til forbrug af aviser, blade og bøger.

Endelig viser det sig, at den andel af befolkningen som hyppigt læser bøger (dvs. angiver at de har læst en bog inden for den seneste måned) i 1987 udgjorde 45 pct. mens den andel som havde benyttet bibliotekerne inden for det sidste år udgjorde 62 pct. på samme tidspunkt.

Med afsæt i denne tilstand i midten af 1980'erne kan man herefter søge at vurdere udviklingstendenserne inden for udgivelse og brug af bøger.

Hvis man ser på omsætningen i kroner inden for de kommercielle udgivelser er der tale om en jævn stigning i den samlede omsætning, med en omsætningsfremgang på 77% over perioden 1980 til 1992. Men renses tallene for virkningerne af inflationen ser man at der var en jævn stigning fra begyndelsen af 1960'erne med en kulmination omkring 1980 og derefter et fald tilbage til niveauet i begyndelsen af 60'erne. Faldet fra 1980 til 1992 svarer til 25 % af den samlede omsætning i 1980.

Dette billede er muligvis vendt igen i 1996, men det er for tidligt at tale om en stabil fremgang i realomsætningen.

I perioden er der samtidig sket en betydelig stigning i antallet af udgivne titler: i 1970 blev der udgivet 4.000 nye titler i Danmark, i 1984 var det 9.050 nye titler, mens det i 1994 var steget til 10.156. Det samlede antal titler i 1994 var 11.973, inklusive genudgivelser. Stigningen ligger primært inden for faglitteratur, mens titelantallet inden for skønlitteratur viser en meget svag stigning: 1970: 1.574; 1984: 2.183; 1994: 2.296. Disse tal omfatter både kommercielle og ikke-kommercielle udgivelser registreret i nationalbibliografien.

Det stigende titelantal kan tildels forklares ved forlagsbranchens forsøg på at imødegå ændrede konkurrencevilkår: I stedet for at søge at få aftagerne til at købe flere eksemplarer af den enkelte titel, hvad der kan være vanskeligt hvis markedet reelt er mættet, søger man at øge omsætningen ved at tilbyde flere titler.

Men det hører med til billedet at der i stigende grad udgives titler som er bestemt af forfatterens eller de udgivendes institutioners forpligtelser til at offentliggøre forsk-

ningsresultater og andre former for information, næsten uanset om der er købere/af-tagere til det pågældende materiale. Forskydningen mod en stigende andel faglitterære titler kan forklares på denne måde. Forlagene deltager i et vist omfang i sådanne udgivelser, men normalt med betydelig økonomisk støtte fra udgiverne, hvis udgivelserne ikke vurderes som kommercielt bæredygtige. Man må regne med at det bl.a. er i denne gruppe udgivelser at elektronisk publicering kan ses som et attraktivt alternativ.

Generelt er der tale om markante prisstigninger på bøger. Prisindekset for bøger ligger betydeligt over det almindelige forbrugerprisindeks, sammen med priserne for aviser og blade. Faldende realomsætning, stigende titelantal og stigende priser indikerer tilsammen at de enkelte titler sælges i mindre oplag end tidligere – bortset fra enkelte virkelige »bestsellere«.

Det stærkt voksende titelantal sammen med de store prisstigninger betyder at bibliotekerne selv med en uændret bevillingssituation (korrigeret for den almindelige inflation) er henvist til at anskaffe en stadig mindre del af de titler der er på markedet. Situationen skærpes af at der reelt har været tale om et fald i bevillingerne til materialeindkøb, og at de beskårne indkøbsbudgetter samtidig har skullet dække de stigende indkøb inden for andre materialetyper og i et vist omfang investeringer i nyt udstyr til gengivelse af disse materialer.

Ser man på udlånstallene viser de en klart nedadgående tendens. De seneste tal fra Statens Bibliotekstjeneste viser at udlånet af bøger og tidsskrifter i folkebibliotekerne er faldet til 70,1 mio bind i 1995 mod 87 mio bind i 1983, da udlånet var på sit højeste. Samtidig er der sket en markant stigning i udlånet af musik, lydbøger, film (video) og andre materialer, omend stigningen ikke opvejer faldet i udlån af trykte materialer fuldt ud.

Nedgangen i udlånstallene modsvares ikke af en nedgang i benyttelsen af folkebibliotekerne, tværtimod viser Socialforskningsinstituttets undersøgelse fra 1993. Sammenligner man tallene for 1987 og 1993 viser det sig at den andel af befolkningen som i det hele taget benytter bibliotekerne er den samme, omkring 60 pct., men der er samtidig blevet lidt flere der hyppigt benytter bibliotekerne. Det gælder alle aldersgrupper bortset fra de ældste. 36 pct benytter folkebibliotekerne mindst én gang om måneden og 7 pct. hver uge.

Ser man på brugen af de forskellige tilbud på folkebiblioteket viser 1993-undersøgelsen følgende:

Låner bøger/blade	92 %
Læser bøger/blade/aviser på stedet	16 %
Benytter håndbøger/opslagsværker	38 %
Får oplysninger fra databaser	7 %
Får anden information	22 %
Låner musik	17 %

Låner video	1 %
Hører musik	2 %
Musikarrangementer	5 %
Film/video-forevisninger	1 %
Udstillinger	14 %
Møder/undervisning mv.	6 %
Bruger kopimaskine m.v.	11 %

Forskningsbibliotekerne benyttedes i 1993 af 11 % af den voksne befolkning. Det er nogenlunde det samme som i 1987. 47 % af forskningsbibliotekernes brugere oplyser at de kommer i forbindelse med arbejde, 39 % i forbindelse med uddannelse og 8 % i forbindelse med fritidsinteresser. Halvdelen af brugerne siger at de kommer mindst 1 gang om måneden, og 6 % at de kommer der næsten hver dag.

1993-undersøgelsen viser en svag tilbagegang i den andel af befolkningen som ofte læser bøger. I 1987 var der 45 % der læste en bog mindst hver uge, mens det i 1993 var faldet til 41 %. Der er generelt tale om en stigning i antallet af boglæsere blandt kvinder, mens mændenes andel er faldende, samtidig har især mændenes læsning forskudt sig fra skønlitteratur mod faglitteratur. På baggrund af den tidligere udvikling viser 1993-undersøgelsen en stagnation i den samlede boglæsning.

Tallene viser nok en bogbranche i en kritisk situation, med en skærpet konkurrence-situation og en vigende markedsandel i forhold til andre medier, både når det drejer sig om omsætning og om tidsforbrug, men tallene tyder ikke i sig selv på bogens snarlige død eller bogbranchens sammenbrud.

Bibliotekernes indkøb er en vigtig økonomisk faktor, idet det udgør et sikkerhedsnet for mange udgivelser. Og indkøbspolitikken er ikke kun et passivt svar på udbudet, men kan i sig selv påvirke udgivelsespolitikken, idet det er en kendt sag at det forventede salg til bibliotekerne er en faktor i mange beslutninger om udgivelse. Bibliotekernes indkøbspolitik er således med til at bestemme bogmediets udviklingsmuligheder.

I den offentlige debat møder man igen og igen den påstand at tiden er ved at løbe fra bogmediet og de andre trykte medier. Dels vil læserne vandre over til andre medier baseret på lyd og levende billeder, dels vil det læsestof der bliver tilbage selv vandre over på de nye elektroniske medier, i form af »elektroniske bøger«, »elektroniske tidskrifter« og »elektroniske opslagsværker«, suppleret med helt nye former for kombinationer af tekst, lyd og billeder (multimedieværker), og helt nye værkformer forankret i de elektroniske netværk (netbaserede hypermedier).

Profetien går altså i korthed ud på, at det som idag læses fra en trykt side i fremtiden vil skulle høres som talt tekst eller læses fra en dataskærm, og at en meget stor del af de værker, som brugerne efterspørger, vil være tilgængelige efter behov – »on demand« – over datanettene, således at biblioteker, som vi kender dem i dag, bliver overflødige (sammen med boghandler).

At der også inden for de trykte medier er tale om en overgang til digital teknologi i forbindelse med produktion og mangfoldiggørelse af tekster og illustrationsmateriale, kan der ikke være tvivl om. Den proces er allerede langt fremskreden. Men deraf kan man ikke slutte, at slutproduktet også vil være digitalt og ikke en udskrift i bogform eller tilsvarende. Med den i dag kendte teknologi vil flertallet af læsere foretrække en bog i hånden fremfor læsning fra en skærm, med mindre der tilbydes ekstra faciliteter, som f.eks. relevant kombination med lyd og levende billeder, gode søgemuligheder eller hypertextstrukturer. Dette vil være meningsfuldt i forbindelse med nogle af de værker, som i dag udgives i bogform, men langt fra dem alle. Og kvaliteten af lyd, billeder og video i de edb-baserede medier kan i dag langt fra konkurrere med etablerede medier som illustrerede bøger, musik-cd'er og videobånd.

Ovennævnte billede af »bogens død« – efter behag en utopi eller dystopi – er baseret på en række forudsætninger om den fremtidige udvikling.

Den første og væsentligste er at bogmarkedet bryder sammen i mangel på efterspørgsel efter værker i bogform. Et sådant sammenbrud kan skyldes flere ting og en eller flere af følgende forudsætninger må være opfyldt.

1. Efterspørgslen kan tænkes at forsvinde fordi en stor del af befolkningen i fremtiden vil foretrække lydbøger (indtalt tekst), videokassetter og radio- og fjernsynsudsendelser (eller tilsvarende fremtidige spredningsmedier), bortset fra kortere skriftlige tekster, som alligevel ikke kræver bogform. Brugen af »voice reponse« og andre former for talt interaktion vil så træde i stedet for den skriftbaserede interaktion med avanceret teknologi, herunder informationsteknologi, som vi kender i dag.

Selvom dette teknologisk set er en reel mulighed, så er der vist ingen der for alvor tror på den skitserede fremgang for de talte medier på skriftmediernes bekostning.

2. Efterspørgslen kan også tænkes at forsvinde fordi det er lykkedes at udvikle teknologi (»læseapparater«) som gør det mindst lige så attraktivt for brugerne at læse tekst og tilhørende illustrationsmateriale fra skærm-baserede digitale medier som fra bogsider, og til en pris per enhed der klart er konkurrencedygtig. Der skal formentlig være tale om specielt indrettet, bærbart udstyr af vægt og størrelse som en bog, ikke noget der ligner dagens multimedie-PC eller andre fantasier om det nye »husalter«.

Denne type udstyr er allerede under udvikling i forbindelse med avis-mediet, som det fremgår af Robert Neimanas: *Aviserne og den teknologiske udvikling*, men en model der reelt kan true bogmediet synes ikke at være lige på trapperne. Den dag da flertallet af boglæsere aktivt kræver elektroniske udgaver i stedet for bøger er endnu fjern.

3. Endelig kan efterspørgslen tænkes at forsvinde, fordi bogpriserne stiger til højder så læserne er villige til i stedet at anskaffe billigere elektroniske udgaver og at anvende den personlige computer eller multimediecomputeren som »læseapparat«, uanset det tab i kvalitet og bekvemmelighed dette medfører.

Den hidtige udvikling stiller bogbranchen over for væsentlige udfordringer med hensyn til rationalisering og produktudvikling, hvis man skal fastholde den nuværende markedsandel i forhold til andre, konkurrerende medietilbud, men en egentlig dødsspiral i bogpriserne virker ikke sandsynlig. Tværtimod har det sidste års omsætning givet anledning til stor optimisme i bogbranchen.

Ser man på mere seriøse forudsigelser for udviklingen finder man en i EU-studie fra 1993 følgende gæt på hvor stor en andel af udgivelserne der omkring år 2000 vil være overgået fra trykt form til en rent elektronisk udgivelsesform. De angivne procentsatser er i andel af den forventede omsætning.

Fiktion	1-10 %
Børnebøger	15-25 %
Skole- og lærebøger	10-20 %
Leksika mv.	15-25 %
Videnskabelig, teknisk og medicinsk litteratur	20-30 %
Juridisk litt.	15-25 %
Anden litteratur	1-10 %
I alt	8-18 %

En nyere studie fra december 1996 viser ikke de store forskydninger i forventningerne, de er snarere blevet mere beherskede end mere optimistiske, omend de ikke er umiddelbart sammenlignelige:

Aviser	5 %
Blade	5 %
Bøger	5 %
Videnskabelig, teknisk og medicinsk litt. specialiserede fagblade	15 %
Skole- og lærebøger o. lign.	10 %
Interne udgivelser i virksomheder og institutioner	15 %
I alt	5-10 %

Bogens fremtider i Danmark giver følgende bud på udviklingen inden for de forskellige typer af bogligt materiale:

Romaner, erindringsbøger og rejsebeskrivelser. Undersøgelsen vurderer at lange prosatekster af denne type vil vedblive at udkomme i trykt form, fordi det fra et brugsynspunkt er svært at se konkurrenter til bogmediet. Lydbogsudgaver er et muligt alternativ, men der er næppe udsigt til at de fortrænger de trykte udgaver i væsentligt større omfang end i dag.

Eksp eksperimenterende romaner (tekstbaseret fiktion) vil dog i et vist omfang kunne udnytte computermediet (hypertekst-fortælling, valg mellem forskellige handlingsforløb m.v.).

Digte. Digte vil formentlig fortsat udkomme i trykt form. Digte på bånd/plade kendes allerede, men spiller kun en meget begrænset rolle. Undersøgelsen berører ikke muligheden for elektroniske udgivelser.

Børnebøger. Udgivelser til børn bestemmes nok i lige så høj grad af forældres og bedsteforældres holdninger som af børnenes. Undersøgelsen mener at børn i høj grad ville foretrække udgivelser med tale og billeder/effekter, som de selv kan kontrollere afviklingen af, men at de voksnes konservatisme i praksis vil komme til at dominere efterpørgslen.

Opslagsværker. Ordbøger, leksika, tabelværker o. lign. opfattes som oplagte objekter for elektroniske udgivelser, ikke mindst fordi illustrationsmulighederne kan udvides med lyd og levende billeder. Hertil kommer mulighederne for hurtig søgning på kryds og tværs i værket, samt mulighederne for hurtig opdatering af værkernes indhold. Det kan tilføjes at fællesudgivelser på f.eks. cd-rom og Internet giver mulighed for adgang til opdaterede supplementter til fastformsproduktet.

Kataloger og prisoversigter. Denne type materiale egner sig særdeles godt til online-udgivelser på grund af behovet for hurtig ajourføring, evt. suppleret med fastformsudgivelser til brugere som lægger mere vægt på prisen og mindre på at få de seneste nyheder med. Markedsandelen for elektroniske publikationer skønnes at være 50 % på ti års sigt.

Videnskabelig, medicinsk og juridisk litteratur. Rapporten skønner at behovet for effektiv søgning og stor aktualitet vil medføre at elektroniske udgivelser vil udgøre en betydelig del af dette marked, også her fordelt på cd-rom-udgivelser og online-udgivelser.

Anden faglitteratur. Andre former for faglitteratur skønnes primært at ville udkomme i papirudgaver, med mindre særlige forhold gør sig gældende som opvejer ulemperne ved at skulle læse teksten fra en skærm. (Rapporten skriver at en stor del af dette marked vil være elektronisk på ti års sigt, hvad der forekommer inkonsekvent. Formentlig skulle der have stået det modsatte, jf. nedenfor om undervisningsmateriale.)

Undervisningsmateriale. Rapporten anfører samme betragtninger som for faglitteratur, men anfører samtidig at den pædagogiske udvikling, herunder udviklingen af teknologistøttet undervisning, vil være med til at bestemme niveauet. Det skønnes at en væsentlig del af materialet på ti års sigt fortsat vil være i trykt form, »dels på grund af papirets iboende fordele, dels fordi man ikke i det offentlige skolevæsen kan gå ud fra, at hjemmene har alt elektronisk udstyr – og ikke vil have mulighed for at finansiere, at børnene får dyrt isenkram med hjem.« (s. 100).

Konklusionen må være at bogmediet en rum tid endnu vil spille en væsentlig rolle jævnsides med de nye mediefornmer, og at hverken boglæserne eller bøgerne er i gang med en altomfattende emigration til de elektroniske medier. Der vil snarere være tale om parallelle udgivelsesformer hvor de elektroniske medier i et vist omfang supplerer de trykte, undertiden med samme værk i flere parallelle udgaver som f.eks. leksika i bogform og elektronisk form.

Set fra bibliotekernes synspunkt betyder det, at man må regne med at skulle håndtere bøger og tidsskrifter i omtrent samme omfang som i dag, omend afhængigt af de muligheder som indkøbsbevillingerne giver. Der vil fortsat være et stort udbud af titler, omend der er tendenser til at forlagene bliver mere tilbageholdende på dette punkt. Som i dag vil der næppe være mulighed for at anskaffe alt hvad der er biblioteksmæssigt relevant.

Men bibliotekerne er ikke blot passive medspillere i udviklingen. Deres indkøbspolitik har som tidligere nævnt bl.a. indflydelse på hvilke udgivelser der er økonomisk forsvarlige. Bibliotekernes egen efterspørgsel efter elektroniske udgaver vil derfor kunne påvirke udviklingen i den ene eller den anden retning.

Hertil kommer bibliotekssektorens egne bestræbelser på at overføre den eksisterende litteratur til digital form, dels for at give bedre muligheder for bevaring af værkerne i de pågældende udgaver, dels for at kunne tilgængeliggøre værkerne for bl.a. forskere og studerende på nye måder der kan være attraktive i forbindelse med specielle formål.

Aviser

Ligesom de øvrige trykte medier har aviserne, specielt hverdagsaviserne, haft en tydelig tilbagegang i perioden fra 1984 til 1994. Det gælder såvel omsætning som oplagstal og antal titler:

Det samlede oplag var 1984 på 1,8 mio eksemplarer. I 1994 var det faldet til 1,6 mio, en nedgang på ca. 12,5 % Samtidig skete der en stigning i antallet af husstande. Det betød at mens der i 1983 var 848 eksemplarer pr. 1000 husstande, var der i 1994 kun 700.

Nedgangen i oplagstallet er især faldet på provinsaviserne og på formiddagsbladene BT og Ekstrabladet.

Udviklingen hænger bl.a. sammen med at stadig flere accepterer at få nyhederne i tv snarere end i avisen: i 1984 var der 25 % af de adspurgte der foretrak at få nyhederne i avisen frem for tv, mens 25 % havde det modsatte synspunkt. I 1994 var det kun 17 % der foretrak avisen som nyhedsmedium, mens 38 % havde det modsatte synspunkt.

Der var i alt 60 aviser (titler) i 1984 mod 50 titler i 1994. Det er især gået ud over de mindre provinsaviser (ned fra 38 til 29).

Ved siden af de egentlige aviser finder vi de gratis omdelte lokal- og regionalaviser (distriktsblade). Antallet har været nogenlunde stabilt: 321 i 1984 og 303 i 1994, men oplaget steg fra ca. 6 mio. eksemplarer pr. uge i 1984 til knap 10 mio i 1990 for derefter at falde igen til ca. 8 mio. i 1994, en samlet stigning på godt 32 %. Læserkredsen til denne blanding af lokalstof og annoncer har været stabilt høj, knap ni ud af hver ti voksne danskere, i hele perioden.

Avisernes fremtidige udviklingstendenser er grundigt undersøgt af Robert Neimanas i *Aviserne og den teknologiske udvikling*. Robert Neimanas, som er tilknyttet Danske Dagblades Forening, sammenfatter forventningerne til udviklingen på følgende måde:

»Ved vurderingen af den trykte avis' konkurrenceevne i forhold til »nye elektroniske medier« (de etablerede, de senest tilkomne og fremtidens), skal man erindre sig de trykte avisers udvikling gennem næsten 400 års avishistorie. Intet tyder på, at denne ret dramatiske udvikling stagnerer. Reaktionstiden på ændringer i markedsforholdene har periodisk været lang med forskydninger i markedsdominans og struktur til følge. Men produktudviklingen er aldrig ophørt, og branchen har generelt altid udnyttet ny teknologi i sin markedstilpasning.

Det skred i den tekniske udvikling, som betinger fremkomsten af nye elektroniske medier, må for de kommende årtier forudses at påvirke den trykte avis' udvikling i hastigt tempo. Endnu hurtigere end det er set i de seneste 40-50 år siden radioens udbredelse som massemedie og fjernsynets opdukken i 50'erne.

For denne profeti taler to afgørende forhold:

- 1) Digitalisering af prepress-processen er godt på vej til at være gennemført. Aviserne har i denne del af produktionsapparatet dels den rette platform til teknisk set hurtigt at udnytte meget avanceret teknologi, dels en vis edb-teknisk know-how i medarbejderstaben.
- 2) Den fornødne markedsmæssige og økonomisk betingede strukturændring i dagspressen er – om ikke gennemført – hastigt fremadskridende i 90'erne. De trykte aviser, der ved årtusindskiftet er teknisk og økonomisk stabilt funderede, vil efter årtier med rationalisering af produktionen, kunne prioritere produktudvikling.

Det er naturligvis en forudsætning, at den trykte avis kan forsvare sit forretningsgrundlag under den første bølge af nye elektroniske mediers fremkomst, så der også i de kommende år genereres reel indtjening til investering i den hastigere produktudvikling.

Det er vanskeligere at forudse, hvilken retning produktudviklingen vil tage på lang sigt. Og der er et betydeligt behov for lokal forskning, uddannelse og forsøg i de spor, som den internationale medieverden og kommunikationsforskning antyder i dag.

Otto Spang, udviklingschef ved De Berlingske Dagblade, mener, at der er to »skoler« for udviklingens retning og umiddelbart tre muligheder for avisernes produktudvikling, der, set med globale briller, kan variere meget fra land til land:

Forskere ved Massachusetts Institute of Technology har lanceret »Cyberspace«-teorien om den helt individuelle elektroniske nyheds- og informationsformidling, der levner meget lidt – om nogen – plads til de trykte aviser. Budskabet er, at modtageren er sin egen journalist og redaktør. Informationen ligger parat derude i æteren. Som for Palle alene i Verden er der »gratis slik på alle hylder« – man kan og skal selv tage den information, man vil have!

Det modsatte synspunkt fremføres af avisfolk, anført af de amerikanske bladudgiverkæder med betydelig erfaring inden for electronic publishing: Kernen i nyheds- og informationsformidling er redaktørers og journalisters evne til på læserens vegne at udvælge, formulere og præsentere. Så the Information Highway overflødiggør ikke redaktionen, og elektronikken udkonkurrerer ikke papiret. Hvis Silicon Valley i stedet for Power-chip'en havde præsenteret papiret som årtiets opfindelse, ville alle have udbrudt: »Sikke' et mageløst medie, nu får Satellit-tv og Internet virkelig konkurrence ... »

Den tredje udvej, som kan vente den indledningsvis profeterede hastige produktudvikling af trykte aviser, er den forstandige kombination af de to teorier. Dagspressen kan gennemføre denne balancegang ved identifikation og optimal udnyttelse af såvel papirets som elektronikkens stærke sider. Den elektroniske distribution bliver et supplement til den trykte avis, den individuelle læsers mulighed for med avisen som vejleder og inspirator at supplere sit trykte massemedie med det elektroniske medie.

Den tredje udvej kræver, men giver også, plads for parallel produktudvikling af avisens trykte del. Informationsteknologien (IT) vil revolutionere – og i et vist omfang måske også rationalisere – avisens redaktioner og salgsafdelinger med større effekt end generel edb-behandling hidtil har ændret produktion og administration.

På redaktionen vil IT give journalister nye research- og kontrolmuligheder. IT vil gøre pressefotografen konkurrencedygtig på tid med sin satellitbårne videokollega. IT vil give redaktionssekretærer bedre muligheder for at få overblik, sortere og præsentere. IT vil give redaktøren mulighed for med avisens traditionelle virkemidler: udstyr, tillæg og specialsider (på papir) at kommunikere målrettet med sine læsere. Og IT vil gøre trykprocessen mere fleksibel, så avisen haler ind på de elektroniske mediers forspring, når det gælder deadline for at indrette kommunikationen på øjeblikkets forandringer.

Salgsafdelingerne vil med IT få nye værktøjer til at angribe markedet på kundens betingelser. Med de elektroniske supplementsydelser kan produktet – både bladsalg og annoncer – individualiseres og brugernes behov og adfærd identificeres. IT vil (måske skræmmende for nogen) give markedsføringen mulighed for personlig målretning af

alle budskaber til et komplet gennemskueligt marked, der er segmenteret med 100 procents analyser. Men IT vil også give målgruppen muligheder for selv at vælge, hvilken eksponering man ønsker.

Derfor vil IT produktudvikle annoncering helt på linje med de redaktionelle trends. Multimedier vil tage konkurrencen op med tv-reklamen. Som redaktionen vil annoncereafdelingen nøje skelne mellem hvilke af udgiverens medietyper, der er bedst egnede for annoncørernes budskaber, så mediets naturlige kvaliteter udnyttes enkeltvis og i kombinationer.

Den trykte avis vil i år 2010 være tilpasset udviklingen og dække et bredere mediespektrum med det viste supplement af elektroniske tjenester. IT-udviklingen vil gå så hurtigt, at den trykte avis af enhver type i 2010 i sig selv må antages at indeholde færre informationer end de til avisen direkte knyttede elektronika. Forskelle mellem nutidens nationale, regionale og lokale aviser udjævnes. Differentiering sker ud fra andre kriterier, så som journalistisk kvalitet, sociografiske segmenter og med større variation af de i dag kendte præsentationsformer.« (Neimanas, 1995, s. 4-7)

Robert Neimanas ser mulighederne for elektroniske udgivelser i tilknytning til de trykte aviser på to områder: For det første udnyttelse af avisens tekst- og billedstof til udgivelse af cd-rom-produkter som primært er tilbageskuende: historiske fremstillinger eller artikelarkiver. For det andet løbende udgivelse af nyheds- og annoncestof via datanet: Online-aviser. Denne udgivelsesform inviterer også til øget brugerdeltagelse i lighed med de trykte avisers læserbreve. Aviserne kan i et vist omfang udvikle sig til et forum for udveksling af information direkte mellem læserne, f.eks. i forbindelse med specielle interessegrupper. Herved udviskes grænsen mellem avis og andre former for tjenester på nettet som f.eks. bulletin-boards og elektroniske konferencer.

Robert Neimanas omtaler en række forsøg med at fastholde avisens særkende i en elektronisk udgave, gennem udvikling af særlige læseapparater. Ét produkt – »the Table« – har form som en flad skærm på størrelse med et ugeblad, der kan vise tekst, billeder, grafik og video med samme skarphed og kvalitet som et farvefoto. Et andet – »Newsbox« – har form som en bærbar computer på størrelse med en bog. Ideen med begge systemer er at der dagligt indlæses en ny »avis« i læseapparatet. Avisen kan så læses hvorsomhelst og nårsomhelst. Betaling for avisen kan f.eks. foregå ved hjælp af et »smartcard« af samme type som Danmønt-kortet.

Derudover nævner Neimanas de ideer som er udviklet i MIT's Medialab om den personlige avis som sammensættes af brugeren selv ved hjælp af informationer som af andre anbringes på f.eks. Internettet til forskellige formål. Her er læseapparatet det samme som anvendes til at få adgang til nettet iøvrigt – typisk en multimedie-PC.

Robert Neimanas forudsætter at avisen fortsætter som en kombination af nyhedsmedium og annoncemedium, hvor annoncerne i meget høj grad er med til at finansiere den samlede udgivelse. (I distriktsbladenes tilfælde er annoncefinsieringen på 100 %,

i den almindelige avis dækker salgsprisen primært papir, tryk og transport/distribution.)

I en interaktiv, elektronisk udgave, hvor brugeren i højere grad kan gå direkte til det stof som han eller hun er mest interesseret i og hvor pladsen til annoncer på tekstsiden er meget begrænset, kan der opstå problemer med den form for annoncer som læseren skal fanges af i forbigående, mens annoncer som brugeren aktivt opsøger, f.eks. rubrikannoncer, kan få en mere fremtrædende placering. Der er dog allerede tydelige tegn på at andre aktører end aviserne er ved bevæge sig ind på rubrik-annoncemarkedet på Internettet, ligesom det er muligt for annoncørerne af være til stede på dette marked uden noget mellemlid, idet nettets søgesystemer kan lede brugeren direkte til producentens »hjemmeside«.

De fleste biblioteker har et vist avishold, således at brugerne har mulighed for at følge med i eller læse enkeltnumre af aviser som de ikke selv holder. Bibliotekerne giver også adgang til ældre numre af de aviser som de selv holder, men sjældent særlig langt tilbage. Gennem pligtafleveringen og Statens Avissamling er der dog sikret adgang til de vigtigste aviser langt tilbage i tiden.

Meget tyder på at de trykte aviser vil overleve en tid endnu, eventuelt suppleret med elektroniske udgaver. Der vil formentlig også opstå reklame- og annoncefinansierede nyhedsmedier på Internettet som vil være gratis for brugerne, og som uden problemer kan stilles til rådighed for brugerne på et bibliotek.

Men der kan let opstå problemer for bibliotekerne hvis nyhedsformidlingen på Nettet bliver domineret af betalte nyhedstjenester som overtager avisernes centrale rolle som nyhedsformidlere, baseret på avisernes journalistiske og redaktionelle traditioner. Her kan man ikke regne med at udgiverne uden videre vil tillade bibliotekerne gennem deres abonnement at give alle sine brugere fri adgang, ligesom bibliotekerne vil blive nødt til at forholde sig til spørgsmålet om, hvem der skal betale for det løbende træk på sådanne tjenester, hvis de ikke er baseret på et simpelt abonnementsprincip.

Videnskabelige tidsskrifter

Det billede som blev tegnet ovenfor med hensyn til bøger og almene tidsskrifter holder næppe når talen er om videnskabelige tidsskrifter og tidsskrifter med et specialiseret fagligt indhold. På en række punkter vil disse medieformer snarere følge det mønster som er tegnet for aviserne, men med modifikationer

Hvor aviserne synes at kunne håndtere en overgang fra trykt til elektronisk form gennem en systematisk produktudvikling og ændret salgstrategi, er der klart tale om en kritisk situation for tidsskrifternes vedkommende.

Krisen udspringer grundlæggende af et misforhold mellem det udgivelsespres som ligger på forfatterne, og modtagernes begrænsede muligheder for at anskaffe og tilegne

sig de enorme mængder der udgives som følge af dette pres. Udgivelsespresset hænger dels sammen med det stadig voksende antal forskere globalt set, dels med den rolle som publicering af rapporter, artikler m.v. spiller for den enkeltes karrieremuligheder.

Samtidig trues tidsskriftssystemet af en lang række parallelle »udgivelsesformer« i form af preprints, særtryk eller forfatteres fotokopier hvor artiklerne når frem til det reelt interesserede publikum uden om tidsskriftabonnementerne. De videnskabelige tidsskrifters rolle kommer dermed primært til at hvile på kvalitetskontrollen (f.eks. gennem referee-systemet) og funktionen som arkiv for udgivne artikler, mens selve publiceringen får en mere rituel karakter. De egentlige kommunikationskanaler mellem forskerne følger hyppigt helt andre veje, specielt i frontforskningen.

Fotokopieringsmaskinen har sammen med etableringen af en velfungerende bibliografisk registrering af de enkelte artikler gjort sit til at ændre vilkårene for udgivelsen af videnskabelige tidsskrifter, idet det nu er muligt for brugerne at søge enkeltartikler og at fremskaffe dem i fotokopi, primært via bibliotekerne, i stedet for løbende at følge med i tidsskriftet som helhed. Derved bliver det også muligt at forsyne en stor gruppe forskere og andre brugere på basis af et begrænset antal eksemplarer.

De videnskabelige tidsskrifter m.v. udviser en række træk fælles med de øvrige trykte medier, men i særlig ekstrem grad: store prisstigninger, faldende oplag, spredning af udgivelserne på flere titler, reduktion af tidsskriftholdet på forskningsbibliotekerne og koncentration på færre biblioteker, intensiv udnyttelse af de tilbageblevne eksemplarer gennem fotokopiering mv. Der er næppe tale om reduktion i den tid den primære læsergruppe anvender på læsning (uden at man i øvrigt kan sige noget sikkert om det), men den enkeltes læsning dækker en stadig faldende andel af den tidsskrift-litteratur som er fagligt relevant for vedkommende.

Der er ingen tvivl om at tidsskriftudgivelser i en periode har været en god forretning for forlagene, men tendensen går i dag lige så klart i den modsatte retning. Eftersom tidsskrifterne spiller en så central rolle i den forskningsmæssige organisation søger de forskellige aktører på området at finde løsninger som tilgodeser deres særlige interesser: forfattere, forskningsinstitutioner, forlag, biblioteker, brugere. Og der er en klar tendens til at forskellige former for elektroniske tidsskrifter ses som en vej ud. Men der er lang vej endnu inden de elektroniske tidsskrifter har fundet deres form, og man må imødesee en periode med mange mere eller mindre vellykkede eksperimenter med organisation af den redaktionelle proces, udformning, udstyr, distributionsformer, betalingsformer, rettighedsadministration m.v.

På nogle områder, som det teknisk-videnskabelige, meldes det at en meget stor del af tidsskrifterne allerede nu udgives elektronisk, eller i paralleludgaver på papir og elektronisk, mens udviklingen på andre områder, typisk det humanistiske, knap nok er kommet i gang endnu.

Den ovenfor nævnte EU-studie fra 1993 om elektronisk publicering skønnede at i gennemsnit 25-30 % af udgivelserne inden for det videnskabelige, tekniske og medi-

cinske område (i praksis tidsskrifterne inden for området) ville være elektroniske omkring år 2000. I studien fra 1996 er skønnet på 15 %. Disse skøn angår de kommercielle udgivelser, mens ikke-kommercielle elektroniske udgivelser meget vel kan komme til at spille en stor rolle. På nogen delområder har udviklingen som nævnt allerede overhalet de nævnte skøn, og udviklingen må karakteriseres som uforudsigelig.

En stigende andel ikke-kommercielle udgivelser burde ikke i sig selv skabe problemer for bibliotekerne som via almindelig Internet-adgang vil kunne formidle disse til sine brugere, men samtidig vil brugerne kunne få adgang helt uden om biblioteket. Bibliotekernes, specielt forskningsbibliotekernes, rolle på dette område kommer måske snarere til at ligge i at fungere som værter for disse nye tidsskrifttyper og at sikre tilgængeligheden af de udgivne artikler på længere sigt.

Kommercielle elektroniske tidsskrifter kan derimod komme til at skabe en række problemer som allerede er synlige idag, idet udgiverne stiller bibliotekerne over for meget varierende vilkår, både økonomisk og med hensyn til den adgang bibliotekernes brugere får til det udgivne materiale. I modsætning til hvad man skulle forvente er tendensen at brugen af disse tidsskrifter bliver dyrere for bibliotekerne end de tilsvarende trykte, bl.a. fordi udgiverne i højere grad søger at sikre sig indtægter af de kopier der trækkes.

Musik

Musikudgivelser – først på grammofonplade, siden på musikkassette og senest på cd – har i hele dette århundrede givet anledning til en blomstrende kulturindustri som har gjort det muligt i hjemmet at forbruge musik udført af professionelle kunstnere. Fra 1920'erne skete dette i konkurrence med radioen, i begyndelsen som udsendelser af levende musik, men radioen blev efterhånden også en vigtig kanal for gengivelse af allerede indspillet musik. Med fremkomsten af båndoptageren har brugerne desuden haft mulighed for at fremstille kopier af indspillet musik, ikke mindst fra radioen.

Brugerne var dog længe henvist til selv at anskaffe den inspillede musik – ved køb eller kopiering. Lån via bibliotekerne blev først muligt da de første musikbiblioteker opstod i begyndelsen af 1960'erne og de er endnu ikke etableret overalt i landet.

Allerede i 1983 var den samlede bestand af indspillet musik i folkebibliotekerne på 1,2 mio plader og 852.000 musikbånd, som tilsammen blev udlånt 7,2 mio gange. Samme år var det samlede salg af grammofonplader og musikkassetter på knap 8 mio enheder til en samlet omsætning på 233 mio kr.

I 1993 var salget steget til knap 10 mio enheder efter i 1989 at være passeret de 11 mio. Omsætningen var i 1993 på 567 mio kr. På dette tidspunkt var musik-cd'en (Compact Disc), som blev introduceret i 1984, blevet den absolut dominerende på

markedet med en markedsandel på 86% af den samlede omsætning og ca. 8 mio solgte enheder.

Folkebibliotekernes bestand af indspillet musik var i 1995 på 1,7 mio. enheder. Det samlede udlån var på 6,9 mio, et gennemsnit på 3,9 per enhed. Som det ses er både bestand og udlån lidt mindre end i 1983.

I 1984 havde 50 % af alle husstande en pladespiller og 64 % en kassettebåndoptager. I 1994 var tallene:

Pladespiller:	62 %
kassettebåndoptager:	73 %
cd-afspiller:	44 %
walk-man:	44 %.

Stort set alle husstande har en radio, mange har flere. Der var i 1994 i gennemsnit 3 radioer pr. husstand.

Musikforbruget er størst i de yngre årgange. Ca. 80% af de 16-19-årige oplyste i 1993 at de dagligt lyttede til musik fra eget anlæg (radio, grammofon, båndoptager eller cd-afspiller); herfra er der et jævnt fald til gruppen på 75 år og derover hvoraf kun 3 % oplyste at de dagligt lyttede til musik fra eget anlæg. Undersøgelsen viste i øvrigt også at der generelt er sket et mindre fald fra 1987 til 1993 i antallet der hyppigt lytter til musik fra eget anlæg.

Såvel radioens musikudsendelser som musikbibliotekernes udlån fungerer i et vist omfang som kilde til den i øvrigt lovlige kopiering af musik til brug i hjemmet og tilsvarende privat anvendelse. Dette gav i 1992 stødet til vedtagelsen af det såkaldte blankbåndsvederlag (OHL § 39-46), en afgift på uindspillede lydband og videobånd som sælges til private. Afgiften fordeles bl.a. til de rettighedshavere som antages at være gået glip af salgsindtægter på grund af privatkopieringen. Vederlaget har ikke fået den størrelse som man oprindeligt ventede p.g.a. en nedgang i salget af uindspillede bånd. Dette kan dels forklares ved at båndene er blevet for dyre i Danmark, dels ved en faldende interesse for at anvende kopieret musik fremfor de originale udgivelser som normalt har en højere kvalitet. Men det kan også forklares ved at der generelt bruges mindre tid på at lytte til musik i hjemmet.

Der er altså mange forhold der tyder på at befolkningen trods et noget stigende køb af musikudgivelser har et formindsket forbrug af musik i hjemmet. Forklaringen er formentlig at andre aktiviteter i nogen grad har udkonkurreret musikaflytningen.

Den teknologiske udvikling på musikområdet har været relativt stabil. Fra begyndelsen af århundredet dominerede 78-pladen sammen med grammofonen. LP-en (long-playing-pladen med 33 omdrejninger pr. sekund) overtog markedet sammen med single-pladen (45 rpm) i begyndelsen af 1950'erne. Musikkassetten (Compact Cassette) blev introduceret i begyndelsen af 1960'erne, mens musik-cd'en (Compact

Disc) kom til i 1980'erne. Musik-cd'en har nu udkonkurreret LP'en og singlen, og de har begge stort set sluttet sig til 78-pladen som rene samlerobjekter.

Musik-cd'en er baseret på en ren digital teknologi som også udnyttes på edb-området til cd-rom. Kvaliteten og mængden af musik på den enkelte skive synes acceptabel til de fleste musikudgivelser (bortset fra opera hvor akterne ofte må opdeles på en uhen-sigtsmæssig måde på flere cd'er). Mange almindelige cd-udgivelser udnytter ikke en gang den maksimale spilletid på godt 70 minutter per skive.

De medier som anvendes til musikudgivelser, har også fundet anvendelse til udgivelse af lydbøger og radioudsendelser. Lydbøger havde tidligere blinde, svagtseende og læsehandicappede som deres væsentligste målgruppe, men de produceres i stigende grad til et kommercielt marked. Noget tyder på at radiofonierne her har fundet en alternativ afsætningsmulighed for allerede producerede radioudsendelser i form af radiodramatik (hørspil), montager og oplæsning af digte, noveller og romaner. Mediet anvendes også til udgivelse af historiske, dokumentariske lydoptagelser af forskellig art.

For udgivelser med en begrænset eller uforudsigelig målgruppe synes producenterne at foretrække musikkassetter frem for cd fordi denne form hidtil har været den eneste der tillod en hurtig og økonomisk forsvarlig eksemplar fremstilling »on demand«. Udstyr til at »brænde« cd'er »on demand« vil muligvis ændre dette, ligesom musikkassetters almindelige tilbagegang kan få betydning.

Der synes således ikke at være noget pres for at introducere en ny teknologi på området. Tværtimod synes både producenter og brugere at være tilfredse med at der er kommet en stabil standard for musik-udgivelser.

Når det drejer sig om kopiering af musik anvendes normalt kassettebånd og her er der tydeligt ønske om at kunne lave kopier der i kvalitet svarer til cd-udgivelserne. Men der er tale om en mere kontroversiel situation, idet musikproducenterne ikke synes det er ønskeligt at støtte behovet for kopiering i høj kvalitet i forbrugerledet. Der har været forsøg med at lancere en digital båndkassette (Digital Audio Tape) og en minidiskette af samme type som disketter til edb, men der er ikke nogen klar udvikling på dette område.

Den videre tekniske udvikling synes at koncentrere sig om at skaffe lyd i cd-kvalitet i forbindelse med videoudgivelser og i forbindelse med multimedieprodukter til gengivelse på edb-ustyr, f.eks. pc'er. Denne udvikling ligger klart i forlængelse af den eksisterende cd-teknologi. I 1997 venter man lanceringen af DVD-standarden som vil muliggøre videogengivelse af høj kvalitet på samme type medium som cd'en. De eksisterende cd'er vil dog kunne gengives også på det nye udstyr, således at behovet for nyanskaffelser på musikområdet bliver meget lille. Det vil hovedsageligt være afspilningsudstyret der skal udskiftes, mens cd-samlingen kan bevares og udbygges.

Brugen af en multimedie-pc med Internet-adgang vil også muliggøre distribution af musik via nettet til afspilning på den lokale maskine (»music on demand«). Med

større båndbredde vil musik-transmission via nettet (à la radioen) måske også blive en attraktiv mulighed. De hidtidige forsøg peger dog primært på brugen af Nettet til promovering af musik udgivet på anden måde, f.eks. smagsprøver på nye cd-udgivelser. Måske kan distribution via Nettet også få en vis betydning i forbindelse med opbygningen af historiske lydarkiver, hvor Nettet kan anvendes til at tilgængeliggøre (eventuelt distribuere) optagelser der ikke længere er i almindelig handel. Optagelser distribueret på denne måde vil i princippet kunne overføres af brugeren til en tilsluttet kassettebåndoptager så de ikke optager plads på hard-disken (3 minutter i cd-kvalitet (stereo) fylder ca. 30 MB). Dette vil være lovligt – til privat brug – efter den gældende danske ophavsretslov, idet der er tale om kopiering fra digital til analog form (OHL § 12, stk. 2, pkt. 4), i hvert fald hvis det foregår i hjemmet og ikke på biblioteket (OHL § 12, stk. 3 og 4). Opkomsten af et velegnet medium til digital overspilning vil derimod gøre det ulovligt uden særlig tilladelse (som selvfølgelig kan etableres i forbindelse med netværksdistributionen).

Selvom multimedie-pc'en i fremtiden vil kunne anvendes til afspilning af såvel musik-cd'er som video-cd'er, må man regne med at der fortsat vil eksistere separat afspilningsudstyr i lighed med vore dages cd- og video-afspillere. Der vil være tale om udstyr som er lettere at betjene end pc'en (og det vil mange måske foretrække) og billigere at dublere, samtidig med at det kan forsynes med forstærker og særlige højtalere m.h.p. bedre lyd gengivelse. Der vil altså være flere valgmuligheder når den enkelte husstand skal sammensætte sit udstyr efter foretrukket medieforbrug.

Landets musikbiblioteker vil stå over for en tilsvarende problemstilling. Det er i øvrigt erfaringen at cd'en er et bedre udlånsmedium end især gramfonpladen og i nogen grad musikkassetten fordi den er mindre sårbar over for fejlbetjening.

Film og video

Film i betydningen fortællinger i levende billeder har siden fremkomsten i slutningen af det 19. århundrede spillet en vigtig rolle som massemedium. I det meste af århundredet har filmrullen og biografen været de vigtigste forudsætninger for filmen som medium, i begyndelsen som stumfilm i sort/hvid og fra midten af 1930'erne først som talefilm og derefter farvefilm.

Filmudgivelser til det almindelige forbrugermarked (til »hjemmebiografen«) har været forsøgt nogle gange i form af smalfilm og filmkassetter, men det blev ikke nogen større succes. Med fremkomsten af fjernsynet (herhjemme i begyndelsen af 1950'erne) opstod der en ny kanal for distribution af spillefilm, ligesom fjernsynet gav mulighed for produktion af »film« direkte til det nye medium. Fjernsynet indgik i en skarp konkurrence med biograferne om seerne. I starten prøvede filmindustrien at udkonkurrere fjernsynet, men indså efterhånden at distribution af biograffilm via fjernsynet såvel som produktion af »fjernsynsfilm« var en bedre løsning.

Med fremkomsten af videokassetten i begyndelsen af 1970'erne opstod der en helt ny situation. I det meste af 70'erne konkurrerede en række systemer om markedet. De tre vigtigste var: Phillips' VCR fra 1972, Sonys Betamax fra 1975 og JVC's VHS (Video Home System) fra 1976. VHS gik af med sejren fra omkring 1980.

I starten blev videokassetten og den tilhørende videobåndoptager først og fremmest brugt til at optage fjernsynsudsendelser, ikke mindst film. Det skete dels med henblik på »forskudt sening«, når udsendelserne fandt sted på et ubekvent tidspunkt, dels til privat arkivering (gentagen sening). Men det var udsendelsen af biograffilm på videokassette fra omkring 1980 der for alvor satte gang i interessen for videomaskinerne. I starten skete distributionen udelukkende ved udlejning, men fra 1989 er forbrugerne også blevet tilbudt købevideo.

Man har ikke tal på den totale omsætning på videomarkedet, men omsætningen i leveringen fra distributør til udlejer/forhandler steg fra 278 mio kr. i 1984 til 545 mio kr. i 1994. Tallet for 1984 gælder kun udlejning, mens tallet for 1994 fordeles på 174 mio kr. til udlejning og 371 mio kr. til købevideo. Antallet af solgte videofilm var i 1994 5,4 mio stk. Den totale omsætning i 1994 i detailleret skønnedes at være omkring 1 mia kr. (leje + salg) eller 3 gange så meget som biografernes entreindtægter samme år.

Kopiering fra tv spiller dog stadig en stor rolle. I 1994 angav 52 % af de adspurgte at de så video baseret på optagelser fra tv mindst en gang om måneden, mens 19 % angav at de så leje- eller købevideo mindst en gang om måneden. De tilsvarende tal for 1984 lå på henholdsvis 15 % og 14 %. Ser man på fordelingen over aldersgrupper finder man samme mønster som ved musiklytning, jo ældre man er jo mindre ser man

video. Salget af video viser også overvægt af egentlige børnefilm og danske film, til sammen 61 % af det samlede salg i 1994.

Selvom kopiering af film fra fjernsynet formentlig stadig spiller en største rolle er kopiering af populære serier produceret for fjernsynet også vigtig. Dette har medført en interesse fra fjernsynsforetagendernes side for at udnytte video til supplerende distribution af fjernsynsudsendelser.

Ligesom på musikområdet gav den udbredte – men lovlige – kopiering af film til videokassetter i 1992 anledning til indførelsen af et blankbåndsvederlag på uindspillede videobånd til privat brug. Umiddelbart før indførelsen af denne nye afgift var der et voldsomt opsving i salget, men derefter er det faldet støt. Som på musikområdet (jf. afsnit om musik) kan der være flere forklaringer på dette.

Bibliotekerne var i starten ret afvisende over for det nye medium, videokassetten, først og fremmest fordi udbudet af film på købevideo ikke svarede til hvad bibliotekerne anså for sin opgave. Med et stigende udbud af kvalitetsfilm, herunder filmklassikere, opstod der et ønske både fra bibliotekerne selv og fra lånerne om at film på video blev tilgængelig via bibliotekerne til udlån. Den vigtigste hindring for dette viste sig at være ophavsretslovens bestemmelser om at filmværker ikke kan udlånes uden rettighedshavernes tilladelse og filmbranchen viste sig ikke særlig interesseret i endnu en kanal ved siden af biografer, fjernsyn, leje- og købevideo.

Bibliotekerne har arbejdet for at filmværker blev sidestillet med bøger og indspillet musik, således at også film kunne udlånes frit, men uden held. Med revisionen af ophavsretsloven i 1995 blev det dog fastslået at udgivne filmværker (typisk i form af video) købt i almindelig handel kunne stilles til rådighed i bibliotekerne til »personligt gennemsyn eller studium«. Disse eksemplarer kan dog hverken hjemlånes eller bruges til egentlige biografforevisninger i biblioteket medmindre rettighedshaverne accepterer dette.

I årene 1994-95 har der dog været tegn på at en række rettighedshavere er begyndt at opfatte bibliotekerne som et relevant marked for købevideo. Der er indgået aftaler med bl.a. Dansk BiblioteksCenter om distribution af video til biblioteksbrug. Disse film er typisk frikøbt til udlån med henblik på brug i hjemmet eller tilsvarende steder, og det understreges normalt at de ikke må anvendes til offentlig fremførelse, herunder fremførelse i forbindelse med undervisning

På bibliotekerne udgør video fortsat en meget begrænset materialegruppe, men der er stor interesse for den fra lånernes side. I 1995 var den samlede bestand af film og video i folkebibliotekerne 53.052 enheder, heraf var 18.904 anskaffet samme år, en stigning på 50,2 % fra 1994 til 1995. Det samlede udlån af video og film fra folkebibliotekerne var i hele 1995 på 826.910 udlån, i gennemsnit 15,6 udlån pr. enhed. Det kan oplyses til sammenligning at det gennemsnitlige udlån pr. bog samme år var 2,2.

Den tekniske udvikling har været forholdsvis stabil siden VHS-systemet vandt konkurrencen omkring 1980, men der er tegn på at væsentlige ændringer er på vej, idet der introduceres et nyt digitalt system i 1997, DVD-systemet, baseret på samme teknologi som musik-cd'en og cd-rom'en, men med langt højere kapacitet. Systemet skulle muliggøre distribution af digital video med cd-lyd i fuld filmlængde og med mindst samme billedkvalitet som de nuværende videokassetter.

Denne udvikling muliggør en konvergens mellem en række elektroniske medier, således at et og samme udstyr kan anvendes til dem alle: musik-cd, cd-rom, video-disk, fjernsyn, radio, internet-forbindelse og datamaskine. Men man skal formentlig regne med at der fortsat vil eksistere rene video-afspillere som er ligeså enkle at betjene som de allerede kendte cd-afspillere.

Hvis DVD-systemet slår igennem vil det bl.a. betyde at videoaf spillerne skal udskiftes med nyt udstyr og at film på de gamle formater skal genanskaffes til den nye standard. I en periode må man regne med parallel distribution i flere formater som man kender det fra musikområdet.

For bibliotekerne vil det først og fremmest være de tekniske perspektiver som er væsentlige, idet der ikke sker nogen ændring af de grundlæggende forhold omkring retten til udlån eller brug på stedet.

Der har været megen tale om udviklingen af »interaktivt fjernsyn« og »video on demand«, dvs. muligheden for via kabelnettet at rekvirere bestemte fjernsynsudsendelser eller film til forevisning på netop det tidspunkt seeren ønsker det. En sådan udvikling kan ses dels som en konkurrent til fjernsynet, dels som en konkurrent til lejevideo og udlån af video fra bibliotekerne. De hidtidige forsøg har dog ikke vist den store interesse fra forbrugernes side. Ved et forsøg i USA hvor samme film var til rådighed som »video on demand« og som lejevideo foretrak brugerne i vidt omfang lejevideoen, muligvis fordi besøget i videobutikken også indholdt et socialt element. Under alle omstændigheder regner man ikke med at »video on demand« kommer til at spille nogen større rolle inden for denne undersøgelses tidshorisont, fordi et væsentligt udbud forudsætter udbygning af kabelnettet som ikke kan finansieres af indkomsterne fra »video on demand« alene.

Man har også diskuteret Internettet som kanal for distribution af video i digital form. Her møder man imidlertid de samme problemer som i forbindelse med distribution af musik (jf. afsnit om musik), men kapacitetsproblemerne ved overførsel og lagring af digital video er mangedoblede i forhold til musik i cd-kvalitet.

Den mest sandsynlige udvikling synes at være den hvor videokassetten erstattes af en digital videodisk (formentlig DVD) og dette medium anvendes til distribution af »film« og »fjernsynsudsendelser« til brug i »hjemmebiografen«, dels som supplement til biografen og fjernsynet, dels med produktioner direkte for det nye medium (som det allerede kendes fra videokassetten). Det må forventes at det nødvendige afspilningsudstyr vil forefindes i hjemmene i mindst samme omfang som videomaskinerne

idag og at der vil være en væsentlig interesse i at supplere såvel leje som køb med lån via bibliotekerne. Dermed bliver rettighedshavernes interesse i at tilbyde værker til distribution via bibliotekerne den væsentligste begrænsende faktor – nøjagtig som i dag.

Edb-programmer og multimedieprodukter

Opfindelsen af datamaskinen omkring Anden Verdenskrig og ikke mindst udviklingen af mikrochippen og den personlige computer med videoskærm omkring 1980 har givet anledning til en helt ny medieindustri, samtidig med at den har påvirket den tekniske udformning af stort set alle andre medier.

Ved siden af de mere værktøjsprægede programmer som tekstbehandling, regneark, databasesystemer, operativsystemer m.v. har edb-udviklingen medført fremkomsten af i hvert fald tre nye værkformer som synes egnede for bibliotekerne: computerspil, undervisningsprogrammet og det elektroniske opslagsværk (som forener tekst, tale, musik, stillbilleder og levende billeder (multimedie-opslagsværker)).

I starten skete distributionen af edb-programmer til brugerne på kassettebånd og disketter; i de seneste par år har cd-rom'en domineret dette marked. Der har været en tilbøjelighed til at opfatte cd-rom'en som et medium eller værkform i sig selv (nærmest synonym med de ovenfor nævnte multimedie-opslagsværker), men cd-rom'en er primært et distributionsmedium som anvendes til hele spektret af edb-baserede værkformer, inklusive værktøjsprogrammerne.

Fælles for computerspil, undervisningsprogrammer og edb-baserede opslagsværker er at de indeholder et eller flere edb-programmer i digital form og derfor er omfattet af forbudet mod offentligt udlån i Ophavsretslovens § 19, stk. 3, med den særlige undtagelse i § 19, stk. 3, sidste punktum med hensyn til rent litterære værker der er udgivet sammen med et edb-program. Disse værker er også omfattet af de særlige bestemmelser i § 36 der regulerer den form for kopiering som en erhverver eller anden retmæssig bruger af et edb-program eller et andet værk i digital form er berettiget til.

Edb-programmer som har interesse i bibliotekssammenhæng kan inddeles i tre grupper:

- 1) »Freeware« eller »public domain«-programmer som ophavsmændene har frigivet til fri distribution, kopiering og brug.
- 2) »Shareware«-programmer som frit kan distribueres og kopieres, og som kan bruges på prøve i en begrænset periode. Skal de anvendes mere permanent kræver rettighedshaverne registrering og betaling af et vederlag. I nogle tilfælde accepteres privat og anden ikke-kommerciel brug uden betaling, mens kommercielt brug forudsætter betaling. I alle andre henseender skal disse programmer behandles som type 3).
- 3) Programmer som distribueres på normale kommercielle vilkår dvs. der skal betales for anvendelsen og de må normalt ikke anvendes på mere end én computer ad

gangen (eller det antal computere som der er betalt licens for). Videredistribution i form af udlejning eller udlån er kun tilladt med rettighedshavernes tilladelse. Kopiering må finde sted i det omfang det er nødvendigt for at anvende programmet normalt og til sikkerhedsformål, og det må kun foretages af den lovlige erhverver/bruger af programmet.

Fra midten af 80'erne begyndte flere folkebiblioteker at anskaffe og udlåne samlinger af shareware-programmer og helt fri programmer (»freeware«). I forbindelse med ændringen af ophavsretsloven i 1995 skete der desuden et vist skred i udgiverens villighed til at tillade udlån via bibliotekerne, således at der er et stigende antal sådanne programmer til rådighed, specielt i folkebibliotekerne. Men det udgør kun en meget lille del af det samlede udbud og specielt har danske udgivere været tilbageholdende med at give tilladelse til udlån.

Der findes endnu ikke tal for folkebibliotekernes bestand og udlån af denne type udgivelser, idet de gemmer sig i gruppen »andre materialer« som i 1995 omfattede 67.379 enheder med et samlet udlån på 224.992 på årsbasis (3,3 udlån pr. enhed). Der er i folkebibliotekernes del af DANBIB pr. 1. jan.. 1997 registreret 1290 forskellige titler med materialebetegnelsen cd-com, heraf er 433 med udgivelsesåret 1996.

Forskningsbibliotekerne begyndte at anskaffe cd-rom-produkter i 1988, men normalt ikke til udlån. Udbudet bestod først og fremmest af bibliografiske databaser og andre former for specialiserede elektroniske opslagsværker som bibliotekerne anskaffede til eget brug eller lånernes brug på stedet. Udgiverne, som i høj grad var udbydere af online-databaser henvendt til professionelle brugere i biblioteker, institutioner og virksomheder, så bibliotekerne som en af sine primære målgrupper, hvorfor der ikke var væsentlige problemer med salg til bibliotekerne så længe der alene var tale om brug på stedet. Det samlede antal eksemplarer er meget begrænset, sammenlignet med folkebibliotekernes.

Datamaskineområdet er inde i en meget hurtig teknisk udvikling og producenter af både spil og multimedieudgivelser søger at udnytte denne udvikling til at udsende stadig mere spektakulære produkter. Det er åbenbart at maskinerne endnu ikke er nået et helt tilfredsstillende niveau med hensyn til gengivelse af lyd og levende billeder i forbindelse med edb-programmer, men det betyder også at hverken producenter af software eller brugere kan regne med en stabil platform til de udgivne produkter. Skal man følge med udviklingen skal maskinen udskiftes (»opgraderes«) en gang om året, og samtidig risikerer man at tidligere anskaffede programmer ikke længere kan gengives korrekt om overhovedet.

På hjemmecomputerområdet som har særlig betydning for bibliotekernes udbud, er der en tydelig tendens mod at markedet domineres af de såkaldte multimediemaskiner som ud over at fungere som datamaskiner også kan afspille musik-cd'er og videodiske, og modtage og gengive fjernsyn og radio samtidig med at de via et modem eller en netforbindelse giver adgang til de globale datanet som f.eks. Internettet.

Husstandsdækningen i Danmark med pc'er og andre typer af hjemmecomputere er steget fra 8% i 1984 til 33 % i 1994. I 1997 skønnes dækningen at have passeret de 45 %. Det placerer Danmark som nummer ét i Europa og tæt på de førende lande USA og Japan. Udbredelsen af tilsvarende udstyr på arbejdspladserne og uddannelsesstederne er også meget høj.

Andre materialeformer

Bibliotekernes samlinger rummer en række forskellige materialetyper som vil blive berørt af den igangværende medieudvikling, men de spiller en meget begrænset rolle i det samlede billede, omend de kan have stor betydning på det enkelte bibliotek.

Af sådanne materialetyper kan nævnes:

- Mikrofilm og mikrofiche
- Grafiske kunsttryk og plakater
- Diasserier
- Indspilninger af tale og lyde (fuglesang, lydeffekter). Udgivet som grammofonplader, kassettebånd eller cd'er.
- S sammensatte materialer. Typisk bøger udgivet sammen med materiale i andre medieformer.

Bortset fra de grafiske tryk kan det ventes at en stor del af disse udgivelser vil blive præget af den almindelige tendens til digitalisering. De sammensatte materialer vil formentlig i mange tilfælde blive erstattet af multimedieudgivelser, f.eks. på cd-rom, evt. bog plus cd-rom.

Netbaseret information: Internet, W W W m.v.

Online-tilgængelige bibliografiske databaser hørte til de tidlige anvendelser af den nye informationsteknologi. Edb blev taget i brug til produktion af bibliografier og abstraktværker i 1950'erne, i 1960'erne foregik der en række eksperimenter med »mekanisk« litteratur- og informationssøgning og den første kommercielle online-tjeneste (Dialog Information Retrieval Service) så lyset i 1972.

Vigtige teknologiske udviklinger var etableringen af de offentlige datanet og brugen af telefon og modem til at give adgang til disse net. Hertil kommer terminaler baseret på tastatur og video-skærm som medførte en mere brugervenlig kommunikation med databaserne.

Tidligere var det normale at brugerne skulle etablere forbindelse rent fysisk med den enkelte database i forbindelse med hver søgning. Samlingen af en række databaser hos en enkelt vært (»host«) forenkede situationen for brugerne, men omkostningerne ved såvel opkobling som brug af databaserne begrænsede klart antallet af brugere. Online-mediet var for de få og pengestærke, selvom enkelte i slutningen af 1970'erne begyndte at medregne det til »fremtidens elektroniske massemedier«. I 1984 opregner en katalog godt 2540 online-tilgængelige databaser på globalt plan, stort set alle til professionelle formål.

I USA og England opstod der dog også i slutningen af 1980'erne en række online-baserede informationstjenester som henvendte sig til et større publikum med tilbud om nyheder, elektroniske opslagstavler, diskussionsgrupper og elektronisk post, samt arkiver af digitale tekster, billeder, shareware-programmer m.v. De kendteste er Compuserve (startet i 1979 som virksomhedsorienteret tjeneste), GEnie (1985), Prodigy (1988), og America Online (1989).

Udviklingen tog imidlertid for alvor fart med etableringen og udbygningen af Internettet, og udviklingen af det såkaldte World Wide Web i tilknytning til dette. Internettets historie går egentlig tilbage til omkring 1970, med etablering i USA af en løs sammenknytning af datamaskiner i militære, akademiske, offentlige og private institutioner og virksomheder (ARPANET). Senere blev det udbygget som NFSnet (National Foundation of Science), primært for at betjene forskning og højere uddannelser. Idéen bredte sig til andre lande, bl.a. Danmark med DENet etableret af universiteter-nes fælles datacenter UNI*C.

Internettet er først og fremmest en let og sikker metode til at overføre data mellem datamaskiner, herunder etablere terminalforbindelser til maskiner der kan levere online-tjenester af forskellig art. I Internettet indgår dog også en metode til at give en hvilken som helst datamaskine på nettet en entydig adresse. I første omgang gav den nye netværksteknologi mulighed for etablering af e-postsystemer, overførsel af

filer på modtagerens initiativ og – som allerede nævnt – online-adgang til databaser og tilsvarende informationstjenester.

Internettets nuværende betydning er dog især baseret på ideerne bag World Wide Web som blev demonstreret i praksis i 1989-90 på det internationale forskningscenter CERN i Schweiz. Internettet blev med et slag et attraktivt medium for mange forskellige grupperinger som ønskede at stille information til rådighed for andre. Mediet egner sig både til at nå meget små og spredte målgrupper og til at nå et stort, globalt publikum som et egentligt massemedium.

Fra en beskeden start i 1990 er såvel antallet af tjenester som antallet af brugere steget eksplosivt. Men på grund af mediets særlige karakter er det vanskeligt at lave en holdbar statistik over udviklingen. Alle tal må opfattes som skøn. Især er det vanskeligt at opgøre hvor stort udbudet af materiale er, målt i kategorier der kan sammenlignes med andre materialetyper i bibliotekerne. Det er f.eks. umuligt at angive antallet af »værker« eller »titler« der er tilgængelige på nettet. Det er også nærmest umuligt at få overblik over de mange forskellige typer af tjenester der findes på nettet og deres mulige udviklingstendenser. Det tilgængelige materiale må måles i antallet af tilknyttede datamaskiner, i mængden af bits og bytes eller som antallet af »web-sites« på World Wide Web.

I 1981 var der 213 datamaskiner (»servere«) knyttet til Internettet. Ved årsskiftet 1995-96 blev det anslået at der var tilsluttet ca. 9,5 mio. Man regner med at der var ca. 13 mio »websites« dvs. »steder« hvor man finder en enkelt informationsudbyder på WWW.

Antallet af brugere af WWW blev i december 1996 anslået til 35 mio. Omkring år 2000 ventes antallet at være steget til et sted mellem 150 mio og 250 mio.

I november 1996 havde 13 % (141.000) af de danske husstande en opkobling til Internettet og 16 % overvejede at få en opkobling. Dette skal ses i lyset af at omkring 45 % af husstandene på samme tidspunkt have en pc. Disse pc'er blev i gennemsnit brugt af 2,3 personer. Antallet af private brugere i Danmark kan således anslås til et sted mellem 140.000 og 250.000, med en forventet vækst til et sted mellem 300.000 og 500.000 i den nærmeste fremtid.

Ca. 10 % af befolkningen som helhed angav i august 1996 at de havde været på Internettet, de fleste via deres arbejdsplads.

Man regner med at der findes omkring 15.000 danske web-sites.

Af de danskere som jævnligt bruger Internettet, angav 40 % i april 1996 at de anvender det til informationssøgning. Hver tredje anvender det til underholdning, hver tredje henter software fra nettet og omkring et par procent anvender det til »postordrekøb«.

Selvom man ikke kan sætte præcise tal på udbudet af forskellige typer tjenester på nettet og deres brug, kan man karakterisere udbudet på følgende måde:

1. Information fra offentlige myndigheder og institutioner, organisationer og virksomheder om deres virksomhed. Formidling af andet informationsmateriale, f.eks. udredninger, rapporter og andre publikationer.
2. Information fra enkeltpersoner om særlige interesseområder (private »hjemmesider«)
3. Adgang til databaser og andre informationssøgessystemer (f.eks. online tilgængelige encyklopædier eller ordbøger).
4. Adgang til tekstarkiver, billedsamlinger og lign.
5. Adgang til underholdning og lignende (spil, erotica, musik eller video m.v.)
6. Markedsføring af kommercielle produkter med henblik på salg via normale salgskanaler.
7. Postordresalg via nettet af produkter der forsendes normalt (dvs. som brev- eller pakkepost).
8. Postordresalg via nettet af digitale produkter som overføres til brugerens maskine (typisk software, men også tekster, billeder, lyd, video mv.).
9. Support af software m.v. solgt på anden måde, f.eks. opgradering til nye versioner online og problemløsning (besvarelse af brugernes spørgsmål).
10. »Rubrikannoncer« som køb, salg og udlejning af boliger, jobtilbud, køb og salg mellem private, personlige, kontaktannoncer, udbud af undervisning, m.v.
11. Nyhedstjenester – med eller uden betaling. Elektroniske aviser.
12. Udgivelse af elektroniske supplementer til trykte publikationer, f.eks. tidsskrifter.
13. Elektroniske tidsskrifter.
14. Søgjetjenester der hjælper brugeren til at finde frem til ønskede web-sites og web-pages (web-kataloger).

Internettet og WWW bruges i stigende grad til kommercielle formål. De vigtigste af disse er markedsføring, salg af produkter, salg af tjenester på nettet, og support af solgte produkter. Specielt det egentlige salg hæmmes af mangelen på sikre elektroniske betalingsformer samt verifikation af ægtheden af afgivne bestillinger (svarende til en personlig underskrift på en ordreseddel). Bl.a. i Danmark arbejdes der på at finde

løsninger på dette således at betaling via nettet kan være lige så sikker for sælger og køber som f.eks. Dankortet.

Som reklame- eller annoncemedium er WWW bedst egnet til den form for annoncering som brugerne selv opsøger, som avisernes rubrikannoncer, Den Blå Avis, produktinformation fra bestemte firmaer m.v. Man ser dog også eksempler på reklamefinansierede web-sider hvor brugeren møder en kort information fra annoncøren, typisk med mulighed for at »klikke sig« videre til en mere fyldig information. Det er indtil videre tydeligt at WWW har svært ved at konkurrere med fjernsyn, aviser, ugeblade m.v. med hensyn til annoncer der skal fange forbrugeren »i forbifarten«. Til gengæld kan det komme til at stå stærkt med hensyn til den anden form for annoncering. Eksempler på dette er forsøg med samlet indgang til annoncer på boligmarkedet eller på brugtvoغنsmarkedet.

Internettet synes også velegnet til spredning af mange former for gratis information, f.eks. information fra det offentlige, fra interessegrupper, fra forskningsinstitutioner m.v. Indtil videre kan denne informationskanal dog ikke stå alene hvis målet er at nå »alle« i samfundet. Der vil fortsat være en stor gruppe medborgere som ikke vil eller kan etablere en internet-forbindelse. Men på langt sigt kan man forestille sig at et stort flertal af husstandene vil råde over det nødvendige udstyr til at få adgang til nettet fordi samme udstyr vil kunne fungere som fjernsynsmodtager, radiomodtager, video- og musikafspiller og datamaskine med netadgang. Det er tænkeligt at kabelnet som bringer videosignaler til de enkelte husstande også vil anvendes til datanet-forbindelser.

Internettet indeholder mange former for information, og i dag er en betydelig del af den udbudte information ubrugelig eller blot gentagelser af allerede eksisterende information (som f.eks. hele serier af private hjemmesider der henviser til samme hobby-prægede eller fan-prægede information). Det er så let – og billigt – for interessegrupper og enkeltpersoner at gøre information og andet materiale tilgængeligt på nettet at det risikerer at drukne i sin egen succes. Der er allerede stor efterspørgsel på kvalificerede »mellemmand« eller »informationsmæglere« på nettet, dvs. personer eller institutioner som påtager sig at oprette og vedligeholde »kataloger« over afgrænsede emneområder og med en vis kvalitetsvurdering af det materiale der henvises til. Derved kommer de i høj grad til at varetage en del af bibliotekernes traditionelle roller.

Internettet (og WWW) vil utvivlsomt fortsætte med at vokse og dermed udbudet af information og kulturelt eller underholdende materiale. For bibliotekernes vedkommende er det ikke afgørende præcis hvor meget og hvordan. Bibliotekerne har derimod behov for at definere hvilken rolle man skal spille i relation til dette uoverskuelige sammensurium.

I en overgangsfase kan bibliotekerne give almindelig Internet-adgang for de tøvende eller for brugere som ikke selv har det nødvendige adgangsudstyr, men med den hastigt voksende udbredelse af denne type udstyr i hjemmene kan det næppe på længere sigt være bibliotekernes primære rolle i forhold til Internettet.

Men på den anden side må man regne med at bibliotekernes brugere vil finde det naturligt at de ved et besøg på biblioteket har mulighed for at søge information på Nettet på lige fod med bibliotekets øvrige materialesamlinger og har mulighed for at udprinte tekst m.v. som er fundet ad denne vej.

Hertil kommer at en række biblioteker vil komme til at stå som udbydere af materiale på nettet, således som det allerede er ved at ske med klassikerudgaver og elektroniske forskningspublikationer.

Endelig vil bibliotekerne have en naturlig rolle at spille i forbindelse med vejledning af brugerne i forbindelse med det materiale som findes på nettet og de dertil knyttede søgemuligheder, ligesom det må forventes at bibliotekerne selv etablerer sådanne søgemuligheder.

Kilder:

3logic: *Netfakta*. www.3logic.dk/netfakta/ (14.01. 1997)

Andersen, Ole E.: *Medieudbud og medieforbrug i Danmark 1983-1994*. Rapport udarbejdet for Statsministeriets Medieudvalg. København. August 1995. 115 s.

Bell, Alan E.: »Next Generation Compact Discs The Future of cd Technology, Part I« *Scientific American*, July 1996. P. 28 – 32

Bennike, Sigurd & Bo Fibiger (red.): *Fremtidens elektroniske massemedier*. En rapport fra årsmødet i Sammenslutningen af Medieforskere i Danmark 16.-17. november 1978. Dansk Universitets Presse. København. 1979. 151 s.

Betænkning om de elektroniske medier. Medieudvalgets betænkning nr. 2. (Betænkning nr. 1300). København. 1995. 182 s. + Bilag: 351 s.

Slutbetænkning fra Statsministeriets Medieudvalg. København. 1996. 511 s + bilag.

Bogens Fremtider i Danmark. Udarbejdet af Institutet for Fremtidsforskning. Den Danske Forlæggerforening. Kbh. 1994. 150 s.

The Emergence of a Mass Multimedia Market. (IMO Working Paper 95/6) Information Market Observatory (IMO)/CEC DG XIII. Luxembourg. December 1995. 20 s. (www2.echo.lu/impact/imo/imowp956.html)

Fridberg, Torben: *Kultur- og fritidsaktiviteter 1993*. (Rapport 94:6). Socialforskningsinstituttet. Kbh. 1994. 281.

Harrison, Teresa M. & Timothy Stephen (eds.): *Computer Networking and Scholarly Communication in the Twenty-First-Century University*. State University of New York Press. N.Y. 1996. 468 s.

Harter, Stephen P.: *Online Information Retrieval. Concepts, Principles and Techniques*. (Library and Information Science Series) Academic Press. San Diego/London. 1986. 259 s.

Hertel, Hans: *500.000 £ er prisen. Bogen i mediesymbiosens tid*. Det kongelige Bibliotek / Museum Tusulanums Forlag. København. 1996. 58 s.

Hjarvad, Stig: *Grænseløse medier – nye sociale fællesskaber?* Rapport udarbejdet for Statsministeriets Medieudvalg. København. Marts 1996. 77 s.

Hjorth-Andersen, Christian: *Bogmarkedet i Danmark*. Med bidrag fra Kurt Pedersen og Nicolai Tillisch. Jurist- og Økonomforbundets Forlag. Kbh. 1996. 125 s.

Jensen, Jens F.: *Multimedier og teknologiudvikling*. Rapport udarbejdet for Statsministeriets Medieudvalg. København. August 1995. 140 s.

Klitgaard Poulsen, Karen: *Organisering af hverdagsliv og livsstil, ugeblade, magasiner og fagblade*. Rapport udarbejdet for Statsministeriets Medieudvalg. København. August 1995. 100 s.

Krustrup, Erik V.: *Bogen i medie billedet*. Den danske Forlæggerforening. Kbh. 1987. 239 s.

Krustrup, Erik V.: *Bøgernes Danmark. Statistiske hovedtræk om bøger og deres benyttelse*. Den danske Forlæggerforening. Kbh. 1992. 63 s.

Neimanas, Robert: *Aviserne og den teknologiske udvikling*. Rapport udarbejdet for Statsministeriets Medieudvalg. København. 1995. 97 s.

Nielsen, Jakob: *Multimedia and Hypertext. The Internet and beyond*. Academic Press. San Diego/ Boston/London m.fl. 1995. 480 s.

Notat om bibliotekernes retlige råderum med hensyn til tilgængeliggørelse af offentliggjorte værker. Udarbejdet til brug for Udvalget om Bibliotekerne i Informationsamfundet (UBIS) af udvalgets sekretariat i Statens Bibliotekstjeneste efter konsultation med Ophavsretskontoret i Kulturministeriet. Statens Bibliotekstjeneste. Kbh. 1996. 44 s.

Nye Perspektiver for Publikationsbranchen på Informationsmarkedet. (Rapport EUR 14925). Kommissionen for de Europæiske Fællesskaber. GD XIII. Luxembourg. Januar 1993. 30 s. [Engelsk version: *Strategic Study on New Opportunities for Publishers in the Information Services Market*. www2.echo.lu/impact/projects/studies/en/electrpub.html]

Overview of Print Publishing Markets, An (IMO Working Paper 93/4) Information Market Observatory (IMO)/CEC DG XIII. Luxembourg. September 1993. 21 s. (www2.echo.lu/imo/en/9304fin.html)

Sepstrup, Preben: *Fagbladene i medielandskabet*. Rapport udarbejdet for Statsministeriets Medieudvalg. København. April 1996. 85 s.

Strategic Developments for the European Publishing Industry towards the Year 2000. Executive Summary. CEC DG XIII/E. Luxembourg. December 1996. 43 s. [Resumé: *From Scribe to Screen. New EC Study on Electronic Publishing Development*. www2.echo.lu/elpub2/en/infonote.html]

Szuprowicz, Bohdan O. & Peter D. Varhol: *Multimedia technology. Combining Sound, Text Computing, Graphics and Video*. Computer Technology Research Group, Charleston. S.C. 2nd, updated edition. 1994. 170 s.

Ziegler, Berit: *Bogbjerget – en analyse af bogproduktionen i Danmark*. Danmarks Biblioteksskole. Kbh. 1993. 58 s.

Bilag:

Kategorisering af medierne

En beskrivelse af medieudviklingen løber hurtigt ind i det problem at der anvendes forskellig kategorisering af de forskellige medier og at terminologien er usikker, bestemt af skiftende hensyn og adhoc-prægede løsninger. Selve ordet »medier« anvendes om den fysiske udformning (bøger, film, elektroniske medier), om fremtrædelsesformen uden hensyn til den fysiske udformning (billedmedier, AV-medier), om bestemte typer af indhold (nyhedsmedier, musikaler), om distributionsformer (Kabel-TV, ætermedier), om størrelsen af modtager- eller brugergruppen (massemedier) og om de organisationer eller institutioner som står for produktion og distribution .

Eksempler på problematisk terminologi er brugen af betegnelsen »elektroniske medier« alene om radio og fjernsyn, og brugen af »trykte medier« alene om dagblade, ugeblade, magasinpresse og fagpresse, således som det sker i Medieudvalgets betænkninger. Det kan være velbegrundet i en konkret sammenhæng, hvor der ikke er mulighed for forveksling, men er ikke egnet for en bredere beskrivelse, som også må inddrage andre medieformer som er baseret på henholdsvis elektronik og trykketeknik. Det hjælpe ikke at tilføje et underforstået »massemedier«: »elektroniske massemedier« og »trykte massemedier« fordi cd'er, videokassetter, bøger og reklametryksager i lige så høj grad kan gøre krav på at være massemedier. Terminologien skrider da også let, således at Medieudvalget i nogle sammenhænge behandler video og computerbaserede medier sammen med »elektroniske medier«. I en af Medieudvalgets udredninger har man sågar taget »biograffilm« med i kategorien »elektroniske medier«, mens en anden sammenstiller interaktivt fjernsyn og edb-baserede medier under betegnelsen »multimedier«. Ellers anvendes betegnelserne »nye medier« eller »digitale medier« om de medieformer der er baseret på digital teknologi og computere, ikke mindst i distributions- og forbrugsledet.

I EU-sammenhæng finder vi en tilsvarende forvirrende terminologi, når »audio-visuelle medier« anvendes om biograffilm, film på videokassetter og fjernsyn under et, mens »multimedier« anvendes om produkter distribueret på cd-rom sammen med forskellige typer af produkter og tjenester som distribueres over datanet, uanset om disse er rent tekstbaserede (som f.eks. en bibliografisk database) eller reelt indeholder tekst, lyd, stillbilleder og levende billeder i en eller anden blanding. Det sidste svarer til Medieudvalgets »nye medier« eller »digitale medier«.

I bibliotekssammenhæng taler man normalt ikke om »medier«, men om »dokumenter« eller »materialer«, men man har analoge betegnelser som »trykte materialer«, »audio-visuelle materialer«, »elektroniske dokumenter« og »nye materialetyper«. Men ordene dækker ikke samme områder som ovenfor.

»Trykte materialer« omfatter bøger, tidsskrifter, trykte noder kort, grafiske tryk (herunder plakater) m.v. »Audio-visuelle materialer« er billeder (f.eks. dias), lydoptagelser (f.eks. grammofonplader, lydkassetter og musik-cd'er) og kombinationer af billede og lyd (f.eks. i form af diasserier med lydbånd, videokassetter eller film). »Elektroniske dokumenter« er dokumenter eller materialer som umiddelbart kan behandles ved hjælp af en computer (»maskinlæsbart« materiale), uanset dettes indhold, som kan være data eller edb-programmer, og uanset den fysiske form, som kan være hulstrimler, papir med optisk læsbar kode, magnetbånd, disketter eller cd-rom mv. »Nye materialetyper« skifter naturligvis betydning, men for tiden omfatter det video, edb-programmer og multimedieprodukter.

I den inddeling, som anvendes i forskningsbiblioteksstatistikken går hovedinddelingen mellem *bøger og seriepublikationer* og andet materiale. *Bøger* er trykte udgivelser i bogform i et eller flere bind, hvor der er tale om enkeltstående, afsluttede udgivelser, mens *seriepublikationer* er trykte udgivelser som udgives under en fælles titel (serietitlen), og hvor serien ikke sigter mod en afslutning. Dette omfatter *periodiske* udgivelser (= *tidsskrifter*), som omfatter videnskabelige og faglige tidsskrifter, fagblade, ugeblade og aviser, samt årbøger, og *ikke-periodiske* udgivelser som f.eks. de såkaldte »monografiserier« (dvs. serier af bøger, der hver udgør et selvstændigt hele). Bøger omfatter bl.a. *samleværker* og *antologier*, hvor en række mindre værker udgives samlet i bogform.

Det *ikke-boglige materiale* omfatter efter forskningsbiblioteksstatistikken: *Manuskripter*, *Trykte Musikalier*, *Mikroformer*, *AV-dokumenter*, *Grafiske dokumenter*, *Kartografiske dokumenter*, *Elektroniske dokumenter* og *Andre materialer*. Man følger her den internationale standard ISO 2789:1991 for biblioteksstatistik, hvor *dokument* udgør samlebegrebet for alle typer af biblioteksmaterialer, »uden hensyn til fysisk form og særpræg«.

Materialer i bogform henføres normalt til kategorien *bøger*, således kort (kartografiske værker) i bogform (=atlasværk) og grafik i bogform. Det gælder dog ikke musikudgivelser, hvor både enkeltark og noder i bogform henføres til *Musikalier*.

Indspillet musik henføres derimod til *AV-dokumenter*, som i øvrigt rummer alle former for lyddokumenter (plader, bånd, kassetter, cd'er), billededokumenter som dias, transparenter, film, video og kombinationer af lyd og billed. Henførelse til AV-dokumenter forudsætter at udgivelsen kræver særligt teknisk udstyr. Almindelige grafiske tryk og fotografier på papir regnes således til *Grafiske dokumenter*. Gruppen AV-dokumenter omfatter dog ikke materiale på mikrofilm og andre mikroformer, som henføres til *Mikroformer*, og heller ikke lyd og billede som er repræsenteret digitalt (elektronisk), som henføres til *Elektroniske dokumenter*. Elektroniske dokumenter omfatter således alle udgivelser uanset det konkrete medium, der er beregnet til indlæsning i og bearbejdning ved hjælp af en computer eller dertil hørende udstyr. Det omfatter også datafiler og edb-programmer. Materialemæssigt omfatter det som nævnt ovenfor hulkort, hulstrimler, materiale med optisk læsbar kode, databånd, disketter, cd-rom m.v.

I folkebiblioteksstatistikken skelner man på følgende måde: *Bøger* (herunder tidskrifter), *Lydbøger*, *Musik* (=indspillet musik), *Andre lydmaterialer*, *Grafik og plakater*, *Diasserier*, *Video og Film*, *Sammensatte materialer*, *Andre billedmaterialer*, *Andre materialer*.

I bibliotekerne indgår desuden inddelinger efter materialets indhold: f.eks. *skønlitteratur* og *faglitteratur*, dets målgruppe, f.eks. *voksenbøger* og *bøger for børn og unge*, dets funktion, f.eks. *opslagsværker*, *undervisningsmateriale*, *spændingslitteratur* m.v.

I bibliotekernes univers indgår desuden også fænomener som *radio- og fjernsynsudsendelser*, *biograffilm*, *online-tilgængelige databaser*, *online-tilgængelige elektroniske tidsskrifter*, *online-tilgængelige fuldttekstbaser* og meget andet, som efter sagens natur ikke indgår i biblioteket som materiale, men som alligevel er relevante set fra et bibliotekssynspunkt.

Som det ses afspejler bibliotekernes kategoriseringer både den historiske udvikling og en række praktiske hensyn ved anskaffelser, opbevaring og tilgængeliggørelse af materialerne.

Man kunne også tage udgangspunkt i ophavsrettens kategorisering af det beskyttede materiale, idet disse kategorier jo bl.a. har umiddelbar betydning for den retlige regulering af en række biblioteksrelevante forhold som udlån, udlejning, kopiering til lånernes brug, kopiering til bibliotekets eget brug, offentlig visning og offentlig fremførelse m.v.

Ophavsretten anvender følgende hovedkategorier:

- 1) *Litterære værker*, som omfatter skønlitterære og faglitterære fremstillinger i såvel tale som skrift. Som litterære værker behandles desuden »kort samt tegninger og andre i grafisk eller plastisk form udførte værker af beskrivende art« og værker i form af edb-programmer.
- 2) *Kunstneriske værker*, som omfatter musikværker, sceneværker, filmværker, fotografiske værker, værker af billedkunst, værker af bygningskunst og værker af brugskunst.

For ophavsretten spiller det desuden en rolle, hvorledes værkerne er gjort tilgængelige for almenheden. Den generelle kategori er her *offentliggørelse*. Offentliggørelse kan ske ved *eksemplarspredning*, man skelner her mellem *udgivelse*, hvor der sker en overdragelse af eksemplarer, *udlån* og *udlejning*. Offentliggørelse kan også ske ved *offentlig visning* og *offentlig fremførelse* (herunder *udsendelse i radio og fjernsyn*).

Som hovedregel spiller det anvendte medium ingen rolle for den ophavsretlige beskyttelse, men der er nogle vigtige undtagelser. *Fotografier* er beskyttet, også selv om de ikke har karakter af *fotografiske værker*. Værker af enhver art, der foreligger i *digital* (elektronisk) form, har en særlig stærk beskyttelse mod kopiering. Ophavsretten opere-

rer således ikke med »digitale værker« eller »elektroniske værker«, som en særlig værk-kategori, men som en form, hvori værker kan forekomme. Det konkrete medium: magnetbånd, magnetlager, optisk lager, diskette, cd-rom, er derimod uden betydning.

Set fra bibliotekernes synsvinkel går der et vigtigt skel mellem medier, som indebærer produktion og distribution af *værkeksemplarer*, som kan anskaffes af bibliotekerne og stilles til rådighed for brugerne på stedet eller gennem udlån, og medier som indebærer anden form for offentliggørelse, f.eks. udsendelse i radio og fjernsyn, kabelspredning, online-adgang mv. Den første type svarer til det der i ophavsretssammenhæng kaldes for *udgivelser*. I biblioteksverdenen kalder man ofte denne type for *fastformsprodukter*, i modsætning til f.eks. radio- og fjernsynsudsendelser eller online-tilgængelige databaser.

Inden for udgivelser kan man igen skelne mellem former der kan tilegnes uden brug af særligt udstyr, typisk de trykte udgivelser (bøger, tidsskrifter, aviser, grafiske tryk, kort m.v.) og udgivelser som skal gengives ved hjælp af specielt teknisk udstyr (f.eks. dias, mikrofilm, grammofonplader, lydbånd, videobånd, film, audio-cd'er, videodiske, disketter, cd-rom'er m.v.).

Udgivelser der forudsætter særligt udstyr stiller krav til både biblioteket og lånerne om adgang til det nødvendige udstyr. Udlån er f.eks. kun meningsfuldt hvis lånergruppen i rimeligt omfang har adgang til gengivelsesudstyr hvor materialet skal anvendes, hvad enten dette er i hjemmet eller på arbejdspladsen. Bibliotekerne kan i vist omfang stille udstyr til rådighed til studium på stedet. Det er f.eks. det normale ved mikrofilm.

Ved udgivelser der forudsætter særligt udstyr, er det ligeledes relevant at se på graden af standardisering. Her er de standarder, der anvendes i praksis vigtigere end eventuelle formelle standarder som ikke har større udbredelse. Bibliotekerne kan ikke i praksis understøtte en bred vifte af »standarder« inden for de forskellige medietyper, men må satse på en eller nogle få.

Det er også væsentligt om udviklingen er stabil inden for en given medietype, eller om der er tale om en hurtig og i vidt omfang udforudsigelig udvikling, således at der stilles store økonomiske og videnskabsmæssige krav til bibliotekerne blot for at følge med i det relevante udbud af udgivelser.

Endelig er graden af forældelse vigtig, eller sagt på en anden måde, hvor længe det vil være muligt at vedligeholde eller genskaffe udstyr som er nødvendigt for at give adgang til en bestemt type materiale.

Igen inden for kategorien udgivelser kan der være grund til at skelne mellem materialer der frit kan udlånes fra bibliotekerne og materialer der kun kan udlånes med særlig tilladelse fra rettighedshaverne. Under den gældende retstilstand vil alle udgivelser der ikke kræver særligt udstyr også kunne udlånes frit af bibliotekerne, under forudsætning af at der er sket en endelig overdragelse af et eksemplar med ophavsmandens samtykke.

At vælge en fremtid

Silkeborg Bibliotek mod år 2007

Rapport udarbejdet til UBIS-udvalget

af

Søren C. Hansen

Silkeborg Bibliotek 1996

Indholdsfortegnelse

Resumé

Indledning

En dag på Silkeborg Bibliotek år 2007

Nogle udviklingstendenser i de kommende 10 år

Silkeborg Biblioteks udvikling fra et traditionelt bibliotek frem mod et virtuelt bibliotek

- 5.1 Silkeborg Bibliotek som et traditionelt bibliotek
- 5.2 Silkeborg Bibliotek som et automatiseret og elektronisk bibliotek
- 5.3 Silkeborg Bibliotek som et virtuelt bibliotek

På vej mod Det virtuelle Bibliotek

- 6.1 Fremtidens accession
- 6.2 Fremtidens kataloger
- 6.3 Fremtidens publikumsbetjening og -service
- 6.4 Medieudviklingen
- 6.5 Udvikling af bibliotekssystemet
- 6.6 Ekspertsystemer
- 6.7 Intelligente agenter
- 6.8 Virtual Reality
- 6.9 Fjernundervisning/Åben uddannelse/Interaktiv undervisning
- 6.10 Kreativt computerværksted
- 6.11 Brugerundervisning og workshops
- 6.12 IT-konsulentvirksomhed

Silkeborg Biblioteks fremtidige rolle som social-, videns-, kultur-, og informationscenter

- 7.1 Biblioteket som socialcenter
- 7.2 Biblioteket som videnscenter
- 7.3 Biblioteket som kulturcenter
- 7.4 Biblioteket som informationscenter

Organisation, uddannelse, ledelse og personale

- 8.1 Biblioteket som den legende, lærende og fleksible organisation
- 8.2 Personale- og organisationsudvikling
- 8.3 Nye kvalifikationer og færdigheder

Økonomi

- 9.1 Nye indtægtsmuligheder

Udviklingshæmmende faktorer

Litteraturfortegnelse

1. Resumé

Opgaven har været at beskrive Silkeborg Bibliotek og dets ydelser om ca. 10 år, og hvad denne udvikling vil kræve med hensyn til bl.a.:

- teknologi
- økonomi
- personalekvalifikationer.

Opgaven er primært søgt løst ved gennem 2 forskellige udviklingsmodeller at beskrive Silkeborg Biblioteks nuværende og kommende udvikling.

Rapporten er disponeret således:

I kapitel 2, der er rapportens indledning, beskrives en række udviklingserfaringer.

I kapitel 3 er der forsøgt, gennem billeder, at beskrive en dag på Silkeborg Bibliotek om 10 år.

Kapitel 4 er en sammenfatning af en række udviklingstendenser, der uddybes senere i rapporten.

I kapitel 5 anvendes modelbeskrivelsen: Fra Det traditionelle til Det virtuelle Bibliotek til at beskrive bibliotekets organisatoriske og teknologiske udvikling.

I kapitel 6 nævnes en række nye medier, nye muligheder for udvikling, nye værktøjer samt udviklingen i materialevalget og katalogapparatet.

I kapitel 7 anvendes modelbeskrivelsen: Biblioteket som social-, videns-, kultur- og socialcenter til at afklare bibliotekets profil i forhold til disse roller.

I kapitel 8 beskrives organisations- og personaleudvikling, samt en række nye kvalifikationsområder.

I kapitel 9 beskrives bibliotekets økonomiske udvikling og en række nye indtægtsmuligheder.

I kapitel 10 nævnes en række faktorer, der kan hæmme den beskrevne udvikling.

Endelig er kapitel 11 en fortegnelse over den anvendte litteratur.

Boglige materialer vil i mange år endnu være bibliotekernes dominerende medie. Men det er også klart, ikke mindst på grundlag af de senere års erfaring, at når Silkeborg Bibliotek skal vælge en fremtidig udvikling, vil informationsteknologien nødvendigvis være den altdominerende faktor. Introduktionen af Det elektroniske Materialevalg og elektroniske dokumenter er eksempler på en ny arbejdsgang og et nyt medie, der skal vælges.

Den kulturformidlende del af bibliotekets virksomhed, ikke mindst arrangementsvirksomheden, vil også i fremtiden blive højt prioriteret, men på grund af teknologiens dominerende rolle, skal denne virksomhed vedvarende opprioriteres.

Det omskiftelige miljø, biblioteket skal operere i i fremtiden, nødvendiggør et opbrud i den nuværende organisation, og der opstår behov for nye personalekvalifikationer.

2. Indledning

Udviklingen af fremtidens folkebibliotek styres af udviklingen af nye medier, ny teknologi, nye muligheder for formidling samt naturligvis af fremtidens økonomiske rammer. Udviklingen vil også i høj grad blive styret af de valg, der træffes af folkebibliotekernes aktører; valg, der medfører, at folkebibliotekerne i fremtiden vil udvikle en mangfoldighed af tilbud og muligheder.

I begyndelsen af 80'erne rejste visse af folkebibliotekernes meningsdannere rundt og fortalte de undrende tilhørere, at efter 1990 ville bogtrykte bøger ikke længere eksistere. De ville være erstattet af microchips og læseskærme, hvor chipsen indeholdt bogens tekst. Dette for at illustrere, at man bør være forsigtig med bombastiske udtalelser om fremtiden.

Silkeborg Bibliotek fik sin første internetopkobling for 4 år siden. Det skete umiddelbart efter, at vi første gang havde hørt om de fantastiske muligheder, internettet bød på. For 5 år siden var der sandsynligvis ingen eller kun ganske få i folkebibliotekssektoren, der overhovedet havde hørt om internettet, endsige forudset den effekt, internettet ville få på folkebibliotekerne i 1996 og i årene fremover.

På Silkeborg Bibliotek har vi i flere år bekræftet hinanden i, at vi om 2 år vil beskæftige os med nye medier eller nye muligheder for formidling, hvis eksistens vi ikke kender i dag. Der er al mulig grund til at tro, at denne antagelse også vil blive bekræftet i fremtiden, især når det gælder informationsteknologien.

De i rapporten udtrykte meninger og ideer er ikke nødvendigvis sammenfaldende med Silkeborg Biblioteks handlingsplan og holdninger i øvrigt.

3. En dag på Silkeborg Bibliotek år 2007

1. billede

En geolog fra amtets miljøkontor er ved at samle materiale til en rapport om et miljøteknisk emne. Hun har henvendt sig til bibliotekets døgnåbne informations-hotline via sin egen internetopkobling og har nu lyd- og billedkontakt via web-telefon med et af *informationsgruppens* medlemmer. Personalet kan selv afgøre, om de ønsker at dække vagter via en distancearbejdsplads i hjemmet eller på biblioteket. Geologen har selv en litteraturhenvisning, der via en automatiseret og intelligent søgning gennem en række forskningsbibliotekers meta-kataloger findes på Statsbiblioteket. Kataloginformationerne overføres til hendes elektroniske postkasse, og der afgives en bestillingsordre til levering på Silkeborg Bibliotek.

Postkassen er lagerplads på bibliotekets postserver, som brugeren kan disponere over, f.eks. til elektronisk post og til opbevaring af fremfunden information. Derefter kontaktes en række af de informationsudbydere, der har specialiseret sig i at registrere og formidle elektroniske dokumenter, og med hvem biblioteket har en aftale om downloadning af dokumenterne. Et antal artikler findes og overføres også til den elektroniske postkasse.

Silkeborg Bibliotek har nemlig specialiseret sig i registrering og formidling af miljøinformation. Et par år forinden havde biblioteket vundet en licitation om etablering af et center for miljøinformation. Man har derved forpligtiget sig til at ansætte faglig ekspertise, at opbygge en internetserver med miljøinformation, samt i begrænset omfang anskaffe fastformsmaterialer. Serveren indeholder links til forskningsinstitutioner, forlag, biblioteker og andre informationsudbydere. Der er truffet aftaler med udgiverne om adgang til at se og downloade dokumenter, og der er truffet aftaler om betalingsformer. Biblioteket tilbyder også at publicere tilsvarende information, f.eks. rapporter og opgaver, på internetserveren.

Servicen finansieres af Statens Bibliotekstjeneste for midler fra den tidligere Centralbibliotekspulje og, når det drejer sig om virksomheder og institutioner, af brugerbetaling. Statens Bibliotekstjeneste har valgt at udbyde informationsformidling inden for visse fagområder og specialer blandt folkebibliotekerne. Bibliotekerne har så en forpligtigelse til at rådgive og betjene alle, der henvender sig. Det kan f.eks. være studerende, private, virksomheder og andre biblioteker. Ideen kender man bl.a. fra Norge, hvor en tilsvarende model er benyttet siden 1995. Det har betydet en væsentlig opkvalificering af folkebibliotekernes service, men har også betydet en ny indbyrdes konkurrence mellem bibliotekerne.

2. billede

Uddannelsesgruppen er ved at færdiggøre et nyt interaktivt uddannelsesprogram med titlen: “30 minutters træning i brug af Silkeborg Biblioteks Meta-katalog”. Gruppen er en vigtig del af bibliotekets indtægtsgivende virksomhed. Man udvikler og gennemfører interne og eksterne kurser og interaktive undervisningsprogrammer, der ikke alene henvender sig til bibliotekets brugere, men også til virksomheder, uddannelsesinstitutioner og kollegaer.

Gruppens medlemmer har, for at overholde en tidsfrist, i den senere tid haft arbejdsuger på op til 50 timer. Man holder i øjeblikket pause. Et par af gruppens medlemmer opholder sig i bibliotekets motionslokale. Et andet medlem spiller et af de netbase-rede computerspil, børnebiblioteket abonnerer på. Da arbejdet i høj grad foregår koncentreret foran computer skærme, opmuntres der til pauser med andre og gerne fysiske aktiviteter. Biblioteket betaler således for, at hele personalet kan benytte sig af forskellige aktivitetsmuligheder.

3. billede

En låner er ved at registrere sine lån i bibliotekets selvbetjeningssystem. Romanerne, han har valgt, er forsynede med *microchips*. Chips’ene har indbyggede mikroradio-sendere, således at lån registreres ved passage af en gate, og uden at de behøver at forlade tasken eller bæreposen. Aflevering foregår på samme måde. Eventuelle bøder betales med et betalingskort. Chipteknologien betyder også, at grovsortering foretages af en robot. Reserverings- og rykkermeddelelser sendes til ca. halvdelen af lånerne via deres elektroniske postadresse. Påpladssætningen af materialerne foretages dog stadig manuelt af ekspeditions- og servicegruppen.

Denne gruppe har også ansvaret for bibliotekets nyindrettede café, for visse af bibliotekets publikums-pc’ere, betjening af fjernundervisningsudstyret og salg af accessories. Gruppens medlemmer deltager, som alle andre ansatte, i mindst én anden gruppe.

4. billede

Musikgruppen får større og større formidlingsproblemer. Færre og færre indspilninger bliver udgivet på cd, men skal i stedet downloades via nettet. Jf. ophavsretslovgivningen må indspilningerne lagres på musikgruppens server, men de må ikke videreformidles på diskette. Musikselskaberne ønsker tilsyneladende ikke en lovændring. I øvrigt benyttes musikgruppens samlinger af cd’ere og kassettebånd mindre og mindre, og samlingen er derfor ved at antage museal karakter.

5. billede

I *Børnegruppens* lokaler er der sket store forandringer. Et markant fald i udlån af tegneserier og ungdomsbøger efterfulgt af et fald i udlån af skønlitteratur for de 7 til 12-årige er den væsentligste årsag til forandringerne. Udlån af faglitteratur til opgaveløsning er i høj grad afløst af netbaserede søgninger og udskrifter herfra. Kun udlånet af billed- og småbørnsbøger er næsten uforandret. Konsekvensen af denne udvikling er, at 2/3 af de boglige materialer er flyttet til fordel for informationsteknologisk udstyr. Det betyder, at gruppen har fået en ny rolle som formidler af infotainment. Infotainment betyder adgang til tredimensionelle virtuelle rum, netbaserede computerspil, kommunikationsmuligheder, informationssøgning, IT-baserede værksteds- og værestedsfunktioner og Virtual Reality faciliteter.

6. billede

Teknik- og udviklingsgruppen har ansvaret for driften og udviklingen af bibliotekets internetservere, for bibliotekssystemet og for hovedparten af det øvrige tekniske udstyr. Gruppen har også ansvaret for driften af bibliotekets netværkstjenester, der bl.a. omfatter opkoblinger af uddannelsesinstitutioner, andre biblioteker, foreninger, Rådhuset, virksomheder og private. Biblioteket er derved blevet det vigtigste knudepunkt for datatransmission i det midtjyske område. Gruppen bidrager derfor også til den indtægtsgivende virksomhed. Gruppelederen har netop truffet aftale om etablering af en bredbåndsforbindelse, der bl.a. giver mulighed for »Video on demand«. Gruppens medlemmer deltager i forskellige udviklingsprojekter og i de øvrige grupper som tekniske eksperter .

7. billede

I bibliotekets foredragssal sidder en gymnasieklasse og kommunikerer via *billedtelefonudstyret* med en tilsvarende klasse i London. Eleverne skal lave et fællesprojekt og sidder nu og interviewer hinanden. Udstyret er oprindeligt anskaffet for at tilbyde faciliteter, der kan anvendes i forbindelse med fjernundervisning. Man kan overvære forelæsninger og kommunikere med lærer og studiekammerater. Udstyret anvendes også til at formidle lyd- og billedforbindelse til konferencer, f.eks. den årlige litteraturfestival på Stavanger Bibliotek.

En gruppe praktiserende læger skal senere på dagen deltage i et kursus i brugen af den nye kliniske database om forebyggende sundhedsindsats på småbørnsområdet. I bibliotekets foredragssal etableres net- og billedforbindelse til DNLB, der har udbudt kurset

8. billede

En låner sidder ved en af *Oplevelsesgruppens* pc'er og er i gang med at oprette sin personlige søgeprofil. Låneren er optaget af historiske romaner fra 1700-tallet og vil sikre sig, at når en ny udkommer på dansk, får han straks meddelelse herom, så han kan foreslå biblioteket at anskaffe den. Samtidig kan han få overvåget sin yndlingshobby: kaktusdyrkning.

9. billede

Stadsbibliotekaren forhandler en sponsorkontrakt med en multinational læskedrikproducent. Firmaet er villig til at bidrage med et kontant beløb. Modydelsen er opstillingen af en læskedrikautomat samt firmaets navn på bibliotekets sponsortavle.

10. billede

Stillingen som *vicestadsbibliotekar* er for tiden ubesat. Den tidligere indehaver af stillingen er netop flyttet til Rom...

4. Nogle udviklingstendenser i de kommende 10 år

- Fra det samlingsorienterede til adgang til Det virtuelle og elektroniske Bibliotek.
- Informationsteknologien vil være den altdominerende forandringsfaktor.
- Konstante budget- og personalereduktioner.
- Fokus på andre finansieringsformer og indtægtsmuligheder.
- Fra orientering mod materialesamlingen til orientering mod brugeren.
- Fra fremmøde til distanceadgang.
- Fra det traditionelle til elektronisk materialevalg.
- Fra de traditionelle materialer til netbaserede materialer.
- Fra det elektroniske kortkartotek til virtuelle kataloger og ressourcegenfindings-systemer.
- Web-brugergrænsefladen bliver standardbrugerfladen.
- Publikumsbetjeningen suppleres med uddannelse af brugerne.
- Mindst 33% af personaleressourcerne vil være beskæftiget med nye arbejdsområder.
- Mindst 33% af de traditionelle materialer må vige pladsen for nyt udstyr og nye formidlingsformer.
- Kulturformidling og arrangementsvirksomhed opprioriteres.

5. Silkeborg Biblioteks udvikling fra et traditionelt bibliotek frem mod et virtuelt

Modelbeskrivelsen »Fra Det traditionelle til Det virtuelle Bibliotek« er velegnet til at beskrive bibliotekers organisatoriske og især teknologiske udvikling. Modellen benyttes til formålet i forskellige modificerede udgaver (Jens Thorhauge m.fl.).

5.1 Silkeborg Bibliotek som et traditionelt bibliotek

Silkeborg Bibliotek er jo, som alle større folkebiblioteker, et produkt af den bureaukratiske organisationskultur, opdelt i en række afdelinger med hver sin afdelingsleder. Afdelingerne er typisk opdelt efter materialetyper og/eller funktioner. Denne kultur fastlægger rammer, rutiner, regler og roller, som medarbejdere og ledelse kan agere indenfor. Personalet udvikler en række funktionsspecialer, f.eks. som referencelibliotekar eller som katalogisator; en specialisering, der også medfører mindre personlig og faglig fleksibilitet. Det bibliotekariske personale identificerer sig i høj grad med rollen som kulturformidler.

Fokus er på materialesamlingen. Langt størstedelen af personaleressourcerne anvendes til indkøb af nye materialer, til pleje af samlingen, til vejledning af lånerne, til udlevering og til modtagelse og påpladssætning af materialerne. Vægten lægges på opbygning og vedligeholdelse af en primær papirbaseret universalsamling, og hvor vægten på det universelle af og til overskygger brugernes behov og ønsker.

I øvrigt har arbejdsmetoder og -redskaber ikke ændret sig væsentligt siden folkebibliotekernes barndom. Bibliotekarerne og kontorpersonalet lærer en række metoder og et håndværk, som man så kan benytte sig af i et helt arbejdsliv. Videreuddannelse består næsten udelukkende i deltagelse i Danmarks Biblioteksskoles faglige kurser og sker udelukkende på medarbejderens initiativ.

5.2 Silkeborg Bibliotek som et automatiseret og elektronisk bibliotek

Silkeborg Biblioteks overgang til Det automatiserede Bibliotek sker i 1990, hvor der anskaffes et automatiseret bibliotekssystem. En registrering af materialebestanden gennemføres, og der indføres automatiseret udlånskontrol. Materialeindkøb og budgetkontrol er integrerede dele af systemet.

Hele personalet gennemgår forskellige uddannelsesforløb, der kvalificerer dem til at betjene bibliotekssystemet, og der opstår en ny funktion som systemadministratorer, der bliver vigtige personer i bibliotekets hverdag. I øvrigt er disse uddannelsesforløb det første eksempel på en samlet opkvalificering af hele personalet.

I 1989 gennemføres en uddelegering af kompetence og økonomi til en række stående udvalg. Fra 1995 bliver en tilsvarende uddelegering gennemført i forhold til de enkelte afdelinger. I dette tilfælde sker uddelegeringerne både fra udvalgenes og fra ledelsens kompetenceområder.

Inspireret af automatiseringsopgaven og af uddelegeringen opstår begyndelsen til en forandringskultur, der bl.a. resulterer i en række **informationsteknologiske projekter**:

1991: **Cd-rom – Fremtidens informationsværktøj** er navnet på et projekt, der skal teste cd-rom som medie i folkebiblioteker. Forsøgets resultater bliver rapporteret på 2 konferencer og i en rapport med samme titel som projektet. Silkeborg Bibliotek har derfor i de seneste 3 år udlånt cd-rom'er.

1992: **Silkeborg i billeder – på pc** er navnet på et projekt, hvis formål er at opbygge en billeddatabase med indscannede lokalhistoriske glaspladene-gativer. Informationer om billederne skal registreres i en database, således at billederne kan fremfindes ved søgning i basen. Erfaringerne er beskrevet i rapporten »Fra fotografi til elektronisk arkivering«.

1992-1994: **Udvikling af brugergrænseflader**

Første udgave af en *Apple*-baseret grafisk brugergrænseflade til bibliotekssystemet udvikles. Publikum tester grænsefladen i ca. et halvt år. Den udvikles i forbindelse med en ansøgning til EU.

Basille – en grafisk brugergrænseflade med trykfølsom skærm, bliver udviklet af en af bibliotekets ansatte i samarbejde med 2 datamatikerstuderende. Programmet gør brug af ikoner, grafik og animationer, indeholder forskellige søgeniveauer, samt omfattende hjælpefunktioner. Programmet bliver senere solgt til Dansk Data Elektronik og indgår nu i DDE's biblioteksprogram.

I børneafdelingen testes en grafisk brugergrænseflade, udviklet af *DANTEK A/S*, der gør brug af ikoner ved emnesøgning, og hvor det er muligt at se bøgernes forsider. Det er også muligt at se materialernes placering på en interaktiv tegning af børneafdelingen.

1995-1997: **Det virtuelle Bibliotek**

er navnet på Silkeborg Biblioteks internetprojekt, der har til formål at etablere biblioteket som et center for netbaseret information og kommunikation, således at:

- borgerne i Silkeborg får adgang til internettet, også via modemopkobling
- en beskrivelse af Silkeborg by bliver præsenteret som en ressource på internettet i kraft af at der tilbydes et lokalsamfundsinformationssystem
- borgerne kan benytte sig af elektronisk post
- borgerne kan få information om kommunale forhold og kommunikere med rådhuset

- introducere internettet som et redskab for bibliotekets personale til informationssøgning, til kommunikation og som et internt informations- og arkivsystem.

1995-1996: **Informationssamfundets nye værktøjer for børn og unge**

er navnet på et projekt, der er udviklet i samarbejde med MouseHouse. Projektet demonstrerer kreativ anvendelse af informationsteknologi:

- Delprojektet, der kaldes **Kampen om kagen**, er et slags Trivial Pursuit på computer. Spørgsmålene og skærbillederne består af tekst, billeder, lyd og animationer.
- Et andet delprojekt kaldes **Den elektroniske læsesal**. Her stilles internettet til rådighed for børn og unge, ligesom en række cd-rom'er, der er opdelt på forskellige aldersgrupper, er gjort tilgængelige.
- **Multimedieværkstedet** er den nyeste projektdel, og her får forskellige brugergrupper tilbudt undervisning i udvikling af multimedier. »Lav din egen homepage«, »Producer en internetavis«, »Lav en multimediepræsentation af din skole« er nogle af værkstedets tilbud.

Gennem denne periode skabes der et intenst udviklings- og projektmiljø, der bæres af et stærkt engagement blandt personalet. For at sikre at så mange ansatte som muligt får lejlighed til at deltage i projektudvikling, deltager man på skift i projektgrupperne.

5.3 Silkeborg Bibliotek som et virtuelt bibliotek

Visionen om et virtuelt bibliotek er visionen om et bibliotek, der via netværk formidler adgang til digitaliserede materialer og medier, således at:

- biblioteket er uden vægge, intelligent og transparent
- biblioteket er et knudepunkt for netværksfacilitet og omfattende datatransmissionskapacitet
- brugerne kan benytte biblioteket som et fysisk eller et virtuelt rum
- biblioteket leverer information eller giver adgang til information, uafhængig af tid, sted og niveau
- biblioteket giver adgang til kunstneriske oplevelser og den digitaliserede kulturarv via netværk
- personalet fremfinder, udvælger, tilretter og fortolker virtuelle materialer og
- personalet benytter sig af intelligente søgeteknikker, intelligente agenter, ekspertsystemer, simuleringsteknikker, internetserver, hypertekst og elektronisk post som værktøjer.

Visionen om Det virtuelle Bibliotek realiseres først fuldt ud om mange år. Udgivelse af boglige materialer vil fortsætte i mange år, og boglige materialer vil mange år være bibliotekernes dominerende medie. Men de første skridt er allerede taget.

6. På vej mod Det virtuelle Bibliotek

Nedenstående er nævnt en række nye medier, nye udviklingsmuligheder, nye muligheder for formidling og nye værktøjer, som vi sandsynligvis vil beskæftige os med på Silkeborg Bibliotek i løbet af de næste 10 år.

6.1 Fremtidens accession

I dagens folkebibliotek foregår accessionen på ugentlige materialevalgsmøder med indkøb af bøger, tidsskrifter, musikmaterialer o.lign. Udvælgelsen af materialerne sker typisk ved hjælp af lektør- og avis anmeldelser leveret af Indbindingscentralen og Dansk BiblioteksCenter (DBC).

I fremtiden vil der ske følgende ændringer:

- Materialevalget vil ændre sig fra den nuværende kollektive form til en individuel proces, hvor udvælgelsen sker på basis af elektronisk lagrede anmeldelser, der evt. suppleres med smagsprøver på indholdet, og hvor afgivelse af bestilling vil ske elektronisk umiddelbart efter en købsbeslutning
- Indbindingscentralen vil, med kendskab til bibliotekets materialevalgspraksis, være i stand til at generere indkøbsforslag, der evt. kan tilrettes inden afgivelse af købsordre. Materialevalgsmøder skal derfor fremover beskæftige sig med materialevalgsprincipper og stillingtagen til principielle og specielle titler
- De elektroniske materialevalgskilder suppleres med forslag fra internet-baserede informationskilder, f.eks. internationale forlag og biblioteksleverandører
- Materialerne vil omfatte traditionelle medier, nye medier såvel som internet-baserede ressourcer, f.eks. elektroniske tidsskrifter, og netjenester som f.eks. Statens Webcenter, som biblioteket stiller til rådighed eller formidler adgang til
- Elektroniske dokumenter vil blive en del af bibliotekets accession. Accessionen kan ske ved aftaler med udgivere, forfattere o.lign. om adgang til at hente dokumenter via netværk til biblioteket eller direkte til låneren. I tilfælde hvor der kræves betaling for adgangen, vil modeller med betaling for forbrug eller betaling for adgang være de almindeligste. Nogle elektroniske dokumenter er karakteristiske ved at være dynamiske, dvs. de kan ændres, eksistere i flere udgaver og de vil ofte kun eksistere i et begrænset tidsrum. Andre elektroniske dokumenter, som f.eks. videnskabelige artikler, må dog ikke under nogen omstændigheder kunne manipuleres, og skal også af nationale grunde bevares for eftertiden.

6.2 Fremtidens kataloger

Opbygningen af bibliotekskatalogen sker i dag primært ved import af poster fra DBC, der en gang om ugen leverer en diskette med ugens katalogiseringer. Bibliotekets personale katalogiserer og klassificerer også et par tusind titler om året, og endelig downloades der katalogiseringer fra DanBib og fra centralbibliotekets base.

Der skal nu også registreres elektroniske netbaserede materialer. Registrering kan ske direkte i bibliotekets katalog, hvor de katalogiseres som en post. Da en nødvendig kontinuerlig kontrol af dokumenterne foreløbig kun kan ske manuelt, vil vi måske kun katalogisere elektroniske materialer, vi selv har kontrollen med, eller materialer, der skønnes at være både væsentlige og blivende.

Hovedparten af registreringerne vil derfor ske på bibliotekets internetserver. Udfordringen vil være at skabe en fagligt velfunderet og gennemskuelig oversigt, der henvender sig til både personalet og brugerne. Oversigten beskriver og giver direkte adgang til de ressourcer, biblioteket ønsker at pege på, eller de informationsleverandører, biblioteket har truffet abonnementsaftaler med. En sådan oversigt vil med tiden blive af betragteligt omfang, og skal derfor have søgemuligheder som de kendes fra den nuværende katalog. Internetteknologien sikrer, at der kan ske en regelmæssig og automatisk kontrol af materialernes fortsatte eksistens.

Den ultimative udfordring vil være at skabe et såkaldt meta-katalog, en sammensmeltning af den nuværende katalog og nye elektroniske ressourcer. Meta-katalogen vil bestå af traditionelle katalogiseringer, links til lokale og globale ressourcer, samt downloadede bibliografiske informationer og headers. Katalogen vil også indeholde tekster, billeder og multimedier.

6.3 Fremtidens publikumsbetjening og -service

I takt med at bibliotekernes kataloger forsynes med en web-brugergrænseflade, kan brugerne hjemmefra via modem forberede biblioteksbesøget, kontrollere om bestemte materialer er udlånte, afgive bestillinger og reserveringer og få bekræftelse fra biblioteket via elektronisk post. Søgninger eller forespørgsler på konkrete titler kan rundkastes til andre bibliotekers web-servere via egen web-katalog. Et stigende antal interurbanlån vil være resultatet, og lånevejene vil i høj grad blive bestemt af, hvor bogen ses at være til rådighed. Vi tager hermed et skridt frem mod det Det døgnåbne Bibliotek. Efterhånden som både forsknings- og folkebibliotekerne gør deres kataloger tilgængelige med web-brugergrænseflade, vil det betyde skabelsen af Den virtuelle Nationalkatalog, der med tiden vil overflødiggøre centrale baser, som f.eks. DanBib.

Bibliotekets kommunikation med lånerne vil i stigende grad ske gennem elektronisk post. Rykker- og reserveringsmeddelelser er eksempler på meddelelser, der med fordel kan distribueres elektronisk.

I takt med reduktioner og omprioritering af personale til nye opgaver, skal publikums egenbetjening øges, f.eks. ved selvbetjent udlån og aflevering, og ved udvikling af kurser og workshops, der sigter mod i højere grad at gøre brugerne selvhjulpne.

I bibliotekets ekspeditionsområder udføres en række opgaver udelukkende ved personalebetjening. Det gælder udlån og modtagelse af materialer, information om statusoplysninger, fornyelse af lån, sortering og påpladssætning af materialer. Lånerne vil i fremtiden selv notere udlån og aflevering, søge statusoplysninger og forny lån. Stregkodeetiketterne erstattes af chips, der er mere fleksible i forhold til selvbetjening. Med tiden vil registrering af materialeudlån og afmagnetisering af tyverisikring ske ved passage af en gate. Bøder og reserveringsafgifter klares med betalingskort.

6.4 Medieudvikling

Der er 2 væsentlige faktorer, som for øjeblikket styrer medieudviklingen, nemlig:

- Udviklingen i kommunikation og netværksteknologier
- Sammensmeltningen af teknologier.

For tiden har ca. 15% af borgerne i Silkeborg adgang til internettet. Om 10 år skønnes det, at mellem 50% og 75% har adgang. Adgangen foregår i dag typisk via en internetudbyder, på en uddannelsesinstitution eller via biblioteket. Om 10 år vil adgangen sandsynligvis ske gennem hybridnettet, evt. via et lokalt bynet, og hvor adgang til netværk er et af flere tilbud. Adgang til nettet er dermed blevet et medie for almindelige mennesker.

Nye begreber som betalings-tv, »video on demand«, netcomputerspil og billedtelefoni udvikles efterhånden som en følge af netværksteknologierne.

Pc'en, telefonen, faxen, tv og video, der i dag er adskilte teknologier, vil efterhånden smelte sammen, og nye former for hybridmedier eller multimedier vil opstå. Produkterne vil blive formindsket, bærbare og fungere trådløst.

Fastformsmedierne cd-rom, video og cd'ere, hvor indholdet er digitaliseret, vil sandsynligvis efterhånden forsvinde, og indholdet skal i fremtiden rekvireres via nettet. Man vil f.eks. downloade musikindspilninger på en harddisk og afspille dem herfra. I dag har downloadning af shareware-programmer fra internettet næsten afløst udlån af tilsvarende cd-rommer. På Silkeborg Bibliotek karakteriserer vi allerede cd-rommen som fortidens medie. Cd-rommen bliver det første medie, der forsvinder igen.

6.5 Udvikling af bibliotekssystemet

Bibliotekssystemet, der er baseret på et UNIX-styresystem, fungerer som det elektroniske kartotek. Systemet udfører også en række administrative funktioner som udlåns-

kontrol med tilhørende rykker-, regnings- og reserveringsfunktioner. Accessionen af nye materialer og budgetkontrollen styres også af systemet. Der er også adgang til katalogen via en web-baseret brugergrænseflade.

Fremtidens bibliotekssystemer skal også kunne:

- foretage intelligente (Fuzzy Logic) og fejltolerante søgninger
- søge i andre bibliotekers kataloger og downloade katalogposter via Z39.50-protokollen
- anvende Web-brugergrænsefladen til alle funktioner
- anvende elektronisk post i forbindelse med administrative meddelelser, til svar i forbindelse med online bestillinger og ved kommunikation med bibliotekets leverandører
- anvende statistikfunktioner til understøttelse af et ledelsesinformationsystem og til effektivisering af materialekøb og -pleje.

6.6 Ekspertsystemer

Et ekspertsystem er som oftest et system udviklet af eksperter for almindelige brugere. Systemet formidler ekspertens viden ved, at brugeren svarer på en række spørgsmål og til slut præsenteres for et resultat, der umiddelbart kan benyttes og forstås. Fortolkning af love er et eksempel på et ekspertsystem, hvor brugeren, som resultat af en problemidentifikation, får svar. Fra svaret henvises til relevante paragraffer i love og bekendtgørelser. Vi skal dels formidle sådanne systemer og evt. også selv udvikle interaktive ekspertsystemer, f.eks. til træning af brugere og personale i netbaseret informationssøgning.

Simuleringsprogrammer er, i lighed med ekspertsystemer, et biblioteksegnet medie. Sim City og Civilisation er eksempler på simuleringsbaserede computerspil, der træner brugeren i by- og samfundsplanlægning og i at forstå de sammenhænge, der karakteriserer et samfund.

6.7 Intelligente agenter

Du har hele livet ønsket dig en Fender Stratocaster. Det har du naturligvis fortalt din personlige agent, der konstant patruljerer rundt på internettet for at opfylde dine ønsker. Den dag guitaren bliver udbudt til salg, får du naturligvis straks efter besked af agenten.

En intelligent agent er et stykke software, der assisterer brugeren og udfører selvstændige opgaver på brugerens vegne. Den kan finde frem til relevant information og frasortere »støjen«. Den tilpasser sig brugerens adfærd og handler og kommunikerer på brugerens vegne.

En intelligent agent vil blive et værktøj for fremtidens bibliotekarere. Samtidig med tilblivelsen af denne rapport, er der eksperimenteret med en agent, der skal være opmærksom på begreber som folkebibliotekernes fremtid, udvikling i folkebiblioteker o.lign., dog med begrænset succes.

6.8 Virtual Reality

Virtual Reality er en kunstig computerskabt virkelighed, der ved hjælp af sanseindtryk og interagering, frembringer et virtuelt rum eller en kunstig verden. Kirurgen kan træne operationer på kunstige mennesker, piloten kan lære at flyve en ny flytype, og barnet kan bygge et kunstigt hus og bagefter gå en tur i huset.

Virtual Reality er dog stadig mest udbredt i forbindelse med computerspil. Udstyret er endnu kompliceret og kravene til computerkapacitet store. I takt med at disse problemer løses, vil Virtual Reality blive inddraget som et nyt medie på biblioteket. Programmerne vil være spil samt trænings- og uddannelsesprogrammer.

6.9 Fjernundervisning – Åben uddannelse – Interaktiv undervisning

Fremtidens krav om livslang, tilbagevendende uddannelse og informationsteknologien åbner muligheder for udvikling af uddannelsesbegrebet og nye måder at tilbyde undervisning på; en undervisning der også kan indpasses i familie- og arbejdsliv. Informationsteknologien åbner mulighed for at tilbyde differentieret undervisning, der ikke kræver tilstedeværelse på en uddannelsesinstitution, men hvor man er deltager i et virtuelt klasselokale.

I takt med at fjernundervisningen også tilbydes af især regionale og lokale mellem- og voksenuddannelsesinstitutioner, kan biblioteket tilbyde forskellige støttefunktioner i form af udstyr, f.eks. arbejdspladser, kommunikations- og billedtelefonudstyr, samt udarbejde hjemmesider, der supplerer det enkelte kursus og indeholder litteraturlister og links til relevant netbaseret information.

Internt udviklede undervisningsprogrammer kan tilbydes som netbaserede interaktive programmer. Emnerne skal først og fremmest tage udgangspunkt i en opkvalificering af brugere og personale i udnyttelsen af bibliotekets tilbud og de værktøjer, der knytter sig hertil.

Endelig kan biblioteket formidle adgang til eller udlåne velegnede uddannelsespakker, der er udviklet og udgivet af uddannelsesinstitutioner og forlag.

6.10 Kreativt computerværksted

Værkstedet skal være lokalsamfundets kreative computerlaboratorium og et udstillingsvindue for ny teknologi og software. Værkstedet skal tilbyde programmer til billedbehandling, HTML-editering, tegning, 3D, tekstgenkendelse, desktop publicering, multimedieproduktion, databaser, musikeditering, CAD/CAM og udstyr som scanner, farveprinter og keyboard.

Værkstedet skal tilbyde både korte og længerevarende kurser og workshops.

Tilsvarende kurser udbudt af uddannelsesinstitutioner og gennem fritidsundervisningen er typisk af længere varighed og kræver tilmelding. Ofte er det også en forudsætning, at man er ledig. Ved deltagelse i værkstedets undervisning skal man kunne deltage spontant og anonymt.

6.11 Brugerundervisning og workshops

I sammenhæng med at bibliotekets tilbud differentieres, og værktøjerne bliver mere alsidige og komplicerede, skal der ske en konstant uddannelse og opkvalificering af både personale og af brugerne. I de senere år har vi flere eksempler på udvikling af uddannelsesforløb og kurser, udviklet af personalet og for personale og brugerne. Der er gennemført uddannelse af personalet i brug af bibliotekssystemet, senere i brug af pc'ere, nye medier, nye projekter, brug af internettet og brug af elektronisk post. For brugernes vedkommende i brug af søgesystemer, orientering om og træning i brug af internettet, uddannelse af børn og unge i brugen af multimedieværkstedets udstyr og programmer o.lign.

I fremtiden vil det blive en vigtig opgave for personalet at opnå ny viden og nye færdigheder og at formidle denne viden videre til kollegaer og til brugerne.

»Virtuel informationssøgning«, »Scanning og billedbehandling«, »Medbring din frokost og lær at finde oaser på internettet«, »Videokonferencer«, »Løs dine opgaver med matematikprogrammer« og »Årets nye biografier« kunne være eksempler på kommende foredrag og kurser.

6.12 IT-konsulentvirksomhed

De kvalifikationer, som biblioteket har opnået på det informationsteknologiske område, har efterhånden medført, at biblioteket yder en omfattende rådgivnings- og konsulentvirksomhed. Virksomheden er ikke opstået som resultat af en egentlig prioritering, men er blevet en følge af henvendelser fra private, institutioner, kommuner, foreninger, andre biblioteker og enkelte private virksomheder, og er en erkendelse af det vidensniveau, biblioteket har opnået inden for informationsteknologien. I langt de fleste tilfælde er rådgivningen ydet vederlagsfrit.

Biblioteket har indgået en aftale med kommunen om driften af rådhusets internettjenester. Vi skal programmere web-sider med kommunal information, der skal placeres på bibliotekets internetserver, og rådhusets brug af elektronisk post skal foregå via bibliotekets postserver.

Senest har det lokale erhvervsråd, der dækker Silkeborg og en række omliggende kommuner, henvendt sig med ønske om at indlede samarbejde om profilering af det lokale erhvervsliv på internettet. Erhvervsrådet ønsker et samarbejde om etablering af forbindelser til internettet. Henvendelsen kan ses som en anerkendelse af bibliotekets rolle som det lokale center for internetteknologi.

En markedsføring som en egentlig konsulentvirksomhed vil ikke alene kunne skabe en indtægtsdækket virksomhed, men også bidrage til at profilere og professionalisere bibliotekets ydelser. Endelig vil servicen også styrke bibliotekets rolle som et lokalt ressourcecenter.

7. Silkeborg Biblioteks fremtidige profil som social-, videns-, kultur- og informationscenter

I rapporten fra 1994 »Det lokale bibliotek – afvikling eller udvikling«, der er en undersøgelse af 90'ernes folkebibliotek, har Marianne Andersson og Dorte Skot-Hansen udviklet en analysemodel. Modellen kan benyttes til at afklare bibliotekernes profil i forhold til rollerne som social-, videns-, kultur- og informationscenter, både nu og i fremtiden.

7.1 Biblioteket som socialcenter

Biblioteket udfylder sin rolle som socialcenter ved opsøgende virksomhed i forhold til afstandshandicappede (Bogen kommer) og som en forsøgsordning, ved udbringning og afhentning af materialer hos længerevarende syge, ligesom plejehjemsbeboere op-søges. Biblioteket producerer en ugentlig lydavis, og der udstationeres materialedepo-ter på plejehjem, ældrecentre, i arresten, i børneinstitutioner og hos dagplejemødre. På grund af personalereduktioner er dele af servicen omlagt, uden der dog er tale om egentlige servicereduktioner.

Som følge af oprettelsen af en række institutioner som ældrecentre, mødesteder, med-borgerhus og tildels oprettelsen af en lokalradio med lokale nyheder, er efterspørg-slen af disse ydelser stagnerende. Den sociale værestedsfunktion eksisterer næsten ikke længere. I dag er børnehaver og dagplejemødre de eneste grupper, der systema-tisk benytter biblioteket som udflugtsmål. Avislæserne og elever, der løser opgaver eller venter på offentlige transportmidler, er dog også stadig trofaste brugere.

I stedet har værestedsfunktionen skiftet karakter i takt med indførelse af informati-onsteknologien. Den har også medført en stigning i besøgstallet. Der søges eller kom-munikeret via internettet, der leges med computerspil, der søges på cd-rommer, børn og unge skaber forskellige produkter i Multimedieværkstedet og der skrives ansøgning på tekstbehandlingsanlæg. Denne kreative og intelligente værestedsfunk-tion skal styrkes i fremtiden. For at få plads til teknologien må materialebestanden derfor yderligere reduceres.

Silkeborg Bibliotek har, som de fleste andre folkebiblioteker, været aftager af BCI's reoler, møbler og skiltematerialer. Et institutionsagtigt præg med massive reolopstil-linger er resultatet heraf. Store dele af biblioteket er kun sporadisk moderniseret si-den den seneste større tilbygning for 20 år siden. En restaurering, hvor det instituti-onsprægede nedbrydes og hvor der indrettes flere opholdsmuligheder, trænger sig på. Indretningen af bibliotekscafé indgår også i bibliotekets ombygningsplaner. Alt-sammen for at styrke bibliotekets rolle som et fysisk rum, hvor borgere kan opholde

sig i et uforpligtigende samvær med andre uden at skulle præstere en betaling og uden at skulle redegøre for holdninger og meninger.

I samarbejde med f.eks. de kommunale forvaltninger udarbejdes der hjemmesider, der retter sig mod forskellige livsfaser, f.eks. skilsmisse og pensionering.

7.2 Biblioteket som videnscenter

Biblioteket udfylder sin rolle som videnscenter ved at stille materialer, primært faglitteratur, til rådighed for oplysning og uddannelse. Som et resultat af uddannelsesinstitutionernes stigende brug af projektarbejde som et pædagogisk værktøj, er de uddannelsessøgende i de seneste år strømmet til biblioteket for at søge litteratur til opgaveskrivning. De uddannelsessøgende kommer fra næsten alle folkeskoleklasser, fra gymnasiet og HF og fra mellemuddannelserne. I Voksenafdelingen mener man, at 75 % af de bibliotekariske vejledninger retter sig mod uddannelsessøgende. De uddannelsessøgende bliver af og til opfattet som lidt besværlige, men de uddannelsessøgendes biblioteksbenyttelse har helt klart forhindret et markant udlånsfald.

Brugere af biblioteket som videnscenter omfatter også borgere, der ønsker selvudvikling og selvuddannelse. Livslang uddannelse og livslang læring betyder en styrkelse af denne rolle. I begrænset, med dog stigende omfang, benyttes netbaserede ressourcer; en udvikling, der i takt med fremkomsten af flere dansksprogede ressourcer, vil fortsætte.

I bibliotekets handlingsplan indgår indretningen af en uddannelses- og jobbutik. Butikken skal indeholde boglige materialer, jobvideoer, jobbox'en, pc'ere til udformning af ansøgninger og internetmaskiner med hjemmesider, der peger mod uddannelsesinstitutioner, jobbaser og uddannelses- og jobinformation.

7.3 Biblioteket som kulturcenter

Biblioteket udfylder sin rolle som kulturcenter ved at give borgerne mulighed for kulturel og kunstnerisk oplevelse og udfoldelse ved dels at stille materialer til rådighed, f.eks. skønlitteratur og musik, og dels gennem arrangementer og udstillingsvirksomhed.

I de senere år er der udviklet en række nye kulturelle aktiviteter. Bibliotekets tidligere rolle som kulturforvaltning betød at personalet traditionelt fokuserede på og deltog som medspillere i byens kulturliv, ofte til fordel for tilsvarende interne aktiviteter. På biblioteket har der altid eksisteret en stærk udstillingstradition, og der er altid blevet afviklet et stort antal arrangementer for børn. Selv om biblioteket nu har mistet sin status som forvaltning, er det eksterne engagement fortsat, men nu suppleret med nye interne aktiviteter:

- foredragsvirksomhed for voksne arrangeret af både børne- og voksenafdelingen
- personalet orienterer lånerne om sæsonens nye bøger
- en læseforening tilbyder lånerne et mødeforum, hvor udvalgte titler og læseoplevelser kan drøftes, og hvor forfattere inviteres på besøg
- forlagsvirksomheden barsler med nye titler, og hvor en bog om Silkeborgs historie er det absolutte højdepunkt.

Udlån af skønlitteratur, især børnelitteraturen, og udlån af musik har i de senere år været svagt faldende, dog ikke i det omfang, der kendes fra andre biblioteker. Udbudet af andre underholdningstilbud og nye muligheder for selvudfoldelse er den sandsynligste årsag hertil.

Romanen vil i mange år endnu forblive det, den er, men der er allerede opstået nye former for netbaseret publicering. Netbogklubben publicerer hver måned en række manuskripter, der næppe var blevet udgivet i bogform, men hvor elektronisk publicering nu giver forfatterne mulighed for at møde et større publikum. Bibliotekerne i Århus og Ballerup har forsøgt sig med interaktive fortællinger, hvor forfattere har påbegyndt en historie og inviteret læserne til fortsætte.

Efterhånden som den danske kulturarv bliver digitaliseret, skal biblioteket naturligvis også formidle adgang hertil. En række forsøg med digitalisering af tekster, fotografier og lydoptagelser er netop iværksat via Kulturnet Danmark.

Biblioteksforlagets fremtidige udgivelser vil også blive publiceret på internetserveren, og på serveren skal brugerne kunne offentliggøre egne digte og noveller.

Den kulturformidlende del af bibliotekets virksomhed, ikke mindst arrangementsvirksomheden, vil også i fremtiden blive højt prioriteret. Det er her ildsjælene har vist sig. Men det er også klart, ikke mindst på grundlag af de senere års erfaring, at der skal ske en bevidst og konstant prioritering af denne rolle, da informationsteknologien ellers let kommer til at fylde meget i personalets bevidsthed og blive målet for kreativiteten.

7.4 Biblioteket som informationscenter

Biblioteket udfylder rollen som informationscenter ved at tilbyde en referenceservice, en erhvervsservice og samfundsinformation, f.eks. statslig og kommunal information.

Referenceservicen tilbydes gennem læsesalen, der også er hjemsted for erhvervsinformationen. Håndbøger, bibliografier, lovsamlinger, nationale og globale databaser, cd-rommer og nu også internettet er værktøjerne, der anvendes. Brugen af internettet omfatter dels informationssøgning, dels global erfaringsudveksling samt hjælp fra kollegaer.

Informationsformidlingen vil blive bibliotekets vækstområde og vil påvirke bibliotekarrollen. For 30 år siden opfattede bibliotekarerne sig som pædagoger, hvis fremme-

ste mål var at få borgerne, helst dem alle, til at læse god litteratur. Man følte sig primært som kulturformidler og kun i begrænset omfang som informationsformidler. Senere ændres rollen til neutral formidler, hvor man stiller materialer til rådighed uden at ville påvirke og hvor bearbejdning er tabubelagt. I de senere år har regeringernes moderniseringsprogrammer igen ændret bibliotekarrollen til en rolle som servicemedarbejder. Nu skal der »kunder i butikken« og man er mere åben over for lånerønsker. Man føler sig dog stadig først og fremmest som kulturformidler, og reminiscenser fra de øvrige roller hænger stadig ved.

Udviklingen i informationsteknologien betyder, at en række nye opgaver og roller kan identificeres. Nye opgaver som filtrering, kvalitetsvurdering, bearbejdning, værdiforøgelse og løbende overvågning af information vil medvirke til en måske for nogen tvungen styrkelse af rollen som informationsformidler. Informationsovervågning kan ske gennem agentteknologien, og bearbejdning og værdiforøgelse af information kan ske ved udarbejdelse af resuméer, konklusioner, informationslister samt ved et tættere samarbejde med forskningsbibliotekernes fagspecialister.

8. Organisation, uddannelse, ledelse og personale

Det omskiftelige miljø med konstante forandringer, biblioteket skal operere i i fremtiden, nødvendiggør et opbrud i den nuværende organisation, og der opstår behov for nye personalekvalifikationer.

8.1 Biblioteket som den legende, lærende og fleksible organisation

Indtil for ca. 10-15 år siden havde folkebibliotekerne og Danmarks Radio en næsten monopollignende status, når borgernes behov for viden, oplysning, oplevelser og underholdning skulle imødekommes. Så kom TV2, satellitkanaler, videofilm, computere, o.s.v. Folkebibliotekerne befinder sig derfor nu i en ny og ikke særlig erkendt konkurrencesituation. At operere på markedsmæssige vilkår, hvor biblioteket vil være en af mange andre udbydere af information, oplevelser og underholdning, skal læres. Men hvis folkebibliotekerne fortsat skal have en rolle i fremtidens samfund, vil det derfor være afgørende, at institutionen konstant tilpasser og udvikler sig. Konstante ændringer af organisationen samt personaleudvikling og ledelse vil være vigtige redskaber i processen.

8.2 Personale- og organisationsudvikling

I fremtidens fleksible og lærende organisation er personalets viden og kompetence vigtige værktøjer; viden som forudsætning for forandringer og kompetence til at beslutte og gennemføre forandringer.

Den nuværende afdelingsstruktur, der er opbygget omkring materialetyper og funktioner, er udviklet for 30 år siden. Fastlagte opgaver, roller og vaner karakteriserer i en vis grad afdelingerne. Fundamentale ændringer og omprioriteringer er svære at gennemføre og er måske inden for visse områder næsten tabubelagte. Nye aktiviteter iværksættes derfor i stedet ved tempoopskruning og ved mindre og ofte personligt gennemførte arbejdsomlægninger.

Som tidligere nævnt har en udstrakt brug af udvalg, projekt- og arbejdsgrupper været forudsætningen for gennemførelsen af nye aktiviteter og projekter. Interesse og viden har været de vigtigste forudsætninger for deltagelse.

Afdelingerne bør erstattet af teams eller grupper, og hvor grupperne sammensættes så viden, lyst og interesse kombineres. Grupperne, der hurtigt kan oprettes og nedlægges, består af en kerne af medarbejdere, der så suppleres med andre medarbejdere efter behov. Medarbejderne skal tildeles kompetence og have et videns- og uddannelsesniveau, der gør dem i stand til udvikle og omsætte viden. Et netværk af

medarbejdere skal på kryds og tværs af organisationen løse problemer, vedligeholde service og kvalitet og skabe nye tilbud til brugerne.

Teknologien udnyttes til, gennem Intranet, at skabe gennemsækelighed, at formidle viden om alle organisationens forhold og at sikre, at alle medarbejdere modtager og besidder information, der er nødvendig for at medarbejderne kan træffe beslutninger og handle.

Det bliver derfor vigtig, at ledelsen skaber rammerne for udvikling og kreativitet, fremmer samarbejde og problemløsning på tværs af organisationen og stiller krav om professionalisme og engagement.

Sammenfattende er forventningerne til fremtidens medarbejdere og ledelse:

- at man er ekstremt brugerorienteret
- at man konstant skal udvikle og differentiere service og formidling
- at man agerer proaktivt, dvs. at man med udgangspunkt i visioner og udsagn om fremtidens bibliotek påvirker og former nutidens bibliotek
- at pligter erstattes med personligt ansvar
- at man skal kræve et spændende og udfordrende arbejde og
- at spændende og udviklende arbejde betyder større engagement og arbejdsglæde.

8.3 Nye kvalifikationer og færdigheder

I fremtidens bibliotek vil medarbejdere og ledelse konstant befinde sig i en lærende situation, gennem egentlige uddannelsesforløb og først og fremmest gennem selvudvikling og selvuddannelse. Læring skal understøttes, der skal afses den nødvendige tid, og læring gennem leg er en effektiv form for selvuddannelse. Uddannelser og formelle kurser kan efterhånden i mindre grad opfylde kvalifikationsbehovene, og den interne uddannelse bliver tilsvarende vigtigere. Læreprocessen skal sigte mod en opkvalificering, der gør den enkelte medarbejder og leder i stand til at overskue og gennemføre væsentlige og konstante forandringer i service, arbejdsprocesser og ikke mindst i organisationen.

I fremtiden vil der bl.a. være følgende nye kvalifikations- og arbejdsområder:

informationssøgning, -genfinding og -lagring:

- at navigere på internettet og beherske nettets søgemaskiner
- at beherske elektroniske kommunikationsfaciliteter
- at kvalitetsvurdere og formidle elektroniske ressourcer og dokumenter
- at bearbejde, filtrere og præsentere søgeresultater
- at værdiforøge information
- at etablere løbende informationsovervågning
- at kravspecifisere og registrere information i databaser
- at registrere og formidle viden gennem intranet til internt brug og til brug for bibliotekets samarbejdspartnere.

internetteknologi og -serveradministration:

- at udarbejde, programmere og designe hjemmesider
- at administrere konferencer m.h.p. vidensformidling og diskussioner
- at udarbejde hjemmesider med links til væsentlige faglige ressourcer og hvor kvalitet, aktualitet og alsidighed stadig er udvælgelseskriterierne
- at udarbejde hjemmesider for særlige grupper
- at publicere, organisere og katalogisere elektroniske dokumenter.

systemadministration:

- at systemudvikle og -implementere
- at programmere, udvikle og installere databaser og nye programmer
- at udvikle og tilpasse brugergrænseflader
- at administrere netværk og datakommunikation både internt og i forhold til eksterne kunder og samarbejdspartnere
- at implementere teknologi og kommunikationsudstyr til bl.a. fjernundervisning.

undervisning og pædagogik:

- at opnå pædagogisk viden og erfaring
- at udarbejde og gennemføre uddannelsesforløb
- at udarbejde interaktive uddannelsesprogrammer
- at vejlede i og støtte fjernundervisningsforløb.

organisationsudvikling:

- at indgå i og lede teams og projektgrupper
- at udarbejde strategisk planlægning
- at udarbejde projektbeskrivelser
- at gennemføre brugerundersøgelser
- at kvalitetsstyre og -kontrollere
- at udarbejde etisk regnskab, hvor man også undersøger de interne brugeres, personalet, og de eksterne brugeres, lånerne, tilfredshed med bibliotekets ydelser
- at kalkulere og prisfastsætte produkter og serviceydelser.

Opnåelse af færdigheder på disse områder skal naturligvis primært ske ved opkvalificering af det nuværende personale, men ansættelse af personale med andre uddannelser og kvalifikationer kan være nødvendigt. Der kan være tale om personale med informationsteknologiske uddannelser, pædagogiske uddannelser, markedsførings og organisatorisk erfaring, cand.scient.bibl. kandidater samt kandidater fra andre akademiske uddannelser.

9. Økonomi

I de seneste 6 år har Silkeborg Bibliotek hvert år gennemført budget- og personalereduktioner. Personalet alene er reduceret med ca. 10 %. Samme forhold gør sig gældende for 1997. Det har bl.a. betydet konstante omrokeringer af personale.

Der er grund til at tro, at budgetreduktionerne vil fortsætte i årene fremover, da årsagerne, flere børn og ældre, stadig er til stede. I stedet for at fokusere på budgettets størrelse, bliver det mere og mere nødvendigt at fokusere på omstillingsmuligheder og evner samt på andre indtægtsmuligheder.

Nyansættelser vil primært ske ved tidsbegrænsede ansættelser, f.eks. projektmedarbejdere og medarbejdere i jobtræning. Disse medarbejdere ansættes på grund af særlige kvalifikationer og erstattes evt. senere gennem nye ansættelser.

16% af det nuværende driftsbudget er indtægter, der skaffes gennem gebyrer, salg af brugte bøger, reserveringsafgift og gennem samarbejdsaftaler med andre biblioteker og institutioner. Der betales entre ved både børne- og voksenarrangementer, og der er fuld brugerbetaling på erhvervsinformation.

I de senere år har projektudviklingerne åbnet mulighed for andre indtægtsmuligheder og indtægtsgivende aktiviteter, der sammenfattende kan karakteriseres som salg af viden. Salg af rapporter, kursusvirksomhed, foredragsvirksomhed, samt lokalt udviklede produkter er eksempler herpå. Lokalt udviklede produkter er brugergrænseflade, computerspil og databaser. Indtægterne er dog alle blevet geninvesteret i videreudvikling af projekterne.

Salg af elektroniske adresser og modemopkoblinger er eksempler på indtægtsgivende aktiviteter, hvor målet ikke alene er at få dækket en investering, men også at opnå egentlige indtægter. Biblioteket bevæger sig hermed ind på områder, der gør påstande om konkurrenceforvridende virksomhed sandsynlige.

9.1 Nye indtægtsmuligheder

Bibliotekslederforeningen mener, at bibliotekets ydelser bør opdeles i en række grundtyper, materiale- og informationsformidling uanset form, og i særlige ydelser, der kan gøres til genstand for brugerbetaling.

Nye indtægtsmuligheder og særlige indtægtsgivende ydelser kan omfatte:

- informationsovervågning, bearbejdning og værdiforøgelse af information i forhold til erhvervslivet. For private er ydelserne vederlagsfrie

- udvikling og gennemførelse af uddannelsesprogrammer
- forsendelse af materialer til lokale lånere
- fornyelser af lån
- ved ønske om særlig hurtig ekspedition og hvor f.eks. dokumentleveringstjenester benyttes
- netværksopkoblinger til virksomheder og institutioner
- konsulentvirksomhed for virksomheder og institutioner
- web-hotelfunktioner for virksomheder og institutioner
- udvikling af hjemmesider for virksomheder og institutioner
- sponsoraftaler.

Opkobling til netbaserede nationale og internationale informationsudbydere, med hvem biblioteket har truffet aftale, bør ske uden betaling for bibliotekets brugere. Hvis brugerne ønsker at benytte andre informationsudbydere, sker det for egen regning. Evt. kan biblioteket påtage sig opkrævningen og derved blive et mellemlid mellem brugeren og udbyderen.

10. Udviklingshæmmende faktorer

En række interne og eksterne udviklingshæmmende faktorer kan identificeres og omfatter bl.a.:

- manglende vilje eller evner til den fornødne omprioritering af især personaleresourcer, til omstilling og til kompetenceopbygning
- at forsøgsprojekter ikke videreføres på grund af manglende organisatorisk tilpasning, der skal understøtte nye aktiviteter organisatorisk
- at de teknologiske muligheder udvikles hurtigere, end de kan ibrugtages og nyttiggøres, således at der opstår et implementeringsgab
- at den nationale og internationale ophavsretslovgivning stiller sig hindrende i vejen for en ligestilling af medier og for udnyttelse af netbaseret information
- at de netbaserede informationsudbydere ikke har interesse i et samarbejde med bibliotekerne
- at der indføres en brugerafgift på hele eller dele af virksomheden. Brugerbetaling på dele af virksomheden vil få en adfærdsregulerende effekt på både brugerne og personalet. Hvis der f.eks., som foreslået af en biblioteksleder, indføres brugerbetaling på resultater af netbaserede søgninger, der udleveres i form af disketter eller print, vil dette fastholde bibliotekerne på et med tiden uhensigtsmæssig udviklingstrin.

Hvis man vælger brugerbetaling på oplevelsesmaterialerne skønlitteratur og musik, vil der sandsynligvis ske et forholdsvist stort fravalg af disse materialer, da det netop er på oplevelses- og underholdningsområdet, at der er tilgang af nye alternative tilbud.

11. Litteraturfortegnelse

Albrechtsen, Hanne: Professional Development: Education, training and professional development. – 1996. – Papers presented at the Workshop: Public Libraries in the Information Society (PLIS), Luxemburg, 8 July.

Andersson, Marianne og Dorte Skot-Hansen: Det lokale bibliotek – afvikling eller udvikling. – København: Danmarks Biblioteksskole, Udviklingscenteret for folkeoplysning og voksenundervisning, 1994.

Batt, Chris: The library of the future: public libraries and the Internet. – 1995. – Paper for the 61st IFLA General Conference, August 2-25.
[<http://www.ncl-bnc.ca/ifla/IV/ifla61/61-batc.htm>].

Bibliotekslederforeningen: Bibliotek og brugerbetaling. – 1996.

Centre for Research in Library and Information Management (CERLIM): Open Distance Learning in Public Libraries: Final Report. – 1996. – EC DGXIII Project – Tele-matics in Libraries.
[<http://www.ulan.ac.uk/research/centre/cerlim/reports/odinrep.htm>]

Folkebibliotekerne i IT-samfundet. – København: Danmarks Biblioteksskole, 1996. – Nordfolk seminar om IT-udvikling i nordiske folkebiblioteker, 1.-3. oktober.

Frederiksen, Carsten: Ophavsret og biblioteker – en global problematik. – I: Bibliotekspressen, nr. 18, 527-530, 1996.

Hapel, Rolf: Fremtidens folkebibliotek. – I: ÅKB Nyt, nr.18, 130-134, 1996.

Krull, Jeffrey: The Future of Books and Libraries. – 1996.
[[http://acpl.lib.in.us/About the ACPL/speech.html](http://acpl.lib.in.us/About%20the%20ACPL/speech.html)]

Lancaster, F. W. (Editor): Libraries and the Future: Essays on the Library in the Twenty-First Century. – New York, London, Norwood: The Haworth Press, 1993.

Larsen, Gitte: The State of the Art: Technological development in Europe and new services in public libraries. – 1996. – Papers presented at the Workshop: Public Libraries in the Information Society (PLIS), Luxemburg, 8 July.

Lux, Claudia: Vom Bibliothekar zum Cybrarian – die Zukunft des Berufs in der virtuellen Bibliothek. – 1995. – Papers presented at the 61st IFLA General Conference, August 2-25.
[<http://www.nlc-bnc.ca/ifla/IV/ifla61/61-luxc.htm>].

Mackenzie Owen, J. S. and A. Wiercx: Knowledge Models for Networked Library Services: Final Report. – 1996. – EC DGXIII Project – Telematics in Libraries.
[<http://www.nbbl.nl/kms/kmspage.html>]

Public Libraries and the Information Society (PLIS): Background paper. – Copenhagen: Danmarks Biblioteksskole, 1996. – Paper presented at the Workshop, Luxembourg, 8 July.

Scheepstra, Dick: Public Libraries and Economic Development: Is it wishful thinking or will the public library survive anyhow? – 1996. – Conference Proceedings the 62nd IFLA General Conference, August 25-31.
[<http://www.nlc-bnc.ca/ifla/IV/ifla62/62-sch.d.htm>].

Smith, Terence R.: The Meta-Information Environment of Digital Libraries. – In: D-Lib Magazine, July/August, 1996.
[<http://www.dlib.org/dlib/july96/new/07smith.html>].

TexShare: Building Digital Libraries on the Web.
[<http://tcsul.texshare.utexas.edu/TexShareServices/Professional/digital.html>].

Thorhauge, Jens: Visions: The opportunities and limits of the new roles of the public library: The roles, tasks and functions of the public library in the Information Society. – 1996. – Papers presented at the Workshop: Public Libraries in the Information Society (PLIS), Luxembourg, 8 July.

Hauen, Finn van, Vagn Strandgaard og Bjarne Kastberg: Den lærende organisation: Om evnen til at skabe kollektiv forandring. – København: Industriens forlag, 1995.

Waters, Richard L.: A Global View of Technology: Implications for Public Libraries. – In: Public Library Quarterly, Vol. 14(2/3), 1994.

Weibel, Stuart, Jean Godby and Erik Miller: OCLC/NCSA Metadata Workshop Report. [The Dublin Metadata Core]. – 1995.
[<http://www.oclc.org:5046/conferences/metadata/metadata.html>]

Brugerbetaling og folkebiblioteker

**– en undersøgelse af brugerbetaling i Danmark
og udvalgte lande**

Af

Charlotte Egholm & Henrik Jochumsen

**Danmarks Biblioteksskole
December 1996
(rev. juni 1997)**

Indhold

1. Indledning

- 1.1. Rapportens opbygning
- 1.2. Metode

2. Finansieringsforhold og brugerbetaling i danske folkebiblioteker

- 2.1. Indledning
- 2.2. Udviklingen siden 1980
- 2.3. Brugerbetalingen i folkebibliotekerne i 1995
- 2.4. Brugerbetaling på særlige områder
- 2.5. Store andele af brugerbetaling
- 2.6. Sammenfatning

3. Brugerbetalingens form og omfang i andre lande

- 3.1. Indledning
- 3.2. Sverige
- 3.3. Norge
- 3.4. Finland
- 3.5. England og Wales
- 3.6. Holland
- 3.7. Sammenfatning

4. Konklusion og perspektivering

5. Dansk og udenlandsk litteratur om brugerbetaling

- 5.1. Indledning
- 5.2. Emneopdelt litteratur

Anvendt litteratur

Forord

Hermed foreligger delundersøgelsen vedrørende finansieringsforholdene i folkebibliotekerne i Danmark og visse udvalgte lande til brug for UBIS-udvalget.

Der er tale om nogle klare hovedresultater og tendenser, nemlig at brugerbetaling i forskellige former udgør en beskeden del af den samlede finansiering (i Danmark under fem procent), og at andelen er lavere i de nordiske lande end i Storbritannien og Holland.

Endvidere er der tale om at andelen af brugerbetaling har været voksende gennem de seneste år.

Det er karakteristisk, at det er de samme aktiviteter, der belægges med brugerbetaling i de forskellige lande, bortset fra betaling for almindelige lånerkort i Holland, og at mulighederne for at anvende disse finansieringskilder er begrænset.

Undersøgelsen bygger på empiriske data, men datagrundlaget for området er svagt og bør kunne forbedres, ligesom flere typer af undersøgelser på området kunne være ønskelige af hensyn til en grundigere belysning, f.eks. fordelingsmæssige og brugsmæssige konsekvenser af betalingsordninger, betalingsvillighed i forhold til bestemte ydelser og betydning af forskellige indtægtstyper for løsninger af bibliotekernes opgaver.

Ole Harbo

1. Indledning

Denne rapport er udarbejdet af Danmarks Biblioteksskole for Statens Bibliotekstjeneste, der har fået opgaven i opdrag af Kulturministeriets udvalg om biblioteker i informationssamfundet (UBIS). UBIS-udvalget har til opgave at vurdere bibliotekernes fremtidige vilkår i lyset af den udvikling, der tegnes i Forskningsministeriets rapport *Info-samfundet år 2000* fra 1994. Bl.a. skal det fremtidige område for vederlagsfrie biblioteksydelser overfor områder med eventuel brugerbetaling vurderes i udvalget. Rapporten indgår som et led i dette arbejde.

Rapporten er udarbejdet i perioden juni til 1. november 1996. Lektor, and.scient.pol. Charlotte Egholm og lektor, mag.art. Henrik Jochumsen er forfattere til rapporten. Stud.polit. Peter Heller har været tilknyttet som studentermedhjælp i forbindelse med bearbejdningen af talmaterialet og bibliotekar Allan Dideriksen og bibliotekar Flemming Madsen har bistået med litteratursøgninger. Herudover har konsulent Leif Kajberg og lærer, cand.scient.bibl. Inger Larsen gennemlæst og kommenteret dele af manuskriptet, ligesom de, sammen med rektor Ole Harbo og fagleder Jørgen Svane Mikkelsen, har bistået med råd og vejledning iøvrigt. Det endelige ansvar for rapportens indhold har dog alene forfatterne.

1.1. Rapportens opbygning

Rapporten indeholder tre hoveddele:

Den første del består af en beskrivelse og analyse af folkebibliotekernes aktuelle finansieringsforhold, herunder af, hvilke finansieringskilder, der findes, og hvilken betydning disse kilder har i forhold til den samlede drift af folkebiblioteker i Danmark. Hovedvægten ligger på en analyse af brugerbetalingens udbredelse og af brugerbetalingens elementer.

Anden del består af oplysninger om folkebibliotekernes finansieringskilder i en række nordiske og europæiske lande, hvor hovedvægten er lagt på indtægtskilder, der stammer fra forskellige former for brugerbetaling.

Tredie del består af en oversigt over den eksisterende viden på området indhentet gennem en litteratursøgning omhandlende såvel danske som udenlandske kilder med empirisk og/eller teoretisk indhold vedrørende både brugerbetaling generelt og brugerbetaling i relation til folkebiblioteker.

1.2. Metode

Hovedsigtet i den metodiske tilgang har været, at rapportens indhold skulle hvile på et faktisk grundlag. Det vil sige, at der i arbejdet er tilstræbt indsamling og bearbejdning af faktuelle, og langt overvejende aktuelle, data og øvrige oplysninger om danske og udenlandske folkebibliotekers finansieringsforhold med særlig vægt på brugerbetalingens form og betydning. Rapporten behandler med andre ord ikke argumenterne for og imod brugerbetaling i den omfangsrige debat, som præger biblioteksfaglige kredse i både ind- og udland.

I første del af rapporten, hvor fokus er koncentreret om en generel karakteristik af brugerbetalingens betydning i det samlede danske folkebiblioteksvæsen (afsnit 2.1.-2.3.), har vi hovedsageligt anvendt tilgængelig statistisk materiale. Den primære kilde er Biblioteksårbog 1995 – Statistik for folke- og skolebiblioteker, der dog er suppleret med uddybende oplysninger fra Statens Bibliotekstjeneste. Hos Statens Bibliotekstjeneste har vi indhentet regnskabsoplysninger om bibliotekernes (egen)indtægter fordelt på den artsopdeling, der gør sig gældende for kommunernes budget- og regnskabsrapportering til Danmarks Statistik. Herved har vi fået udskilt de indtægtsoplysninger, der har relevans for vores problemstilling. Det drejer sig om konto 7.2. »Salg af produkter og ydelser« og konto 7.9. »Øvrige indtægter«, hvor mange biblioteker bogfører indtægter fra overskridelse af lånetiden. Det er med andre ord via disse to konti, at vi kan aflæse brugerbetalingens udbredelse. For de historiske datas vedkommende har vi indhentet oplysningerne fra Danmarks Statistik.

Indtægtsoplysningerne er sat i forhold til bibliotekernes samlede bruttodriftsregnskab, hvorved vi har fundet den procentandel, som brugerbetalingen – eller bibliotekernes egenindtægter – udgør af det samlede regnskab.

De statistiske data bliver i den resterende del af afsnit 2. udbygget med en eksempelorienteret tilgang, hvor vi belyser enkelte bibliotekers finansieringsforhold mere dybtgående. Vi uddyber nedenfor, hvilke kriterier der ligger til grund for bibliotekernes udvælgelse.

»Brugerbetaling« er det overordnede centrale begreb i rapporten. Herved forstås en direkte pengebetaling fra biblioteksbrugeren til biblioteket som betaling for en serviceydelse. Brugerbetalingsbegrebet fastholdes løbende som den overordnede terminologi i dén betydning, at det omfatter alle andre indtjeningsformer end de offentligt bevilgede. Sprogligt nuancerer vi dog undervejs i rapporten, da vi også vil tale om afgifter for visse biblioteksydelser og om eksempler på sponsorering af biblioteksdrift.

Udvælgelse af biblioteker

Der er valgt to tilgange i udvælgelsen af biblioteker, der indgår i den mere dybtgående undersøgelse:

- 12 biblioteker med »særlige erfaringer« med brugerbetaling
- de 10 biblioteker med den største relative andel af brugerbetaling

I den første kategori er 12 biblioteker udvalgt på baggrund af viden om disse bibliotekers erfaringer med enten 1) brugerbetaling på »særlige« områder (forstået som ikke særlig udbredt eller som erfaringer, der er gjort tidligere end andre), eller 2) »særlig« stor brugerbetalingstakst på et område eller 3) sponsorering.

Af praktiske grunde vil vi fremover benævne disse biblioteker som havende »særlige erfaringer« med brugerbetaling eller som biblioteker, der har erfaring med brugerbetaling på »særlige områder«.

De enkelte områder, eller biblioteksydelser, der er undersøgt, er følgende:

- Erhvervsservice
- Afgift for overskridelse af lånetiden
- Salg af kasserede materialer
- Salg af bøger, kopier, telefax m.m.
- Afgift for musikudlån
- Afgift for Internetadgang
- Sponsorering

Formålet med denne udvælgelse er, at vi herigennem kan undersøge og sammenligne det »særlige« område med brugerbetaling i forhold til de andre områder med brugerbetaling for de udvalgte biblioteker. Desuden kan vi belyse, om biblioteker med »særlige erfaringer« adskiller sig fra det generelle billede på landsplan.

Undersøgelsesperioden er for hovedparten af de forskellige former for brugerbetaling 1995. Til belysning af brugerbetaling for musikudlån findes ingen oplysninger for 1995, da brugerbetaling for musikudlån reelt ophørte i 1993 som følge af en Højesteretsdom fra april 1993, hvor det blev gjort klart, at rettighedsinderhavernes godkendelse af bibliotekernes udlån af materialer skal indhentes før der kan opkræves betaling. Undersøgelsesperioden dækker derfor 1990-1993, hvad angår brugerbetaling for musikudlån. Hvad sponsorering angår belyses to bibliotekers erfaringer hermed i 1990.

Vi har udvalgt ét til to biblioteker til belysning af de enkelte områder for brugerbetaling, og vi har tilstræbt en geografisk og størrelsesmæssig (kommunestørrelse) spredning ved udvælgelsen. Derudover tjener bibliotekerne som eksempler i undersøgelsen af erfaringer med brugerbetaling. Det giver os anledning til at fremhæve, at de 12 biblioteker i sagens natur er subjektivt udvalgte og følgelig ikke nødvendigvis er repræsentative for det samlede billede af folkebibliotekernes brugerbetalingserfaringer. De 12 biblioteker med særlige erfaringer med brugerbetaling er følgende:

- Århus Kommunes Biblioteker
- Herning Centralbibliotek
- Brande Bibliotek
- Det Nordjyske Landsbibliotek, Aalborg
- Frederikshavn Bibliotek

- Birkerød Bibliotek
- Odder Kommunebibliotek
- Farum Bibliotek
- Holbæk Bibliotek
- Frederiksberg Kommunes Biblioteker
- Bibliotekerne i Søllerød
- Hammel Bibliotek

I den anden kategori er udvalgt de 10 biblioteker, der på landsplan har de største andele af brugerbetaling. Beregningerne er, som nævnt ovenfor, foretaget på baggrund af regnskabsoplysninger fra konto 7.2. og 7.9. i 1995. Formålet med denne undersøgelse er, at vi herved får mulighed for at belyse på hvilke områder og med hvilken størrelse, disse ti biblioteker opkræver brugerbetaling. Den bagvedliggende antagelse har været, at vi herigennem kunne finde interessante og eventuelle nye områder for brugerbetaling.

De 10 biblioteker med de relativt største andele af brugerbetaling er følgende:

- Nørre Djurs Bibliotek
- Otterup Bibliotek
- Gjern Kommunebibliotek
- Kolding Folkebibliotek
- Randersegnens Biblioteker
- Egvad Bibliotek
- Juelsminde Kommunes Biblioteker
- Stenlille Folkebibliotek
- Stiftsbiblioteket i Maribo
- Løgstør Bibliotek

Det ses, at der ikke er overlapning mellem de udvalgte første tolv og de næste ti biblioteker. Alle 22 biblioteker fik tilsendt et brev, hvori vi udbad os de relevante oplysninger. Vi har modtaget skriftlige og telefoniske svar fra alle 22 biblioteker. I de fleste tilfælde har vi efterfølgende stillet opklarende og uddybende spørgsmål til de indsendte svar.

Udvælgelse af lande

En række lande er udvalgt som eksempler på udenlandske erfaringer med brugerbetaling og/eller andre alternative indtjeningsmuligheder. Det drejer sig om Sverige, Norge, Finland, Holland og England og Wales.

Det overordnede kriterium for landenes udvælgelse har været sammenlignelighed med Danmark. Mere konkret er der i valget af lande for det første lagt vægt på en ankring i en samfundsmæssig, kulturel og bibliotekshistorisk tradition, der harmonerer med Danmarks. For det andet er det tillagt betydning, at det er muligt at danne sig et nationalt – eller landsdækkende – overblik med hensyn til brugerbetalingens form og udbredelse. Dette ville f.eks. ikke være muligt i Tyskland og USA, hvor kul-

tur- og bibliotekspolitikken i vid udstrækning er overladt til de lokale myndigheder i (del-)staterne.

I belysningen af landenes erfaringer med brugerbetaling er der, som for Danmarks vedkommende, tilstræbt en faktuel og dokumentarisk orienteret tilgang. Vi har henvendt os skriftligt til de enkelte landes statslige centrale organisationer, der, i lighed med Statens Bibliotekstjeneste, varetager rådgivnings- og udviklingsopgaver på biblioteksområdet. Ved henvendelsen udbad vi os oplysninger, rapporter, undersøgelser m.m., der egnede sig til en aktuel belysning af brugerbetalingsformer og udbredelse af brugerbetaling i de enkelte lande. Der har været tale om et større opfølgingsarbejde på de skriftlige henvendelser, bl.a. er der i flere tilfælde foretaget uddybende telefoninterviews.

Litteratursøgning

Litteratursøgningerne, der ligger til grund for store dele af henholdsvis rapportens indhold og afsnit 5, hvor rapportens tredje og sidste del findes, er primært foretaget i biblioteksfaglige kataloger og databaser. Herudover er der fundet litteratur ved selektiv udvælgelse samt eget kendskab til materiale. Vi har vurderet, at der herved er sikret en relevant dækning af brugerbetalingsområdet i såvel ind- som udland samt af såvel teoretiske/generelle som empiriske aspekter af brugerbetaling.

Der er søgt på følgende termer: brugerbetaling, låneafgifter og folkebiblioteker i perioden 1980 til 1996.

Det viste sig, at langt den største part af det tilgængelige materiale havde en debatterende karakter. I overensstemmelse med rapportens metodiske tilgang iøvrigt har vi tilstræbt at frasortere materiale af denne karakter.

2. Finansieringsforhold og brugerbetaling i danske folkebiblioteker

2.1. Indledning

I overensstemmelse med UNESCO-manifestet for folkebiblioteker (UNESCO, 1994) hviler den danske folkebibliotekslovgivning på et princip om vederlagsfrihed (Lov om folkebiblioteker, §1, stk. 2). Det generelle princip om vederlagsfrihed, også kaldet gratisprincippet, blev indført med biblioteksloven af 1950, hvori det hedder

»Adgang til hjemlån fra biblioteket skal vederlagsfrit gives alle beboere indenfor dets virkeområde«
(Lov om folkebiblioteker af 27. maj 1950, § 2, stk. 1d).

Vederlagsfriheden gjaldt også adgangen til en læsesal i bibliotekerne i købstæder og andre større biblioteker på landet.

Den første bibliotekslov fra 1920 opererer med et gratisbegreb, men der er ikke før i 1950 tale om et obligatorisk gratisprincip, da bibliotekerne gives mulighed for at opkræve en »lav betaling« (Lov om statsunderstøttede biblioteker af 5. marts 1920, § 7, stk. 4) eller et »mindre årligt vederlag« (Lov om statsunderstøttede biblioteker af 31. marts 1931, § 2, stk. d) i perioden mellem 1920 og 1950. Herved gives bibliotekerne mulighed for at fastholde den tradition for medlemskontingent, der var praksis i folkebibliotekers forgængere op til 1920, i de såkaldte foreningsbiblioteker i byerne og almuebogsamlingerne på landet.

I perioden efter 1950 sker en gradvis udvidelse af gratisprincippet's rækkevidde, blandt andet i takt med at folkebibliotekernes formål udvides via adgang til at stille nye materialetyper til rådighed (AV- og musikbærende materialer). Denne udvikling ses af 1964-loven, hvor princippet om den frie lånerret indføres, da folkebibliotekerne står til rådighed for enhver med bopæl i Danmark (Lov nr. 171 af 27. maj 1964 om folkebiblioteker m.v., § 2, stk. 2). I de efterfølgende år opnås ikke politisk enighed til yderligere udvidelser af gratisprincippet, og den bibliotekspolitiske debat afslører en begyndende uenighed aktørerne imellem. På den ene side ses forsøg på at udvide et obligatorisk gratisprincip til at omfatte flere biblioteksydelser og på den anden side ses det af debatten, at der peges på mulige områder for afgifter, for eksempel afgift pr. hjemlånt bog og for visse edb-søgninger (Christoffersen et al., 1987: 15-19).

Der hersker således et generelt princip om vederlagsfrihed i den danske bibliotekslovgivning. Der er dog i den aktuelle lovgivning givet folkebibliotekerne mulighed for at opkræve følgende afgifter: afgifter for overskridelse af lånetiden, vederlag for særlige serviceydelser og for udstedelse af erstatningslånerkort samt for udlån af musikbærende materialer og videogrammer (Lov om folkebiblioteker, §18, stk. 1, §19 og § 20). Med hensyn til sidstnævnte mulighed findes der i dag ingen eksempler på bib-

lioteker, som opkræver brugerbetaling på baggrund af den tidligere omtalte Højesteretsdom fra 1993, der i praksis har gjort brugerbetaling for musikudlån uhåndtérbart. Når (hvis) der bliver vedtaget en ny ophavsretslovgivning vil der sandsynligvis blive skabt klarhed over denne retstilstand. Endelig har bibliotekerne fri dispositionsret over kasserede materialer, når de først er blevet tilbudt centralbiblioteket eller Folkebibliotekernes Depotbibliotek (Bekendtgørelse om folkebiblioteker, § 2). Det vil sige, at bibliotekerne herved får en indtægtsmulighed via salg af kasserede materialer.

Som hovedregel gælder, at det er kommunalbestyrelserne, der fastsætter vederlagenes størrelse og opkrævningsform (Bekendtgørelse om folkebiblioteker, § 12, stk. 1). I to tilfælde er der dog fastsat en øvre grænse for vederlagenes størrelse, nemlig for afgiften for overskridelse af lånetiden og for vederlaget for udstedelse af erstatningslånerkort. I det første tilfælde gælder, at kommunerne overfor voksne maksimalt må opkræve 100 kr. pr. samlet lån, ved lånetidens udløb dog højst 10 kr. For børn gælder et loft på 50 kr. pr. samlet lån, dog højst 5 kr. ved lånetidens udløb (Lov om folkebiblioteker, § 18, stk. 1). I det andet tilfælde gælder, at vederlag for udstedelse af erstatningslånerkort maksimalt kan udgøre 20 kr. (Bekendtgørelse om folkebiblioteker, § 13).

Der er udformet et sæt retningslinier, der uddyber mulighederne for at opkræve vederlag for særlige serviceydelser i overensstemmelse med Lov om folkebiblioteker § 19 og Bekendtgørelse om folkebiblioteker m.v. § 12, stk. 3 (Statens Bibliotekstjeneste, 1994). Heri præciseres, at særlige serviceydelser er dokumentationsopgaver, der går ud over den almindelige biblioteksmæssige vejledning og udtrykkelig er rekvireret af brugeren. Der skal ved tolkning af den sidste formulering forstås, at brugeren ønsker en service af nævnte art (læs: dokumentationsopgave) efter at være blevet bekendt med, at servicen går ud over den almindelige biblioteksmæssige vejledning, og at der vil blive opkrævet vederlag.

Som eksempler på sådanne særlige serviceydelser nævnes særlig omkostningskrævende edb-søgninger eller dokumentationsopgaver, som indebærer en konsulentfunktion. En konsulentfunktion er en større faglig analyse af opgavens karakter, bearbejdning af søgeresultater og/eller anden faglig rådgivning. Endelig kan der være tale om dokumentationsopgaver af en sådan størrelse, karakter eller specifikationsgrad, at de går ud over den sædvanlige reference- og informationsvirksomhed i folkebibliotekerne. Erhvervsservice er det eneste nævnte, konkrete eksempel på en biblioteksydelse af en sådan særlig karakter.

Det herskende princip om vederlagsfrihed betyder, at de samlede udgifter til det danske folkebiblioteksvæsen for langt hovedpartens vedkommende er finansieret via offentlige bevillinger. De ovennævnte muligheder for opkrævning af afgifter og vederlag er således det lovgivningsmæssige grundlag for brugerbetaling og udgør på den baggrund den resterende langt mindre del af de samlede udgifter.

I det følgende skal kort omtales, hvilke samlede offentlige udgifter, der i 1996 er budgetteret med på folkebiblioteksområdet, samt hvordan udgifterne fordeler sig på stat og kommuner.

De samlede offentlige nettodriftsudgifter til folkebiblioteksområdet er i 1996 budgetteret til 2.026,4 mio. kr., det vil sige at de budgetterede indtægter er fratrasket. Kommunernes andel af de samlede nettodriftsudgifter beløber sig til 1.947,6 mio. kr, der svarer til ca. 96 procent, og statens andel udgør 78,8 mio. kr., hvilket svarer til ca. 4 procent (Kulturministeriet, 1996).

Det er på baggrund af denne overordnede karakteristik af de samlede offentlige udgifter til folkebiblioteksdriften i Danmark, at de efterfølgende afsnit om brugerbetalingens andel af bruttodriftsregnskaberne skal læses.

2.2. Udviklingen siden 1980

Det er hensigten i dette afsnit at give et kort historisk rids over udviklingen i brugerbetalingens andel af det samlede bruttodriftsregnskab på landsplan.

Tabel 1: Udviklingen i brugerbetalingens andel af bruttodriftsregnskabet i perioden 1980-1995¹

	1980	1985	1990	1995
Brugerbetalning ² , 1000 kr.	17.640	34.705	61.938	99.768
Bruttodriftsregnskab, 1000 kr.	1.125.662	1.667.563	1.944.825	2.089.838
Brugerbetalningens andel af bruttodriftsregnskabet, %	1,57	2,08	3,18	4,77

Kilder: Danmarks Statistik 1996; Biblioteksårbogen '95 samt supplerende oplysninger fra Statens Bibliotekstjeneste.

I absolutte tal, det vil sige i kroner og ører, ser man en pæn stigning i brugerbetalingsindtægter fra 17,6 mill. kr. i 1980 til lige knap 100 mill. kr. i 1995, jvf. tabel 1. Når denne udvikling beregnes som andele af bruttodriftsregnskaberne i de pågældende år er der i hele den undersøgte periode tale om en begrænset andel. Samtidig kan man se en tydelig stigende tendens i materialet fra godt 1,5 procent i 1980 til knap 5 procent i 1995. Tallene skal dog tolkes med en vis varsomhed, da der i brugerbetalingens størrelse indgår »forstyrrende elementer«, som ikke afspejler egentlige elementer af brugerbetaling (jvf. note 2 til tabel 1).

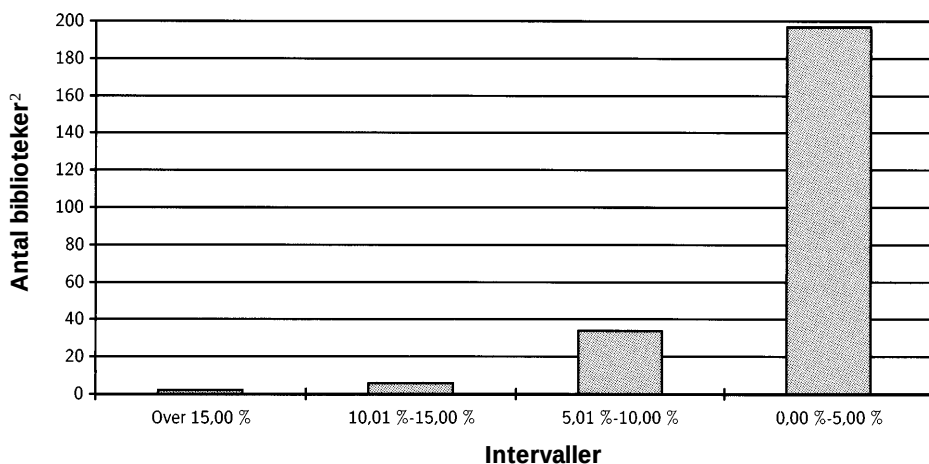
¹ Tallene er ikke umiddelbart sammenlignelige mellem 1980/1985 og 1990/1995, da opgørelsesmetoden ændres fra at være inklusiv moms til eksklusiv moms i 1987.

² I denne kategori indgår summen af kontiene 7.2. Salg af produkter og ydelser og 7.9. Øvrige indtægter, der indgår i det kommunale budget- og regnskabssystem. For 1980 gjaldt en anden kontoinddeling, men opgørelsen er tilnærmet den nugældende. Der gøres samtidig opmærksom på, at konto 7.9. rummer forskelligartede indtægter, f.eks. afgift for overskridelse af lånetid, løn- og pensionsoverførsel fra staten, tilskud fra Statens Bibliotekstjeneste. Det har desværre ikke været muligt at isolere den for os mest interessante indtægtskilde, nemlig afgift for overskridelse af lånetiden.

2.3. Brugerbetalingen i folkebibliotekerne i 1995

I dette afsnit vil vi nærmere analysere, hvordan det overordnede billede af brugerbetalingens udbredelse i folkebibliotekerne for 1995, som fremgår af tabel 1, fordeles sig. Der tegner sig et yderst homogent, eller ensartet, mønster i bibliotekernes andele af brugerbetaling, som det fremgår nedenfor af figur 1.

Figur 1: Bibliotekernes fordeling på brugerbetalingsandele 1995, i procent¹

Kilde: Biblioteksårbogen '95 samt supplerende oplysninger fra Statens Bibliotekstjeneste.

Af figur 1 fremgår, at 197 af de 239 biblioteker har brugerbetalingsandele på under fem procent af bruttodriftsregnskabet. 34 biblioteker har en andel af brugerbetaling på mellem fem og ti procent, seks biblioteker har en brugerbetalingsandel på mellem ti og 15 procent, og kun to biblioteker har andele på over 15 procent. Der gemmer sig naturligvis en vis variation mellem laveste og højeste værdi i dette gennemsnitsmål, men homogeniteten i materialet kommer også til udtryk i en relativ lille standardafvigelse på 2,77%, hvor den laveste andel af brugerbetaling repræsenteres af en værdi på 0,08 procent (Ørbæk Bibliotek), og den højeste værdi af en andel på 19,3 procent (Nørre Djurs Bibliotek). Tallene skal igen tolkes med en vis varsomhed, som nævnt ovenfor, da der indgår visse »forstyrrende« elementer i beregningerne. Et forhold der især gør sig gældende for bibliotekerne med de højeste brugerbetalingsandele (jvf. afsnit 2.5. nedenfor).

Afgiftsformer

Ovenfor har vi behandlet bibliotekernes adgange til at opkræve brugerbetaling for folkebiblioteksydelser, som de fremstår af lovgivning m.m.. Hér følger en kort op-

¹ I størrelsen »brugerbetaling« indgår summen af kontiene 7.2. og 7.9.. Se i øvrigt note 2 til tabel 1.

² Der opereres med 239 biblioteksenheder, der er det antal, som har selvstændige regnskabsoplysninger, jf. Biblioteksårbog '95.

remsning af de faktiske afgiftsformer, der i dag findes i folkebiblioteksvæsnet samt en redegørelse for det typiske afgiftsniveau.

- *Overskridelse af lånetiden*

Afgift for overskridelse af lånetiden, i daglig tale bøder, er nok et af de ældste eksempler på egentlig brugerbetaling. Der er, som nævnt ovenfor, sat en øvre grænse for afgiftens størrelse i Lov om folkebiblioteker på 100 kr. pr. samlet lån, dog højst 10 kr. ved lånetidens udløb. Adskillige biblioteker tager lavere takster end de mulige, især friholder mange biblioteker børn fra denne afgift.

- *Salg af kasserede materialer*

Praksis med at sælge kasserede materialer dukkede op i løbet af 1980'erne, og i dag skaber ca. 85 procent af bibliotekerne sig indtægter ved denne form for brugerbetaling (Andersson og Skot-Hansen 1994: 216). Salg af kasserede materialer kan ske løbende eller ved et hel- eller halvårligt udsalg.

- *Reserveringsafgift*

Det var Københavns Kommunes Biblioteker, der i 1985 begyndte med at opkræve brugerbetaling for portoudgiften til brevkortet i forbindelse med reservering af materialer i egen bogbestand. Det vakte nogen modstand i biblioteksfaglige kredse, men efter at en Højesteretsdom fra 1985 afgjorde, at reserveringsafgiften var, og er, fuldt ud lovlig og i overensstemmelse med intentionerne i Lov om folkebiblioteker, har mange biblioteker taget reserveringsafgiften til sig (Christoffersen et. al, 1987: 20-21).

- *Erstatninger*

Alle biblioteker har, selvsagt i større eller mindre udstrækning, denne form for brugerbetaling, der er biblioteksbrugernes betaling for bortkommet eller beskadiget materiale, inkl. lånerkort. Bibliotekernes håndhævelse af erstatningsopkrævning varierer en del, f.eks. kan bibliotekerne være fleksible i deres praksis overfor børns erstatningsansvar.

- *Fotokopiering, mønttelefon, telefax m.m.*

Det er meget udbredt, at biblioteker tager betaling for de faktiske udgifter forbundet med at give brugerne adgang til kopimaskine, telefon, telefax, kaffeeautomat m.v.. Prisen for én fotokopi er typisk 1-2 kr..

- *Entréindtægter*

Der afholdes kulturelle børne- og voksenarrangementer og udstillinger i hovedparten af folkebibliotekerne, og i langt de fleste tilfælde betales ingen entré. For fire procents vedkommende betales der som regel entré, og ved specielle arrangementer betales entré i yderligere 19 procent af bibliotekerne. Entréens størrelse varierer kraftigt, for voksenarrangementer ses eksempler på 80 kr., men mere udbredt er beløb på ca. 40 kr. (Andersson og Skot-Hansen 1994: 235).

- *Erhvervsservice*
Siden slutningen af 1980'erne er der på nogle, primært større, biblioteker opstået en særlig målrettet biblioteksservice overfor det lokale erhvervsliv. I 1994 viste en undersøgelse, at ca. 17 procent af folkebibliotekerne har etableret en form for erhvervsservice, hvoraf ca. en trediedel har oprettet en selvstændig afdeling eller lignende til formålet (Andersson og Skot-Hansen, 1994: 217-218). Biblioteker med erhvervsservice opkræver brugerbetaling for følgende ydelser: edb-søgninger, fotokopier, telefaxkopi, fremskaffet materiale, regnskabsoplysninger, overvågningsopgaver, adresseoplysninger m.m. Brugerbetalingens art varierer fra dækning af de faktiske udgifter til timeafregning, der i 1991 svingede mellem 100 kr. og 400 kr. (Hansen, 1991: 3).
- *Biblioteksbutik og anden form for salg*
Andre former for brugerbetaling ses ved en del bibliotekers salg af forskelligt materiale, f.eks. publikationer, bøger, postkort, plakater, muleposer, turistmateriale, t-shirts, disketter. Over halvdelen af bibliotekerne oplyser i 1994, at de har salg af postkort, plakater m.v., og ca. 25 procent oplyser om salg af lokale publikationer (Andersson og Skot-Hansen, 1994: 216). Nyeste skud på stammen er, at flere og flere biblioteker opretter egentlige biblioteksbutikker med salg af de nævnte materialer.
- *Salg af inventar*
Der findes eksempler på biblioteker, der har solgt ud af brugt inventar.
- *Lokaleudlejning*
Nogle biblioteker opkræver en pris for f.eks. lokale foreningers leje af bibliotekets lokaler eller andre faciliteter.

Det er muligt, at der findes enkelte andre, mindre, indtægtskilder, men de er ikke dukket op i undersøgelsesarbejdet.

2.4. Brugerbetaling på særlige områder

Det er 12 udvalgte bibliotekers »særlige erfaringer« med brugerbetaling, eller erfaringer med brugerbetaling på »særlige områder«, der er genstand for dette afsnit.

Til belysning af de særligt udvalgte områder, er de 12 biblioteker udvalgt på følgende vis.

Afgift for overskridelse af lånetid	Frederikshavn Bibliotek Det Nordjyske Landsbibliotek (i tabellerne benævnt Ålborg)
Salg af kasserede materialer	Birkerød Bibliotek
Erhvervsservice	Århus Kommunes Biblioteker Herning Centralbibliotek

Afgift for musikudlån	Frederiksberg Kommunes Biblioteker Bibliotekerne i Søllerød
Afgift for Internetadgang	Odder Kommunebibliotek Farum Bibliotek
Salg af bøger, kopier, telefax m.m.	Holbæk Bibliotek
Sponsorering	Hammel Bibliotek Brande Bibliotek

De belyste særlige områder dækker ikke eksplicit alle de i afsnit 2.3. nævnte former for brugerbetaling. Forklaringen er dels, at flere af brugerbetalingsformerne udgør så relativt beskedne beløb at de ikke opgøres særskilt og dels en uensartet opgørelsespraksis, der medfører, at ikke alle brugerbetalingsformer – selvom de findes – kan opgøres særskilt for alle bibliotekers vedkommende. På denne baggrund opererer vi med to brugerbetalingsformer, der er blandet sammensat: 1) Salg af bøger, kopier, telefax m.m. og 2) Andet. I kategorien Salg af bøger, kopier, telefax m.m. har vi puttet alle de indtægtskilder ind, der rummer elementer af decideret salg, således også: mønttelefon, kaffeautomat, publikationer, muleposer, plakater, mikrokopier m.m., d.v.s. også indtægter fra egentlige biblioteksbutikker. I kategorien Andet er indeholdt mere varierede former for indtægter, f.eks. erstatningslånerkort, lydavisabonnement, lokaleudlejning, administrationsgebyrer, samt en for mange bibliotekers vedkommende "diverse"-størrelse. Det er sandsynligt, at »diverse«-størrelsen for nogle bibliotekers vedkommende indeholder elementer fra de andre former, hvilket – som nævnt – bunder i en uens opgørelsespraksis.

I de efterfølgende afsnit er de særligt udvalgte områder behandlet på lidt forskellig vis. Hovedparten af områderne bliver belyst via en ensartet talmæssig behandling af brugerbetalingens størrelse i henholdsvis 1995 og perioden 1990-1993, hvorimod to af områderne bliver belyst uden en tilsvarende talmæssig behandling.

Brugerbetalings sammensætning

Vi fik ovenfor belyst, at brugerbetalingens andel af de samlede bruttodriftsregnskaber på landsplan udgør knap fem procent i 1995 (tabel 1). Vi har fundet det interessant at belyse, hvorvidt de udvalgte biblioteker adskiller sig fra det landsdækkende billede qua deres særlige erfaringer med brugerbetaling.

Hovedindtrykket er, at brugerbetalingens andel i syv af bibliotekernes bruttodriftsregnskab i 1995 svarer meget godt til det landsdækkende billede, jvf. tabel 2 (se side 21). Birkerød Bibliotek har en andel på godt fem procent, der er lidt højere end landsgennemsnittet, og Brande og Holbæk Biblioteker har andele på under tre procent, der er noget mindre end landsgennemsnittet. De resterende fire bibliotekers andele svinger mellem 3,28 og 4,63 procent.

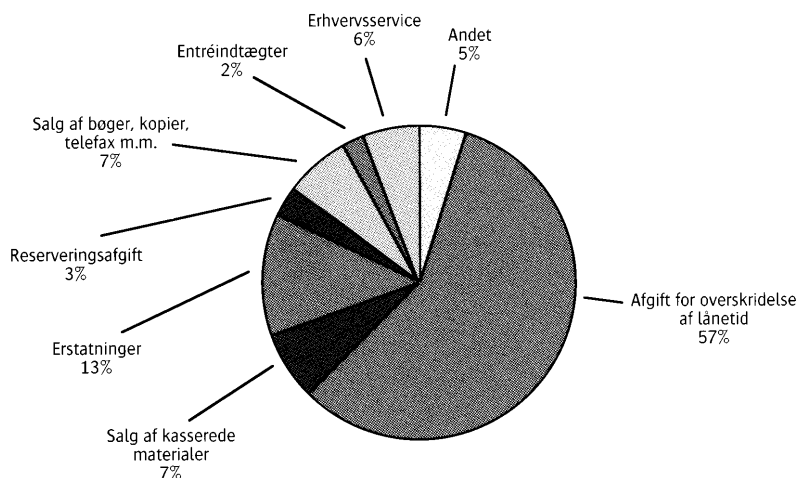
For Frederiksberg Kommunes Biblioteker og Bibliotekerne i Søllerøds vedkommende, hvis brugerbetalings størrelse fremgår af tabel 3 (se side 21), er der tale om perioden 1990-1993, hvorfor de skal sammenlignes med det landsdækkende billede i 1990 og udviklingen frem til 1995. Begge bibliotekers andele af brugerbetaling adskiller sig

ikke væsentligt fra det landsdækkende billede, dog ligger andelen i Frederiksberg Kommunes Bibliotek lidt over i 1990, og der spores en svag stigende tendens i de efterfølgende år, hvorimod andelen i Søllerød ligger på et noget lavere niveau på godt to procent i 1990, en andel der holder sig stabilt i resten af perioden.

Da vi netop har valgt bibliotekerne ud på grund af særlige erfaringer med brugerbetaling på udvalgte områder, vil det være interessant at se, hvordan områderne for brugerbetaling fordeler sig i bibliotekernes samlede billede af brugerbetaling. Dette billede får man i detaljer i tabel 4 for syv af bibliotekerne i 1995 (se side 22), og i tabel 5 for bibliotekerne i Frederiksberg og Søllerød i perioden 1990-1993 (se side 22). Resultaterne fra tabellerne bliver løbende inddraget i den følgende tekst.

Af figur 2 fås et mere overordnet billede, da det heraf fremgår, hvordan de syv bibliotekers områder for brugerbetaling samlet fordeler sig i 1995.

Figur 2: Den samlede brugerbetalings elementer for syv biblioteker, 1995

Afgift for overskridelse af lånetiden er meget markant den brugerbetalingsform, der giver flest penge i de syv biblioteker. Af den samlede brugerbetaling står afgiften for overskridelse af lånetiden for 57 procent, der for seks af de syv bibliotekers vedkommende dækker over langt den største enkeltpost. Undtagelsen er Herning, da indtægter fra erhvervsservice hér udgør en andel på 38 procent, der er lidt mere end indtægterne fra overskridelse af lånetiden på 35 procent. Erstatninger er den næststørste indtægt i det samlede billede på 13 procent, men her er mønsteret ikke så ensartet i de syv biblioteker. F.eks. udgør erstatninger i Det Nordjyske Landsbibliotek hele 20 procent, men kun to procent i Frederikshavn. De øvrige seks former for brugerbeta-

ling udgør mellem to og syv procent, hvor entréindtægter repræsenterer den mindste indtægtskilde. Igen er der tale om store variationer bibliotekerne imellem, som det fremgår af tabel 4.

De netop nævnte variationer er det interessant at dvæle ved, da vi herigennem får belyst i hvilken udstrækning de enkelte bibliotekers erfaringer med brugerbetaling på særlige områder slår igennem i de faktiske indtægter.

I den forbindelse vil vi for det første fremhæve Frederikshavn Biblioteks og Det Nordjyske Landsbiblioteks indtægter fra brugernes *betaling for overskridelse af lånetiden*, der er de to udvalgte biblioteker til belysning af denne brugerbetalingsform, det vil sige en praksis for "bødetakster" i den øvre ende i sammenligning med de fleste andre biblioteker. For Frederikshavns vedkommende slår denne indtægtskilde særlig hårdt igennem, da vi her ser den største enkeltpost overhovedet i hele materialet på 85 procent. Afgift for overskridelse af lånetiden slår ikke tilsvarende igennem for Det Nordjyske Landsbiblioteks vedkommende, da vi her ser en andel på 47 procent, der ligger et stykke under gennemsnittet på 58 procent.

Indtægter fra erhvervsservice udgør i Herning og Brande henholdsvis 38 og 20 procent – altså andele væsentligt over det gennemsnitlige billede på seks procent for alle de syv biblioteker -, men kun to procent i Århus. Brande Bibliotek blev udvalgt på grund af erfaringer med sponsorering, men det viste sig, at Brande Biblioteks forsøg med sponsorering i slutningen af 1980'erne i dag (og i 1995) reelt fungerer som serviceydelser overfor erhvervslivet, der betaler pr. konkrete ydelse. På den baggrund må vi sige, at Herning og Brande Bibliotekers erfaringer med erhvervsservice afspejler sig i deres samlede indtægter fra brugerbetaling, hvorimod Århus Kommunes Biblioteker ikke tilsvarende har større indtægter fra erhvervsservice, snarere tværtimod.

På lignende vis kan vi af tabel 4 se, at Birkerød Bibliotek har større indtægter fra *salg af kasserede materialer* end de gennemsnitlige syv procent, nemlig en andel på 17 procent. Brande Bibliotek har desuden også en stor andel på 19 procent fra salg af kasserede materialer.

For kategorien *salg af bøger, kopier, telefax m.m.* finder vi, at Holbæk Bibliotek har en andel på 25 procent, der er et pænt stykke over gennemsnittet på syv procent. I Holbæk har de bl.a. erfaringer med salg af farvefotokopier til andre grene af den kommunale forvaltning samt med biblioteksbutik. I Brande ser vi også en pæn stor andel på 21 procent, heri indgår også salg af kopier fra farvefotokopimaskine.

Frederiksberg Kommunes Biblioteks og Bibliotekerne i Søllerøds indtægter fra brugerbetaling generelt og *musikudlån* i særdeleshed i årene 1990-1993 fremgår af tabel 5. Der tegner sig for begge bibliotekers vedkommende det samme mønster som for de syv biblioteker ovenfor. For det første kan vi se, at den største indtægtskilde er fra brugernes betaling for sene afleveringer af lånt materiale i alle årene, med en stigende andel for begge biblioteker igennem de fire år. For det andet ser vi også, at brugerbetaling netop for det særlige område, musikudlån, udgør den næststørste

post på et niveau mellem 20 og 26 procent for begge biblioteker. De øvrige indtægtskilder udgør langt mindre andele, hvilket igen er i overensstemmelse med tendenserne i de andre syv biblioteker.

Ved nærlæsning af tabellerne opdager man, at de ovenfor fremførte resultater skal læses med en vis forsigtighed. Vi vil gerne igen henlede opmærksomheden på den temmelig uensartede opgørelsespraksis, der i tabel 4 og 5 viser sig ved bibliotekernes forskellige detaljeringsgrad, når indtægtsformerne bogføres. Et fænomen, der hvis alle biblioteker førte regnskaber på samme vis, godt kunne vise sig at rykke rundt på de fremkomne tal.

Et andet interessant fænomen finder vi ved, at indtægterne via egentlige brugerreklimerede serviceydelser udgør 29 procent af det samlede billede (salg af kasserede materialer, salg af bøger, kopier, telefax m.m., entréindtægter og erhvervsservice), hvorimod de resterende 71 procent stammer fra afgift for overskridelse af lånetid samt erstatninger, der må siges at opstå som konsekvens af lovgivning m.m..

Sponsorering som brugerbetalingsform søgte vi at belyse ved at inddrage Brande og Hammel Biblioteker. Brande Bibliotek forsøgte at supplere indtægterne fra erhvervsservice med sponsorering i form af annoncer på brevpapir i 1989. Dette gav en indtægt på 24.000 kr. i 1989, og i årene efter meget mindre beløb. Brande Bibliotek har i dag ingen direkte sponsorering, men til gengæld indtægter fra erhvervsservice, som det fremgår ovenfor i behandlingen af tabel 4. For Hammel Biblioteks vedkommende var der tale om en enkeltstående sponsorerings-aktivitet i 1990, da biblioteket fik et engangsbeløb på 25.000 kr. af en lokal virksomhed til etablering af en videosamling. Aftalen kom i stand på baggrund af en personlig kontakt.

Adgang til *Internet* er en ny type serviceydelse for biblioteksbrugerne i et stigende antal biblioteker, og derfor er betaling herfor interessant i vores sammenhæng. Samtidig gør netop serviceydelsens status som nyhed den uegnet til belysning i tabel 4, da kun få biblioteker har haft Internetadgang for brugerne allerede i 1995 og endnu færre taget betaling for det. Desuden hersker der en uklar retstilstand omkring lovligheden af brugerbetaling for Internetadgang, men desuagtet opkræver nogle biblioteker betaling for ydelsen og afventer iøvrigt en afklaring af spørgsmålet. Betalingen dækker typisk bibliotekets udgifter til Internetopkoblingen via telefonnettet i en afmålt tid pr. bruger. Odder Kommunebibliotek og Farum Bibliotek er to biblioteker, der tager, eller har taget, betaling for Internetadgang. For Odder Biblioteks vedkommende viste det sig, at de var ophørt med at kræve betaling, da det uklare spørgsmål om betalingsens lovlighed kom frem. Inden da tog Odder Bibliotek betaling for Internetadgang i knap tre måneder i 1995 til en pris à 33 øre/minut. Biblioteket har imidlertid ikke opgjort denne indtægtskilde særskilt, men ladet den indgå i en kategori svarende til *salg af bøger, kopier, telefax m.m.* Vi har forsøgt et regnestykke i lighed med tabel 4, hvor vi har estimeret indtægterne fra Internet for hele året på baggrund af to måneders faktiske indtægter. Resultatet af dette regnestykke er, at vi igen finder en fordeling mellem brugerbetalingsformerne, hvor afgift for overskridelse af lånetiden udgør den største andel på 76 procent (inklusive erstatninger), og salgsindtæg-

terne, inklusiv brugerbetaling for Internetadgang, udgør den næststørste andel på 16 procent. De øvrige indtægtskilder er yderst små.

Brugerne af Farum Bibliotek havde ikke Internetadgang i 1995, og for 1996 kan indtægter for Internetadgang endnu ikke opgøres.

2.5. Store andele af brugerbetaling

I dette afsnit var det vores hensigt at undersøge og belyse, hvilke former og hvilket omfang brugerbetalingen havde i de 10 biblioteker, der har de største relative andele af indtægter på de tidligere omtalte konti 7.2. og 7.9. i regnskaberne for 1995.

De fremfundne 10 biblioteker havde i 1995 indtægter på henholdsvis konto 7.2. og 7.9. på mellem 9,44 procent og 19,30 procent af deres bruttodriftsregnskaber. De 10 biblioteker er, som tidligere nævnt, og oplistet i faldende rækkefølge: Nørre Djurs Bibliotek, Otterup Bibliotek, Gjern Kommunebibliotek, Kolding Folkebibliotek, Randersegnens Biblioteker, Egvad Bibliotek, Juelsminde Kommunes Biblioteker, Stenlille Folkebibliotek, Stiftsbiblioteket i Maribo og Løgstør Bibliotek.

Det skal siges med det samme, at det viste sig ikke at være en meningsfuld tilgang til det egentlige undersøgelsesformål: at belyse 10 bibliotekers erfaringer med decideret brugerbetaling på tilsvarende vis, som vi i afsnit 2.4. har belyst 12 andre bibliotekers erfaringer med brugerbetaling.

Den væsentligste forklaring herpå er, at der på de to konti, især konto 7.9., er bogført indtægter, der ikke har karakter af brugerbetaling. Denne type af indtægter er i alle 10 tilfælde forstyrrende for det samlede omfang af brugerbetaling, og er i adskillige tilfælde årsagen til stærkt misvisende resultater, når andelen af brugerbetalingen udregnes, som det er blevet gjort i denne rapport.

For alle 10 biblioteker er der tale om tilskud og overførsler af forskellig art. I fire tilfælde har bibliotekerne fået tilskud fra Statens Bibliotekstjeneste i overensstemmelse med Lov om folkebiblioteker, § 17, til særlige formål i 1995 (udviklingssummen): i forbindelse med oprettelse af faguddannet bibliotekarstilling ved overgang til heltidsbibliotek (Nørre Djurs og Stenlille), til edb-anskaffelser (Gjern) og andre formål (Juelsminde). I et enkelt tilfælde finder vi i denne forklaring 98 procent af det pågældende biblioteks indtægter på konti 7.2. og 7.9. tilsammen.

I andre tre tilfælde finder vi (tjenestemand-)pensionsoverførsler til tidligere medarbejdere eller enker til disse fra Kommunernes Pensionsforsikring (Otterup, Løgstør og Maribo). Decideret lønrefusion fra staten optræder i ét tilfælde (Kolding). Forklaringen er i ét andet tilfælde store indtægter, der modsvares af tilsvarende udgifter, fra filialer, der indgår i biblioteksforbund (Randers), og i det sidste tilfælde finder vi indtægter fra en anden kommune som betaling for bogbus-service (Egvad).

Endelig kan det ikke afvises, at der i enkelte tilfælde yderligere er tale om uforklarlige beløb, eller fejl, der fortaber sig i dataenes lange transmissionsvej fra bibliotek, til kommune, til Danmarks Statistik, til Statens Bibliotekstjeneste, og endelig til denne rapports formål.

Opsummerende må vi konstatere, at det tiltænkte undersøgelsesdesign ikke gav de ønskede resultater: nemlig 10 eksempler på biblioteker, der havde relativt flere brugerbetalingsindtægter i 1995 end landets øvrige folkebiblioteker. Til gengæld kan vi konkludere, at den reelle udbredelse af brugerbetaling har et yderst ensartet omfang i hele det danske folkebiblioteksvæsen, som det også blev omtalt i afsnit 2.3. Når de i dette afsnit omtalte 10 biblioteker ikke længere kan siges at have relativt store – reelle – andele af brugerbetaling, bliver konklusionen, at ingen biblioteker har brugerbetalingsindtægter på over ca. ni procent af deres bruttodriftsregnskaber. Og indirekte får vi belyst, at den i forvejen lave spredning i bibliotekernes andele af brugerbetaling reelt er endnu lavere.

Endelig må vi endnu engang fremhæve, at vi i dette forsøg på at belyse brugerbetalingens form og omfang får bibliotekernes – og muligvis også kommunernes – forskelligartede regnskabspraksis frem i lyset.

2.6. Sammenfatning

Det overordnede indtryk er, at de første 12 udvalgte biblioteker ikke adskiller sig fra det landsdækkende billede af brugerbetalingens udbredelse. De tolv biblioteker har med andre ord ikke hverken særlig høje eller særlig lave andele af brugerbetaling, hvilket harmonerer med det iøvrigt yderst ensartede mønster i hele landet, hvor brugerbetaling gennemsnitligt udgør mellem fire og fem procent af det samlede bruttodriftsregnskab for folkebiblioteksvæsenet. Set i et historisk perspektiv gennem de seneste 15 år har brugerbetalingen haft en svag stigende betydning for det samlede regnskab.

I det samlede billede af indtægter fra brugerbetaling udgør afgift for overskridelse af lånetiden den langt største del på 57 procent i de syv udvalgte biblioteker. Alle andre former for brugerbetaling fylder langt mindre, og entréindtægter ligger i bunden med to procent.

Det viser sig, at de fleste udvalgte særlige områder for brugerbetaling slår igennem i de biblioteker, der har særlige erfaringer på de respektive områder. I langt de fleste tilfælde udgør de særlige områder således større andele af den samlede brugerbetaling end de gennemsnitlige andele for de syv biblioteker under ét i de biblioteker, der netop er blevet udvalgt ved at have særlige erfaringer på disse felter.

I behandlingen af de næste 10 biblioteker viste det sig, at vi ikke var i stand til at behandle brugerbetalingens reelle form og omfang, da misvisende – og til tider stærkt misvisende – indtægt skilder forstyrrede billedet. I stedet kan vi endnu mere sikkert fastholde, at der er en yderst ensartet og homogen udbredelse af brugerbetalingens

omfang i de danske folkebiblioteker.

Endelig vil vi til sidst nævne, at undersøgelsen har vist, at der hersker en noget uensartet regnskabspraksis i folkebibliotekerne (og kommunerne). På den baggrund må det konstateres, at en undersøgelse af denne art følgelig ikke giver det ønskede udbytte.

Tabel 2: Brugerbetalingens andel af det samlede bruttodriftsregnskab for syv kommuner i 1995

	Århus	Herning	Brande	Ålborg	Frederikshavn	Birkerød	Holbæk
Brugerbetaling, 1000 kr.	4.698	1.480	75	3.654	362	446	416
Samlede bruttodriftsregnskab, 1000 kr.	108.126	33.907	3.077	78.960	11.049	8.628	15.425
Brugerbetalingens andel af det samlede bruttodriftsregnskab, %	4,34	4,36	2,44	4,63	3,28	5,17	2,70

Tabel 3: Brugerbetalingens andel af det samlede bruttodriftsregnskab for to kommuner i perioden 1990-1993

	Frederiksberg				Søllerød			
	1990	1991	1992	1993	1990	1991	1992	1993
Brugerbetaling, 1000 kr.	1.433	1.483	1.272	1.614	488	463	439	477
Samlede bruttodriftsregnskab, 1000 kr.	37.106	37.847	36.326	36.390	20.836	20.515	20.303	21.619
Brugerbetalingens andel af det samlede bruttodriftsregnskab, %	3,86	3,92	3,50	4,44	2,34	2,26	2,16	2,21

Tabel 4: Brugerbetalingens komponenter for syv kommuner i 1995

	Århus 1000 kr. %	Herning 1000 kr. %	Brande 1000 kr. %	Ålborg 1000 kr. %	Frederikshavn 1000 kr. %	Birkeroød 1000 kr. %	Holbæk 1000 kr. %	I alt 1000 kr. %
Afgift for overskridelse af lånetid	3.283 70	520 35	30 40	1.726 47	307 85	275 62	221 53	6.545 58
Salg af kasserede materialer	374 8	— —	14 19	260 7	25 7	75 17	— —	748 7
Erstatninger	403 9	214 14	— —	714 20	9 2	39 9	51 12	1.430 13
Reserveringsafgift	256 5	— —	— —	88 2	— —	— —	16 4	360 3
Salg af bøger, kopier, telefax m.m. ¹	100 2	179 12	16 21	341 9	— —	57 13	106 25 ³	817 7
Entréindtægter	8 0	— —	— —	182 5	19 5	— —	— —	209 2
Erhvervsservice	74 2	567 38	15 20	71 2	— —	— —	— —	727 6
Andet ²	200 4	— —	— —	272 7	2 1	— —	22 5	517 5
I alt	4.698 100	1.480 100	75 100	3.654 100	362 100	446 100	416 100	11.353 100

¹ I denne kategori er også indeholdt: mønttelefon, kaffeautomat, publikationer, muleposer, plakater, mikrokopier m.m..

² I denne kategori er indeholdt: erstatningslånerkort, lydavisabonnement, lokaleudlejning, administrationsgebyr m.m..

³ Inklusiv estimerede indtægter fra biblioteksbutik i begrænset periode af året.

Tabel 5: Brugerbetalingens komponenter for to kommuner i perioden 1990-1993

	Frederiksborg				Søllerød			
	1990 1000 kr. %	1991 1000 kr. %	1992 1000 kr. %	1993 1000 kr. %	1990 1000 kr. %	1991 1000 kr. %	1992 1000 kr. %	1993 1000 kr. %
Afgift for overskridelse af lånetid	587 41	582 39	486 38	730 45	245 50	262 57	261 59	306 64
Salg af kasserede materialer	78 5	113 8	103 8	73 5	64 13	71 15	27 6	30 6
Erstatninger	82 6	101 7	65 5	99 6	— —	— —	— —	— —
Reserveringsafgift	63 4	62 4	59 5	73 5	— —	— —	— —	— —
Salg af bøger, kopier, telefax m.m.	214 15	217 15	177 14	170 11	— —	— —	— —	— —
Musik ¹	344 24	333 22	308 24	394 24	125 26	94 20	113 26	126 26
Andet	65 5	75 5	74 6	75 5	54 11	36 8	38 9	15 3
I alt	1.433 100	1.483 100	1.272 100	1.614 100	488 100	463 100	439 100	477 100

¹ For 1990 og 1993 er der tale om estimerede beregninger på baggrund af indtægter i begrænsede perioder af årene.

3. Brugerbetalingens form og omfang i andre lande.

3.1. Indledning

I det følgende er det hensigten at undersøge, hvilken form og hvilket omfang brugerbetaling har i forbindelse med driften af folkebiblioteker i en række udvalgte nordiske og europæiske lande. Det drejer sig konkret om Sverige, Norge, og Finland for Nordens vedkommende og om Holland og England og Wales for det øvrige Europas vedkommende. Disse lande er udvalgt på baggrund af en række overordnede kriterier:

For det første er alle disse landes overordnede samfundstruktur grundlæggende baseret på en velfærdsstatslig tankegang, hvor en række offentlige serviceydelser, og herunder også biblioteksydelser, hovedsageligt er finansieret gennem skatteindtægter. Således vil det da også fremgå af de følgende afsnit, at den direkte brugerbetaling i forbindelse med folkebiblioteksydelser i de enkelte lande – ligesom i Danmark – i realiteten udgør en meget lille del af den samlede finansiering af folkebibliotekerne. Det skal nævnes, at Holland i nogen grad adskiller sig fra de øvrige lande ved at have en højere grad af brugerbetaling i forbindelse med en række offentlige serviceydelser, herunder også biblioteksydelser.

For det andet bærer den folkebibliotekstradition, der karakteriserer de enkelte lande, præg af forskellige fælles elementer, der efter vores opfattelse betyder, at disse lande til en vis grad er sammenlignelige med hensyn til form og omfang af brugerbetaling i forbindelse med folkebiblioteksydelser. Dette gælder ikke mindst retten til vederlagsfrit at kunne låne bøger, der er yderst central i denne sammenhæng. Set gennem bibliotekshistoriske briller forholder det sig da også sådan, at biblioteksvæsnets i de udvalgte lande er blevet opbygget gennem en vis form for gensidig inspiration. England var således meget tidligt et foregangsland på biblioteksområdet som sådan, ligesom Norge var foregangsland i Norden i begyndelsen af dette århundrede, for dog snart at blive overhalet af de andre nordiske lande i form af lovgivning på biblioteksområdet i Danmark og Finland samt af store kommunale bevillinger til folkebiblioteksvæsnets i Sverige (Granheim 1995). Senest har den svenske regering, med inspiration fra bl.a. den danske bibliotekslov, fremlagt et forslag til en bibliotekslov, der kommer til afstemning i Rigsdagen i løbet af december 1996.

Herudover har vi, i vores valg af lande, lagt stor vægt på, at det for de enkelte landes vedkommende skulle være muligt at danne sig et landsdækkende overblik over brugerbetalingens form og omfang. Dette ville ikke have været muligt for f.eks. Tysklands vedkommende, idet kultur- og undervisningsområdet i Tyskland henhører under de enkelte delstaters myndighed, hvilket igen betyder, at praksis varierer meget i delstaterne.

Den følgende beskrivelse af brugerbetalingens form og omfang i de fem udvalgte lande bygger hovedsageligt på tilgængeligt dokumentarisk materiale, herunder først og fremmest lovgivninger og regelsæt samt empiriske undersøgelser. Dette materiale er i visse tilfælde søgt suppleret med artikler, som vi har fundet relevante for problemstillingen. I denne forbindelse skal det nævnes, at brugerbetaling ikke i alle de udvalgte lande har været genstand for lige grundige studier eller empiriske undersøgelser. Således varierer omfanget af interessant materiale da også væsentligt. For Englands og Sveriges vedkommende findes der eksempelvis relativt mere materiale end for de øvrige landes vedkommende, hvilket vil komme til udtryk i de efterfølgende beskrivelser af forholdene i de enkelte lande, idet nogle vil være mere fyldigt beskrevet end andre. Vi har valgt, at indlede beskrivelsen af forholdene i de enkelte lande med ganske kortfattet at omtale landets bibliotekslovgivning og biblioteksfinansiering, for herved at opridse den overordnede ramme, indenfor hvilken det pågældende land benytter sig af brugerbetaling i relation til forskellige biblioteksydelser.

I forbindelse med indsamlingen af materiale har vi været i skriftlig og mundtlig kontakt med en række institutioner og myndigheder. Det drejer sig om *Statens Kulturråd* i Sverige, om *Statens Bibliotekstilsyn* i Norge, om *Finlands Biblioteksförening* i Finland, om *The Department of National Heritage* og *The Library Association* i England og endelig om *Vereniging van Openbare Bibliotheken (NBLC)* i Holland. I flere tilfælde har vi gennemført opfølgende telefoninterviews med centrale personer fra de pågældende institutioner og myndigheder, ligesom vi i enkelte tilfælde har været i kontakt med andre institutioner, myndigheder eller biblioteker i de respektive lande.

3.2. Sverige

Lovgivning og finansiering

De svenske folkebiblioteker har historisk set været tæt knyttet til det frie folkeoplysningsarbejde, og igennem en lang periode drev forskellige studieforbund egne biblioteker. Siden 1950'erne er de svenske folkebiblioteker blevet drevet af kommunerne og samtidig også hovedsageligt blevet finansieret gennem kommunale midler. Således kommer ca. 98 procent af midlerne til folkebiblioteksdrift i Sverige i dag fra kommunerne, mens kun ca. to procent kommer fra staten (Statens Kulturråd 1994a: 9).

Der findes i dag ingen egentlig bibliotekslov i Sverige, men Rigsdagen vedtog i 1985 en formålserklæring for folkebibliotekerne i Sverige. Heri angives det bl.a., at folkebiblioteket skal være neutralt, alsidigt og fremme god kvalitet. Samtidigt skal folkebibliotekerne tilbyde sine serviceydelser, således at disse er uden direkte omkostninger for den enkelte. I deres planlægning af biblioteksvirksomhed har kommunerne tilsluttet sig Rigsdagens synspunkter (Statens Kulturråd 1994a: 5).

I september 1996 fremlagde den svenske regering en kulturplan for Rigsdagen, hvori der bl.a. indgår et forslag til bibliotekslov. Baggrunden for dette forslag er, at der, på baggrund af de betrængte økonomiske forhold i de svenske kommuner, stadigt oftere

fremkommer forslag om at belægge bogudlån med afgifter. Endnu har ingen svensk kommune dog indført afgifter på bogudlån, hvilket, ifølge Statens Kulturråd, ikke mindst skyldes, at den svenske forfatterforening (Sveriges Författerförbund) – med henvisning til ophavsretten – i så fald ville kræve sin del af en eventuel afgift. Statens Kulturråd oplyser i denne forbindelse, at deres vurdering er, at muligheden for at bogudlån vil blive belagt med afgifter, i dag er langt større end for blot nogle få år siden. I forslaget til bibliotekslov lægger den svenske regering dog op til, at befolkningen afgiftsfrit skal kunne låne litteratur for en given periode. Samtidig fremgår det af lovforslaget, at denne bestemmelse ikke vil forhindre, at der tages afgifter for fotokopiering, porto og lignende serviceydelser eller for overskridelse af lånetiden (Förslaget till bibliotekslag – § 3, stk. 1 og 2). Ifølge forslaget til bibliotekslov vil afgiftsfrihed således kun gælde udlån af bøger.

Brugerbetalning

Statens Kulturråd, som er en statslig myndighed, der har centralt ansvar for den statslige kulturpolitik i Sverige, har ved flere lejligheder undersøgt forekomsten af afgifter ved de svenske folkebiblioteker. Den seneste undersøgelse er en spørgeskemaundersøgelse, som blev gennemført i sommeren 1994. Det fremgår af denne undersøgelse, at de svenske folkebiblioteker i 1994 tog afgifter for følgende ydelser (Statens Kulturråd 1994b):

- Rykkerskrivelser
- Overskridelse af lånefrist
- Mistet transaktionskort
- Fornyelse af lånerkort
- Bortkomment eller beskadiget materiale
- Udlån af videogrammer
- Reserveringer
- Fjernlån
- EDB-søgninger
- Kopier af biblioteksmateriale
- Telefax, lokaleudlån mv.

Herudover havde de svenske folkebiblioteker visse indtægter, der stammede fra salg af bøger, kaffe mv.

Størrelsen på afgifterne var i 1994 typisk således: Rykkerskrivelser ca. 8 kr., fornyelse af lånerkort ca. 8 kr., udlån af videogrammer ca. 12-16 kr. (for to dage), reserveringer ca. 2 kr. og portogebyr for fjernlån ca. 4 kr. Det fremgår af spørgeskemaundersøgelsen, at størrelsen på de enkelte afgifter varierede meget fra kommune til kommune. Som eksempler på denne variation kan nævnes, at afgiften for rykkerskrivelser varierede fra ca. 2 kr. til ca. 40 kr., at afgiften for fornyelse af lånerkort varierede fra ca. 1 kr. til ca. 25 kr., og endelig at afgiften for udlån af videogrammer varierede fra ca. 8 kr. om ugen til ca. 16 kr. om dagen. Generelt tog de mindre kommuner mindre afgifter end de større kommuner, og samtidig tilstræbte de mindre kommuner afgiftsfrihed i højere grad end de større kommuner (Statens Kulturråd 1994b). Desværre

fremgår det ikke af undersøgelsen, hvor stor en rolle indtægterne fra disse afgifter udgjorde i forhold til bibliotekernes samlede driftsregnskab. Statens Kulturråd vurderer dog, at der er tale om en i realiteten minimal del af det samlede driftsregnskab.

Sponsorering

På de svenske folkebiblioteker forekommer der en vis grad af sponsorering i forbindelse med forskellige investeringer, herunder særligt i forbindelse med investeringer i ny informationsteknologi. Desværre findes der på nuværende tidspunkt ingen undersøgelser af denne sponsoreringsvirksomhed.

Udlicitering af biblioteksvirksomhed

I slutningen af 1980'erne blev det i mange svenske kommuner meget populært at udlicitere forskellige kommunale ydelser. Dette gjaldt, dog kun i få kommuner, også biblioteksvirksomhed. Med »udlicitering« menes der her, at kommunerne stadig har hovedansvaret for virksomheden, men indgår en aftale med eksterne parter om at udføre selve serviceopgaven.

Statens Kulturråd har i en rapport fra 1994 undersøgt udlicitering af biblioteksvirksomhed (Statens Kulturråd 1994b) og senere fulgt rapporten op med en interviewundersøgelse foretaget i marts 1996 (Statens Kulturråd 1996). Det fremgår af rapporten fra 1994, at det på daværende tidspunkt endnu var for tidligt at drage alt for håndfaste konklusioner om, hvorvidt udliciteringen på biblioteksområdet havde ført til færre omkostninger og/eller øget effektivitet. Samtidig fremgår det, at såvel kommunerne som de forskellige entreprenører manglede erfaring og kompetence, og at området derfor var præget af, at man prøvede sig frem (Statens Kulturråd 1994a).

Det fremgår ligeledes af rapporten, at de forskellige entreprenørers handlefrihed var stærkt begrænset. For det første fordi muligheden for at udforme biblioteksvirksomheden efter den enkelte entreprenørs egne ønsker blev begrænset af de tidligere omtalte krav om neutralitet, alsidighed og kvalitet. For det andet fordi det var vanskeligt at introducere nye indtægter, der kunne øge handlefriheden, da aftalerne mellem kommunerne og de forskellige entreprenører forudsatte, at bibliotekets serviceydelser langt overvejende skulle være afgiftsfrie. De udliciterede biblioteker var således primært afhængige af offentlige midler. De enkelte entreprenører håbede dog at kunne få en vis indtjening ved at gennemføre forskellige arrangementer i bibliotekets regi, men det har senere vist sig, at disse forventninger ikke blev indfriet.

Da Statens Kulturråd gennemførte sin undersøgelse i 1993 havde otte kommuner valgt at lægge biblioteksvirksomheden ud til forskellige entreprenører. Interviewundersøgelsen fra 1996 viser, at én kommune – nemlig Örebro – har valgt at lægge biblioteksdriften tilbage i kommunalt regi. I interviewundersøgelsen fra 1996 konkluderes det, at det heller ikke i 1996 er muligt at sige noget om, hvorvidt udliciteringen af biblioteksvirksomheden har været en reel succes eller ej – dertil er billedet alt for fragmentarisk (Statens Kulturråd 1996).

Bogklubber og nyhedsbiblioteker

I begyndelsen af 1990'erne oprettede flere svenske folkebiblioteker, herunder bl.a. Vellinge bibliotek og Malmö Stadsbibliotek, bogklubber eller såkaldte »nyhedsbiblioteker«, hvor brugerne, mod at betale en særlig årlig medlemsafgift på ca. 200 kr., kunne få hurtig adgang til et begrænset antal nyudgivelser om året. Bøgerne fandtes på biblioteket samme dag, som de kom i handlen, og medlemmerne blev orienteret om bøgerne gennem et medlemsblad. Formålet med at oprette disse bogklubber eller »nyhedsbiblioteker« var bl.a. at tilbyde brugerne et højere serviceniveau ved at give dem mulighed for at undgå de lange køer, når nye bøger kom til biblioteket. I dag eksisterer disse bogklubber ikke længere, idet virksomheden måtte ophøre på baggrund af protester fra den svenske forfatterforening, der mente, at oprettelsen af bogklubber i biblioteksregi var i strid med de ophavsretslige regler.

3.3. Norge

Lovgivning og finansiering

Norge havde lovfæstede obligatoriske folkebiblioteker i alle kommuner før Danmark, der først fik det med biblioteksloven af 1964. Herudover har den danske bibliotekslov på flere områder været inspirationskilde for udarbejdelsen af den norske bibliotekslov fra 1971, hvilket bl.a. fremgår af lovens formålsparagraf som nærmest var identisk med den danske. Formålsparagraffen fra 1971 er siden blevet ført med over i biblioteksloven fra 1985 med en tilføjelse om, at informationsformidling også er en vigtig opgave (Granheim 1995). Således hedder det i § 1 i den norske bibliotekslov, at folkebibliotekerne skal have til opgave at fremme oplysning, uddannelse og anden kulturel virksomhed gennem informationsformidling og ved at stille bøger og andet egnet materiale gratis til disposition for alle som bor i landet (Statens Bibliotekstilsyn 1985).

Biblioteksloven fra 1971 var en tilskudslov med forholdsvis detaljerede bestemmelser om biblioteksstandard og øremærkede bevillinger fra staten. Loven om folkebiblioteker fra 1985 er derimod en rammelov om folkebiblioteksydelser på forskellige forvaltningsniveauer. Loven giver intet pålæg om faste bevillinger fra kommuner og amtskommuner og heller ikke om øremærkede tilskud fra staten til generelle biblioteksformål.

Folkebibliotekerne i Norge bliver for langt størstedelens vedkommende finansieret af kommunerne. I 1991 finansierede kommunerne således ca. 86 procent af folkebibliotekernes drift, staten finansierede ca. 5 procent og amtskommunerne finansierede ca. 10 procent (Månsson 1993).

Brugerbetalning

På baggrund af den gældende bibliotekslvgivning i Norge er det i princippet ikke muligt for folkebibliotekerne at tage betaling for bibliotekernes serviceydelser. Statens Bibliotekstilsyn i Norge oplyser i denne forbindelse, at der gennem de sidste år har været en del debat om bibliotekernes serviceydelser og eventuel betaling for

disse. Ifølge Statens Bibliotekstilsyn har det først og fremmest været særligt omkostningskrævende serviceydelser overfor erhvervslivet, som har været til diskussion.

Bibliotekslovens gratisprincip har gennem tiden også været genstand for flere juridiske fortolkninger, hvoraf den sidste blev givet af Justitsministeriet efter en forespørgsel fra Kulturministeriet i 1995. Justitsministeriet skriver i denne forbindelse bl.a., at biblioteket kan yde andre tjenester end de, der falder ind under udtrykket »stille bøger og andet egnet materiale gratis til disposition«. I disse tilfælde er det ikke noget krav, at serviceydelserne skal være gratis. To eksempler på dette er »konsulentvirksomhed« og »selvstændig udarbejdelse af bibliografier« (Statens Bibliotekstilsyn 1996).

Statens Bibliotekstilsyn har sammenfattet gratisprincippets historie og fortolkning i rundskrivelsen *Orientering om gratisprincippet i folkebibliotek* fra januar 1996. Af slutningsvis opsummerer Statens Bibliotekstilsyn i denne rundskrivelse, hvilke serviceydelser, der – i overensstemmelse med biblioteksloven – ifølge Statens Bibliotekstjeneste skal være vederlagsfrie og hvilke serviceydelser, der falder uden for lovens § 1, og derfor kan behæftes med vederlag. Sidstnævnte drejer sig om:

- Overskridelse af lånefrist og inkassogebyrer mv.
- Erstatninger for bortkomment eller beskadiget materiale
- Arrangementer, f.eks. forfatterbesøg eller teaterforestillinger
- Udlejning af lokaler
- Cafédrift
- Salg af bøger
- Konsulentvirksomhed, f.eks. udredninger og udarbejdelse af bibliografier

Det skal i denne forbindelse nævnes, at Statens Bibliotekstilsyn ikke mener, at hverken EDB-søgninger, portoudgifter i relation til reserveringer eller fjernlån kan behæftes med nogen form for vederlag (Statens Bibliotekstilsyn 1996).

3.4. Finland

Lovgivning og finansiering

Finland fik sin første bibliotekslov i 1928, der garanterede befolkningen vederlagsfri adgang til bibliotekerne. Den næste bibliotekslov kom i 1961. Denne lov indeholdt ingen formålsparagraf, ligesom den heller ikke indeholdt noget påbud om obligatoriske folkebiblioteker i de enkelte kommuner. I loven fremgik det, at det var en betingelse for at få statstilskud, at der ikke blev taget vederlag af brugerne.

I 1986 kom en ny bibliotekslov, der på flere områder mindede om den danske og den norske bibliotekslov. Loven indledes med en formålsparagraf, hvoraf det fremgår, at folkebiblioteket skal tilgodese behovet for oplysning, kundskab og formidling og selvstændig erhvervelse af kundskaber og interesse for litteratur og kunst. For at kunne opfylde denne målsætning skal bøger og andet materiale stilles til disposition. I forbindelse med ændringer af biblioteksloven i 1992, hvor man vedtog loven ved-

rørende finansiering af undervisning og kulturvirksomhed, blev formålsparagrafen fra 1986 bibeholdt, men den finske bibliotekslov indeholder fortsat ingen bestemmelse om obligatoriske folkebiblioteker. I realiteten har alle 455 kommuner i Finland dog folkebiblioteksvirksomhed, hvad enten det drejer sig om eget bibliotek eller om køb af biblioteksydelser i nabokommunerne (Granheim 1995).

Kommunerne er i Finland inddelt i grupper efter befolkningstæthed og økonomisk bæreevne. På denne baggrund varierer statens andel af finansieringen af folkebibliotekerne, således at den i de enkelte kommuner udgør mellem 45 procent og 60 procent (Granheim 1995).

Brugerbetalning

Ifølge § 7 i biblioteksloven fra 1986 er biblioteksydelser principielt vederlagsfrie, sålænge det drejer sig om anvendelse og udlån fra et biblioteks egne samlinger. Herudover bliver der, ifølge Finlands Biblioteksforening, taget vederlag for følgende serviceydelser:

- Reserveringer
- Overskridelse af lånefrist
- EDB-søgninger
- Fjernlån (siden 1993)

Herudover har de finske folkebiblioteker visse indtægter, der stammer fra salg af kasserede materialer, udlejning af lokaler samt salg af know-how eller biblioteksydelser til lokale gymnasieskoler. Udover udprintning tages der i Finland ikke betaling for brug af Internettet.

Der eksisterer på indeværende tidspunkt ingen samlet oversigt over, hvor store indtægter de finske folkebiblioteker har på grundlag af de forskellige former for brugerbetalning. Ifølge Finlands Biblioteksforening har der i løbet af 1990'erne været tale om en generel stigning i de af de finske folkebibliotekers indtægter, der baserer sig på brugerbetalning. Samtidig har de finske folkebiblioteker i 1995 generelt haft større indtægter i forbindelse med brugerbetalning end de havde budgetteret med. Finlands Biblioteksforening estimerer dog, at indtægter i forbindelse med de forskellige former for brugerbetalning kun udgør omkring seks til syv procent af folkebibliotekernes samlede finansiering.

Som eksempler på hvilken betydning brugerbetalning har i Finland, oplyser Finlands Biblioteksforening, at de forskellige former for brugerbetalning i Helsingfors udgjorde 7,1 procent af den samlede indkomst i 1995, i Espoo 6 procent og i Tammerfors 6,5 procent. I en mindre by, Mikkeli, udgjorde brugerbetalningen til gengæld hele 13,7 procent.

Fjernlån

Som omtalt ovenfor er der ifølge den finske bibliotekslov tale om fri låneret for biblioteksbrugerne. Dette gælder dog kun sålænge det drejer sig om lån fra bibliotekets

egne samlinger. På grundlag af en beslutning i undervisningsministeriet fra 1993 er der blevet indført afgifter på fjernlån, der modsvarer portoudgifter. Dette blev i første omgang begrænset til forskningsbiblioteker, men siden har flere folkebiblioteker taget denne praksis til sig. Afgiften bliver faktureret til det bibliotek som bestiller materialet, men i de fleste tilfælde bliver regningen overført på brugeren. Indførelsen af afgift på fjernlån i Finland vurderes at gå særligt udover brugere ved små folkebiblioteker, og afgiften har derfor givet anledning til en debat om, hvorvidt afgiften betyder en udhuling af lighedsprincippet (Granheim 1995, Åyräs 1994). Helsingfors Stadsbibliotek oplyser i denne forbindelse, at afgiften på fjernlån for biblioteks vedkommende i begyndelsen betød et fald i antallet af bestillinger, men at antallet af bestillinger siden er steget igen.

3.5. England og Wales

Lovgivning og finansiering

I begyndelsen af dette århundrede var udbygningen af det engelske folkebiblioteksvæsen temmelig ustruktureret og ujævn. Således havde kun byer med over 10.000 indbyggere mulighed for at oprette et bibliotek, og samtidig var der lagt loft over de bevillinger, der blev givet til bibliotekerne på grundlag af lokale skatteindtægter. I 1919 fik myndighederne for de enkelte amter (Counties) ansvaret for at oprette bibliotekservice i de områder, som endnu ikke havde et bibliotek. Ansvaret indebar dog ikke et påbud, men blot tilladelse til at drive biblioteksvirksomhed (Granheim 1995).

I 1964 vedtog Parlamentet en ny bibliotekslov, der blev gjort gældende fra 1965 (Public Library and Museums Act 1964). Biblioteksloven har ingen formålsparagraf, som vi kender det fra f.eks. Danmark, men i loven hedder det, at befolkningen skal tilbydes tidssvarende og effektiv (comprehensive and efficient) bibliotekservice, at befolkningen skal have adgang til trykte materialer, samt at der skal være gratis udlån af bøger og andet trykt materiale for alle, som bor, arbejder eller studerer på fuld tid indenfor et givent biblioteks område.

Folkebibliotekerne drives i dag af amterne eller grevskaberne og kun i London-området og i de største byer drives de af kommunerne. Finansieringen af folkebibliotekerne i England og Wales sker dels gennem statslige tilskud og dels gennem lokale skatteindtægter. The Library Association, som svarer til Biblioteksforeningen i Danmark, oplyser, at de statslige tilskud normalt dækker ca. 85 procent af de samlede lokale udgifter mens lokale skatteindtægter dækker ca. 15 procent. Biblioteksområdet beslaglægger ca. to procent af de samlede lokale udgifter.

Brugerbetalning

I 1988 fremlagde den engelske kulturminister et debatoplæg – det såkaldte »Green Paper« – for Parlamentet, hvori ministeren lagde op til, at en langt større del af de engelske folkebibliotekers daværende og fremtidige serviceydelser skulle betales direkte af brugerne. Ministeren forestillede sig at bibliotekernes indtægter kunne øges fra de daværende ca. 22 mill. £ til mindst 55 mill. £ om året, hvis man gennemførte

de i oplægget foreslåede foranstaltninger. Disse foranstaltninger var centreret om fire forhold: For det første skulle biblioteksmyndighederne i fremtiden gives større muligheder for at tage betaling for biblioteksydelser. For det andet skulle man tilskynde til samarbejde mellem den offentlige og den private sektor. For det tredje skulle nogle tjenester udliciteres. Og endelig – for det fjerde – skulle der skabes større klarhed om mulighederne for at tage betaling for forskellige serviceydelser (The Minister of Arts 1988).

Et af de resultater, der kom ud af oplægget var, at *The Local Government and Housing Act* fra 1989 gav Statssekretæren for Kulturministeriet (Secretary of state for National Heritage) mulighed for at udstede regler for, hvilke biblioteksydelser der måtte tages afgift for. På denne baggrund trådte så det første egentlige regelsæt vedrørende afgifter på biblioteksydelser i kraft den første januar 1992 med *The library Charges (England and Wales) Regulation 1991*.

Som følge heraf kan bibliotekerne tage afgift for en række serviceydelser, herunder:

- Reserveringer
- Udlån af ikke-trykte materialer såsom audio- og videogrammer.
- Overskridelse af afleveringsfrist.
- Anskaffelse af materialer, der bliver den persons ejendom, til hvem de er anskaffet.
- Brug af specielle faciliteter på biblioteket, f.eks EDB-udstyr.
- Biblioteksydelser udenfor selve biblioteket, herunder biblioteksydelser på hospitaller, i fængsler mv.

Udover ovennævnte ydelser kan bibliotekerne vælge at tilbyde og tage betaling for serviceydelser, som ikke har direkte tilknytning til biblioteksvirksomheden, såsom fotokopiering eller salg af publikationer. *The library Charges (England and Wales) Regulation 1991* lader det være op til hver enkelt biblioteksmyndighed at bestemme, hvorvidt der skal tages betaling for de forskellige serviceydelser eller ej. Typisk er tilfældet, at der tages betaling for ydelserne. Statssekretæren for Kulturministeriet kan sætte en maximumsgrænse i forbindelse med de enkelte ydelser, men har hidtil undladt at gøre dette.

I 1994 gennemførte Sheffield Libraries and Information Service en undersøgelse af afgifter og brugerbetaling i folkebibliotekerne i England og Wales (Robertson 1994). Det fremgår af denne undersøgelse at eksempelvis afgiften for reserveringer varierede fra ca. 3,50 kr. til ca. 12,50 kr., og at afgiften for at låne cd'er varierede fra 5 kr. til 10 kr.

Det fremgår af den engelske biblioteksstatistik (Cipfa 1996), at biblioteksvæsnets i England og Wales i 1994-1995 ialt havde indtægter for ca. 56 mill. £. Samtidig udgjorde bibliotekernes udgifter for ca. 671 mill. £. Det vil sige, at indtægterne udgjorde ca. otte procent af bibliotekernes samlede udgifter. De største indtægter stammer fra betaling for overskridelse af lånetiden og reservation, betaling for udlån af audiovisuelt materiale samt fra »andre indtægter«.

Andre indtægter

The library Charges (England and Wales) Regulation 1991 forholder sig udelukkende til deciderede biblioteksaktiviteter. Andre aktiviteter, der giver bibliotekerne indkomst henhører således under anden lovgivning. Eksempler på sådanne aktiviteter er cafe drift og bogsalg. Generelt er disse aktiviteter bortforpagtede og bliver derfor ikke styret af biblioteket. Herudover har nogle biblioteker butikker, hvor der sælges alt fra souvenirs og smykker til paraplyer og puslespil. I denne forbindelse er man fra de centrale myndigheders side meget opmærksom på, at sådanne aktiviteter ikke må udgøre en unfair konkurrence overfor private virksomheder.

Sponsoring

I 1992 gennemførte The British Library Research and Development Department [check] en undersøgelse af sponsorvirksomhed i bibliotekssektoren (Aslib 1992). På baggrund af undersøgelsen blev det konkluderet, at sponsorvirksomhed reelt udgjorde en uendelig lille del af folkebibliotekerne indkomst. Samtidig blev det påpeget, at sponsorvirksomheden kunne øges betydeligt og dermed efterhånden udvikle sig til at blive et væsentligt supplement til afgifter og brugerbetaling. Også i forbindelse med finansiering af udviklingsarbejde blev sponsorvirksomhed tilagt en væsentlig betydning. I forhold til folkebibliotekernes kerneydelser mente forfatterne til undersøgelsen dog ikke, at sponsorvirksomhed ville få nogen betydning. Det blev ydermere vurderet, at sponsorvirksomhed i forbindelse med kerneydelser ville være uacceptabelt for brugerne (Aslib 1992).

Input/Output-centre

Et eksempel på en anden form for samarbejde mellem private virksomheder og folkebiblioteker end direkte sponsoring er de såkaldte »Input/Output-centre« som i dag fungerer på større biblioteker som f.eks. Cambridge, Westminster og Ridgmount. Disse centre fungerer således, at en privat virksomhed betaler for bibliotekets anskaffelse af IT-udstyr, adgang til Internet mv. Som modydelse tilbydes virksomhederne en række serviceydelser, der f.eks. kan bestå af søgninger eller af uddannelse af virksomhedernes personale.

3.6. Holland

Lovgivning og finansiering

Den hollandske bibliotekslov har siden 1994 henhørt under »Loven om den specifikke kulturpolitik« (Wet op het specifiek cultuurbeleid), i hvilken de hollandske kommuner ikke er pålagt et obligatorisk biblioteksvæsen (Granheim 1995). Holland har en lang tradition for brugerbetaling i forbindelse med biblioteksydelser. Således blev de første biblioteker i Holland udelukkende finansieret af brugerne, men siden har det offentlige dog gradvist overtaget flere og flere udgifter i relation til biblioteksvæsenet. Den hollandske biblioteksforening (NBLC) oplyser, at offentlige midler i dag udgør 80 procent af finansieringen af det hollandske folkebiblioteksvæsen, medens brugerbetaling udgør de resterende 20 procent. I 1975 blev det lovfæstet, at bibliotekerne skulle tage vederlag for udlån af materialer af alle over 18 år, men i 1987 ved-

tog Parlamentet imidlertid en ny lov, der fjernede det lovfæstede krav om brugerbetaling samtidig med, at finansieringen af bibliotekerne blev flyttet fra staten til kommunerne (Green Nielsen 1989).

Brugerbetalning

I Holland skal man i reglen være betalende medlem af et folkebibliotek for at kunne låne bøger. Derimod er selve adgangen til biblioteket og herunder også adgangen til læsesalen gratis. Den hollandske biblioteksforening oplyser i denne forbindelse, at 60 procent af alle børn og unge under 18 år og 19 procent af alle voksne i Holland er medlem af et folkebibliotek samt at ca. 40 procent op siger deres medlemsskab, når de fylder 18. Det årlige medlemskontingent for voksne varierer fra ca. 70 kr. til ca. 260 kr. Stadigt flere hollandske folkebiblioteker tager samtidigt et gebyr på én til to kroner pr. udlån til voksne. Nogle folkebiblioteker vælger at lade størrelsen af dette gebyr afhænge af, hvor mange titler det enkelte medlem har lånt i løbet af året, hvilket i praksis vil sige, at gebyret falder jo flere titler man låner. Siden 1975 har det i princippet været gratis for børn og unge under 18 år at låne bøger på de hollandske folkebiblioteker, men, ifølge den hollandske biblioteksforening, er der i dag en stigende tendens i retning af, at også børn og unge over 14 år skal betale for at låne bøger på de hollandske folkebiblioteker. Kontingentet udgør da mellem en fjerdedel og halvdelen af voksenkontingentet.

Hver kommune har sin egen »policy« vedrørende afgifter, og det er således op til lokalpolitikerne, hvorvidt der overhovedet skal være tale om brugerbetaling eller ej, men generelt tages der afgifter for:

- Lånerkort
- Udlån af audiovisuelle materialer
- EDB-søgninger

Herudover har nogle hollandske folkebiblioteker indtægter, der stammer fra udlejning af lokaler, brug af Internettet, reklamer på lånerkort eller udlejning af plads på en særlig »reklamevæg« i biblioteket. Den hollandske biblioteksforening oplyser, at de hollandske folkebibliotekers indtægter dog primært stammer fra det direkte gebyr.

3.7. Sammenfatning

Hvis vi samlet betragter de lande, hvis praksis for brugerbetaling vi har behandlet ovenfor, kan vi konstatere, at det i meget høj grad er de samme biblioteksydelser, der opkræves vederlag for i de enkelte lande. I stort set alle lande er man således enige om at opkræve vederlag for *rykkerskrivelser, overskridelse af lånefrist, bortkomment eller beskadiget materiale, reserveringer og EDB-søgninger*. I enkelte af landene opkræver folkebibliotekerne desuden vederlag for *fjernlån, udlån af audiovisuelle materialer, brug af EDB-udstyr og biblioteksydelser udenfor biblioteket*. Herudover har folkebibliotekerne i nogle af landene visse indtægter, der stammer fra *udlejning af lokaler, arrangementer, konsulentvirksomhed, cafédrift, og salg af bøger m.m.*

Holland er det eneste af de udvalgte lande, der ikke har vederlagfrit udlån af trykte materialer, idet folkebibliotekerne tager vederlag for selve lånerkortet. Særligt fremhæves skal også det vederlag for anskaffelse af materialer, der bliver den persons ejendom, til hvem de er anskaffet, som eksisterer i folkebibliotekerne i England og Wales.

De lande, som vi har behandlet kan overordnet opdeles i to kategorier. I den første kategori finder vi Sverige, Norge og Finland, hvor der er en stærk tradition for vederlagsfrihed i forbindelse med offentlige ydelser i almindelighed og folkebiblioteksydelser i særdeleshed. På denne baggrund er det også meget naturligt, at vi ikke finder markant anderledes forhold, når det drejer sig om de nordiske landes erfaringer med forskellige former for brugerbetaling. Brugerbetalingen i disse lande vurderes da også til at udgøre en uhyre lille del af de samlede driftsregnskaber for folkebibliotekerne. F.eks. estimerer Finlands Biblioteksforening, at indtægter fra brugerbetaling kun udgør omkring seks til syv procent af de finske folkebibliotekers samlede finansiering.

Meget tyder på, at Sverige er det mest interessante af de nordiske lande, når det handler om erfaringer med former for brugerbetaling, der rækker ud over vederlag på forskellige biblioteksydelser som f.eks. reservering eller mere almindelige afgifter som f.eks. for overskridelse af lånefrist. Sverige har som det eneste nordiske land gjort erfaringer med udlicitering af biblioteksvirksomhed til private entreprenører. Endnu er det for tidligt at sige noget om, hvad udliciteringen har betydet for de enkelte biblioteker, men ifølge Statens Kulturråd i Sverige tyder meget på, at den ekstraindtægt i forbindelse med arrangementer i biblioteksregi, som de forskellige entreprenører havde håbet på, er udeblevet. Således er de udliciterede biblioteker fortsat helt afhængige af offentlige midler. Et andet interessant forhold fra Sverige er de bogklubber og nyhedsbiblioteker, der så dagens lys på flere folkebiblioteker i begyndelsen af 1990'erne, hvor biblioteksbrugeren, mod at betale et årligt gebyr, kunne få hurtig adgang til nyudgivelser. På baggrund af protester fra den svenske forfatterforening eksisterer ingen af disse bogklubber dog længere.

Både England og Wales og måske særligt Holland befinder sig i den anden kategori, idet disse lande har tradition for at have et væsentligt mere liberalt forhold til brugerbetaling i forbindelse med offentlige ydelser. Imidlertid finder vi heller ikke i disse lande, at brugerbetaling i forbindelse med biblioteksydelser spiller nogen meget central rolle med hensyn til finansieringen af folkebibliotekerne. I England og Wales udgjorde indtægterne ca. otte procent af bibliotekernes samlede udgifter i 1996, og i Holland finansieres dog ca. 20 procent af biblioteksdriften gennem brugerbetaling. Af særlig interesse for denne undersøgelse bør fremhæves de såkaldte »Input/Output-centre«, i England og Wales, hvor private virksomheder finansierer bibliotekets anskaffelse af IT-udstyr mv. for istedet at modtage en række konkrete serviceydelser.

4. Konklusion og perspektivering

Der er i rapporten foretaget undersøgelser af udbredelsen af og former for brugerbetaling i folkebiblioteker i Danmark og i en række udvalgte nordiske og europæiske lande.

I Danmark udgør brugerbetaling gennemsnitligt mellem fire og fem procent af det samlede bruttodriftsregnskab for folkebiblioteksvæsenet, hvilket dækker over en meget ensartet udbredelse i bibliotekerne. Igennem de seneste 15 år har brugerbetaling haft en svag stigende betydning for det samlede regnskab.

Undersøgelsen har vist, at afgift for overskridelse af lånetiden udgør langt den største del af brugerbetalingen i syv udvalgte biblioteker. Alle andre former for brugerbetaling udgør langt mindre andele. Samtidig viser undersøgelsen, at der er variation i dette mønster på grund af de udvalgte bibliotekers erfaringer med brugerbetaling på særlige områder, f.eks. har biblioteker med erhvervsservice tendens til også at have en forholdsvis stor andel af brugerbetaling fra denne service. Der er ikke belæg i undersøgelsen for at generalisere resultaterne til hele landet, men de fundne tendenser giver dog en mulig pejling. Ønskes et landsdækkende overblik over brugerbetalingens betydning i det danske folkebiblioteksvæsen, vil det være hensigtsmæssigt at gennemføre en omfattende spørgeskemaundersøgelse, der er tilrettelagt således, at der tages hensyn til uensartetheden i bibliotekernes regnskabspraksis.

De områder af bibliotekernes serviceydelser, der bliver gjort til genstand for brugerbetaling, er i alle de undersøgte lande stort set identiske. Den mest markante undtagelse er folkebibliotekerne i Holland, der tager et årligt gebyr for lånerkort, det vil i praksis sige en brugerbetaling for udlån af trykte materialer, hvilket i de andre lande netop er dét område, der bliver friholdt for vederlag.

I fem af de undersøgte lande udgør brugerbetaling under 10 procent af folkebibliotekernes driftsregnskaber. For de nordiske landes vedkommende er der tale om et lidt lavere niveau end for Englands, Wales og Hollands vedkommende. Holland adskiller sig fra alle de øvrige lande i kraft af, at brugerbetalingen hér udgør ca. 20 procent af driftsregnskaberne.

De fundne forhold viser, at de danske folkebibliotekers indtægter via brugerbetaling i form og omfang i store træk ligner de udvalgte landes. Det vil med andre ord sige, at på trods af andre landes mere liberale holdning til samt længerevarende traditioner for brugerbetaling finder vi ikke her hverken markante nye former for brugerbetaling eller en udbredelse, der er væsensforskellig fra danske forhold.

5. Dansk og udenlandsk litteratur om brugerbetaling

5.1. Indledning

Den følgende litteraturliste består af en række danske og udenlandske titler, som vi – på baggrund af søgninger i danske og internationale baser – har fundet særlig relevante i forhold til brugerbetaling på folkebiblioteksområdet.

Listen består primært af teoretisk og/eller empirisk baseret litteratur omhandlende brugerbetaling i folkebiblioteker. Vi har dog valgt også at medtage enkelte titler, der mere alment omhandler brugerbetaling i forbindelse med offentlige serviceydelser, herunder borgernes betalingsvilje og holdninger til den offentlige sektor som sådan, ligesom vi har valgt at medtage enkelte titler af mere debatterende karakter.

Vi har lagt stor vægt på aktualiteten i materialet, idet vi hovedsageligt har medtaget titler, der ikke er ældre end ti år. Dog har vi valgt at medtage enkelte ældre titler, når vi har skønnet at indholdet endnu kunne have interesse.

Litteraturlisten indledes med få centrale titler, der omhandler *brugerbetaling i forhold offentlige serviceydelser* i almindelighed. Herefter følger så en række danske og udenlandske titler, der særligt omhandler *brugerbetaling i forbindelse med folkebiblioteksydelser* på et generelt og/eller teoretisk grundlag. Efter disse følger en række titler om *brugerbetaling i folkebiblioteker, der tager udgangspunkt i empiriske undersøgelser* eller andet faktuel materiale på området. For de danske titlers vedkommende er disse opdelt i *de enkelte områder for brugerbetaling* (hvor det er muligt), og for de udenlandske titlers vedkommende er de opdelt i *de enkelte lande*. Endelig følger titler, der primært omhandler *den aktuelle debat* i ind- og udland.

5.2. Emneopdelt litteratur

Brugerbetaling og offentlige serviceydelser

Brugerbetaling – Bodil Olai Hansen & Hans Keiding. København: Jurist- og Økonomforbundet, 1991 (100s.).

Er vælgerne egoister? – Søren Winter & Poul Erik Mouritzen. I: *Politica*, 1993, 25. årg. nr 2, ss. 143-162 (19s.).

»Responsible« welfare state support in Denmark – Jørgen Goul Andersen. I: *Welfare administration in Denmark* – Tim Knudsen (ed.). Copenhagen: Institute of Political Science, University of Copenhagen, 1991 (18s.).

Sources of Welfare-State Support in Denmark: Self-Interest or Way of Life? – Jørgen Goul Andersen. I: *Welfare Trends in the Scandinavian Countries* – Erik Jørgen Hansen et. al. (eds.). New York: M.E. Sharpe, 1993 (23s.).

Brugerbetaling i folkebiblioteker (generelt)

A. Danmark

AIM-undersøgelse: et flertal vil betale en krone for at låne – Carsten Frederiksen. I: *Kort sagt!* – Nyhedsbrev fra Danmarks Biblioteksforening 1988, 2. årg., nr. 13, ss. 1-4 (3s.).

Betaling og bibliotek: gratis ydelser og betaling i danske folkebiblioteker i fortid og nutid – Henrik Christoffersen et. al.. København: Danmarks Biblioteksforenings Forlag, 1987 (Aktuel debat & information nr. 2) (79s.).

Den sorte krone: historien om låneafgift – Mogens Iversen et.al. (eds.). København: Bibliotek 70, 1975, (Bibliotek 70 – pamflet 1) (44s.).

Effekter af at ophæve gratisprincippet i folkebiblioteket – Eske Groes. Revideret udgave, København: Danmarks Biblioteksforening, Bibliotekarforbundet, HK, 1980 (13s.).

Regning uden vært: perspektiv uden vært – Johannes Balslev. København: Bibliotekspressen, 1987 (15s.).

B. Udland

A conflict of values – charges in the publicly funded library – Joe Smith. I: *Journal of Librarianship*, 1981; vol. 13, no. 1, ss. 1-9 (8s.).

Concept of price in a library context – James A. Talaga. I: *Journal of Library Administration*, 1991; vol. 14, no. 4, ss. 87-101 (15s.).

Fees for Library Service: Current Practice & Future Policy – Arthur Curley et. al. (eds.). I: *Collection building*, 1987, vol. 8 no. 1, ss. 3-61 (temanummer) (58s.).

Making money: fees for library service – Alice Sizer Warner. New York: Neal-Schuman, 1989 (150s.).

Pricing strategies for library and information services – Johan L. Olaisen. I: *Libri*, 1989, vol. 39, no. 4, ss. 253-274 (21s.).

Public librarianship: an issues-oriented approach – Verna L. Pungitori. London: Aldwych Press, 1989, ss. 133-144 (11s.).

Public library user fees: the use and finance of public libraries – Nancy A. Van House. Westport, Connecticut: Greenwood Press, 1983 (140s.).

The fee or free decision: legal, economic, political, and ethical perspectives for public libraries – Pete Giacom. New York: Neal-Schuman, 1989 (200s.).

Brugerbetaling i folkebiblioteker (empirisk)

A. Danmark

Erhvervsservice

Erhvervsservice? Er det et privat firma med afdelinger over hele landet? – Kirsten Marie Haugstrup. I: DF-Revy 1995, årg. 18, nr. 6, ss. 159-160 (2s.).

Folkebibliotekernes erhvervsservice: en spørgeskemaundersøgelse – Lone Hansen. København Statens Bibliotekstjeneste, 1991 (18s.).

Musik

13 – 25 årige musiklånere før og efter indførelse af brugerafgift ved Frederiksberg Musikbibliotek den 1. september 1990: en undersøgelse af unge musiklånere i perioden 1. september 1989 – 28. februar 1991 – Søren F. Lund & Frank Nørregaard. København: Danmarks Biblioteksskole, 1991 (71s.).

Brugeravgiftens konsekvenser på musikbibliotekerne: udlånsfald og adfærdsregulering – Lone Hansen. I: B70 : Bibliotekarforbundets blad 1993, nr. 7, ss. 211-212 (2s.).

Indførelse af betaling for musikudlån i Søllerød Kommune – et år efter – Henrik Christoffersen. København: AKF Forlaget, 1991. (AKF rapport) (26s.).

Indførelse af en betalingsordning i det offentlige – musikudlån – Henrik Christoffersen. København: AKF Forlaget 1990. (AKF Arbejdsrapport) (36s.).

Internet

Farum må gerne kræve penge for Internet – Niels Lillelund. I: Jyllandsposten – Hovedstaden, den 17.10.96 (1s.).

Ulovlig brugerbetaling i Farum – Hanne Folmer. I: Bibliotekspressen 1996, nr. 9, pp. 248-249 (2s.).

B. Udland

Sverige

Biblioteksentreprenader – en sammanställning över nuläget – Tua Stenström. Stockholm: Statens Kulturråd, 1996 (6s.).

Entreprenad – till vilket pris? en studie i alternativa driftformer vid folkbiblioteken. Stockholm: Statens kulturråd, 1994 (63s.).

Högre servicenivå – mot avgift – Peter Almerud. I: DIK forum, 1991, no. 2 s. 11 (1s).

Norge

Betaling og bibliotek – Live Slang et. al. I: Bok og Bibliotek, 1988, nr. 6 (temanummer), ss. 6-23 (17s.).

Orientering om gratisprinsippet i folkebibliotek – Statens Bibliotektilsyn. Oslo: Statens Bibliotektilsyn, 1996. (Rundskriv SB – 1/96) (7s.).

Finland

Ekonomi och etik i en förändrad biblioteksvärld – Eeva-Maija Tammekann. I: Bibliotekariesamfundet meddelar, 1990, nr. 3, ss. 11-21 (10s.).

Time to pay? The practices and challenges of charging for database searches in Finland – Mirja Iivonen & Reijo Savolainen. I: Online & cd-rom Review, 1993, vol. 17, no. 3, ss. 149-155 (6s.).

England/Wales

Fines and charges in public libraries in England and Wales – Sue Robertson. 7th ed.. Sheffield: Sheffield Libraries, 1994 (131s.).

Income generation and pricing in libraries – Yvette Tilson. In: Library management, 1994, vol. 15, no. 2, ss. 5-17 (12s.).

Library and information services to business and industry: study on levels of service, related costs and charging systems – Margaret Hyde. London: British Library Research and Development Department, 1988 (103s.).

Maximising income generation in libraries: proceedings of a seminar held in Stamford, Lincolnshire on 20 February 1991 – Maggie Ashcroft & Alex Wilson (eds.). Stamford, Linc.: Capital Planning Information, 1991 (63s.).

Public library charging policies – David Bartlett. I: Public library journal, 1988; vol. 3 No. 6, ss. 125-127 (2s.).

Sponsorship in libraries Vol. 1: Report and survey. London: Aslib, 1992 (44s.).

Holland

Lånerkort: 15 gylden! – Thorkil Green Nielsen. I: Bibliotek70, 1989, nr. 5, pp. 195-197 (2s.).

(Aktuel) debat

BF vil diskutere brugerbetaling – Anja Rasmussen. I: Bibliotekspressen 1996, nr. 9, pp. 250-251 (2s.).

Charging for public library services – Deborah Cartmill. I: Library management, 1992: vol. 13, no. 6, ss. 25-41 (16s.).

Danmarks Biblioteksforenings årsmøde 1996 i Vejle – Mogens Damm. I: Bogens Verden, 1996, særnummer 2, ss. 135-142 (7s.).

Feasibility of charging for lending of books from public libraries – John Beard. E.G. Woods (ed.), VINE, Nov. 80, no. 36, ss. 41-45 (5s.).

Financing our public library service: four subjects for debate. A consultative paper. London: HMSO, 1988 (21s.).

Funding for libraries: the choices before us – Russell Bowden. I: An leabharlann: The Irish Library, 2nd series, 1989, vol. 5, No. 3, ss. 79-90 (12s.).

Hvem skal betale? – Betalingsprincipper i folkebibliotekerne – Børge Sørensen. I: Indspark: folkebiblioteket nu og i fremtiden. København: Kommunernes Landsforening, Kontoret for Kultur og Skole, 1996, ss. 55-62 (8s.).

Styr på brugerbetaling: enquete – Marianne Folkersen et al.. I: Bibliotekspressen 1996, nr. 11, ss. 297-300 (4s.).

Anvendt litteratur

Andersson, Marianne og Dorte Skot-Hansen (1994) – *Det lokale bibliotek: afvikling eller udvikling*. Udviklingscenteret for folkeoplysning og voksenundervisning. Jelling.

Äyräs, Anneli (1994) – *Library Legislation in Scandinavia*. I: Scandinavian Public Library Quarterly 1/94, ss. 10-15.

Christoffersen, Henrik, Ole Harbo, Anne-Marie Holmquist og Erland Kolding Nielsen (1987) – *Betaling og bibliotek: gratisydelse og betaling i danske folkebiblioteker i fortid og nutid*. (Aktuel debat og information) Danmarks Biblioteksforening. Valby.

Danmarks Statistik (1993) – *Dansk kultur- og mediestatistik 1980-1992*. København.

DIK-FORUM (1991) – *Högre servicenivå: mot afgift*. I: DIK-FORUM 1991, 2, s. 11.

Granheim, Else (1995) – *Bibliotekslovgivning i Europa: en komparativ studie*. Statens Bibliotekstilsyn, Oslo.

Green Nielsen, Thorkil (1989) – *Biblioteksrapport fra Holland: Lånerkort 15 gyl-den!*. I: Bibliotek 70, 1989:5, ss. 195-6.

Hansen, Lone (1991) – *Folkebibliotekernes erhvervsservice: en spørgeskemaundersøgelse*. Statens Bibliotekstjeneste. København.

Kulturministeriet (1996) – *Kulturpengene 1996*.

Månsson, Sten (1993) – *Kulturindikatorer i Norden: en studie i Komparativ kulturstatistik*. (Nordisk statistisk skriftserie nr. 63). Stockholm.

Office of Arts and Libraries (1988) – *Financing our Public Library Service: four Subjects for Debate*. Green paper Cmnd 324, HMSO. London.

Robertson, Sue (1994) – *Fines and Charges in Public Libraries in England and Wales*. 7th Edition, Sheffield Libraries and Information services. Sheffield.

Slang, Live (1988) – *Om betaling og bibliotek*. I: *Bok og Bibliotek* 1988, nr 6, ss. 8- 9.

Sponsorship in libraries (1992) Vol 1: Report and survey. ASLIB.

Statens Bibliotekstjeneste (1996) – *Biblioteksårbog '95: statistik for folke- og skolebibliotekerne*. Dansk BiblioteksCenter as. Ballerup.

Statens Bibliotekstjeneste (1994) – *Vederlag for serviceydelser i folkebibliotekerne*. (Retningslinier fra Statens Bibliotekstjeneste 2) 2. udgave. København.

Statens Bibliotektilsyn (1996) – *Orientering om gratisprinsippet i folkebibliotek*. Rundskriv SB-1/96. Oslo.

Statens Kulturråd (1996) – *Biblioteksentreprenader: en sammanställing över nuläget*. Upubliceret. [Stockholm]

Statens Kulturråd (1994a) – *Entreprenad till vilket pris?: en studie i alternative driftsformer vid folkebiblioteken*. (Rapport från Statens Kulturråd 1994:1). Trelleborg.

Statens Kulturråd (1994b) – *Kartläggning av olika typer av avgifter vid folkebiblioteken*. Upubliceret. [Stockholm]

The Chatered Institute og Public Finance (1996) – *Public Library Statistics 1994-95: actuals*.

UNESCO 1994: *Public Library Manifesto*. København.

Love og bekendtgørelser m.v.

Bekendtgørelse om folkebiblioteker m.v., Bekendtgørelse nr. 277 af 22. april 1994 (*Danmark*).

Bibliotekslov. Vedtaget i Helsingfors den 21 Marts 1986 (*Finland*).

Förslaget til bibliotekslov, Prop. 1996/97:3 (*Sverige*).

Lov om folkebiblioteker av 20. desember 1985 nr. 108 (*Norge*).

Lov om folkebiblioteker m.v., Lov nr. 1100 af 22. december 1993 (*Danmark*).

Lov vedrørende finansiering af undervisning og kulturvirksomhed. Vedtaget i Helsingfors den 3. august 1992 (*Finland*).

The library Charges (England and Wales) Regulation 1991 (*England og Wales*).

The Local Government and Housing Act (*England og Wales*).

The Public library and Museums Act 1964 (*England og Wales*).

Undervisningsministeriets beslut om avgifter för biblioteks- och informationstjänster (*Finland*).

Brugerbetaling i hollandske folkebiblioteker

Af

Charlotte Egholm & Henrik Jochumsen

**Danmarks Biblioteksskole
Maj 1997**

Indhold

1. Indledning

- 1.2. Rapportens opbygning
- 1.3. Metode

2. Folkebiblioteker i Holland

- 2.1. Lovgivning
- 2.2. Decentralisering og finansiering
- 2.3. Biblioteksstruktur og styreformer
- 2.4. Folkebibliotekernes personale og medlemmer
- 2.5. Brugerbetalingens baggrund og motiver

3. Brugerbetalingens form og omfang

- 3.1. Gebyrformer
- 3.2. Tendenser i gebyrpolitikken
- 3.3. Brugerbetaling og brugeradfærd
- 3.4. Forandringer i brugeradfærd

4. Fem aktuelle billeder

- 4.1. Provinsen Overijssel – Disneymodellen er løsningen
- 4.2. Folkebiblioteket i Apeldoorn – det kommercielle bibliotek
- 4.3. Folkebiblioteket i Amsterdam – det ideologiske bibliotek
- 4.4. Folkebiblioteket i Haag – status quo-løsningen
- 4.5. Folkebiblioteket i 's Hertogenbosch – den enkelte brugers frie valg

5. Sammenfatning og konklusion

Litteraturliste

1. Indledning

Denne rapport er udarbejdet af Danmarks Biblioteksskole for Statens Bibliotekstjeneste, der har fået opgaven i opdrag af Kulturministeriets udvalg om biblioteker i informationssamfundet (UBIS). UBIS-udvalget har til opgave at vurdere bibliotekernes fremtidige vilkår i lyset af den udvikling, der tegnes i Forskningsministeriets rapport *Info-samfundet år 2000* fra 1994. Det fremtidige område for vederlagsfrie biblioteksydelser overfor områder med eventuel brugerbetaling skal bl.a. vurderes i udvalget. Rapporten indgår som et led i dette arbejde.

Rapporten er udarbejdet i perioden januar til 1. maj 1997. Lektor, cand.scient.pol. Charlotte Egholm og lektor, mag.art. Henrik Jochumsen er forfattere til rapporten. Stud.mag. Ziggye Louise N. Andersen har været tilknyttet som studentermedhjælp i forbindelse med oversættelse af materiale med hollandsk tekst.

1.1. Baggrund

Baggrunden for at gennemføre en særskilt undersøgelse af brugerbetaling i folkebiblioteker i Holland skal findes i to andre rapporter, der er blevet udarbejdet for UBIS-udvalget i løbet af efteråret 1996. Det drejer sig om: *En økonomisk analyse af brugerbetaling i biblioteker* af professor ved Økonomisk Institut, Københavns Universitet, Hans Keiding og *Brugerbetaling og folkebiblioteker – en undersøgelse af brugerbetaling i Danmark og udvalgte lande* af nærværende rapports forfattere.

I den første rapport fremlægger og diskuterer forfatteren mulighederne for at indføre forskellige former for brugerbetaling i danske biblioteker, dette gælder bl.a. muligheden for at indføre en form for éngangsbetaling eller »årskort« og muligheden for at indføre betaling pr. udlån/materialeenhed. I den anden rapport beskriver forfatterne udbredelsen af forskellige former for brugerbetaling i Danmark og i en række europæiske lande, heriblandt Holland. Rapporten viser, at ca. 20 procent af den samlede folkebiblioteksdrift i Holland finansieres gennem brugerbetaling m.m., hvilket er væsentligt mere end i de øvrige undersøgte lande.

På baggrund af dette sammenfald mellem Hans Keidings analyser og vores egne undersøgelser, har UBIS-udvalget fundet det hensigtsmæssigt at gennemføre et mere grundigt studie af erfaringerne med brugerbetaling i folkebiblioteker i Holland.

1.2. Rapportens opbygning

Rapporten indeholder fem dele:

I rapportens første del beskrives problemstillingen, ligesom der redegøres for de metoder, der har været anvendt i undersøgelsesarbejdet.

Den anden del består af en generel introduktion til det hollandske folkebiblioteksvæsen med særlig vægt på bibliotekslovgivning, finansieringsforhold, biblioteksstruktur, styreformer og baggrunde for brugerbetaling på hollandske folkebiblioteker.

I rapportens tredje del rettes fokus mere konkret mod brugerbetalingens form og omfang i hollandske folkebiblioteker. Heri beskrives brugerbetaling i form af medlemskontingent eller årsafgift, betaling pr. enhed samt forskellige »pakkeløsninger«, hvilket vil sige særlige kombinationer af serviceydelser til differentierede priser, som folkebibliotekerne kan vælge at tilbyde den enkelte bruger. Endelig vil vi beskrive erfaringer med brugerbetalingens konsekvenser for brugeradfæren.

Rapportens fjerde del består af en række konkrete eksempler på brugerbetalingsmodeller i hollandske folkebiblioteker, med folkebibliotekerne i Amsterdam, Apeldoorn, 's Hertogenbosch, Denekamp, Haag og Hasselt som udvalgte.

I rapportens femte del opsamles og diskuteres de hollandske erfaringer med brugerbetaling i folkebiblioteker.

Vi vil gerne rette en stor tak til de biblioteker og organisationer i Holland, der velvilligt har stillet tid og ekspertise til rådighed for undersøgelsen. I denne forbindelse vil vi rette en ganske særlig tak til bibliotekar Marie Louise Groenland fra den hollandske biblioteksforening NBLC (Nederlandse Bibliotheek en Lektuur Centrum). Marie Louise Groenlands meget store indsats i forbindelse med at udvælge egnede folkebiblioteker og organisere besøg på disse, har været af uvurderlig betydning for undersøgelsen.

1.3. Metode

Det har været hensigten med undersøgelsen at kortlægge *de eksisterende brugerbetalingsformer på hollandske folkebiblioteker*, og i denne forbindelse at undersøge:

- I hvilken grad brugerbetalingens form og udbredelse varierer i de enkelte kommuner
- Hvilke opkrævningsformer der findes.
- Hvorvidt og i hvilket omfang der forekommer tarifdeling og rabatordninger overfor særlige brugergrupper
- Hvorvidt der forekommer prisdifferentiering i forhold til forskellige materialetyper

Ligeledes har det været vores hensigt at kortlægge *de virkninger som indførelsen af forskellige former for brugerbetaling i de hollandske folkebiblioteker har haft på*

biblioteksbenyttelsen. I denne forbindelse har vi ønsket at undersøge, hvorvidt og i hvilket omfang indførelsen af brugerbetaling har påvirket:

- Antallet af brugere, forstået både som bibliotekernes brugere og lånere
- Antallet af medlemmer
- Udlånstal/udlån pr. bruger

Herudover har vi søgt at afdække biblioteksfaglige holdningsforskelle til brugerbetaling i forbindelse med folkebiblioteksydelser i almindelighed og til brugerbetalingens konkrete form og omfang i særdeleshed.

Undersøgelsens data

De empiriske data, der indgår i undersøgelsen er primært indsamlet under et ophold i Holland i marts 1997. Under planlægningen af dette ophold valgte vi at kontakte en række myndigheder og organisationer i Holland på såvel nationalt som regionalt og kommunalt niveau i håbet om at disse kunne være os behjælpelige med at udvælge folkebiblioteker, der ville være interessante for undersøgelsen. De myndigheder og organisationer som vi valgte at kontakte var:

- *Ministerie van Welzijn, Volksgezondheid en Cultuur* (det hollandske kulturministerium m.m.)
- *Interprovinciaal Overleg* (regional forening i lighed med Amtsrådsforeningen)
- *Vereniging van Nederlandse Gemeenten* (kommunal forening i lighed med Kommunernes Landsforening)
- *Nederlandse Bibliotheek en Lektuur Centrum* (den hollandske biblioteksforening)
- *Centraal Bureau voor de Statistiek* (national statistisk myndighed i lighed med Danmarks Statistik)

Kun to, nemlig vores henvendelser til *Nederlandse Bibliotheek en Lektuur Centrum* (NBLC) og *Centraal Bureau voor de Statistiek* (CBS), viste sig at bære frugt. NBLC har ydet en meget væsentlig bistand for undersøgelsen i forbindelse med at udvælge folkebiblioteker og biblioteksorganisationer, som kunne bidrage til at afdække forskellige varianter af og erfaringer med brugerbetaling. NBLC har samtidig kunnet tegne et mere overordnet og landsdækkende billede af situationen på området, såvel historisk som aktuelt.

CBS har forsynet os med et brugbart – omend begrænset – statistisk materiale vedrørende befolkningens brug af folkebibliotekerne på landsplan og folkebibliotekernes overordnede finansieringsformer m.v. I denne forbindelse bør det nævnes, at de statistiske oplysninger, der er tilgængelige på området i Holland, ikke er nær så omfat-

tende, som det er tilfældet i Danmark, hvilket sandsynligvis hænger sammen med den meget høje grad af decentralisering, der præger folkebiblioteksområdet i Holland.

I forbindelse med udvælgelsen af folkebiblioteker har vi tilstræbt, at disse skulle repræsentere forskelle i forhold til:

- Sociodemografi (urbaniseringsgrad, indkomst pr. indbygger og befolkningens uddannelsesniveau)
- Offentlige udgifter til folkebiblioteker
- Praksis og erfaringer med brugerbetaling
- Biblioteksfaglige holdninger

Disse ønsker er ikke alle blevet opfyldt, men undersøgelsesmaterialet er, efter vores vurdering, bredt dækkende. Der er således inddraget eksempler og viden fra de største byer i Holland; fra små og mellemstore kommuner; fra mindre velstillede og fra mere velstillede kommuner; fra byer i syd og byer i nord; fra biblioteker med forskellige former for brugerbetaling; fra biblioteker med en høj andel af brugerbetaling og fra biblioteker med en lav andel af brugerbetaling; fra biblioteker med et forskelligt syn på den fremtidige udvikling med videre.

Ved besøg hos de respektive folkebiblioteker og biblioteksorganisationer har vi gennemført en række kvalitative interviews med ledende medarbejdere, ligesom vi har indsamlet relevant dokumentarisk materiale. Der blev benyttet en interviewguide, hvorved vi sikrede, at de samme problemstillinger blev belyst under alle interviews.

Konkret har der været tale om interviews med medarbejdere fra:

- Den hollandske biblioteksforening (NBLC).
- Biblioteksjenesten i provinsen Overijssel.
- Folkebibliotekerne i Amsterdam, Apeldoorn, Denekamp, Haag, Hasselt, 's Hertogenbosch og Zwolle.

Tilsammen danner interviews, statistisk- og dokumentarisk materiale det primære datamateriale for undersøgelsen. Herudover har vi inddraget aktuel litteratur om problemstillingen.

2. Folkebiblioteker i Holland

Hensigten med denne del af rapporten er at præsentere det hollandske folkebiblioteksvæsen ud fra dimensionerne: lovgivning, finansieringsforhold, formelle styreformer og ejerforhold, biblioteksstruktur nationalt, regionalt og lokalt og personale samt antallet af medlemmer i folkebibliotekerne. Endelig gennemgår vi forskellige forklaringer på og motiver til udbredelsen af brugerbetaling på de hollandske folkebiblioteker.

2.1. Lovgivning

Der findes i dag ingen eksplicit folkebibliotekslovgivning i Holland. Folkebiblioteksområdet havde frem til 1994 en lille plads i en anden, og meget bredt dækkende, lov om offentlige velfærdsydelser, den såkaldte *Velfærdslov*, der var gældende fra 1987. Heri var biblioteksområdet nævnt som en obligatorisk offentlig service, som det var pålagt kommunerne at yde tilskud til. I 1994 blev biblioteksområdet overført til *Loven om den specifikke kulturpolitik*, hvilket har betydet endnu færre bestemmelser på biblioteksområdet. Biblioteksområdet er heri alene nævnt som en offentlig service med ganske få bestemmelser i øvrigt, og kommunerne er ifølge denne lovgivning ikke længere pålagt et obligatorisk folkebiblioteksvæsen. De eneste eksplicitte bestemmelser er, at der skal være et netværkssamarbejde regionalt i provinserne samt at de lokale og regionale myndigheder skal overvåge, at dette samarbejde fungerer. Ministeriet for Velfærd, Folkesundhed og Kultur, som folkebiblioteksområdet hører under i dag, har udlagt intentionen bag tidligere og nugældende lovgivning samt fortolket praksis på området, hvoraf bl.a. følgende fremkommer (Granheim, 1996: 84):

- Hvert bibliotek har sin egen politik vedrørende betalingsordninger
- Børn betaler et mindre beløb i medlemsgebyr end voksne
- For AV-medier opkræves særskilt betaling
- For databaseret information betaler børn og voksne ens pris

Der har tidligere i perioden fra 1975 til 1987 eksisteret en selvstændig bibliotekslovgivning, nemlig *Loven om det Offentlige Biblioteksvæsen*. Før denne tid hørte biblioteksområdet ligeledes ind under en anden bredt dækkende lovgivning, nemlig *Statsstøtteforudsætningerne af 1921*. Den landsdækkende lovgivning må i et historisk lys siges primært at have haft karakter af bestemmelser vedrørende tilskuds- og finansieringsforhold. Bibliotekslovgivningen i Holland rummer med andre ord ikke bestemmelser vedrørende målsætninger, aktiviteter, materialer eller andet i lighed med den danske bibliotekslovgivning. Dette forhold beklages i NBLC og af andre af de biblioteksrepræsentanter, vi har mødt, men omvendt er vurderingen, at lovgivningsændringerne gennem de sidste 20-25 år ikke i sig selv har haft nogen reel negativ indflydelse på folkebibliotekernes udvikling i denne periode. I den samme periode er for eksempel biblioteksbetjeningen i tyndt befolkede områder blevet forbedret og de samlede offentlige tilskud er, som det fremgår nedenfor, ikke faldet drastisk.

Af mindre forpligtende karakter end egentlig lovgivning har alle offentlige hollandske biblioteker tiltrådt *Statutter for det offentlige bibliotek* i 1990, der rummer diverse målsætningsformuleringer til (ikke bindende) efterlevelse, eller moralsk inspiration, for kommunalbestyrelser, biblioteksbestyrelser, biblioteksledelser og bibliotekarere. I disse statutter står der, hvad angår gratis – contra betalingsprincippet for biblioteksydelser, at:

»Det offentlige bibliotek skal tilbyde sine tjenester så vidt muligt gratis til alle eller mod betaling, der ikke sætter begrænsninger for brugen. Børn og unge skal ikke opkræves bidrag.« (Knul 1995: 19)

2.2. Decentralisering og finansiering

Hovedformålet med vedtagelsen af *Velfærdsloven* fra 1987 var at iværksætte en storstilet decentralisering fra det statslige til det regionale og kommunale niveau på en lang række områder inden for den offentlige service, såvel finansielt som indholdsmæssigt. Dette gjaldt også på folkebiblioteksområdet og har betydet, at de lokale myndigheder i kommunerne er blevet stort set eneansvarlige for tilskud til folkebibliotekerne. I årene frem til 1987 var staten den primære tilskudsgiver, og endnu tidligere (indtil 1975) var bibliotekerne subsidieret af både kommunale og statslige tilskud. På folkebiblioteksområdet var det ændringen i 1987 kombineret med generelle nedskæringer i de offentlige udgifter, der for alvor ændrede udbredelsen af brugerbetalingen, som det vil fremgå nedenfor.

Folkebibliotekerne modtager i dag mindre tilskud fra de regionale myndigheder i provinserne. Til gengæld er de regionale myndigheder den primære tilskudsgiver til bibliotekstjenesterne i provinserne (se nedenfor i afsnit 2.3.). De nyeste landsdækkende tal fra 1994 viser, at de kommunale tilskud dækker ca. 78 procent af de samlede omkostninger i folkebibliotekerne, den direkte brugerbetaling ca. 12 procent og andre indtægtsformer ca. 10 procent (sponsorstøtte, reklameindtægter m.m.). Udviklingen siden 1980 viser, at brugerbetalingsandelen er steget fra ca. 5 procent, de offentlige tilskud tilsvarende faldet fra ca. 85 procent, og andre indtægtsformer har udgjort en stabil andel i hele perioden.²

De samlede offentlige udgifter til biblioteksvæsnen var i 1994 på knap 2,9 mia. kr.³, hvilket svarer til et tilskud pr. indbygger på 187 kr. og et tilskud pr. medlem på 624 kr. Sammenlignes der som ovenfor med 1980 er der sket en stigning i de offentlige tilskud på 69 procent, hvilket hovedsageligt kan tilskrives inflation og stigende omkostninger, herunder især løn- og materialeomkostninger. For en kort sammenligning med Danmark kan det nævnes, at (offentlige) folkebiblioteksudgifter pr. indbygger

² Oplysningerne i dette afsnit stammer fra Centraal Bureau voor de Statistiek, 1996 og Gerard Alders, 1995.

³ I beregningen af beløbenes størrelse er der i hele rapporten anvendt en valutakurs på 3,5, d.v.s. én hollandsk gylden koster 3,50 kr.

netto udgjorde 368 kr. i 1995, svarende til en samlet offentlig nettoudgift på 1,9 mia. kr. (Biblioteksårbog '95: 133). For en god ordens skyld skal det nævnes, at hvis man indregner andelen af brugerbetaling i det samlede udgiftsniveau i det hollandske biblioteksvæsen, opnår man et faktisk højere udgiftsniveau pr. indbygger. Dette forhold udjævner imidlertid ikke differencen i udgiftsniveau pr. indbygger mellem Holland og Danmark nævneværdigt.

Det er væsentligt at bemærke, at de ovennævnte oplysninger er landsdækkende gennemsnitstal og således dækker over store, lokale, variationer. Mange biblioteker oplever reelle nedskæringer i de kommunale tilskud, og af de biblioteker der oplever tilskudsstigninger kan disse ofte forklares med særlige forhold, f.eks. udgifter til automatisering og informationsteknologi eller bygnings- og vedligeholdelsesarbejde.

En trediedel af bibliotekerne har i 1994 angivet, at de i dette år oplevede nedskæringer i de kommunale tilskud. Knap halvdelen af disse oplyste, at de gennemførte mere end halvdelen af nedskæringen ved at spare på omkostningerne (bl.a. til materialer), 29 procent fordelte nedskæringen omtrent ligeligt mellem en besparelse på omkostninger og en forhøjelse af egenindkomster, og de sidste 24 procent gennemførte mere end halvdelen af nedskæringen ved at hæve egenindkomsten (primært gebyrer, i mindre omfang sponsorstøtte). Vurderingen er, at mindre nedskæringer i de kommunale tilskud mest enkelt lader sig kompensere ved en forhøjelse af egenindkomsten, hvorimod større nedskæringer ikke i samme grad lader sig kompensere ad denne vej.

Som det er fremgået modtager de hollandske folkebiblioteker kommunale tilskud af meget forskellige størrelse, der i varierende grad dækker bibliotekernes faktiske udgifter. Som en naturlig følge heraf opkræver bibliotekerne brugerbetaling af varierende størrelse. Således har vi kendskab til variationer spændende fra 11-12 procent i Amsterdam til 35 procent i Draachten.

2.3. Biblioteksstruktur og styreformer

Der er i dag 625 selvstændige biblioteksenheder i Holland, hvoraf de ca. 600 har status som private, selvejende institutioner med egne bestyrelser. De øvrige ca. 25 biblioteker indgår i den kommunale struktur på linie med andre kommunale institutioner. Dette gælder i de store byer som Haag, Amsterdam, Rotterdam og Utrecht. Det vil sige, at de hollandske folkebiblioteker for langt hovedpartens vedkommende har en egen bestemmelsesret hvad angår politik og målsætninger for biblioteksdriften, herunder form og omfang for brugerbetaling, materialevalg, og personale- og ansættelsesforhold. I praksis betyder det, at det er ganske op til bestyrelsen i det enkelte folkebibliotek at beslutte, hvilken politik på brugerbetalingsområdet, man vil følge. Et lille mindretal af bibliotekerne udgør en integreret del af kommunens servicevirksomhed, hvilket f.eks. har som konsekvens, at bibliotekspersonalet hér er embedsmænd ansat af kommunen.

Interviewpersonernes vurdering af disse forskelle er, at de ikke i sig selv betinger forskelle i den faktiske biblioteksdrift. Vurderingen er, at det er andre forhold end de formelle ejerforhold, der reelt betinger forskellen i bibliotekernes handlemuligheder og serviceniveau, for eksempel størrelsen af de kommunale tilskud og politiske samt biblioteksfaglige holdningsforskelle. Den direkte tilknytning til kommunen for de få bibliotekers vedkommende kan dog betyde en lettelse og forenkling af samarbejdet med forvaltning og politikere, lyder vurderingen.

Folkebibliotekernes bestyrelser er oftest sammensat af repræsentanter fra lokalsamfundet, for eksempel fra det lokale erhvervsliv samt uddannelses- og kulturinstitutioner. Politisk repræsentation forekommer ofte i de biblioteker, der er en del af den kommunale forvaltning, men er ikke udbredt i flertallet af bibliotekerne.

De 625 biblioteksenheder fordeler sig i 647 kommuner, der igen er opdelt i 12 provinser i lighed med de danske amter. Bibliotekerne indgår i et regionalt netværkssamarbejde i provinserne, hvor der findes regionale bibliotekstjenester (provinciale bibliotheekcentrales, PBC). PBC'erne har en rådgivende og koordinerende funktion for provinsens biblioteker, og især for de mindre biblioteksenheder yder PBC'erne administrativ, elektronisk og materialemæssig bistand samt PR-virksomhed. PBC'erne har således visse af de funktioner, vi i Danmark kender fra centralbibliotekerne, for eksempel som materialeoverbygning. Der er imidlertid ikke publikumsadgang til disse steder.

Inden for de enkelte kommuner er bibliotekerne organiseret med et hovedbibliotek som den største og administrative enhed, ofte kaldet et centralbibliotek, og alt afhængig af størrelse og geografisk spredning ligeledes et antal tilhørende filialer og bogbusser.

Biblioteksforeningen NBLC er omtalt tidligere i afsnit 1.3. Her skal NBLC's rolle og opgaver kort beskrives.

Folkebibliotekerne i Holland og de regionale bibliotekstjenester udgør NBLC's medlemmer og betaler som sådan medlemsbidrag, og regeringen giver ligeledes tilskud til NBLC's drift. NBLC varetager for nuværende tre adskilte funktioner og står desuden foran en stor reorganisering. For det første udgør NBLC folkebibliotekernes samlede interessereorganisation i forhold til regering og lovgivningsarbejde på den ene side, og på den anden side varetager NBLC planlægning, strategiudvikling, rådgivning m.m. i forhold til bibliotekerne. Hollands centrale katalogiseringsarbejde bliver for det andet varetaget inden for NBLC's rammer, og qua dette arbejde er NBLC leverandør af løbende opdateringer af fælleskataloger til bibliotekerne, og endelig for det tredje driver NBLC en kommerciel afdeling, der forestår salg af biblioteksmøbler og andet inventar.

Langt de fleste materialetyper i folkebibliotekerne produceres og sælges til folkebibliotekerne af den Hollandske Bibliotekstjeneste (Nederlandse Bibliotheek Dienst, NBD), der er en institution, der drives og ejes af folkebibliotekerne.

2.4. Folkebibliotekernes personale og medlemmer¹

De 625 biblioteksenheder var i 1994 bemandede af et personale på godt 10.100 ansatte. Omregnet til årsværk gav dette ca. 6.200 fuldtidsjob. Samtidig arbejder der en del frivilligt personale i de hollandske folkebiblioteker. I 1994 var der således tale om knap 7.000 frivillige, der til sammen udførte godt 460 fuldtidsjob. I Danmark var folkebibliotekerne i 1995 bemandede af et personale svarende til 5.360 fuldtidsstillinger (Biblioteksårbog '95: 113). Befolkningstallet i Holland var i 1994 på knap 15,4 mio. mennesker, i Danmark var befolkningstallet i 1995 på knap 5,3 mio. På den baggrund fremgår det, at der i Holland arbejder én biblioteksansat pr. 2312 indbygger (inkl. den frivillige arbejdskraft), og at der i Danmark arbejder én biblioteksansat pr. 989 indbygger, det vil sige at der er over dobbelt så mange indbyggere at betjene pr. ansat i de hollandske folkebiblioteker som i Danmark.

Medlemsantallet i de hollandske folkebiblioteker er steget jævnt gennem de sidste 25 år. I 1994 var der godt 4,5 mio. medlemmer, hvilket svarer til lige knap 30 procent af landets befolkning. Af disse udgør børn og unge til og med det 17. år 47 procent, og de voksne medlemmer over 18 år udgør de resterende 53 procent.

Knap 30 procent af befolkningen er således medlemmer af et hollandsk folkebibliotek. Skønnet over antallet af faktiske brugere er, at ca. 50 procent af landets befolkning er brugere af bibliotekerne minimum én gang om året. Til sammenligning skal det nævnes, at det i Danmark opgøres, at ca. 62 procent af befolkningen besøger et folkebibliotek mindst én gang om året (Fridberg, 1994). Forklaringen bag det større antal faktiske brugere i forhold til antallet af medlemmer er, at en del benytter bibliotekets faciliteter i biblioteket, det vil sige et biblioteksforbrug, der ikke kræver medlemskab (læsesal, værested, opslag i leksika m.v.).

2.5. Brugerbetalingens baggrund og motiver

Nedenfor i rapportens tredje del belyser vi brugerbetalingens konkrete form og omfang i et overordnet perspektiv. Inden da vil vi i dette afsnit præsentere den faktiske udvikling af brugerbetaling på de hollandske folkebiblioteker belyst i et kort historisk perspektiv samt præsentere nogle overordnede hensyn, som bibliotekernes bestyrelser kan tilrettelægge betalingspolitikken efter.

Indledningsvist er det vigtigt at gøre sig klart, at der altid, og uden ophør, har eksisteret et årligt medlemsgebyr på bibliotekerne. En praksis der stammer fra de første foreningsbiblioteker i Holland, der blev oprettet af rige folk til gavn for de ikke læsevante og fattige befolkningsgrupper i landet i slutningen af forrige århundrede. Medlemsgebyret var indtil midten af 1980'erne den altdominerende form for brugerbetaling og spillede hovedsageligt en symbolsk rolle i bibliotekernes samlede omkostningsdækning, da det opkrævede gebyr var meget lille.

⁴ Oplysningerne i dette afsnit stammer fra Centraal Bureau voor de Statistiek, 1996.

Betalingsprincippet symbolske rolle tillægges en ikke uvæsentlig betydning. Flere af de personer, vi har interviewet fremhæver, at den hollandske befolkning generelt accepterer at betale for biblioteksydelser, ligesom den accepterer brugerbetaling for en række andre offentlige serviceydelser. Befolkningens betalingsvilje menes at udspringe af en grundlæggende kulturel, eller mentalhistorisk, forankring, der både har en fortid i Hollands religionshistorie og stærke handelstradition. Det nordlige Holland har traditionelt været den rigeste del af landet og er præget af en særlig calvanistisk protestantisme, hvor man gennem hårdt arbejde og nøjsomhed gjorde sig fortjent til sit udkomme. Man betaler hellere for sig selv end for andre gennem for eksempel en velfærdsstatslig omfordeling af goderne. Katolicismen var mere udbredt i den fattigere og sydligere del af landet, men på trods heraf har udviklingen vist, at betalingsvilligheden ikke er mindre hér. Hollands stærke og stolte historie som handels- og købmandsnation bliver ligeledes tillagt en stor forklaringskraft. Der udspringer heraf en grundlæggende merkantil tankegang, hvor respekt og ærefrygt for penge er med til at forklare den udbredte holdning, at betaling i sig selv afføder respekt og ansvarsfølelse for det betalte.

Den nødvendige brugerbetaling

Det var først i 1984-1985, at de første biblioteker gjorde forsøg med andre betalingsformer end det relativt lave årlige medlemsgebyr kombineret med særskilt betaling for AV-materialer, nemlig betaling pr. bog. Siden da er bibliotekernes egenindtægter via brugerbetaling m.m. steget og udfylder i dag mere end blot en symbolsk rolle i den samlede omkostningsdækning. Det er vores klare indtryk på baggrund af undersøgelsen, at det *altdominerende motiv for at opkræve brugerbetaling for biblioteksydelser er pekuniært*. Det vil med andre ord sige, at bibliotekernes bestræbelser på at opretholde og udvikle en høj, eller acceptabel, kvalitetsstandard i biblioteksydelserne nødvendiggør en vis indtjening til supplement af de kommunale tilskud.

I biblioteksfaglige kredse har der tidligere hersket en del modstand mod den stigende udbredelse af brugerbetaling i folkebibliotekerne, ifølge NBLC. Vurderingen er, at der i dag kun findes en principiel, eller ideologisk, modstand, der samtidig går hånd i hånd med en mere »realistisk« indstilling til bibliotekernes faktiske finansieringsmuligheder. Diskussionerne i dag drejer sig i højere grad om det acceptable niveau for brugerbetaling samt hvilke former for brugerbetaling, der er mest hensigtsmæssige og acceptable.

I brugerbetalingsordninger ligger også en *informationsværdi* af betydning for bibliotekets prioritering og tilrettelæggelse af biblioteksdriften. Denne type information, det vil sige de signaler brugerne giver biblioteket ved at efterspørge visse serviceydelser frem for andre, har ikke nogen eksplicit betydning for de biblioteker, vi har besøgt. Undersøgelsens interviewpersoner giver samstemmende udtryk for, at sådanne informationer, efter deres opfattelse, lige så godt kan indhentes fra andre kilder, for eksempel via forskellige former for brugerundersøgelser. Dog er det klart, at nogle biblioteker aktivt bruger de informationer, der fremkommer af brugerbetaling, særligt i forbindelse med materialevalg og -indkøb.

Til gengæld er der ofte tale om et *styringsmotiv*, hvilket vil sige, at gebyrer bliver brugt til at styre brugen af bibliotekets ydelser. Eksempelvis bliver der på mange biblioteker opkrævet et lavere gebyr for informative og uddannelsesprægede videoer end for underholdende spillefilm. Flere af de interviewede personer fremhæver også, at betaling pr. enhed begrænser det antal materialer, som den enkelte hjemlåner, hvilket betyder konkrete, og ofte tilsigtede, besparelser for biblioteket (personale-resurser til betjening og påpladssætning, slitage m.m.).

Foruden de nævnte motiver indgår der ofte også en række mere *overordnede hensyn*, når folkebibliotekernes bestyrelser tilrettelægger deres politik på brugerbetalingsområdet. Direktøren for biblioteket i Velsen opstiller således en række hensyn, der – også efter vores vurdering – præger bibliotekernes politik på området i forskellig grad (Knul 1995). Det drejer sig om:

Det indkomstpolitiske hensyn

Folkebibliotekerne må – i modsætning til kommercielle forretningsdrivende – tage hensyn til brugernes forskellige indkomstforhold og differentierer som følge heraf mellem børn, unge, voksne og ældre.

Det kulturpolitiske hensyn

Udgangspunktet for folkebibliotekerne er en oplysningstradition: at læsning er godt! For børns vedkommende kan bibliotekerne endda bidrage med et opdragelseselement, og bibliotekerne er derfor et samfundsmæssigt anliggende.

Retfærdighedshensyn

Den bruger, der benytter folkebiblioteket mere end gennemsnittet eller som efterspørger information eller ydelser, der ikke umiddelbart er tilgængelig på biblioteket, bør også betale mest.

Territoriehensyn

Det enkelte byråd fastsætter støtten til folkebibliotekområdet som et gode for kommunens egne indbyggere. Indbyggere fra andre kommuner er udefrakommende og bør derfor betale mere.

Omkostningshensyn

Nye medier er ofte dyrere i anskaffelsesspris og har en kortere levetid end ældre, og derfor er det rimeligt at opkræve et adskilt og højere gebyr for disse.

Imagehensyn

Folkebibliotekerne tillægger det stor betydning, at de kan fremstå som en næsten gratis offentlig serviceydelse for børn, unge og ældre.

Som det ses er der tale om modsatrettede hensyn, der både kan trække brugerbetalingen i opad- og nedadgående retning. Man kan med andre ord tale om, at folkebibliotekerne står overfor en række dilemmaer, når de tilrettelægger og forandrer brugerbetalingens form og omfang. Joyce Liu opstiller tre væsentlige dilemmaer (Liu 1996).

Det første dilemma handler om at forhøje de forskellige gebyrer: På den ene side ønsker man ikke at begrænse adgangen til folkebibliotekerne for nogen på grund af økonomiske forhold, men på den anden side kan det medføre markante forringelser i servicekvaliteten, hvis gebyrerne ikke forhøjes. *Det andet dilemma* drejer sig om af hvilke grupper, der skal opkræves gebyr. Selv om biblioteksbestyrelserne på mange folkebiblioteker er modstandere af at kræve gebyr af unge, så vil en sænkning af den gebyrfrie alder ofte være en nærliggende mulighed. Opkræver biblioteket et mindre gebyr af de 16-17 årige, vil det kunne øge sin indkomst uden at øge presset på de voksne lånere. Samtidigt vil dette også vænne de unge til at betale det fulde medlemsgebyr som voksne. *Et tredje dilemma* drejer sig om, hvorvidt det er bedst at forhøje det årlige gebyr eller at indføre gebyr pr. enhed. Erfaringerne er forskellige, som det vil fremgå nedenfor af afsnit 3, men det tyder dog på, at medlemmerne generelt foretrækker en forhøjelse af det årlige medlemsgebyr fremfor indførelse af gebyr pr. enhed. Men skal forhøjelsen da ske trinvist eller på én gang? Det er vores indtryk, at spørgsmål som disse i stadig højere grad vil præge diskussionerne blandt biblioteksfolk og i bestyrelserne på de hollandske folkebiblioteker.

3. Brugerbetalingens form og omfang

3.1. Gebyrformer

På hollandske folkebiblioteker omtales brugerne ofte som »medlemmer«. Dette skyldes, at bibliotekerne, ligesom i Danmark, tidligere var organiseret som foreninger. Senere blev disse foreninger, gennem en række fusioner, ændret til selvejende institutioner, men dele af terminologien er, som det fremgår, blevet fastholdt. Som »medlem« af et folkebibliotek har brugerne, på grundlag af deres medlemskontingent, i princippet ret til gratis at låne bøger og noder, medens der i dag skal betales et gebyr pr. enhed for lån af audiovisuelle materialer. Generelt må brugeren hjemlåne ca. seks materialer ad gangen, og det antal materialer brugeren ialt må have hjemme ad gangen er ofte bundet til et maksimum.

Brugen af materialer i selve biblioteket og brugen af biblioteket som værested har derimod aldrig været behæftet med brugerbetaling. Dette gælder fortsat, hvis vi ser bort fra brug af internettet, som de fleste folkebiblioteker idag tager betaling for med udgangspunkt i teleselskabernes priser. I visse biblioteker, eksempelvis i hovedbiblioteket i Apeldoorn og i hovedbiblioteket i 's Hertogenbosch, er der ligefrem installeret en møntboks i tilknytning til hver enkelt computer med internetadgang.

I de hollandske folkebiblioteker er det i dag først og fremmest de ovennævnte to former for brugerbetaling, der er fremherskende. Det vil sige:

- 1) *Et årligt gebyr eller medlemskontingent*, der for langt hovedpartens vedkommende antager en pris på over 100-110 kr.

I forbindelse med det årlige gebyr kan der være tale om store variationer i den konkrete prisfastsættelse. Eksempelvis betaler medlemmerne i Losser kun 88,50 kr. i årligt gebyr, medens medlemmerne i Deventer betaler hele 170 kr. i årligt gebyr. Samtidigt kan der være tale om *differentering* i form af en reducering af prisen overfor særlige aldersgrupper, som børn og unge under 18 år og ældre over 65. Ligeledes kan der være tale om en vis prisreduktion overfor lavindkomstgrupper. I nogle byer findes ordninger, hvor kommunen via de sociale ydelser subsidierer biblioteksmedlemskabet til lavindkomstgrupper.

- 2) *Et gebyr pr. enhed*, hvis størrelse afhænger af, hvilket materiale, der er tale om. For audiovisuelle materialer og andre nye medieformer har der længe været tradition for at kræve et gebyr pr. enhed, men tendensen er, at dette også bliver udbredt til traditionelle materialer. Typisk drejer det sig om 0,90 kr. for bøger (den såkaldte »kwartje«, en kvart hollandsk gylden), 8-9 kr. for cd'er og 14-19 kr. for videoer.

Også i forbindelse med gebyret pr. enhed vil der være tale om, at størrelsen på gebyret varierer indenfor de respektive materialegrupper og i de forskellige folkebiblioteker.

Med udgangspunkt i disse to overordnede gebyrformer vælger mange folkebiblioteker at tilbyde brugerne forskellige »pakkeløsninger«. Nogle biblioteker vælger eksempelvis, at lade brugerne betale et større årligt gebyr, der så til gengæld giver brugerne fri adgang til at låne et givent antal cd'er og videoer foruden bogligt materiale, mens andre vælger at lade brugerne låne et begrænset antal bøger årligt – ofte op til 40 – før betalingen pr. enhed træder i kraft (for flere eksempler på »pakkeløsninger« – se rapportens beskrivelser af udvalgte folkebiblioteker i afsnit 4).

Børn og unge

Vedtagelsen af den hollandske bibliotekslov i 1975 betød, at børn og unge under 18 år blev fritaget for såvel årligt gebyr som afgift pr. udlån. Med lovændringen i 1987 ophørte disse undtagelser, men det er stadig hovedreglen at de hollandske folkebiblioteker ikke kræver brugerbetaling af børn og unge under 16 år og i mange tilfælde heller ikke af unge mellem 16 og 18 år. Inden for de seneste år er det dog flere gange sket, at folkebiblioteker, på baggrund af ønsker fra det lokale bystyre, har forsøgt at kræve et symbolsk gebyr af alle børn og unge uanset alder, men hver gang dette har været tilfældet, har resultatet, ifølge NBLC, været en medlemsnedgang. Erfaringerne har vist at henved 20 procent af de børn og unge, der bliver pålagt brugerbetaling, vælger at opsiges deres medlemskab. Når folkebibliotekerne atter ophører med at kræve brugerbetaling af børn og unge, viser det sig, at tidligere medlemstal kun ganske langsomt bliver reetableret. På trods af disse erfaringer synes der alligevel at være en tendens i retning af, at den gebyrpligtige alder for øjeblikket sænkes på flere folkebiblioteker.

Audiovisuelle materialer

Audiovisuelle materialer har som tidligere nævnt i reglen været behæftet med et gebyr pr. enhed. Kun et fåtal af folkebibliotekernes bestyrelser har fastholdt et princip om, at »alle informationsbærende medier bør være ligestillede«. Konsekvensen af dette princip er, at enten bør man behæfte alle udlån af informationsbærende materialer med et gebyr pr. enhed – eller også bør man helt undgå dette gebyr. Skønt mange biblioteksbestyrelser, ifølge NBLC, ideelt set beundrer princippet om materialernes ligestilling, så giver de dog samtidigt udtryk for, at det ikke vil være økonomisk realistisk at fastholde en høj standard på det audiovisuelle område uden at opkræve et gebyr pr. enhed.

Ophavsret

Frem til 1996 betalte de hollandske folkebiblioteker et beløb til forfattere, komponister og andre rettighedshavere, der afhang af bibliotekernes medlemstal. Fra januar 1996 blev dette system, for at kunne leve op til EU's regler på området, imidlertid ændret således, at bibliotekerne nu istedet skal forhandle med repræsentanter for rettighedshaverne om beløbets størrelse. Ændringen har betydet en voldsom stigning i bibliotekernes udgifter og medført, at mange folkebiblioteker enten har måttet forhøje deres allerede eksisterende gebyrer, eller har måttet indføre et nyt gebyr, der

specifikt dækker udgifterne til rettighedshaverne, som pt. udgør 0,90 kr. pr. udlån. Dette beløb betyder, at bibliotekerne, ved et gennemsnitligt årligt udlån på 171 mio. enheder årligt, nu skal betale ca. 161 mio kr. til rettighedshavere mod tidligere 35 mio. kr. pr. år.

Andre indtægtsformer

Flere folkebiblioteker vælger at indgå *aftaler om sponsorater* med virksomheder. Dette gælder f.eks. folkebiblioteket i Apeldoorn, hvis bogbus er prydet med reklamer for det hollandske teleselskab PTT-Telecom. Mange folkebiblioteker tilbyder også *virksomheder at annoncere* i bibliotekets nyhedsbreve og lignende udgivelser. Nogle folkebiblioteker har valgt at etablere selvstændige og selvfinansierende *kommercielle afdelinger*. Det gælder ligeledes for folkebiblioteket i Apeldoorn, hvor f.eks. erhvervsinformation drives på kommercielle vilkår.

Administrationsomkostninger

Ny teknologi og moderne administrationssystemer bevirker, at én brugerbetalingsform ud fra et administrativt synspunkt ikke er at foretrække frem for et andet. Den generelle vurdering er, at det administrative ressourceforbrug i forbindelse med opkrævning af brugerbetaling ikke spiller nogen nævneværdig rolle. I praksis registrerer bibliotekerne brugernes medlemskaber og faktiske forbrug ved hjælp af smartcards eller chipcards, og opkræver beløbene via giroindbetalingssystemer, for eksempel to gange om året.

3.2. Tendenser i gebyrpolitikken

Der synes at være en tendens i retning af at stadig flere serviceydelser, der tidligere var dækket ind af det årlige medlemsgebyr eller en eventuel »pakkelsejning«, nu bliver trukket ud af dette eller denne. Således skal der i dag ofte betales separat for hastesager og for nye medier, der bliver tilføjet samlingen. At reservere, forlænge lånetiden og indhente materialer fra andre biblioteker, hvad enten disse hører indenfor eller udenfor en given provins' netværk, skal ligeledes ofte betales separat. Samtidigt bliver der stadig oftere krævet betaling for deltagelse i arrangementer som f.eks. informations- og forfatteraftener. Ovenstående udtrykker generelle tendenser, og som det vil fremgå af beskrivelserne af de udvalgte folkebiblioteker i afsnit 4, er der også eksempler på at sådanne serviceydelser er integreret i medlemsgebyrer eller »pakkelsejninger«.

3.3. Brugerbetaling og brugeradfærd

Da folkebibliotekerne i Holland som beskrevet har en meget lang tradition for at kræve et årligt medlemsgebyr, eksisterer der i sagens natur ingen målinger af brugeradfærden henholdsvis før og efter indførelsen af dette gebyr. Der eksisterer heller ingen landsomfattende undersøgelse af, hvad forhøjelse af det årlige gebyr eller indførelse af et gebyr pr. enhed har medført for brugeradfæren. Gennem vores research i Holland og ikke mindst vores kontakt til NBLC har vi dog fået kendskab til en række

forskellige lokalt forankrede erfaringer på området. Erfaringerne kan ikke generaliseres, men dog alligevel bidrage til at tegne et billede af situationen.

Nogle folkebiblioteker har erfaret, at medlemmerne i højere grad accepterer forhøjelser af det årlige gebyr end indførelse af gebyr pr. enhed, hvilket måske skyldes, at det årlige gebyr opleves som en mindre belastning i hverdagen. Andre biblioteker har omvendt erfaret, at medlemmerne i højere grad accepterer indførelsen af et gebyr pr. enhed. Erfaringerne er, som det vil fremgå af nedenstående eksempler, meget forskellige. Det synes dog at være en generel erfaring at markante og højtrøstede protester er relativt få og spredte, når gebyrer for biblioteksydelser forhøjes. Flere forklarer dette forhold med bibliotekernes generelt meget *målrettede informationsvirksomhed* overfor brugerne i forbindelse med ændringer af brugerbetalingens form og omfang.

3.4. Forandringer i brugeradfærd

I det følgende vil vi give tre forskellige eksempler på, hvilke konsekvenser ændringer i brugerbetalingens form og omfang har haft for brugeradfærden.

Første eksempel

I 1985 indførte folkebiblioteket i Tilburg et gebyr på 90 øre pr. udlån. Dette var et led i en kæde af besparelser for at kunne imødesee en større budgetnedsækning. Beslutningen om at indføre et gebyr pr. enhed blev taget på baggrund af en undersøgelse, der viste, at en markant forhøjelse af det årlige gebyr ville føre til, at »mindre læsende« brugere med lav indkomst og/eller uddannelse, ville falde fra, hvilket ville være i modstrid med bibliotekets sociale principper. Ifølge NBLC var resultaterne af indførelsen af gebyret pr. enhed, at:

- *Antallet af brugere* ikke forandrede sig, selvom der skete et skift fra betalende til ikke-betalende medlemmer, idet nogle forældre sandsynligvis brugte deres børns medlemskort.
- *Udlånstillene* blev umiddelbart mindsket med 25 procent, hvorefter de mere eller mindre stabiliserede sig. For voksne alene var der tale om mere end 30 procents nedgang. Man skal i denne forbindelse medtænke at brugerne, før indførelsen af gebyret, kunne hjemtage så mange bøger, som de havde lyst til, hvilket betød at mange brugere først derhjemme valgte, hvad de egentlig ville læse. Dette ændrede sig, da brugerne skulle betale pr. bog.
- Der blev behov for *mindre personale* i udlånet og mindre personale til at sætte bøger på plads.
- *Udbuddet af bøger* på biblioteket blev større (flere titler hjemme ad gangen), og at budgettet for nyindkøb derved kunne reduceres. Dette gjaldt særligt for triviallitteratur, tegneserier og »bestsellers«.

Brugernes respons på det nye gebyr var generelt positivt. Nogle brugere fandt dog i begyndelsen, at der var tale om et noget besværligt system, men da baggrunden for at indføre gebyret blev forklaret, fandt de det generelt acceptabelt. I 1990 blev brugerne tilbudt at blive fritaget for gebyret pr. enhed mod istedet at betale et årligt gebyr på det dobbelte af den normale pris.

Andet eksempel

Allerede i 1984 introducerede folkebiblioteket i Zwolle et gebyr pr. enhed på samme beløb som i Tilburg. Biblioteket mistede i denne forbindelse ca. 14 procent af dets medlemmer. Et andet interessant resultat var et fald i antallet af udlån af – i litterær og kulturel forstand – særligt vægtige værker. I 1985 droppede biblioteket atter gebyret pr. enhed og valgte istedet at forhøje det årlige gebyr med et mindre beløb om året. Dette har ikke resulteret i nedgang i medlemstal og udlån, men har tværtimod øget bibliotekets indkomst.

Konsekvenserne af indførelsen af et gebyr pr. enhed er således meget forskellige fra bibliotek til bibliotek. Ifølge NBLC kan der være tale om lige fra praktisk talt ingen nedgang i medlemstallet til et fald i antallet af medlemmer på mellem 10 og 15 procent og et fald i udlånstallene på næsten 40 procent. En undersøgelse i et folkebibliotek, har ifølge NBLC vist, at faldet i medlemstallet først og fremmest skete inden for aldersgrupperne 21-25 år og 56-75 år.

Tredie eksempel

En undersøgelse, der, ifølge NBLC, blev gennemført i forbindelse med, at man i et folkebibliotek skulle finde ud af, hvilken brugerbetalingsmodel man ville lægge sig fast på, gav et interessant resultat. Bibliotekets årlige budget var blevet beskåret med et større beløb og som følge heraf måtte brugerbetalingen nødvendigvis forhøjes. Bibliotekets brugere blev i denne forbindelse spurgt om, hvilken af følgende tre modeller, de ville foretrække:

- En forhøjelse af det årlige gebyr fra 105 kr. til 140 kr.
- Ingen forhøjelse af det årlige gebyr, men et gebyr pr. enhed på 0,90 kr.
- En nedsættelse af det årlige gebyr med 35 kr. kombineret med et gebyr pr. enhed på 1,75 kr.

Det viste sig, at 61 procent af den lokale befolkning foretrak en forhøjelse af det årlige gebyr. Blandt de »mindre læsende« foretrak 51 procent gebyr pr. enhed, men ikke desto mindre ville 93 procent fra denne gruppe bevare deres medlemskab. Størstedelen af befolkningen foretrak et højere årligt gebyr af bekvemmelighedsgrunde. I denne by var hele 43 procent af befolkningen medlemmer af biblioteket.

4. Fem aktuelle billeder

4.1. Provinsen Overijssel – Disneymodellen er løsningen

Provinsen Overijssel i det østlige hjørne af Holland er karakteriseret ved store geografiske og demografiske variationer spændende fra mindre og større bysamfund til små landsbyer og store landområder, og hovedbyen er Zwolle med ca. 100.000 indbyggere. Der bor i hele provinsen godt én million indbyggere.

Den regionale bibliotekstjeneste hér, Overijsselse Bibliotheek Dienst (OBD), var den første af sin slags i landet og havde som sit første primære formål at udbrede folkebiblioteksbetjeningen til de mange landområder og små bysamfund så tidligt som i 1950'erne. I dag står OBD i spidsen for udviklingen af en aktiv og samarbejdende bibliotekspolitik i bestræbelserne på at omforme og forny bl.a. folkebibliotekernes materialer og øvrige serviceudbud, bibliotekspersonalets kvalifikationer, automatiseringssystemer, brugerbetjeningen. En forandring af folkebiblioteksinstitutionen, der betragtes som nødvendig for at sikre folkebibliotekernes fortsatte overlevelse i informationssamfundet.

For OBD er et væsentligt aspekt i denne forandringsproces at finde den rette balance mellem på den ene side en bevarelse af biblioteksinstitutionen som en non-profit organisation, der er med til at sikre borgernes demokratiske rettigheder til informationsindhentning og fremmer kulturelle formål, og på den anden side et realistisk syn på folkebibliotekernes finansieringsmuligheder. På grund af de generelle nedskæringer i de offentlige tilskud øges, som tidligere nævnt, brugerbetalingen og dermed udbredelsen af en vis markedstankegang blandt biblioteksfolk.

Forskellige typer af medlemskaber

Hvad betalingspolitik angår indebærer det ovennævnte ønske om både at varetage kulturelle og finansielle formål for flere af bibliotekerne i Overijssel, at brugerbetalingsordningerne på forsøgsbasis bliver omlagt i disse år. I de nye ordninger tilstræbes størst mulig enkelhed for brugerne samt mindst mulig negativ effekt på udlånet som følge af forhøjet brugerbetaling. Tendensen blandt de biblioteker, vi mødte repræsentanter fra, er, at der indføres nye typer af årsmedlemskab med forhøjet betaling, hvor flere, om ikke alle, biblioteksydelser er indbefattet. De tidligere omtalte forhøjede udgifter til rettighedsindehavere er ligeledes indbefattet. Til gengæld har de deltagende biblioteker afskaffet betaling pr. enhed, hvilket harmonerer med en afstandtagen til den stigende udbredelse af gebyr pr. udlånt materialeenhed, især når denne betalingsform også udbredes til boglige materialer. Vurderingen er, at ordningerne, som de udvikles hér, fremmer et større udlån og hæmmer unødigt store overvejelser på selve biblioteket om, hvilke materialer der skal hjemlånes. Især for børn og unge er denne løsning en fordel, da de herved får større råderum, eller frihed, i deres biblioteksbenyttelse.

Det er disse forsøgsordninger, der af de deltagende biblioteker har fået betegnelsen »Disney-modellen«. I Disneyland betaler man én entré-pris hvorefter alle forlystelserne i parken er gratis. Modsætningen er Tivoli, hvor man betaler for både entré og hver enkelt forlystelse.

Hasselt – nyt standardmedlemskab

Byen Hasselt, der er en forstad til Zwolle, har 7.500 indbyggere, hvoraf ca. 60 procent benytter biblioteket regelmæssigt. Brugerbetaling dækkede i 1995 20 procent af bibliotekets samlede omkostninger. I Hasselt har man pr. 1. januar 1997 indført den nye form for årsmedlemsskab.

- I 1996 kostede medlemskabet for voksne mellem 26 og 64 år 105 kr. Bøger var det gratis at hjemlåne, men for videoer kostede det 14 kr. pr. uge og for cd'er 8,75 kr. for tre uger. Det samlede udlån af videoer og cd'er var i 1996 på 3677.
- Årsmedlemskabet er i 1997 hævet til 131,25 kr. for medlemmer mellem 26 og 64 år. For børn og unge op til det 18. år er der gratis medlemskab, for unge mellem 18 og 25 år koster det 96,25 kr. og for ældre over 65 koster det 87,50 kr. Til gengæld er der nu gratis udlån af såvel bøger som videoer og cd'ere. På baggrund af årets første måneder forventes udlånet af videoer og cd'ere i 1997 at blive på 16-18.000, det vil sige en fire- eller femdobling af udlånet for disse to materialetyper i forhold til 1996.
- I 1998 vil medlemskabet stige yderligere til 157,50 kr.

Denekamp – særlig pakkeløsning til musik- og videomedier

I Denekamp, der er en by på 12.000 indbyggere i provinsen Overijssel, udgjorde andelen af forskellige bidrag fra brugerbetaling i 1995 kun 13 procent af bibliotekets samlede indtægter. Biblioteket har i 1997 fastholdt prisen for det årlige basis-medlemskab på samme niveau som i 1996, nemlig på 113,75 kr. for voksne mellem 21 og 64 år, på 26,25 kr. for børn og unge mellem 13 og 17 år og på 78,75 kr. for unge mellem 18 og 20 år og ældre over 65 år. Til gengæld har biblioteket pr. 1. januar 1997 indført særlige årsafgifter for forskellige kombinationer af materialetyper. Under såvel den gamle som den nye ordning er der ikke særskilt betaling for lån af bøger.

- Alt afhængig af materialetype kostede det i 1996 mellem 8,75 og 17,50 kr. pr. enhed at låne cd, video eller cd-rom. Disse priser er fortsat gældende i 1997 for medlemmer med basismedlemskab.
- Foruden det omtalte basis-medlemskab har biblioteket i 1997 tilbudt lånerne to særlige »pakkeløsninger«:
 - For 175 kr. kan man frit, men kun, låne videoer og cd'ere.
 - For 288,75 kr. er der adgang til ubegrænset brug af alle materialetyper.

Det tyder på, at biblioteket i Denekamp har nået den øvre grænse for biblioteksbrugernes betalingsvilje anno 1997, da kun 25 har tegnet det særlige medlemskab for

ubegrænset brug af alle materialetyper efter tre måneders forsøg. Målsætningen er, at 100 personer har tegnet medlemskab inden 1997 er omme.

4.2. Folkebiblioteket i Apeldoorn – det kommercielle bibliotek

Apeldoorn er en større by i den centrale del af Holland. Siden Anden Verdenskrig har byen været genstand for en betydelig vækst, hvilket ikke mindst skyldes, at byen har tiltrukket mange virksomheder og offentlige institutioner. I dag er der 150.000 indbyggere i Apeldoorn, hvoraf en væsentlig del er funktionærer og embedsmænd. Befolkningen i Apeldoorn er generelt karakteriseret ved at have et relativt højt uddannelsesniveau. I Apeldoorn prioriterer det lokale bystyre, ifølge biblioteksdirektørens opfattelse, biblioteksvæsnet højt.

Folkebiblioteket i Apeldoorn, der er organiseret som en selvejende institution, blev oprindeligt etableret i 1912, og særligt efter 1970 er organisationen vokset kraftigt. I dag består folkebiblioteket i Apeldoorn af et centralbibliotek, fire byfilialer, to filialer i nærliggende landsbyer og to bogbusser. Udover den almindelige biblioteksservice har biblioteket:

En skolebiblioteksafdeling, som samarbejder med 70 skoler

En erhvervsserviceafdeling, som servicerer 50 virksomheder.

En undervisningsafdeling, som udbyder kurser inden for en lang række emner.

I Apeldoorn er 37 procent af befolkningen medlemmer af folkebiblioteket, hvilket er nogen flere end det landsdækkende gennemsnit på ca. 30 procent. Direktøren for folkebiblioteket i Apeldoorn – Wim Evertse – mener selv, at medlemstallet skyldes en kombination af bibliotekets høje serviceniveau og det høje uddannelsesniveau, der præger befolkningen. Undersøgelser har vist, at hele 70 procent af Apeldoorns befolkning regelmæssigt bruger folkebiblioteket.

Tilbud om forskellige medlemskaber

Folkebiblioteket i Apeldoorn har siden 1989 udarbejdet fireårsplaner for bibliotekets virksomhed. I forbindelse med udarbejdelsen af planen frem til år 2000 stod det klart, at biblioteket selv måtte øge sin indtjening, hvis det skulle kunne imødesee de planlagte nedskæringer af de offentlige tilskud. I de kommende år vil tilskuddet til biblioteket således blive beskåret med ca. 3,2 mio. kr. hvilket betyder, at det årlige offentlige tilskud vil falde fra ca. 29,8 mio. kr. til ca. 26,6 mio. kr. Sammen med nye afgifter i tilknytning til ophavsretten betyder det, at biblioteket skal gennemføre en betydelig økonomisk reorganisering, der bl.a. vil medføre reduktioner i personale og materialebudget og nedlæggelse af to filialer. Biblioteket vil satse på selv at tjene ca. 2,1 mio. kr. ved at hæve brugerbetalingen. På denne baggrund har biblioteket valgt at indføre tre forskellige former for medlemskab, som brugerne kan vælge imellem:

- *Et stort medlemskab* til 278 kr. om året, hvor der ikke er nogen grænser for, hvor mange bøger, der må hjemlånes. Det er gratis at låne bøger, men der skal betales

et gebyr pr. enhed for cd'er (7,90 kr.), videoer (fra 8,90 kr.), cd-rom'er (fra 8,75 kr.) og tidsskriftsårgange (7,90 kr.). Medlemmerne kan maksimalt låne syv bøger og øvrige syv gebyrbelagte materialer ad gangen.

- *Et lille medlemskab* til 159 kr. om året, hvor medlemmerne frit kan hjemlåne 50 bøger. Hvis medlemmerne ønsker at låne flere bøger, kan de enten vælge at skifte til det store medlemskab, eller også kan de vælge at betale 3,50 kr. pr. ekstra bog. Som i det store medlemskab skal der betales et gebyr pr. enhed for audiovisuelle materialer mv., ligesom medlemmerne maksimalt kan hjemlåne syv bøger og syv materialer med betaling pr. enhed. ad gangen.
- *Et audiovisuelt medlemskab* til 73,50 kr. Her kan medlemmerne ikke låne bøger men kun audiovisuelt- og andet materiale mod et gebyr pr. enhed.

I Apeldoorn skal børn og unge under 16 år ikke betale medlemsgebyr. Dette har man ønsket at fastholde på trods af en planlagt besparelse på området. Samtidig er der tale om en prisreduktion for unge mellem 16 og 20 år og for ældre over 65 år. Ydermere har personer, med en årlig indtægt under en vis minimumsgrænse, mulighed for at få medlemsgebyret refunderet af socialkontoret. Dette sker ud fra en målsætning om særligt at stimulere denne gruppe til at bruge biblioteket, og ca. 1000 personer benytter sig i dag af muligheden.

Indførelsen af ovenstående »pakkelsninger« medførte en del protester. Protesterne kom ikke mindst fra ældre, der følte sig særligt hårdt ramt af prisdifferentieringen, fordi de tilhører en gruppe, der ofte låner særligt mange bøger i løbet af et år. Samtidigt påtænker biblioteket helt at droppe prisreduktionen for ældre i løbet af nogle år. Ifølge direktøren for folkebiblioteket er systemet dog efterhånden blevet alment accepteret. Indførelsen af det nye system har ikke medført noget markant medlemsfrafald, og 25 procent af medlemmerne har i dag det store medlemskab. I denne forbindelse skal det nævnes, at biblioteket arbejder meget målrettet med public-relations, hvilket bl.a. kommer til udtryk gennem et husstandsomdelt nyhedsbrev til medlemmerne, som udkommer hver anden måned.

Fald i udlånstallet

Indførelsen af det nye system har til gengæld medført, at udlånstallene er faldet væsentlig. Tidligere blev der i gennemsnit udlånt 2,4 mio. enheder pr. år, men efter indførelsen af det nye system faldt dette tal til under to mio i 1995. Udlånsfaldet var dog, ifølge direktøren for folkebiblioteket, en del af en aktiv målsætning på grund af besparelser på personale og øvrige ressourcer. Samtidigt ønskede man fra bibliotekets side også at gøre medlemmerne mere opmærksomme på, hvormeget de hjemlånte. Målsætningen var, at medlemmerne kun skulle hjemlåne bøger, som de rent faktisk også ville læse. Alt i alt ønskede biblioteket »kun« at bringe udlånstallet tilbage til 2,1 mio. enheder, hvilket lykkedes i 1996.

På baggrund af de tiltagende offentlige besparelser forventer folkebiblioteket i Apeldoorn i fremtiden at skulle finansiere ca. 35 procent af sit årsbudget gennem bruger-

betaling. Ifølge direktøren for folkebiblioteket vil stadig flere folkebiblioteker i Holland blive tvunget i retning af højere brugerbetaling, og han mener derfor, at folkebiblioteket i Apeldoorn i realiteten har været pioner på området.

Andre indtægter

For at kunne imødekomme fremtidens udfordringer satser folkebiblioteket i Apeldoorn også på andre indtægter. Konkret retter man opmærksomheden mod udviklingsarbejde og mod forskellige former for selvfinansierende service. I denne forbindelse har biblioteket bl.a. etableret en selvfinansierende uddannelsesservice, omkring 20 internetstationer med brugerbetaling (29,75 kr. pr. time), en erhvervsinformation, en café og et digitalt bibliotek med 250 cd-rom-databaser, som dog endnu ikke er selvfinansierende. Endelig arbejder biblioteket intenst med at finde sponsorer. Bl.a. har man indgået en treårig aftale med PTT-Telecom, der giver selskabet mulighed for at reklamere på bogbusserne. Ialt modtager folkebiblioteket i Apeldoorn på nuværende tidspunkt ca. 420.000 kr. i sponsorstøtte – et beløb som søges fordoblet over de næste par år.

4.3. Folkebiblioteket i Amsterdam – det ideologiske bibliotek

Biblioteksstrukturen i Amsterdam følger byens opdeling i 17 distrikter med ét centralt byråd og 16 lokale byråd med en udstrakt grad af selvbestemmelsesret i bl.a. administrative og budgetmæssige forhold. Ansvarsplaceringen på biblioteksområdet er kompliceret og uklar, og som følge heraf er det vanskeligt at give et samlet billede af forholdene på folkebiblioteksområdet, også hvad brugerbetalingens omfang angår, da der i distrikterne eksisterer forskellige tilskudsordninger, der tager sig forskelligt ud på de 28 biblioteksfilialer i byen. Ifølge sektorchef Joep van Dijk fra centralbiblioteket (hovedbiblioteket) forårsager disse forhold en kompliceret biblioteksstruktur, hvor samarbejdet ofte er modsætnings- og konfliktfyldt. Der er iværksat koordineringsinitiativer for at smidiggøre biblioteksbetjeningen, bl.a. er der udviklet en stor elektronisk netværkskatalog (AdamNet) over materialebestanden på alle folkebibliotekerne og en lang række universiteter, andre uddannelsesinstitutioner og dokumentationscentre i byen, som byens mange studerende og andre hyppige biblioteksbrugere kan benytte. På de biblioteker, der er tilknyttet AdamNet kan brugerne tilbydes hurtigt overblik over om, og hvor, materialer findes, adgang til materialer uden medlemskab af eller anden form for betaling til det bibliotek, hvor materialerne hører hjemme samt anden informationssøgning i såvel inden- som udenlandske databaser.

Lav andel af brugerbetaling

Folkebiblioteksvæsnen i Amsterdam hører blandt de biblioteker i Holland med de laveste andele af brugerbetaling. Brugerbetalingen dækker i dag 11-12 procent af omkostningerne, og målsætningen er at nå op på ca. 15 procent inden for en overskuelig årrække. Der findes en række forklaringer på dette forhold, hvoraf nogle skal nævnes. For det første er Amsterdam, ifølge NBLC, kendt for sit »røde« bystyre, der værdsætter social omsorg for de svageste, og som følge heraf søger de lokale politikere at minimere udbredelsen af brugerbetaling for offentlige serviceydelser. Denne tankegang sporede vi ligeledes hos de biblioteksfolk, vi interviewede, der tillige

fremhævede de lokale politikeres prioritering af biblioteksområdets betydning for befolkningens uddannelse og livslange læring. Folkebibliotekerne hører blandt de tre mest besøgte kulturinstitutioner i byen, hvilket også forklarer politikernes relativt store velvilje overfor området. Samtidig blev det imidlertid gjort klart for os, at der hersker uenighed på området blandt såvel politikere som biblioteksfolk i byen. En anden forklaring lyder, at standarden i bibliotekydelseerne ikke tidligere har haft en kvalitet, der kunne forsvare en større grad af brugerbetaling. Et forhold der dog gradvist er blevet rettet op på, bl.a. ved at indføre søndagsåbent med kulturelle aktiviteter, børnelitteraturarrangementer, udgivelse af en biblioteksbulletin fire gange årligt m.m. Endelig er en tredje forklaring, at brugerne i Amsterdam har reageret entydigt negativt på tidligere forsøg på at hæve afgiften pr. enhed på AV-materialer med følgende konsekvenser: begrænset øgede indtægter på den ene side og drastiske fald i udlånet på den anden side.

Gradvis stigning i betaling for medlemskab

Konsekvensen af de ovennævnte forhold for folkebiblioteket i Amsterdam er, at strategien for at nå målet på de 15 procents indtægter fra brugerbetaling går via en gradvis stigning i årsmedlemskabet kombineret med et øget medlemstal. Biblioteket har oplevet en medlemsfremgang gennem de seneste år, og i dag er 160.000 medlemmer, hvilket svarer til ca. 22 procent af Amsterdams indbyggere. I dag koster et årligt medlemskab af biblioteket 129,50 kr. for voksne mellem 23 og 64 år, og den reducerede pris for unge mellem 18 og 22 år, ældre over 65 år samt for indehavere af et særligt »bypas« (lavindkomstgrupper) er på 77 kr. Selve indmeldelsen i biblioteket koster 35 kr. Et medlemskab af det tidligere omtalte AdamNet koster 227,50 kr. pr. år. Desuden er der gratis udlån af bøger og dias, dog maksimalt 10 enheder ad gangen. For andre materialetyper er der afgift pr. enhed, for eksempel for cd'ere 10,50 kr. for tre dage og 14 kr. for syv dage og for videoer mellem 10,50 og 19,25 kr. pr. uge. Priserne er i dag ens for alle folkebibliotekerne i Amsterdam, men vurderingen er, at bibliotekerne fremover vil indføre varierede betalingsordninger, for eksempel forudses det, at nogle vil opkræve medlemsgebyrer for børn og unge.

Øgede indtægter via sponsorering, selvfinansierende afdelinger eller annoncer ønskes ikke af biblioteket i Amsterdam. Sponsorering til midlertidige formål bliver dog accepteret, f.eks. søges der p.t. sponsormidler til katalogisering og inddatering af en samling antikke børnebøger. Og i biblioteksbulletin'en optages kun annoncer fra boghandlere eller andre kulturinstitutioner i byen.

4.4. Folkebiblioteket i Haag – status quo-løsningen

Folkebiblioteket i Haag – byen hvor regeringen har hovedsæde – blev etableret i 1906. I 1980 ændrede biblioteket status fra at være en selvejende institution til at blive en del af den kommunale forvaltning i Haag. Folkebiblioteket i Haag består i dag af et centralbibliotek, 18 filialer og to bogbusser. Det er planen at antallet af filialer over de næste 10 år skal reduceres fra de nuværende 18 til 13, der til gengæld skal være mere tidssvarende.

Ifølge Henk Kranenburg, der er medlem af bibliotekets ledelse, har folkebiblioteket en høj prioritet hos det lokale bystyre, men gennem de sidste år har bystyret været tvunget til at gennemføre store besparelser, der også har ramt folkebiblioteket.

På trods af besparelser flyttede centralbiblioteket i 1995 ind i en ny og meget moderne bygning i Haags centrum, der udover centralbiblioteket også huser en lang række kommunale forvaltninger. Flytningen til den centralt beliggende bygning betød en markant tilgang af medlemmer til biblioteket. Folkebiblioteket i Haag har i dag over 100.000 medlemmer, hvoraf 60.000 er betalende. Dette svarer til, at ca. 25 procent af Haags befolkning er medlemmer af folkebiblioteket.

Basismedlemskab

Folkebiblioteket i Haag har i store træk haft det samme brugerbetalingssystem i de sidste 20 år og har ikke planer om at ændre dette. Det drejer sig om et basismedlemskab, der pt. koster 162 kr. for voksne mellem 26 år og 65 år. Børn og unge under 16 betaler ikke medlemsgebyr, og for unge mellem 16 år og 25 år og ældre over 65 år er der tale om forskellige prisreduktioner. Samtidigt har personer, der tjener under et vist minimum om året, mulighed for at få medlemsgebyret reduceret med 50 procent. Der er ingen grænser for hvor mange bøger medlemmerne må hjemlåne om året, men der må dog kun hjemlânes otte enheder ad gangen.

Udover at betale for basismedlemskabet skal medlemmerne betale et gebyr pr. enhed i forbindelse med hjemlån af cd'er og videoer på henholdsvis 10,50 kr. og 19,25 kr. Det er i denne forbindelse bibliotekets målsætning, at afdelingerne for cd'ere og videoer på sigt skal være selvfinansierende. Brugerbetalingen udgør ialt 13 procent af Folkebiblioteket i Haags samlede budget.

Folkebiblioteket i Haag har ikke tradition for at tage gebyr pr. enhed i forbindelse med udlån af bøger, men fra januar 1997, hvor de nye afgifter i relation til ophavsretten blev en realitet, har biblioteket været tvunget til at opkræve 0,90 kr. pr. enhed uanset materialetype. I begyndelsen var der negative reaktioner fra brugernes side i forbindelse med dette gebyr, men efterhånden synes det at være alment accepteret. Medlemmerne kan vælge at betale 43,75 kr. om året, hvilket svarer til 50 enheder, som er det gennemsnitlige hjemlån pr. bruger, og derved undgå at skulle betale det særlige ophavsretslige gebyr ved hvert hjemlån. Ca. 19.000 medlemmer har valgt at benytte sig af denne mulighed.

Flere på samme kort

På baggrund af en markant nedgang i de offentlige tilskud i 1983 blev biblioteket dette år tvunget til at forhøje det årlige medlemsgebyr fra 28 kr. til 42 kr. og allerede efter seks måneder igen til 63 kr. I denne forbindelse oplevede man, at skønt 27 procent af medlemmerne opgav deres medlemskab som følge af prisstigningen, så forblev udlånstallet stabilt. Dette tydede på, at flere personer benyttede sig af samme medlemskort. Derfor gennemførte man flere store kampagner, der skulle forklare baggrunden for stigningen, og efterhånden begyndte medlemmerne at komme tilbage. I dag stiger det årlige medlemsgebyr med fem procent om året, og ifølge Henk

Kranenburg synes brugerne idag generelt at acceptere denne løbende stigning i medlemsgebyret.

4.5. Folkebiblioteket i 's Hertogenbosch – den enkelte brugers frie valg

I den sydlige del af Holland finder man byen 's Hertogenbosch, i daglig tale den Bosch, hvor folkebiblioteket består af et centralbibliotek og fem filialer, der tilsammen betjener en befolkning på ca. 130.000 indbyggere. 32 procent af indbyggerne er medlemmer af biblioteket, det vil sige omtrent 42.000 personer, hvoraf hovedparten karakteriseres som mellem- og højtuddannede. Biblioteket har status som en selvstændig institution, men har siden 1988 indgået femårige rammeaftaler med kommunen om vilkårene for de kommunale tilskud, det vil sige tilskuddenes størrelse, justeringer, anvendelsesområder m.m. Når rammeaftalen er gældende, har biblioteket klarhed over og sikkerhed for tilskuddenes størrelse. I den gældende periode foretages der kun prisindeks-justeringer af de kommunale tilskud, og biblioteket er således eneansvarlig for at dække eventuelt underskud, lige såvel som biblioteket selv indkasserer eventuelt overskud på budgettet. I 1997 har folkebiblioteket i den Bosch et budget på knap 22,5 mio. kr., og heraf dækker forskellige former for egenindtægter, primært brugerbetaling, de 23,5 procent eller knap 5,3 mio. kr. En ny rammeaftale for årene 1998-2003 er netop ved at blive forhandlet på plads, hvori biblioteket håber på en bevillingsforøgelse med henblik på at udvikle nye biblioteksydelser, bl.a. i betjeningen af skolebiblioteker. Det gælder generelt for de kommunale tilskud i den Bosch, at de er øremærkede til specifikke formål, hvoraf de væsentligste poster er: materialer, men ikke de nye medietyper, bygninger og lønninger.

Assisterende biblioteksdirektør Martin Hoel pointerer, at biblioteket sætter stor pris på rammeaftalen med kommunen, da det giver biblioteket stor frihed til at forfølge egne strategier og mål i biblioteksdriften. Overordnet kan bibliotekets målsætninger formuleres på følgende vis: På materialesiden tilstræber biblioteket at stille såvel nye medietyper som de værker og titler, brugerne måtte ønske, til rådighed så hurtigt som muligt. Og i forhold til brugernes betaling tilstræbes størst mulig frihed for den enkelte, det vil sige, at den enkelte brugers selvbestemmelse i »biblioteksforbruget« er udslagsgivende for den pris, brugeren skal betale, eller vælger at betale. Det vil sige, at storforbrugende biblioteksbrugere betaler mest, og at mindre flittige biblioteksbenyttere ikke betaler for »storforbrugernes«. Der findes p.t. ikke rabatornninger for økonomisk svagtstillede i kommunen, men der forhandles i forbindelse med de kommende femårs rammeaftaler om en sådan ordning med kommunens socialforvaltning.

To låneperioder

For biblioteket i den Bosch har de nævnte målsætninger konkret betydet, at brugerbetalingssystemet blev omlagt for fem år siden. Omlægningerne har for det første betydet, at brugerne foruden det årlige medlemskontingent betaler et gebyr pr. enhed uanset materialetype, og for det andet opererer biblioteket med tre måneders udlån. Den ændrede udlånsperiode betyder, at brugerne betaler én pris for de første

tre ugers lån – den såkaldte første udlånsperiode- og en anden pris for hver efterfølgende uge materialet ønskes hjemlånt – den såkaldte anden udlånsperiode – dog som nævnt i maksimalt tre måneder. Herudover fører biblioteket en meget differentieret prispolitik alt afhængig af materialetype og den enkelte titels popularitet. Således koster »toppers«, det vil sige de ti mest populære titler, inden for hver materialekategori en højere pris end andre og mindre populære titler.

- Medlemskab koster i folkebiblioteket i den Bosch lige knap 110 kr. for voksne mellem 18 og 64 år, for unge mellem 15 og 17 år 53,50 kr. og for ældre over 65 år 64,75 kr. Indmeldelse koster for alle over 15 år 17,50 kr. I den kommende femårsperiode planlægger biblioteket at øge det årlige medlemsgebyr, dog kun for voksne, med 8,75 kr. pr. år.
- Gebyret pr. enhed er for de enkelte materialetyper eksempelvis som følger:

Første låneperiode (tre uger)		Anden låneperiode (en uge)
Bøger	0,90 kr.	1,75 kr.
– »toppers«	3,50 kr.	1,75 kr.
Musik	0,90 kr.	1,75 kr.
– cd	10,50 kr.	3,50 kr. (pr. dag)
Video	3,50 kr. (pr. dag)	3,50 kr. (pr. dag)
- »toppers«	17,50 kr. (pr. dag)	17,50 kr. (pr. dag)
Cd-rom	17,50 kr. (pr. uge)	3,50 kr. (pr. dag)

Gebyret pr. enhed er gældende for alle betalende medlemmer, det vil sige også de 15-17 årige. Børn op til 14 år betaler som hovedregel ikke gebyr pr. materiale, dog er det tilfældet for de ikke-subsidierede materialer, det vil hovedsageligt sige nye materiale- og medietyper. I den kommende femårsperiode planlægger biblioteket årlige stigninger i gebyret pr. almindelig bog på knap 0,20 kr., så det i år 2002 vil koste 1,75 kr. at låne en bog i den første låneperiode, og tilsvarende prisstigninger for andre materialetyper kan ligeledes forventes. De nævnte gebyrtakster giver biblioteket så store indtægter, at nogle afdelinger er mere eller mindre selvfinansierende, for eksempel er videoafdelingen selvfinansierende på udgifter til materialer og inventar.

Flere forandringer

Inden for de kommende fem til syv år planlægger folkebiblioteket i den Bosch yderligere omlægninger i biblioteksbetjeningen, der, ifølge den assisterende direktør, skal optimere brugernes egen frihed i såvel materialebrug som brugerbetalingens niveau og samtidig minimere den store, og delvis uoverskuelige, prisdifferentiering, biblioteket benytter sig af i dag. Låneperioden forventes omlagt, så den første låneperiode for bøger kun vil være på én uge, til gengæld vil gebyret for denne periode være det samme som gebyret pr. efterfølgende uge i den anden låneperiode. Yderligere er bibliotekets intention at undgå at påføre lånerne oplevelsen af at betale bøder, i stedet

vil der blive tale om forlængelse af lånetiden, det vil sige en selvvalgt højere betaling. På andre felter vil biblioteket søge at imødekomme brugernes ønsker i endnu højere grad i kraft af en reservationspolitik, der, så vidt det er muligt, garanterer indkøb af det ønskede materiale uden yderligere omkostninger for brugeren, hvis ikke det er hjemkommet fra anden låner inden tre uger. Og herefter stiller biblioteket materialet til rådighed efter én dags klargøring. Når biblioteket introducerer nye serviceydelser eller gennemfører forandringer, anmodes brugerne om at give deres mening tilkende. På de fleste bibliotekarborde og andre steder i biblioteket er der opstillet såkaldte serviceformularer, der er et stykke A4-papir, hvorpå brugerne opfordres til at give udtryk for ønsker, behov, utilfredshed eller andet i forbindelse med denne nye service samt at aflevere sedlerne i de til formålet ophængte kasser. Biblioteket tager, ifølge Martin Hoel, disse henvendelser meget seriøst og sørger altid for at give den pågældende bruger en tilbagemelding. Endelig skal det nævnes, at biblioteket gennem de seneste fjorten år har foretaget generelle markeds- og tilfredshedsundersøgelser blandt brugerne, der i samarbejde med et eksternt konsulentfirma bliver gennemført hvert andet år.

Brugernes reaktion

Gebyr pr. enhed blev i den Bosch indført i 1982 for de nye materialetyper (musik, video m.m.), og da faldt udlånstallene ca. 20 procent. I forbindelse med omlægningen af brugerbetalingssystemet for fem år siden reagerede biblioteksmedlemmerne tilsvarende negativt. Imidlertid er erfaringen, at en massiv og målrettet informationsindsats fra bibliotekets side om såvel betalingssystemets indretning som intentionerne bag har gjort brugerne fortrolige og tilfredse med det efter en tilvænningsperiode på ca. to år. Biblioteket udgiver en avis tre gange om året, har pr-materiale særskilt omhandlende næsten alle materialetyper, og ved indmeldelse i biblioteket får medlemmerne en »velkomstpakke« bestående af en lille digtsamling, prislister, biblioteksavisen samt andet pr-materiale – alt sammen leveret i en pose med bibliotekets logo påtrykt.

5. Sammenfatning og konklusion

Folkebiblioteksområdet har ikke en selvstændig lovgivning i Holland i dag, men hører ind under en anden lov, *Loven om den specifikke kulturpolitik*. I denne lov er der meget få bestemmelser om folkebibliotekerne, hvilket giver de enkelte biblioteker og biblioteksbestyrelser et stort råderum i tilrettelæggelsen af biblioteksvirksomheden, også på området for brugerbetaling. Finansielt modtager folkebibliotekerne kun tilskud fra de lokale myndigheder, langt overvejende fra kommunerne, i mindre omfang fra de regionale myndigheder i provinserne. Gennemsnitligt finansierer kommunerne ca. 78 procent af den samlede biblioteksdrift, den direkte brugerbetaling udgør ca. 12 procent og de resterende ca. 10 procent dækkes ind af andre indtægter, for eksempel sponsor- og annonceindtægter.

I de hollandske folkebiblioteker findes der overvejende to former for brugerbetaling: et årligt medlemsgebyr og gebyrer pr. materialeenhed. De to former findes i »rene« udgaver og i kombinationer, det vil sige såkaldte »pakkeløsninger« hvor biblioteket tilbyder kombinationer af serviceydelser til differentierede priser. Brugerbetalingens form og udbredelse varierer meget fra bibliotek til bibliotek. Der tegner sig et billede af, at de fleste biblioteker tager betaling i form af et årligt medlemsgebyr, men at flere og flere kombinerer med betaling pr. udlånt enhed. Endnu friholder langt de fleste biblioteker bogligt materiale fra gebyrer. Det er tvivlsomt om dette mønster vil blive fastholdt fremover, blandt andet på grund af ændrede copyright-regler.

Det synes givet, at hvor de kommunale tilskud er relativt lave eller er udsat for nedskæringer kompenserer bibliotekerne blandt andet gennem indførelse af nye brugerbetalingsformer eller ved forhøjelse af eksisterende gebyrer. Ligeledes er det givet, at bibliotekerne generelt forventer øgede indtægter fra brugerbetalingen i de kommende år. Forklaringerne herpå er flere: for det første bevirker generelle nedskæringer i de offentlige tilskud ofte, at brugerbetalingen stiger. For det andet giver ændrede copyright-regler bibliotekerne større udgifter til rettighedsindehavere, der også ofte dækkes ind via øget brugerbetaling. Endelig arbejder flere biblioteker for det tredje af egen vilje for øgede indtægter via brugerbetaling, da de herigennem opnår flere ressourcer til udvikling og forbedring af bibliotekets serviceniveau.

Børn, unge, ældre og også ofte lavindkomstgrupper betaler i reglen mindre i årligt gebyr end andre, børn betaler ofte slet intet medlemskontingent. Imidlertid er tendensen, at flere og flere biblioteker sænker den gebyrfrie alder. Der forekommer ligeledes prisdifferentiering i relation til forskellige materialetyper. Bøger er i reglen friholdt for gebyrer pr. udlånt enhed i modsætning til audiovisuelle materialer og andre nye medieformer, der altid er behæftet med et gebyr. Tendensen er, at der indføres gebyr for flere og flere typer af ydelser, for eksempel reserveringer, fjernlån, lånetidsforlængelser, internetsøgninger med videre.

Der eksisterer ingen landsdækkende undersøgelser, der viser ændringer i brugeradfærd som følge af enten forhøjelse af eksisterende gebyrer eller indførelse af nye gebyrer. Dermed er det ikke muligt at give et entydigt billede af brugernes reaktionsmønstre ved de nævnte forandringer, men det er en udbredt erfaring, at udlånstallene falder, når der indføres gebyrer pr. enhed. Om dette er en ulempe eller fordel afhænger af de ønskede effekter, der for mange af de hollandske biblioteker går i retning af et egentligt udlånsfald. Bibliotekerne opnår nemlig herved afledte og nødvendige besparelser på udgifter til materialer og personale. Nedgang i medlemstal er på tilsvarende vis en risiko ved såvel indførelse af gebyrer pr. enhed som ved drastiske forhøjelser af det årlige medlemsgebyr. Meget tyder på, at gradvise forhøjelser af det årlige medlemsgebyr kombineret med målrettet markedsføring af baggrundene for gebyrforhøjelser, minimerer de negative effekter på brugeradfærden.

De behandlede bibliotekseksempler i byerne Amsterdam, Apeldoorn, Denekamp, Haag, Hasselt og 's Hertogenbosch viser, at de fleste af disse skaber sig øgede indtægter fra brugerbetaling ved primært at forhøje det årlige medlemskontingent. Den Bosch adskiller sig fra de øvrige ved meget aktivt at forfølge princippet om betaling pr. enhed, også for bogligt materiale. Om den Bosch er enegænger eller trendsættende, lader sig ikke afgøre på nuværende tidspunkt.

Begge brugerbetalingsformer rummer fordele og ulemper for såvel bruger som bibliotek. Set fra brugernes synspunkt synes en gradvis forhøjelse af det årlige medlemsgebyr at være at foretrække frem for indførelse af gebyr pr. enhed, især for hyppige biblioteksbrugere, men betaling pr. enhed rummer derimod nogle umiddelbare fordele for biblioteket. Ved at indføre gebyr pr. enhed tvinges brugerne til at foretage deres valg i *biblioteket* og ikke i hjemmet, og biblioteket opnår hermed besparelser på ressourceforbrug til personale i forbindelse med betjening, påpladssætning, slitage, materialeindkøb m.v.. Besparelser der for mange biblioteker er nødvendige og dermed intenderede. I sidste ende medfører dette alligevel en serviceforbedring for brugeren, da der hermed er flere tilgængelige materialer til udlån.

Nedenfor har vi afslutningsvist og i skematisk form opstillet de i rapporten omtalte fordele og ulemper ved henholdsvis årligt gebyr og gebyr pr. enhed.

Fordele og ulemper ved de to betalingsformer

	Årligt gebyr	Gebyr pr. enhed
Fordele	Brugersynspunkt Overvejelse om materialevalg og -antal undgå i selve biblioteket Giver børn/unge råderum og frihed i biblioteksbenyttelsen Overblik over udgifter til biblioteksbenyttelse Foretrækkes af hyppige biblioteksbrugere Bibliotekssynspunkt Større udlån Relativt let at markedsføre overfor brugerne	Brugersynspunkt Betalning for faktisk (eget) forbrug Flere tilgængelige materialer i biblioteket Foretrækkes af mindre hyppige biblioteksbrugere Bibliotekssynspunkt Udlånstal mindskes Mindre ressourceforbrug forbundet med betjening, påpladssætning, slitage m.v. Større overblik over brugernes faktiske præferencer
Ulemper	Brugersynspunkt Risiko for relativ høj betaling i forhold til faktisk benyttelse (andres biblioteksbenyttelse) • Reelle valg mellem materialer foretages først hjemme Færre tilgængelige materialer i biblioteket Bibliotekssynspunkt Medfører flere copyright-udgifter Større ressourceforbrug forbundet med betjening, påpladssætning, slitage m.v.	Brugersynspunkt Reelle valg mellem materialer foretages i selve biblioteket Stiller lavindkomstgrupper ringere Bibliotekssynspunkt Udlånstal mindskes Risiko for misbrug af medlemskab Vanskeligt at markedsføre overfor brugerne

Litteraturliste

Alders, Gerard (1995) – *Bibliotheek, belast of beloond?: De Noordhollandse discussie over een gedifferentieerd tarievenbeleid*. I: Bibliotheek en Samenleving, 1995:2, ss. 27-33.

Centraal Bureau voor de Statistiek (1996) – *Statistiek van de openbare bibliotheken 1994*. Voorburg/Heerlen, ss. 10-13.

Fridberg, Torben (1994) – *Kultur og fritidsaktiviteter 1993*. Socialforskningsinstituttet, København.

Granheim, Else (1995) – *Bibliotekslovgivning i Europa: en komparativ studie*. Statens Bibliotekstilsyn, Oslo.

Knul, Menno (1995) – *Op weg naar rekening lezen in de bibliotheek: Contributieverhoging beter dan differentiatie van tarieven*. I: Bibliotheek en Samenleving, 1995:3, ss. 19-24.

Liu, Joyce (1996) – *Leengeld onontkoombaar door leenrecht?: bibliotheken en tariefverhogingen*. I: Bibliotheek en Samenleving, 1996:5, ss. 28-30.

Statens Bibliotekstjeneste (1996) – *Biblioteksårbog '95: statistik for folke- og skolebibliotekerne*. Dansk BiblioteksCenter as, Ballerup.

Herudover er der anvendt diverse informationsmateriale, prislister m.m. fra folkebibliotekerne i Amsterdam, Apeldoorn, Denekamp, Haag, Hasselt, 's Hertogenbosch og Zwolle samt fra Overijsselse Bibliotheek Dienst i Nijverdal. Alt materiale er fra 1996 og 1997.

En økonomisk analyse af Brugerbetaling i Biblioteker

En rapport udarbejdet for
Udvalg om Bibliotekerne i Informationssamfundet

Af

Hans Keiding

November 1996

1. Indledning

Brugerbetaling i biblioteker

Brugerbetaling har en lidt odiøs klang og forbindes – vel ikke uberettiget – med forsøg på at finde nye indtægtskilder for det offentlige. En diskussion af brugerbetaling på næsten et hvilket som helst område får dermed næsten fra starten et lidt uheldigt præg af forringelser af vilkårene for en række befolkningsgrupper.

Selvom dette præg på debatten ikke er helt uforklarligt, er det dog næppe helt retfærdigt. Brugerbetaling brugt rigtigt har også positive effekter, og en mere udbredt anvendelse af brugerbetalingsordninger, der vel at mærke ikke bare er dårligt skjulte skatteopkrævninger, kan faktisk medvirke til at forbedre også de berørte offentlige institutioners funktionsvilkår. Man vil iøvrigt også bemærke, at lige så stor modviljen er mod nye former for brugerbetaling, lige så massiv er opbakningen som regel om de (ikke helt ubetydelige) former, der allerede findes, og som ikke altid udmærker sig ved påfaldende rationalitet.

Det forhold, at brugerbetaling er så emotionelt belastet, tilsiger, at der må argumenteres relativt omhyggeligt, og dermed også forholdsvis omstændeligt, i forbindelse med en eventuel indførelse af nye betalingsformer. Det vil denne rapport også bære bræg af: Der startes i kapitel 2 med, hvad der nok må siges at være en ret lang ekskurs i teoretisk økonomi; formålet dermed er at placere bibliotekerne i den rette ramme med hensyn til deres økonomiske funktion, således at der kan trækkes på den generelle viden om, hvorledes forholdet mellem producent og bruger skal reguleres.

Sammenholdes bibliotekernes virkelighed med den økonomiske teori, vil der – som altid – være visse tilpasningsproblemer. I relation til fremtidige betalingsordninger er det af stor betydning, at bibliotekernes produktsortiment gøres synligt i højere grad end det er tilfældet idag. Betaling sker nu engang for et produkt, det gælder såvel den betaling, som kommer fra offentlige bevilgende myndigheder, som den individuelle brugers eventuelle betaling. På længere sigt vil en mere præcis afgrænsning af, hvad bibliotekerne leverer til såvel samfund som til bruger, være væsentlig for deres videre funktion; disse forhold argumenteres i kapitel 3. I kapitel 4 gives en diskussion af tre konkrete betalingsformer, nemlig årskort, afregning af særlige ydelser, og betaling pr. ydelse. Ingen af disse er særlig egnede uden en yderligere differentiering, og i så fald er den sidste nok at foretrække, især for folkebibliotekernes vedkommende, hvor årskortsmodellen har visse klare ulemper. De blandinger og modifikationer af disse grundmodeller, som kan tænkes at give et mere tilfredsstillende resultat, er diskuteret i kapitel 5 for folkebiblioteker, og i kapitel 6 for forskningsbibliotekerne. Det vil her blive argumenteret, at mens differentieret ydelsesbetaling må anses for mest egnet for folkebiblioteker, er årskortsmodellen rimeligvis bedre i relation til forskningsbiblioteker.

Rapportens analyse er sammenfattet i det afsluttende kapitel 7.

2. Økonomisk begrundede betalingsregler

2.1. Baggrund

Udgangspunktet for en analyse af betalingsordninger for offentligt producerede ydelser er den *økonomiske velfærdsteori* denne disciplin er af ældre dato, dens oprindelse ligger før fremkomsten af, hvad vi idag kalder velfærdsstaten, som den heller ikke har synderlig tilknytning til. Velfærdsteorien beskæftiger sig helt generelt med alternative måder at organisere produktion og forbrug i et samfund på; dens grundlæggende resultater drejer sig om markedsmekanismen, den organisationsform, hvor der noteres priser på alle varer, og hvor såvel forbrugere som producenter vælger deres handlinger udelukkende ud fra kendskabet til disse priser (og dermed uden yderligere hensyn til samfundsvellet). Under visse – egentlig ret beskedne – antagelser kan det vises, (1) at markedsmekanismen fører til noget samfundsmæssigt efficient, således at forstå, at man ikke kan forbedre nogens situation uden at andres forværres, og omvendt, (2) at markedsmekanismen er flexibel i den forstand, at en hvilken som helst måde at producere på i samfundet kan etableres via markedsmekanismen, blot priserne er sat rigtigt, idet det dog eventuelt kan være nødvendigt at omfordele forbrugernes indkomster.

Det er ikke hensigten – og heller ikke nødvendigt – at gå nærmere ind på detaljerne; den generelle velfærdsteori med dens karakterisering af markedet kan ses som en baggrund, der i stort omfang betinger den videre diskussionen af betalingsordninger, der kommer på tale når de fænomener, der er under betragtning, udvides udover, hvad der var tale om i den klassiske velfærdsteori. Grundholdningen i det følgende – der ret beset ikke er argumenteret i teorien, men som næppe kan anses for kontroversiel i dagens politiske klima – er nemlig, at ved valget af rammer for forbrugs- og produktionsbeslutninger, der kan realisere samfundsmæssig efficient produktion og forbrug, skal der forsøges løsninger, der ligger så tæt som muligt op ad markedsmekanismen.

At det overhovedet kommer på tale at diskutere modifikationer i markedsmekanismen, skyldes, at den klassiske velfærdsteori behandler et lidt vel simplificeret billede af virkeligheden, idet den ser bort fra fænomener, der med noget ret kunne overses i forrige århundrede, men som man ikke kommer uden om idag. Det er de såkaldte *markedssvigt*, rent tekniske forhold i produktion og forbrug, der bevirker, at markedet alligevel ikke allokerer efficient. Disse markedssvigt vil blive behandlet kort nedenfor; i hver af dem er der behov for modifikationer af markedsmekanismen – og uheldigvis modifikationer, som er forskellige i hvert tilfælde.

Inden den generelle baggrund forlades, er det hensigtsmæssigt kort at gentage, hvad der blev antydnet i indledningen, nemlig at det i forbindelse med enhver betaling er vigtigt at holde rede på, hvilke informationer, der formidles ved betalingen. Kort fortalt er det markedsmekanismens styrke, at forbrugerne ved deres køb, betinget af de

givne priser og indkomster, formidler et budskab til producenterne om deres interesse for hver af de varer, der er på markedet – et signal, som producenterne i høj grad er gearet ind på at forstå, da deres indtjening afhænger af den rette forståelse. Omvendt er priserne, og specielt prisernes indbyrdes forhold, et signal til forbrugerne om, hvor let eller svært det er for samfundet at fremskaffe de enkelte varer. Er signalerne tilpasset rigtigt, bliver der overensstemmelse mellem forbrugernes ønsker og producenternes muligheder for at opfylde dem.

Denne fremstilling af markedsmekanismen som en historie om information og signaler har nok især pædagogiske kvaliteter; den underspiller i nogen grad vanskelighederne ved at få sådanne generelle informationsstrømme tilpasset til ligevægten. Den kan dog bidrage til at understrege det væsentlige, nemlig at en for stærk fixering på betaling og indtægter ved en betalingsordning som regel fører til, at ordningen vil miste sin egentlige funktionalitet og i værste fald ende med at blive en skatteopkrævning.

2.2. Markedssvigt (1). Externaliteter

Begrebet »externaliteter« eller »eksterne effekter« er en samlebetegnelse for påvirkninger af de enkelte beslutningstagere, der går udenom markedet (derfor er de »eksterne«). Eksempler på sådanne externaliteter er forurening (industriens udslip kan nedsætte produktiviteten i andre erhverv) eller infrastrukturpåvirkninger (etablering af en større virksomhed trækker andre erhverv med sig), men der er også eksternaliteter af helt anden slags, således som trafiktrængsel (andre bilisters kørsel gør det sværere for én selv at udfolde sig), eller holdninger til andres forbrug.

Det er i den sidste udgave, at externaliteter er interessante i forbindelse med en diskussion af biblioteker, her naturligvis især folkebibliotekerne. Fremkomsten af folkebiblioteker var knyttet til et ønske om, at den klassiske og nationale litteratur skulle være tilgængelig for menigmand uden hensyn til indkomstbegrænsninger. Der forelå således et overordnet syn på, hvorledes den enkelte borgers forbrug *burde* være, og denne overordnede vurdering var så tilpas forskellig fra den individuelle holdning (der, tvunget af ubønhørlig nødvendighed, tilsagde et forbrug af nødvendighedsvarer og fravalg af forbrug af kulturelle aktiviteter), at man fandt det rimeligt at tilskynde til forbruget af kultur ved at lade det være gratis. Man taler ofte om meritgoder i forbindelse med varer, hvor der er et kollektivt ønske om at forbruget skal have en vis størrelse. Brugen af kulturelle tilbud i form af litteratur er således et meritgode. Betegnelsen vil ikke blive brugt i det følgende, for der er ikke nogen speciel teori knyttet til meritgoder; det afgørende er karakteren af de overordnede (»paternalistiske«, om man vil) holdninger til forbruget af de pågældende varer; den bestemmer nemlig igen formen for regulering.

Benyttes teknikkerne fra den generelle velfærdsteori, når man frem til, at en overordnet holdning gående ud på et vist mindsteforbrug – samt iøvrigt samfundsmæssig efficiens under disse betingelser – vil kræve offentlige tilskud (subsider) til prisen be-

talt af den enkelte. Desværre vil den rette størrelse af disse subsidier afhænge af det enkelte individ, og hvad værre er, den information, der er nødvendig for at tilrettelægge den økonomisk korrekte betaling, kendes kun af individet selv. Det følger umiddelbart, at den praktiske relevans er begrænset.

Den direkte betydning reduceres dog noget af rent tekniske omstændigheder ved netop biblioteksbenyttelse: I modsætning til de ovenstående argumenter om subsidiering af individets efterspørgsel efter litteratur, har biblioteket den praktiske egenskab, at samme bog kan bruges af mange; i sin rendyrkede udgave, som læsesal, kan bogen anvendes næsten ubegrænset. Derved glider vi over i det næste eksempel på markedssvigt, de såkaldte offentlige goder. Externalitetsdiskussionen har dog ikke været omsonst, den vil være til nytte senere hen.

2.3. Offentlige goder

Ved et offentligt gode forstås en vare, der kan forbruges samtidig af alle i den betragtede personkreds. Som nævnt kan bøger til rådighed i en læsesal tilnærmelsesvis ses som offentligt gode; det samme gælder en tekstfil på internettet. I begge tilfælde er der ganske vist en begrænsning, idet den enkelte bog kan være i brug, eller der kan være logget det maksimale antal kunder ind på serveren. Men den universelle brugbarhed er langt højere end ved individuelt salg af bøger eller data.

For offentlige goder gælder, at når forbruget ifølge sagens natur er det samme, så må man til gengæld regne med, at de enkelte forbrugeres vurdering af, hvor meget det er værd, vil variere, også selv om man har allokeret efficient.⁵ Opgør man, hvor meget hver enkelt forbruger er villig til at betale for det offentlige gode, skal summen af disse betalingsviljer netop svare til produktionsprisen.

Umiddelbart ser det ud til at angive en metode til at organisere betalingen for sådanne goder – man lader blot hver enkelt betale i overensstemmelse med sin betalingsvilje, indsamler denne betaling, og producerer så i det omfang, betalingen rækker (det svarer til, at man dimensionerer bibliotekerne i en kommune ved at lade borgerne sponsorere bøger og så anskaffe for, hvor meget der kom ind). Denne metode har imidlertid en uheldig skavank: Den vil give skæv information, fordi den enkelte i sin vurdering vil tage hensyn til, at der under alle omstændigheder er alt det til rådighed, som de andre har tegnet sig for, og være tilsvarende tilbageholdende.

Selvom dette sponsor- eller indsamlingsprincip ikke løser problemet på samfundsmæssig rigtig måde, betyder det ikke, at det er helt uløseligt; der kan angives metoder, der sikrer, at individuel betalingsviljeinformation kan bruges; betalingsreglerne bliver dog ganske indviklede, og det alene tilsiger, at sådanne betalingsformer nok

⁵ Hermed er man i markant modsætning til situationen uden offentlige goder, hvor borgernes vurdering af goderne overfor hinanden vil være den samme, for ellers kunne de jo bytte med hinanden og dermed nå til en samfundsmæssig bedre fordeling af goderne.

ikke skal være de første, der afprøves. Ikke desto mindre er det værd også her at lægge sig på sinde, at betalingen er der for at formidle information. Hvis der ikke formidles noget budskab med betalingen, kan man lige så godt bruge den traditionelle finansiering.

2.4. Faste omkostninger

Den tredje af de klassiske former for markedssvigt (der findes andre, som ikke har relation til den konkrete sektor) er af produktionsteknisk natur; hvis der til produktion kræves et meget stort og bekosteligt anlæg, mens de løbende driftsomkostninger er relativt små, vil markedsmekanismen have funktionsproblemer: Virksomhedernes konkurrence vil systematisk drive prisen så langt ned, at anlægget ikke forrentes, og følgen bliver koncentration, i sin konsekvens indtil der kun resterer en enkelt virksomhed, et såkaldt *naturligt monopol*.

Bibliotekets karakter af en virksomhed med store anlægsomkostninger er i nogen grad camoufleret af særlige omstændigheder omkring boganskaffelser, men omkostningerne ved at etablere (og vedligeholde) en acceptabel bogsamling er ihvertfald for forskningsbibliotekernes vedkommende betydelig (hvortil kommer de nødvendige faciliteter, sikring mm.).

Den velfærdsteoretisk inspirerede »rigtige« tilføjelse til markedsmekanismen er at lade dimensioneringen af aktiviteten i virksomheder med store faste omkostninger være bestemt af omkostningen ved en ekstra enhed, grænseomkostningerne. Så længe forbrugerne ønsker at betale mere, end det koster at øge aktiviteten med én enhed mere, skal produktionen øges. Denne regel er for så vidt ganske ligetil, men den har den i praksis ganske uheldige konsekvens, at den – ligesom den rene markeds mekanisme – vil føre til underskud i de pågældende virksomheder. Salg til grænseomkostningerne kan ikke dække udgifterne til anlægget.

Ønskes omkostningsdækning – eller sættes der grænser for det acceptable underskuds størrelse, som det er almindeligt i offentlig forvaltning – må man afvige fra den samfundsmæssigt bedste løsning og benytte andre, næstbedste løsninger. Her er der en række konkrete prisformler at benytte sig af; princippet er, at det beløb, der kræves udover grænseomkostningerne for at nå budgetmålet, skal fordeles på de enkelte produkter på den mest hensigtsmæssige måde. Denne viser sig at afhænge af efterspørgslens styrke, som man kan vurdere med større eller mindre præcision i de konkrete tilfælde. Konkret vil det betyde, at der lægges et større tillæg på ydelserne dér, hvor brugerne nok under alle omstændigheder vil benytte dem, og et mindre på de tilbud, der skal lokke kunder til.⁶ Det kan synes urimeligt, at der bruges sådanne

⁶ Det er den såkaldte Ramsey-prisfastsættelse efter omvendte elasticiteter. De varer, hvis købere reagerer drastisk på priser, bærer kun beskeden del af byrden, som så må lægges på de varer, hvis købere ikke reagerer stærkt.

tilsyneladende helt »kommercielle« overvejelser, men det er faktisk bedste løsning, også for de faste brugere, givet bibliotekets pligt til budgetopfyldelse.

2.5. Opsummering

For at finde frem til de økonomisk set mest rigtige betalingsformer må der tages udgangspunkt i overvejelser om, hvordan samfundsøkonomien fungerer bedst muligt. Disciplinen om dette emne, velfærdsteorien, behandler en række tilfælde, hvor den rene markedsmekanisme ikke fungerer optimalt. Disse såkaldte markedssvigt kan opdeles i

- externaliteter (der er overordnede holdninger til de enkeltes forbrug)
- offentlige goder (alle kan samtidig forbruge de foreliggende tilbud),
- faste omkostninger (der er relativt store anlægsomkostninger, relativt små drifts omkostninger).

De betalingsregler, der kan bruges i sådanne situationer, afviger på forskellig måde fra markedets almindelige betaling ved fast pris pr. enhed ydelse. I de første to situationer er der behov for individuel betaling, baseret på subjektiv betalingsvilje, mens der i tredje tilfælde er en økonomisk optimal, men politisk uacceptabel løsning, såvel som flere næstbedste løsninger i form af konkrete prisformler.

3. Bibliotekernes produktion

3.1. Om behovet for at identificere et varesortiment

Der er en lang tradition for at opgøre produktionen i den offentlige sektor indirekte ved at måle input. Umiddelbart er det naturligvis utilfredsstillende at måle resultat ved at se på indsatsen; det har da også gjort det svært at sætte tal på f.eks. produktiviteten i den offentlige sektor. Men der har som regel ikke været noget letanvendeligt og indiskutabelt outputmål til rådighed.

Så længe der sker en central skattefinansiering af offentlig aktivitet, er det heller ikke så vigtigt at identificere, hvilke varer, der produceres; der har ikke tidligere været noget behov for afregning med de offentlige producenter i forhold til den leverede produktion. Dette behov kommer til gengæld så meget des stærkere i forbindelse med en eventuel brugerbetaling, for når der skal betales af det enkelte individ, er det væsentligt, at der betales for en leveret ydelse; er det ikke tilfældet, har vi ikke at gøre med en betaling, men med en skatteopkrævning, omend den er udløst af andre kriterier end de skatter, vi hidtil har kendt (nemlig af biblioteksbesøg).

Teknisk set er behovet for identifikation af bibliotekernes produktion som et sortiment af en række forskellige ydelser, »varer« om man vil (det er den almindelige økonomiske terminologi, uanset den enkelte vare kan være af så u håndgribelig natur som en tjenesteydelse, f.eks. en litteratursøgning), betinget af, at principperne for den rigtige betalingsordning, som det kunne ses i forrige kapitel, varierer med typen af ydelse. For at få de rette betalere (der i visse situationer slet ikke behøver at være de konkrete lånere) koblet på ydelserne må de identificeres, så vidt muligt udtømmende. En sådan varedeklaration for bibliotekerne lader sig ikke opstille på fyldestgørende måde ved brug af eksisterende statistik, der traditionen tro holder temmelig nøje styr på inputsiden (personale, tilgang og afgang af bøger m.m.), men som naturligt nok er summarisk med hensyn til output, der opgøres som antal udlån. Ved en nøjere beskrivelse af produktionen til brug ved udformning af betalingsordninger må der i højere grad skeles til, hvilke typer af ydelser bibliotekerne tilbyder publikum – og hvem der har en sådan interesse for denne ydelse, at de kan forventes at støtte den ved en hel eller delvis betaling.

I det følgende gives en skitse mæssig beskrivelse af, hvorledes bibliotekernes varesortiment kan beskrives, idet der sondres mellem folkebiblioteker og forskningsbiblioteker.

3.2. Folkebibliotekernes varesortiment

Som nævnt ovenfor er det oplagt og i overensstemmelse med praksis at opgøre folkebibliotekernes aktivitet som antallet af udlån i forskellige kategorier. Forsåvidt er det

da også en relativt stor del af aktiviteten, der fanges af denne beskrivelse, men der er alligevel grund til at gå lidt mere i detaljer:

Biblioteket som samling:

Ret beset er bibliotekets udlånsvirksomhed kun en del af dets funktion. En ganske væsentlig anden funktion af biblioteket er dets egenskab af at være en konkret, fysisk tilstedeværende samling af almindelig brugt litteratur. Denne funktion er væsentlig allerede ved bibliotekernes indretning, og helt banalt fremgår den af, at udlån sker ved personlig fremmøde og ikke via telefon, fax eller e-mail. Forskellen til forskningsbibliotekerne er netop her ret påfaldende.

Dette at bibliotekerne opretholder en vis umiddelbar tilgængelig samling er egentlig en aktivitet i sig selv. I sin rendyrkede form kommer den til udtryk i *læsesalen* (uden udlån); denne hører ganske vist fortiden til, men den grundlæggende funktion, opretholdelsen af en samling, som kan beses, er jo bevaret. Den er forskellig fra selve det forhold, at litteratur kan fremskaffes efter behov, noget som kan imødekommes uden egen samling.

Den økonomisk-tekniske egenskab ved denne bogsamlingsfunktion, som gør den interessant, er at det er et offentligt gode. Bogbestanden (naturligvis med undtagelse af den del, der er udlånt) er til rådighed i (stort set) samme udstrækning for alle. Den bør derfor også finansieres som offentligt gode.

Det bør i tilknytning hertil nok bemærkes, at offentlige goder kan relatere til en større eller mindre personkreds; i den foreliggende sammenhæng er det lokale biblioteks bogsamling at se som et lokalt offentligt gode, der er offentligt i relation til lokal-samfundet, men som ikke er relevant udenfor dette.

Ydelser til særlige persongrupper:

I tilknytning til den generelle funktion at stille en litteratursamling til rådighed for publikum varetager bibliotekerne også mere specialiserede opgaver, herunder specialiserede samlinger af lydbøger, bøger for læsehæmmede m.m. Her har vi at gøre med ydelser, der opfylder et anerkendt samfundsmæssigt behov og som sådan bør subsidieres i det omfang, det er nødvendigt for at aktiviteten kan gennemføres; teknisk set er det varer underkastet eksterne effekter.

Fremme af kendskab til og brug af litteratur (og andre medier):

Tilsvarende overvejelser kan naturligvis gøres også for den almindelige udlånsvirksomhed; bibliotekets virksomhed kan ses som en indsats til fremme af den boglige kultur, og eftersom dette må anses for et samfundsanliggende, bør det støttes ved tilskud af samfundet (sådan som det jo også har været tilfældet). Umiddelbart er dette ganske banalt, men det er dog værd at tilføje, at hvis betaling sættes i forbindelse med konkret specificerede ydelser, bør det offentliges subsidiering af bibliotekets kulturfremme egentlig relateres til observerbare succesmål og ikke blot tage form af et generelt tilskud.

Typer af udlån:

Betragtningerne ovenfor kan eventuelt føre til nye sondringer mellem udlån, f.eks. mellem udlån af fag- og skønlitteratur, og indenfor det sidste mellem ældre litteratur og aktuelle nye værker. For de sidstes vedkommende har bibliotekerne overtaget funktioner tidligere varetaget af private bogklubber; der er et ganske stort publikum, og der kan endda argumenteres for, at ydelsen overvejende har individuel, privat karakter (og egentlig konkurrerer med køb hos boghandleren). Et offentligt tilskud til denne aktivitet har vel næppe samme vægt som et tilskud til at opretholde en bestand af litterære klassikere, såvel som et passende udvalg af faglitteratur.

3.3. Forskningsbibliotekerne

Sondringen og arbejdsdelingen mellem forsknings- og folkebibliotekerne er næppe helt entydig, og opdelingen er muligvis på længere sigt mindre hensigtsmæssig. Ved en opgørelse af, hvilke ydelser som stilles til rådighed af de forskellige bibliotekstyper, må det indgå, at der er en glidende overgang ved betjening af uddannelsesinstitutioner, således at der i gymnasier og universitetsuddannelser stadig er et vist træk på folkebibliotekernes bestande og udlån. En betaling det ene sted vil dermed sende kunderne til det andet, såfremt ordningerne ikke er afstemt. Den oplagte konsekvens vil være, at der i højere grad bør tillægges uddannelsesinstitutioner et økonomisk ansvar for biblioteksbetjeningen – med den dertil hørende konkurrence blandt de biblioteker, der vælges til samarbejdet.

Eksistensværdi:

For de specialiserede forskningsbibliotekers vedkommende er den ydelse, der består i, at det enkelte værk er til rådighed et eller andet sted, og naturligvis gerne så at det kan rekvireres passende hurtigt, det væsentlige aspekt. Hvor højt det vurderes, må forventes at afhænge af det konkrete fagområde; det synes at være en almindeligt udbredt erfaring, at de sidste årtiers noget vanskelige bevillingssituation overfor den samtidige eksplosion i den skrevne faglitteratur har gjort livet mere besværligt, men det kan på den anden side godt alligevel være udtryk for et bevidst valg, ihvertfald ved institutbibliotekerne, hvor man har kunnet bruge midler på såvel bibliotek som på alternativer.

I tilknytning hertil skal det bemærkes, at teknologien ihvertfald på forskningsbibliotekernes område formodentlig vil ændre vilkårene; det øgede samarbejde mellem bibliotekerne mindsker betydningen af den egne bogbestand og gør samlingen til et offentligt gode. Dette stiller nye krav til finansieringen, idet bøgerne stadig skal anskaffes til et eller andet bibliotek. Karakteren af offentligt gode følges af, at de enkelte institutter og brugerne generelt har incitament til at underspille behovet for biblioteker, og man kan frygte, at en ikke-reguleret decentral anskaffelse på længere sigt vil føre til en underforsyning med ydelserne.

Det er næppe i tidens stil at foreslå en overordnet styring som løsning på dette problem, så meget mere som det vil være svært at hindre, at bevillingerne derefter ville

følge den generelle økonomiske situation snarere end behovsudviklingen. Problemet kan klares af de involverede brugere, repræsenteret ved f.eks. universitetsinstitutter og andre forskningsinstitutioner indenfor samme fag, ved et kontraktligt samarbejde af specielt konstrueret art, således at den ovenfor antydede tendens til free riding undgås. Noget sådant vil dog rimeligvis næppe være umiddelbart påtrængende.

I relation til forskningens behov må det også forventes, at elektroniske tidsskrifter vil få stigende betydning. Derved reduceres forskningsbibliotekets rolle i nogen grad – idet det naturligvis kan inddrages som vært for sådanne elektroniske publikationer.

Specialopgaver:

De større forskningsbiblioteker varetager en række specielle opgaver pålagt af staten, og det er naturligt, at der ydes en betaling for dette. Ved en fremtidig synliggørelse af bibliotekernes produktion i dens enkeltdeler og finansieringen deraf bør dette fremgå særskilt.

4. Analyse af særskilte betalingsordninger

4.1. Indledning

De overvejelser, som er refereret i det foregående, munder ud i, at bibliotekerne ved nærmere eftersyn udfører en række ret forskellige opgaver; dermed er der også en forhåndsformodning om, at en eventuel betaling for disse ydelser ideelt set må tilpasses til denne mangfoldighed af produkter og følgelig næppe kan have en helt simpel form.

Imod et stærkt differentieret prissystem taler dels de såkaldte »administrative« hensyn til, at en eventuel betalingsordning skal være passende simpel. Dette hensyn gives dog ofte stærkt overdrevet vægt. Teknikken til opkrævning af eventuelle differentierede betalinger er i det store og hele tilstede allerede idag med den elektroniske registrering af ind- og udlån. Iøvrigt er det tilsyneladende helt elementære argument for at en betalingsordning ihvertfald ikke må være dyrere at administrere end det beløb, som den indbringer, ikke helt holdbart. Det er ikke – eller burde ihvertfald ikke være – pengene, der spiller den centrale rolle i forbindelse med en velfungerende brugerbetalingsordning, derimod de signaler, som brugerne afgiver, og hvis troværdighed vokser med de ofre, som er bragt. Brugernes vilje til at understøtte det ene eller det andet af bibliotekets initiativer med rigtige og egne penge giver et anderledes solidt beslutningsgrundlag end almindelige og uforpligtende tilkendegivelser, og det kan godt opnås uden at det nødvendigvis behøver at koste brugerne særlig meget. Ideelt set skulle brugerbetalingen således være et værktøj for biblioteket snarere end en indtægt for det offentlige.

Desværre kan man i praksis næppe være sikker på, at der vil være generel forståelse for princippet om, at det vigtigste ved en brugerbetaling ikke er, hvad der kommer ind i kassen, men hvilke beslutninger i den daglige drift, som betalingen giver anledning til. Der er lang tradition for, at hensynet til provenu overtrumfer andre hensyn; det er ærgerligt, for sammenblandingen af brugerbetaling med søgen efter nye skatteobjekter har sat udviklingen af rationel offentlig drift tilbage og vil nok også hæmme denne udvikling i de kommende år. Forståelsen af, at skatteopkrævning – der har til formål at reducere den private efterspørgsel for at give plads til offentlig efterspørgsel uden at det går ud over balancen i samfundet – er noget helt andet end brugerbetaling, der basalt går ud på at finde et troværdigt system af signaler mellem bruger og producent i situationer, hvor der ikke er et velfungerende marked eller anden formaliseret forbrugerindflydelse.

Risikoen for, at der sker en sådan sammenblanding også ved en eventuel betalingsordning for biblioteker, er tilstrækkelig stor til, at der bør udvises særlig omhu for at sikre, at en eventuel betaling bliver af en sådan art, at de fiskale hensyn kun vanskeligt kan gøre sig gældende. Specielt fører det til, at visse former for betaling på det nærmeste må afvises med denne risiko for fiskalt misbrug som væsentligste begrundelse.

I det følgende vil vi se på nogle udvalgte betalingsordninger; i første omgang vil det overalt blive antaget, at den betragtede ordning er den eneste; senere vil vi diskutere forskellige blandinger af de her betragtede rene former for betaling.

4.2. Årskortsordning

En årlig betaling for retten til benyttelse af biblioteket er ved første øjekast en simpel og praktisk ordning. Ydermere kan ordningen i et vist omfang »sælges« til publikum som et vederlag for at udstede og forny et lånerkort, således at det ikke ser helt vilkårligt ud for brugeren.

Denne rationalitet er dog nok mere tilsyneladende end ægte. Der er jo, som man umiddelbart ser, ikke meget valg for brugeren knyttet til betalingen: Man kan lade sig registrere som låner (og betale), eller man kan lade være (og spare betalingen). Ved indførelsen af en ordning af denne slags må det formodes, at der, naturligvis afhængigt af beløbets størrelse, vil ske et ganske markant fald i antallet af tilmeldte lånere, som dog nok i nogen grad vil udlignes over tid. Faldet skyldes dels regelrette økonomiske overvejelser hos brugerne, dels mulighederne for at omgå ordningen ved at flere lånere kan benytte det samme årskort. Der er erfaring fra den kortvarige ordning med betaling for musikudlån for, at antallet af tilmeldte var ret lille mens de samlede udlån forblev nærmest uændret, noget der dog også kunne skyldes, at udlånsmassen er koncentreret på et lille antal aktive lånere, en mulighed, der dog er mere nærliggende for specialiserede udlånstyper som for udlån i bred almindelighed.

Den væsentligste indvending mod denne betalingsordning er dog, at den er udifferentieret. Der kan ikke sondres mellem udlån af forskellig art, musik, video, fag- eller skønlitteratur, nyheder eller gammel bestand. Der er, som nævnt ovenfor, stort set ingen information i borgernes reaktion på ordningen, bortset naturligvis fra den reduktion i antal tilmeldte lånere, som den vil give anledning til. Uheldigvis er netop dette en information, som man ikke har særlig meget brug for; da bibliotekerne (her naturligvis specielt folkebibliotekerne) nok under alle omstændigheder må ses som en foranstaltning, der tjener et samfundsmæssigt ønskværdigt oplysningsformål, er det ikke overraskende, at de næppe kan fungere efter hensigten på normalt kommercielt grundlag. De marginale brugere, som tvinges væk med en årsafgift, er ved nærmere eftersyn netop målgruppen for folkebibliotekerne, idet disse sigter mod at lette overgangen til brug af skreven litteratur.

Som enhver anden ordning må årsafgiften forventes også at give anledning til en tilpasning på producentsiden. I det omfang bibliotekerne indretter sig på afgiften, vil det være hensigtsmæssigt tilrettelægge bibliotekets ydelsesprofil på en sådan måde, at det henvender sig til potentielle afgiftsbetalere, forstået således, at der satses på tilbud, der gør det til en god forretning at blive låner. Denne tilpasning er nok ikke helt entydig, men man kan forestille sig en større vægt på videomaterialer, aktuelle bøger og lignende. Iøvrigt skal dette argument ses i lyset af, at en årsafgift nok under alle

omstændigheder vil indbringe forholdsvis beskedne beløb, således at en tilpasning til netop disse indtægter måske er mindre rationel.

Den sidste indvending mod en årsafgift ligger i forlængelse af diskussionen ovenfor: En sådan afgift er et ret velegnet instrument for lejlighedsvis justeringer baseret mere på de aktuelle økonomiske konjunkturer end på bibliotekernes situation. Man bør være varsom med betalingsordninger, der åbner for sådanne irrelevante vurderinger ved deres konkrete fastsættelse. Ved en første introduktion af en eventuel årsafgift vil der være ret få retningslinier for fastsættelse af afgiftsbeløbets størrelse. Det kan vel argumenteres, at 100 kroner vil være i underkanten, men på den anden side kan man vel næppe tænke sig afgiften højere end f.eks. TV-licensen. Et skøn over indtægterne (der, som mange gange nævnt, egentlig ikke er særlig vedkommende) vanskeliggøres af den meget svage viden om brugernes reaktion, ligesom udgangspunktet er forholdsvis sparsomt belyst (der offentliggøres ikke statistik over tilmeldte lånere, og her vil der rimeligvis også være en del overlapninger, som nok ville forsvinde). Et – reelt helt vilkårligt – gæt på den fremtidige brugerkræds af størrelsen 200.000 ville med en 200 kroners afgift betyde, at brugerbetalingen ville indbringe 40 mio. kroner, hvilket udgør 2-3 procent af folkebibliotekernes udgifter,⁷ hvad der i lyset af de øvrige betæneligheder nok må siges at være et lidt beskedent resultat.

Disse, alt i alt ret negative, vurderinger af en årskortsordning betyder først og fremmest, at en sådan må anses som uheldig som generel, enkeltstående betalingsordning. Som det senere vil blive argumenteret, er det ikke ensbetydende med, at en én-gangsbetaling ikke kan være en god ide, enten differentieret efter, hvad man melder sig ind i (givet at der er et sådant valg) eller kombineret med anden betaling.

4.3. Betaling for udvalgte ydelser, basisydelser gratis

Ved denne betalingsordning er det hensigten at udskille en række ydelser, som giver anledning til særligt træk på bibliotekets ressourcer, og for sådanne opkræve en betaling, der står i rimeligt forhold til dette ressourcetræk. Ordningen er i nogen grad allerede i funktion med opkrævning af betaling for fotokopiering, fremskaffelse af materialer fra andre biblioteker, søgning osv.

Princippet i at der betales for særlige ydelser er for så vidt ukontroversielt, og betaling for ydelser af typen nævnt ovenfor vil næppe opfattes som urimelige af den generelle bruger. Afgrænsningen af de ydelsesformer, som hører til denne type, såvel som beløbsstørrelserne, kan dog godt kræve en nærmere overvejelse.

Her er vanskeligheden den, at princippet om erstatning af de særlige omkostninger, som ydelsen giver anledning til, ganske vist er rimeligt, men på den anden side van-

⁷ Nemlig 1.868 mio. kr. i 1995, jvf. Biblioteksårbog '95, Statistik for folke- og skolebibliotekerne, Dansk BiblioteksCenter, tabel 7b, s. 133.

skeligt at efterleve. En bestemt ydelse trækker ofte på ressourcer, der på et tidligere tidspunkt er nedlagt i bibliotekets katalog eller edb, og betalingen for denne ressourceindsats er forholdsvis abstrakt. Dette er ikke enestående for bibliotekssektoren, det er i det hele taget et problem ved offentlige ydelser, hvor der ofte er lovmæssig hjemmel til at kræve betaling for de omkostninger, en ydelse giver anledning til, at der ikke er nogen entydigt korrekt måde at fordele omkostninger til en større, samlet organisation, ned på dennes enkelte ydelser. Dette forbliver i nogen grad vilkårligt.

Ikke blot er der ikke entydige, »rigtige« priser på de ydelser, som der her er tale om, man må også være opmærksom på, at priser sat på en hvilken som helst måde vil give anledning til en bestemt adfærd på såvel producent- som forbrugerside. Man kan i denne forbindelse ikke se bort fra tilpasningen på producentsiden; hvis der skabes indtægter ved at rekvirere materialer andetsteds, er der hermed skabt et incitament til at holde relativt små samlinger på stedet og bruge de indtægtsskabende mekanismer. Dette skal ikke ses som et udtryk for »udnyttelse af systemet« fra bibliotekets side, men som en helt igennem rationel reaktion på et regelsæt, der ideelt ses må være udformet netop for at fremme denne reaktion. Alle betalingssystemer har iøvrigt sådanne sideeffekter, også de eksisterende bødebetalinger; selvom man i biblioteksverdenen opfatter dem som »misbrugerbetaling« snarere end brugerbetaling, må man nok erkende, at det trods alt er en interessant indtægtskilde – og de nye elektroniske registreringssystemer har da heller ikke ligefrem satset på at lette lånerens opmærksomhed på afleveringsfristen for sine lånte materialer.⁸

En betalingsordning af denne type har således især ulemper i forbindelse med den forholdsvis uklare afgrænsning af »særlige ydelser« og fastsættelsen af de enkelte afgifters størrelse, der vil være ret arbitrær. Så længe afgrænsningen er så restriktiv, som der lægges op til, vil de beløb, der kan forventes at komme ind, være beskedne. Det betyder så på den anden side, at risikoen for spekulation i indtægter fra disse kilder vil være beskedne. Alt i alt er denne ordning dermed nok af en sådan art, at det kan diskuteres, om det overhovedet er brugerbetaling – hvilket måske kan tale til dens fordel i politisk sammenhæng.

4.4. Betaling for produkt

Ved denne betalingsordning opkræves betaling ved brug af bibliotekets ydelser (hvor disse sidste opfattes så tilpas snævert, at eksistensen af en samling ikke er en ydelse i sig selv), derimod ikke for retten til at efterspørge disse ydelser, ej heller for den indsats, som personalet yder i forbindelse med brugerens udvalg af produkt. Konkret betyder det, at der vil blive opkrævet betaling for hvert udlån eller udskrift af materiale opbevaret elektronisk. Ved denne betalingsform er afgrænsningen af, hvad der

⁸ Strengt taget er bødebetalingen ved overskridelse af lånefrist tvivlsom ud fra økonomiske overvejelser: En bog, der ikke ønskes af en anden låner, er ikke noget knapt gode, og overskridelse af lånefristen har derfor ikke ingen ressourcemæssige konsekvenser. Bøde burde derfor kun opkræves, hvis bogen er reserveret af en anden.

betales for, ret uproblematisk. Derimod er det ikke trivielt at fastlægge betalingens størrelse. Administrationen af ordningen er naturligvis noget mere kompliceret end for årskortets vedkommende, men stadig ikke udover, hvad der ret uproblematisk kan håndteres med den eksisterende teknik. Den konkrete betaling skal nok ikke længere ske over disken, snarere på samme måde som for andre offentlige ydelsers vedkommende (telefon, el, affald), altså ved f.eks. kvartalsvis opkrævning.

Om de generelle økonomiske effekter af en betalingsordning af denne slags må det siges, at de afhænger ret meget af, hvorvidt der arbejdes med fælles pris for alle udlån eller med differentierede satser. Hvis prisen er ens for alle udlån, er signaleffekten tilsvarende ringe; brugernes valg er i korthed at læse bogen på stedet efter et læsesals-princip eller at betale, uanset hvad det er for en bog. For bøger, som der trækkes relativt svagt på, vil prisen dermed få lånet til at gå helt i stå; der betales dermed for noget, som egentlig er gratis for samfundet, hvorved betalingen kommer til at ligne en skat. Det kan argumenteres, at man dermed ved betalingsordningen modvirker den politiske målsætning med bibliotekerne. Tilsvarende vil der være et vist incitament for bibliotekerne til at satse på materialer med stærk efterspørgsel, således f.eks. bøger og tidsskrifter med stor aktualitetsværdi.

En afgift af størrelsen 25 øre pr. bogudlån ville med det i 1995 registrerede antal udlån⁹ indbringe et beløb af størrelse omkring 20 mio. kroner. Afgiftsstørrelsen er igen vilkårlig, men her sat således at der opnås en sammenligning med årskortsordningen. Der er ikke taget højde for efterspørgslens reaktion, som det også er svært at skønne over. Det må formodes, at der vil være en sådan reaktion, for selvom 25 øre ikke lyder af meget, og specielt er beskedent også i relation til de nugældende bødesatser (hvor det af størrelsen af de indkomne beløb synes at fremgå, at beløbene ikke er skræmmende for brugerne), kan man ikke udelukke en reduktion i udlån, specielt af særlige typer materiale, hvor der typisk lånes mange enheder pr. gang.

Afslutningsvis bør det igen bemærkes, at en ensartet stykpris på udlån er et udsat skatteobjekt, hvilket kan give uheldige følgevirkninger. Det må formodes at være et temmelig udbredt ønske, at der opretholdes en biblioteksvirksomhed af passende omfang og med et folkeopdragende sigte, og afgifter, der rammer bredt på alle bibliotekets ydelser, vil nødvendigvis komme på tværs af dette hensyn.

4.5. Sammenfatning

Vi har i det foregående analyseret tre »rendyrkede« betalingsordninger, nemlig

- (1) Engangsbetaling (»årskort«),
- (2) Betaling for specielle ydelser,
- (3) Betaling for udlån.

⁹ Ialt 82.433.777 udlån fra folkebiblioteker, jvf./Biblioteksårbog '95, Statistik for folke- og skolebibliotekerne, Dansk BiblioteksCenter, tabel 1i, s. 74.

Af disse er ordningen (1) mindre egnet til at opfylde de krav, der bør stilles en betalingsordning, nemlig at den gennem brugerens valg, der understøttes af betalingen eller fravalget af denne, giver meningsfuld information om sit behov for ydelserne. Ordningen vil snarere få karakter af en almindelig skatteopkrævning.

Ordningen (2) er sådan set tilfredsstillende udfra et brugerbetalingssynspunkt, men den er ret marginal og kan egentlig næppe opfattes som en egentlig betalingsordning. Den kan dog eventuelt tænkes som en overgangsordning, da den på den ene side er forholdsvis ukontroversiel, på den anden side så løst afgrænset, at den meget vel kan tænkes at vokse over i en egentlig brugerbetaling.

Ordningen (3) er, hvis den opfattes som en fast betaling pr. udlån uanset dette udlåns nærmere karakter, lidt vel primitiv, omend den er at foretrække fremfor (1). En ordning med differentierede satser forekommer væsentlig mere flexibel; det vil blive diskuteret i det følgende.

5. Forslag til betalingsordning: Folkebibliotekerne

5.1. Indledning

I det følgende vil der blive givet et forslag til, hvorledes en brugerbetalingsordning for folkebiblioteker kunne tænkes udformet. En sådan vil naturligt tage udgangspunkt i de ordninger, der er diskuteret i det foregående; det kan med en vis ret siges, at det eneste, som tilføjes her, er (a) muligheden for at blande de forskellige rene ordninger, og (b) fleksibiliteten i fastsættelse af satser. Det første aspekt har allerede været i forbindelse med de rene ordninger, hvor det blev antydnet, at kombinationer af ordningerne meget vel kunne have kvaliteter, som de rendyrkede ordninger manglede. Aspektet (b) har til gengæld ikke været diskuteret, så et par generelle kommentarer er på sin plads.

En betalingsordning kan tænkes indført enten i form af en faste satser, gældende for alle biblioteker, eller som rammer, der kan udfyldes af de enkelte biblioteker (i denne sammenhæng de enkelte kommuners biblioteksvæsen, muligvis endda de enkelte biblioteker) efter ønske. Ved den sidste variant vil resultatet formodentlig blive uens vilkår i forskellige kommuner, i visse sammenhænge formodentlig også en vis konkurrence; konkurrenceaspektet er dog nok forholdsvis ringe udenfor storbyområderne.

Der er en vis pointe i, at fastsættelsen af de forskellige satser så vidt muligt skal være en beslutning tæt på bibliotekets daglige ledelse; dette skal sikre så ringe grad af skattetænkning som muligt samtidig med at det skal gøre det muligt for biblioteket at bruge sin prispolitik som et led i den almindelige virksomhed på samme måde som en række andre servicevirksomheder. I sin konsekvens burde det føre til, at biblioteket selv tager ansvar for sine indtægter, dels gennem kontrakter med de offentlige betalere (for det offentlige gode, som biblioteket producerer), dels ved pris, service osv. overfor biblioteksbrugerne. Betalingsordningerne vil formodentlig virke bedst, når de konkretiseres så tæt på biblioteket som muligt.

5.2. Den differentierede stykpris

Det fremgik af diskussionen i det foregående, at betaling i form af stykpris pr. udlån er den form, der kommer tættest på at give muligheder for en informationsudveksling/kommunikation mellem bibliotek og bruger. Det må dog her forudsættes, at betalingsordningen indeholder en passende grad af differentiering i priser, i første omgang mellem forskellige materialer og endda muligvis også indenfor samme slags materialer. Man kan således have forskellige satser for ældre litteratur og nyudkomne bøger, forskellige satser for fag- og skønlitteratur, for friholdte for betaling, idet denne kan siges at være finansieret af betalingen fra det offentlige.

Den information, som en sådan differentieret betalingsordning giver biblioteket, er naturligvis i første række registreringen af brugen af de enkelte kategorier af udlån. Det kan hævdes, at en sådan registrering ville kunne gennemføres uafhængigt af en betaling, og det er utvivlsomt rigtig. Den troværdighed, der er ved et forbrugsvalg, som koster penge, kan naturligvis overspilles, for omvendt vil man vel næppe antage, at der lånes materialer, som låneren ikke har nogensomhelst interesse i. Der er dog næppe tvivl om, at selv ret lave priser, endda mindre end de 25 øre fra den tidligere overvejelse, vil have effekt, og informationen om, hvad brugerne ikke vil betale for, giver ret beset også et bedre udgangspunkt for biblioteket i en forhandling med de bevilgende myndigheder som en konkretisering af, at bevillingerne ikke er den nok-som-bekendte »pose penge«, men at de er en betaling for en helt konkret ydelse, som samfundet ønsker af bibliotekerne.

Det skal nok en gang understreges, at et system af differentierede priser vil have fordelene knyttet til brugerbetaling uden at priserne nødvendigvis behøver være særlig høje. Det er dermed ikke noget, som kan udløse berettiget social indignation; ydermere kan man jo sagtens tænke sig flere befolkningsgrupper helt eller delvis undtaget.

5.3. To-delte tariffer og brugergruppeordninger

Som en naturlig tilpasning til betalingsordninger fra sammenlignelige områder vil det være oplagt at operere med forskellige kunde-grupper. Der kan således være kunde-grupper, der helt umiddelbart har lempelser i priserne (således skole- og uddannelsessøgende), men det bør endvidere være muligt for bibliotekerne selv at operere med forskellige brugergrupper (»bibliotekets venner«, »bogorme«, eller hvad man måtte finde på at kalde dem), for hvilke stykprisen nedsættes mod en årlig betaling, altså årskortsprincippet fra tidligere, dog her i kombination med stykbetalingen, hvorved man får det, der teknisk hedder en todelt tarif. En flexibel anvendelse af sådanne kan gøre det muligt at tilpasse betalingen til forskellige lånertyper, fra de sporadiske lånere, der kan acceptere den almindelige stykpris, til de aktive biblioteksbenyttere, for hvem en højere årspris og beskeden stykpris (eventuelt slet ingen) vil være at foretrække.

Det bør være muligt at differentiere også sådanne ordninger efter typer af lånte materialer (musik, tegneserier, litteratur). Særlige udgaver af disse brugergruppeordninger kunne rette sig mod helt specielle områder, f.eks. helt nyudkomne bøger, hvor også låneregler må tilpasses, eller speciallitteratur (f.eks. på fremmedsprog).

Der er en relativt flydende overgang fra sådanne aktiviteter til mulige fremtidige bibliotekstjenester, knyttet til den stadig større udbredelse af litteratur og anden viden gemt på elektronisk form. Det vil i en formodentlig ikke helt kort overgangsperiode være et ret specialiseret publikum, der har interesse i dette felt, og det kan endda ikke udelukkes, at bibliotekerne ved at engagere sig her kunne tjene udgifterne ind ved at opkræve passende betaling fra netop den interesserede kundekreds uden at det behøvede at involvere de traditionelle aktiviteter.

5.4. Udlånspris eller pant?

Ved en eventuel reorganisering af folkebibliotekernes indtægtsgrundlag taler meget for at inddrage bødeordningerne i deres aktuelle udformning. Som tidligere nævnt er denne kun delvis rationel set fra et økonomisk synspunkt, idet overskridelse af en lånefrist i tilfælde, hvor det lånte ikke er efterspurgt, har relativt lille negativ virkning, reelt set kun fraværet af det pågældende materiale i den samling, der kan inspiceres af nye lånere.

Bødesystemet kunne tænkes integreret i en betalingsordning ved udformning af denne som et slags pantsystem, hvor der sker en hel eller delvis refusion ved tilbagelevering. Denne sidste kan så gradueres under hensyn til lånets varighed.

Med de forholdsvis små beløb, der er tale under alle omstændigheder, vil en betaling til en pantordning med delvis refusion ikke have markant anderledes økonomiske virkninger end de ovenfor diskutererede ordninger. På den anden side kan det ikke afvises, at en betalingsordning udformet som et pantsystem vil være mere forståeligt for den enkelte bruger.

5.5. Sammenfatning

En økonomisk velbegrundet brugerbetalingsordning for folkebibliotekerne bør være baseret på en differentieret prislister for typer af udlån. På overordnet niveau skal der være udarbejdet en liste over, hvad der i de enkelte biblioteker er forskellige udlåns typer. Det bør derefter være det enkelte biblioteks egen beslutning at fastsætte de satser, der skal benyttes, herunder eventuelt også, at der slet ikke skal kræves betaling.

Det bør videre være muligt for bibliotekerne at oprette abonnementsordninger, hvor stykpriser helt eller delvis erstattes af engangsafgifter, som tilsvarende må kunne sættes relativt frit af de enkelte biblioteker. Dette giver bibliotekerne en væsentlig mere aktiv rolle i tilpasningen af tilbuddet til kunderne (der i denne sammenhæng er både brugerne og det offentlige, der ønsker visse samfundsmæssige hensyn tilgodeset).

Betalingsordninger administreret på lokalt niveau giver helt åbenbart mulighed for lokale forskelle i vilkår. Det kan ikke udelukkes, at biblioteksbenyttelsen vil blive dyrere i visse kommuner og landsdele end i andre. Det kan enten være et acceptabelt udslag af lokale forskelle og lokalt selvstyre, eller det kan være en uacceptabelt ulighed i levevilkår. Det er dog under alle omstændigheder tvivlsomt, om det enkelte lokale bibliotek har pligt til at løse samfundsproblemer om lige vilkår. Snarere burde det ske ved at samfundet køber bedre biblioteksservice i de lokalsamfund, der ikke selv vil betale for det. Man kan sige, at brugerbetalingen derved i nogen grad kan afdekke et ansvar så samfundsniveau, som rammestyringen tilslører.

Som det fremgår, er en af de mulige fordele ved en brugerbetalingsordning, at den tvinger alle parter til at være mere specifikke med hensyn til, hvad der produceres,

og hvor meget det må koste. Naturligvis skal overvejelser om en mere rationel struktur ses i relation til, hvad der realistisk kan opnås, herunder også i relation til en ikke altid rationelt fungerende offentlig sektor. Det kan der næppe tages eksplicit højde for, så det bedste, der kan gøres, er at give mulighed for en gradvis udbygning, hvad den skitserede ordning i meget høj grad har været præget af.

6. Forslag til betalingsordning: Forskningsbibliotekerne

Selvom det for en umiddelbar betragtning kan tage sig ud som om der må gøre sig næsten ensartede overvejelser gældende for forskningsbiblioteker som for de tidligere diskuterede folkebiblioteker, er der dog visse forskelle, der betinger, at der muligvis skal overvejes andre løsninger. Den væsentligste forskel har at gøre med brugerne: Mens man i folkebibliotekerne har den endelige bruger eller låner som umiddelbar kunde, er brugeren af forskningsbiblioteket som regel tilknyttet en forsknings- eller uddannelsesinstitution, enten som medarbejder eller som studerende. En eventuel brugerbetalingsordning vil derfor rimeligvis føre til en sondring mellem den umiddelbare og den endelige betaler, der for flere brugergrupperes vedkommende bliver forskningsinstitutionen.

Indførelsen af en form for brugerafgift fra institution til bibliotek kan ganske vist føre til mere realistisk afvejning af egne overfor andres litteraturanskaffelser. Der kan også argumenteres for, at biblioteksbenyttelse i almindelighed er en central del af en forskningsinstitutions drift og følgelig også bør figurere blandt dens omkostninger, på samme måde som brugen af telefon, internet osv. I takt med, at forsknings- og uddannelsesinstitutionerne får større budgetmæssig frihed, og det samlede budget knyttes til konkrete præstationsmål, bør der formodentlig også ske en mere realistisk afregning af ydelser modtaget fra andre offentlige institutioner.

På den anden side er det tvivlsomt, om en eventuel betaling skal knyttes til den enkelte lånetransaktion. Den tidligere analogi med brugen af telefon og edb-faciliteter er næppe brugbar, idet en eventuel kontrol af medarbejdernes forbrug af biblioteksydelser med efterfølgende tilbagemelding om usædvanligt stort forbrug nok må siges at gå på tværs af de akademiske dyder iøvrigt. Stykpriser i udlånet er dermed en mindre heldig ordning i relation til forskningsbibliotekerne.

De generelle indvendinger mod en årsafgift gør sig naturligvis stadig gældende, men flere af dem er mindre relevante i den givne sammenhæng, således for eksempel folkeoplysningshensynet. I princippet forekommer det mere naturligt, om forskningsbibliotekerne og de institutioner, der betjenes af dem, regulerer mellemværendet med en fast betaling, noget der jo også ligger i naturlig fortsættelse af eksisterende praksis i de tilfælde, hvor der er et specialbibliotek tilknyttet en institution. Den eneste forskel mellem denne forholdsvis usofistikerede brugerbetaling og allerede gældende praksis vil da være, at kontraktparterne skal være de budgetmæssigt selvstændige enheder snarere end institutionerne som helhed, altså i universitetssammenhæng institutterne og ikke hele universitetet. På længere sigt åbner en sådan struktur med en form for kontrakt om biblioteksbetjening op for en tiltrængt konkurrence, der også kan give bibliotekerne et incitament til en forbedring af servicen overfor institutionerne.

I denne diskussion falder den enkelte borger uden tilknytning til nogen institution, offentlig såvel som privat, udenfor, og deres brug af forskningsbibliotekerne ville således fremover være gratis. Dette må dog nok siges at være et beskedent problem, idet er selv i en situation, hvor benyttelse af folkebibliotekerne er underkastet en form for brugerbetaling, næppe vil ske en særlig markant øget søgning; der er i dag et vist træk på folkebiblioteker fra de universitetsstuderende, og en eventuel individuel brugerbetaling her kan naturligvis skubbe denne gruppe over i forskningsbibliotekerne. Bortset fra, at den egentlig også passende hører til i denne kategori, vil det rent betalingsmæssigt være dækket ind af en institutionsbetaling til det relevante bibliotek.

Sammenfatning

I nærværende rapport er der givet en diskussion af retningslinierne for, en brugerbetalingsordning på biblioteksområdet. Udgangspunktet for diskussionen var de økonomiske begrundelser for brugerbetaling. Disse begrundelser tager udgangspunkt i, at de offentligt styrede produktionsgrene, som gøres til genstand for brugerbetaling, i kraft af en række objektive egenskaber ved produkt og brugergruppe ikke vil fungere hensigtsmæssigt på rent markedsmæssige vilkår, men at der på den anden side ved en central styring og ledelse vil være et informationsproblem knyttet til fastsættelse af det rette produktsortiment. Ikke-økonomiske metoder for brugerindflydelse er sædvanligvis ikke synderlig velegnede til at kommunikere brugerønsker, og brugerbetalingen – forudsat at den er rigtigt skruet sammen – giver i denne forbindelse netop den form for information om hele brugerkredsens holdninger, som er væsentlig for at finde den samfundsmæssigt korrekte produktion.

For at brugerbetaling kan have betydning udover de indtægter, som den giver anledning til for det offentlige, altså som skat, må den således føre til formidling af information, gerne begge veje. Det betyder, at en sådan ordning næsten nødvendigvis må være en differentieret ordning, for forskellige ydelser prissættes forskelligt og dermed åbner for passende valg fra forbrugerens side. Konkret betyder det, at der er behov for at identificere et produktsortiment i bibliotekerne; før en sådan identifikation er tilendebragt, kan der dårligt opkræves betalinger (bortset fra den ovenfor nævnte camouflerede skat). En større bevidsthed om den faktiske produktion, oversat til kategorier af ydelser, som tilbydes brugerne, vil også være væsentlig i forbindelse med afregning mellem biblioteker og offentlige kasser, der stadig må formodes at bibeholde rollen som den største betaler; den efterhånden udbredte rammestyring af offentlig virksomhed giver ganske vist disse en vis bevægelsesfrihed, men er på den anden side skadelig ved at tilsløre det økonomisk set essentielle, nemlig at budgettet skal ses som en betaling for bestemte ydelser. En forhandling mellem parterne, således at budgettet ikke bare tildeles i en blok, men fremstår som betaling for helt specificerede ydelser, vil være at foretrække udfra et økonomisk efficienshensyn. Men sådanne forhandlinger kræver dels bevidsthed om, hvilke konkrete ydelser, der leveres, dels hvad de koster hver især, en viden der i det store og hele er fraværende idag.

De konkrete betalingsordninger, som kan tænkes implementeret, varierer efter, om der ses på folke- eller på forskningsbiblioteker. For folkebibliotekernes vedkommende vil en fast medlemspris (årskort) næppe være hensigtsmæssig, idet den udover opkrævning af penge fra borgeren ikke tjener noget interessant økonomisk formål. Det vil være mere hensigtsmæssigt at operere med et system af takster for udlån, differentieret efter type af materiale, lånetid og brugertype. Dette takstsystem kan tænkes kombineret med en mulighed for blandede ordninger, hvor en engangsafgift kan kombineres med lavere stykpriser. Under alle omstændigheder er det et temme-

lig væsentligt aspekt af sådanne ordninger, at takststørrelserne ikke bør fastsættes centralt men bør være redskaber for det enkelte bibliotek i deres kundepleje.

For forskningsbibliotekernes vedkommende vil årsafgift-modellen rimeligvis være at foretrække, dog således, at afregningen skal ske mellem bibliotek og institutioner snarere end mellem bibliotek og den enkelte låner. Årsagen til, at der her bør benyttes anden betalingsmodel, er at samfundssigtet med de to bibliotekstyper ikke er helt det samme, samt at betalingen under alle omstændigheder vil ske på en anden måde. Den foreslåede betalingsform bryder i mindre grad med praksis for forskningsbibliotekerne end (en hvilkensomhelst) brugerbetaling i folkebibliotekerne.

Pligtaflevering

**Delbetænkning nr. 1
fra Udvalget om Bibliotekerne
i Informationssamfundet**

12. juni 1996

Indholdsfortegnelse

Forord

Pligtaflevering i Danmark

Den internationale udvikling

UNESCO og EU

Norden

Sverige

Norge

Finland og Island

Udvalgets overvejelser

Forslag til Lov om pligtaflevering af udgivne værker til offentlige biblioteker

Almindelige bemærkninger til lovforslaget

Bemærkninger til lovforslagets enkelte bestemmelser

Forslag til bekendtgørelse

Hvad skal afleveres

Hvem skal aflevere

Til hvem skal der afleveres

Hvem opbevarer det afleverede

Omkostninger ved gennemførelse af forslaget

Forord

Udvalget om Bibliotekerne i Informationssamfundet (UBIS) blev nedsat af kulturministeren i juni 1995.

Udvalget fik følgende kommissorium:

»Udvalget skal vurdere bibliotekernes fremtidige opgaver og vilkår i lyset af den udvikling, der tegnes i rapporten »Info-samfundet år 2000«.

Udvalget skal således vurdere bibliotekernes rolle i forbindelse med den vækst i elektronisk formidling af litteratur og information til forskning, uddannelse, erhvervsliv og borgere, som info-samfundet vil indebære.

Det er regeringens målsætning, at informationsteknologien skal understøtte den frie adgang til information og gøre den offentlige sektor mere gennemskuelig for borgerne.

Kulturpolitisk er det målsætningen, at det offentlige biblioteksvæsen skal varetage en central formidlingsfunktion med at stille offentliggjort information til rådighed for alle borgere og hjælpe med at navigere gennem den stadig større informationsstrøm.

Udvalget skal vurdere, hvorledes disse målsætninger kan nås.

Udvalget skal i denne forbindelse behandle følgende problemstillinger:

1. En revurdering af biblioteksbegrebet: Traditionelt opfattes et bibliotek som en fysisk samling af bøger og andre materialer. Når befolkningen i voksende omfang kan hente informationer direkte fra kilden gennem elektroniske netværk, mister det traditionelle bibliotek en del af sin betydning. Men der vil fortsat være behov for en biblioteksfunktion, forstået som en offentlig informationscentral;
2. Biblioteket i lokalsamfundet: Folkebibliotekernes rolle som center for offentlig information, kulturcenter og borgerskranke som led i bestræbelserne på at undgå, at der opstår et informationsteknologisk A- og B-hold. Som led heri vurderes bibliotekets rolle i tilknytning til etableringen af det offentlige elektroniske servicenet;
3. Ophavsretlige spørgsmål i forbindelse med bibliotekernes formidling af elektroniske værker, herunder spørgsmålet om aftalegrundlag for bibliotekernes betaling for formidling af elektronisk baseret information;
4. Biblioteksvæsenets organisation: Opgavefordeling og samarbejdsformer mellem folkebiblioteker, centralbiblioteker og forskningsbiblioteker ved en informations-

teknologisk udbygning af biblioteksvæsenet samt mellem biblioteksvæsenet og andre informationscentre;

5. Betalingsordninger: Afgrænsning af det fremtidige område for vederlagsfri biblioteksydelser over for områder med eventuel brugerbetaling;
6. Krav til nye regler om pligtaflevering, der sikrer dels bevaring og dels tilgængelig gørelse af offentliggjort information. Udvalget skal herunder vurdere, hvilke typer af elektronisk lagrede værker bibliotekerne skal indsamle.

Udvalget kan drøfte andre spørgsmål, som anses for at være af betydning for løsningen af udvalgets opgave.

Udvalgets skal vurdere de økonomiske konsekvenser for stat og kommune af de fremsatte forslag.

Sideløbende med udvalgets arbejde arbejdes der med etablering af »det elektroniske forskningsbibliotek«.

Udvalget fik følgende sammensætning:

Formandskab:

Professor, dr.jur. Mogens Koktvedgaard
Forfatteren, dr.phil. Mette Winge

Øvrige medlemmer:

Stadsbibliotekar Rolf Hapel
Overbibliotekar Mette Stockmarr
Seniorforsker Annelise Mark Pejtersen
Forslagsredaktør Anders Geertsen (til og med møde 9)
Docent Ole Prehn

Tilforordnede:

Kontorchef Niels Jørgen Nielsen, Kulturministeriet
Chefkonsulent Søren Skaarup, Forskningsministeriet
Konsulent Lilla Voss, Undervisningsministeriet
Fuldmægtig Karin Ingemann, Kommunernes Landsforening,
erstatte fra oktober 1995 fuldmægtig Johnny Killerup

Udvalget har sekretariat i Statens Bibliotekstjeneste. Rigsbibliotekar Morten Laursen Vig deltager i udvalgets møder. Sekretær for udvalget er førstebibliotekar Niels Erik Wille, Statens Bibliotekstjeneste, pr. 1. april 1996 afløst af førstebibliotekar Harald v. Hielmcrone, Stadsbiblioteket i Århus. I sekretariatet indgår desuden afdelingsbibliotekar Elise Hermann, Statens Bibliotekstjeneste.

Kulturministeriet har anmodet udvalget om at behandle kommissoriets pkt. 6 vedrørende pligtaflevering af danske udgivelser forlods. Udvalget afgiver derfor sin første delbetænkning om dette spørgsmål.

Udvalget har taget udgangspunkt i *Notat om revision af pligtafleveringsloven*, udarbejdet af førstebibliotekar Grethe Jacobsen, Det kongelige Bibliotek og førstebibliotekar Harald v. Hielmcrone, Statsbiblioteket i Århus. Juni 1995.

I forbindelse med udarbejdelsen af den foreliggende delbetænkning har sekretariatet inddraget specialkonsulent Margrethe Tøttrup, Statens Bibliotekstjeneste.

Udvalget har besøgt Det kongelige Bibliotek, hvor direktør Erland Kolding Nielsen, Det kongelige Bibliotek, og direktør Niels Mark, Statsbiblioteket i Århus, har orienteret nærmere om den eksisterende pligtaflevering og bibliotekernes ønsker i forbindelse med en ny lov om pligtaflevering. Udvalget har også besøgt Dansk BiblioteksCenter, hvor direktør Mogens Brabrand Jensen orienterede om virksomheden. Peter Danelund orienterede om DBC Medias aktiviteter og fremdrog især de problemer, der knytter sig til ophavsretten.

Ved tidspunktet for afgivelsen af denne delbetænkning havde udvalget afholdt 10 møder.

Mogens Koktvedgaard

Mette Winge

Rolf Hapel

Mette Stockmarr

Annelise Mark Pejtersen

Ole Prehn

/ Harald v. Hielmcrone

Pligtaflevering i Danmark

Pligtaflevering er en gammel tradition i Danmark. Siden 1697 har det været pålagt først danske forlæggere, dernæst, fra 1703, bogtrykkere at aflevere eksemplarer af trykte materialer til Det kongelige Bibliotek.

Forinden, nemlig fra 1633, havde Universitetsbiblioteket dog fået krav på et frieksemplar af alt, hvad universitetets bogtrykkere og boghandlere lod trykke. I 1732 fik universitetsbiblioteket ret til frieksemplar af alt, hvad der trykkes i København, og ved Forordning af 19.1.1821 blev denne ret udvidet til at gælde hele riget.

Den mest omfattende pligtafleveringslov kom i 1902, hvorved praktisk taget alt trykt materiale blev afleveringspligtigt. Samme lov udnævnte også Statsbiblioteket i Århus til pligtafleveringsbibliotek, således at der frem til 1927 var i alt tre pligtafleveringsbiblioteker.

Den nugældende lov er *Lov nr. 160 af 1. juli 1927 om pligtig Aflevering af Tryksager til offentlige Biblioteker* med enkelte ændringer af 6. juni 1991.

I forhold til forgængerer fra 1902 havde 1927-loven flere indskrænkninger. Det kongelige Bibliotek og Statsbiblioteket i Århus fortsatte som pligtafleveringsbiblioteker, medens Universitetsbiblioteket fik en rekvisitionsret. Med hensyn til arten af det afleveringspligtige materiale skete der også indskrænkninger. Eksempelvis blev køre- og fartplaner, viser og sange ved familiebegivenheder, visitkort og blanketter undtaget fra pligtaflevering. Loven reducerede også antallet af pligtafleveringseksemplarer til ét pr. bibliotek. Tidligere havde Det kongelige Bibliotek modtaget henholdsvis 5 eksemplarer (1697 – 1732), 3 eksemplarer (1732 – 1780) og 2 eksemplarer (1781 – 1927).

Loven omfatter alle materialer, der er trykt på traditionel vis. De afleveringspligtige er fremstillerne, bogtrykkerne, hvilket i princippet sikrer fuldstændig aflevering af traditionelt trykte materialer.

Loven omfatter ikke materialer fremstillet med utraditionelle reproduktionsmetoder som kontor-off-set, duplikering, fotokopiering¹⁰, og heller ikke film og video, gram-mofonplader og andre lydige materialer, samt digitale materialer.

Loven taler om færdige arbejder, men da trykkeren er afleveringspligtig, tolkes dette normalt således, at der ikke stilles krav om eksemplarer, der er falset og heftet eller

¹⁰ I praksis afleveres alle trykte materialer som fremstilles af trykkerierne, uanset trykmetode. Efter ændringen af loven i 1991, hvor bestemmelserne om navngivning af trykkere på alle trykte eller på anden måde mangfoldiggjorte skrifter overføres fra Presseloven, gælder dele af loven, nemlig § 4, stk. 4-6, også utraditionelt fremstillede tryksager.

indbundet, kun at der ikke er tale om foreløbige udkast, korrekturtryk, fortryk, prøvetryk m.v.

Lovens hovedtræk er:

- Alt, hvad der trykkes i landet af bog- eller kunsttrykkere, er afleveringspligtigt
- Alt, hvad en i landet boende forlægger lader trykke i udlandet, er afleveringspligtigt
- Der skal afleveres 1 eksemplar til Det kongelige Bibliotek, 1 til Statsbiblioteket i Århus og 1 til Universitetsbiblioteket – sidstnævnte dog kun efter påkrav for de enkelte tryksager. Denne rekvisitionsret er siden overgået til Danmarks Natur- og Lægevidenskabelige Bibliotek og til Det kongelige Biblioteks universitetsbiblioteksafdeling
- Afleveringen gælder færdige arbejder, ikke foreløbige udkast, prøvetryk, korrekturtryk, fortryk og lign.
- Nye udgaver eller oplag med ændringer er også afleveringspligtige
- Det kongelige Biblioteks frieksemplar skal høre til de bedst udstyrede, med mindre disse tal ikke når 50
- Et eksemplar af alle aviser skal afleveres til Det kongelige Bibliotek og et til Statsbiblioteket i Århus, desuden skal et tredje eksemplar af københavnske aviser afleveres til Universitetsbiblioteket. Ved sammenlægningen af Universitetsbiblioteket og Det kongelige Bibliotek den 14. april 1989 blev afleveringen til Universitetsbiblioteket overtaget af Det kongelige Biblioteks universitetsbiblioteksafdeling. Biblioteket valgte at standse afleveringen den 1.1.1996.

Med Bekendtgørelsen af 5. juli 1927 fastsattes følgende:

- Afleveringsfristen er to gange årlig (januar og juli)
- To fortegnelser over det afleverede skal medfølge
- Bogtrykkerne skal meddele, hvis der intet er trykt i perioden
- Modtagerne betaler porto eller fragt
- Politimestrene skal være bibliotekerne behjælpelige med at fremskaffe manglende afleveringer samt erklæringer.

Bekendtgørelsen af 18. december 1939 havde ændringer vedr.:

- Aviser trykt i udlandet er også afleveringspligtige

- Ingen afleveringspligt for lokale udgaver eller særudgaver af tidsskrifter eller blade, som helt eller delvis har stof fælles med et hovedblad.

Trods flere oplæg og mange diskussioner, især i de senere år, er der ikke kommet nogen ny lov eller bekendtgørelse vedrørende pligtaflevering i Danmark siden 1927, henholdsvis 1939. Den eneste ændring er gennemført i 1991 i forbindelse med vedtagelsen af en ny lov om medieansvar. Ved denne lejlighed blev bestemmelserne om navngivning af trykkere overført fra den tidligere presselovs § 1, med tilhørende strafferegler, til den nugældende pligtafleveringslovs § 4, stk. 4 - 6.

Frivillige aftaler

Der er indgået frivillige aftaler vedrørende statslige og kommunale udgivelser, der sikrer, at ikke-bogtrykte udgivelser på papir og til en vis grad udgivelser på andre medier end papir (f.eks. Patentdirektoratets fortegnelse på cd-rom) bliver afleveret, men aftalerne er uden lovgrundlag.

I 1965 ratificerede Danmark UNESCO-konventionen (fra 1958) om mellemstatslig udveksling af officielle publikationer. Udvekslingen varetoges indtil udgangen af 1992 af IDÉ, Danmarks Institut for International Udveksling af Publikationer, der siden 1945 havde modtaget statslige tryksager (mellem 1 og 9 eksemplarer) med henblik på registrering i *Bibliografi over Danmarks offentlige publikationer (Impressa publica Regni Danici*, også kaldet *Impressa*), samt mellemstatslig udveksling. IDÉ blev nedlagt som selvstændig institution med udgangen af 1992 og dets opgaver overført til Det kongelige Bibliotek, hvis Danske Afdeling nu varetager udvekslingen og registreringen til *Impressa*.

I 1971 indgik statens styrelser og institutioner, efter henstilling fra Ministeriet for Kulturelle Anliggender, en frivillig aftale om aflevering af deres ikke-bogtrykte publikationer til Det kongelige Bibliotek og Statsbiblioteket i Århus. I 1977 blev denne aftale udvidet til at omfatte bogtrykte publikationer. En lignende aflevering af kommunale publikationer blev iværksat i 1978.

For at sikre en hurtig registrering i nationalbibliografien er der etableret frivillige aftaler for aflevering af bøger til Dansk BiblioteksCenter til registrering i Dansk Bogfortegnelse og for aflevering af musikaler til Det kongelige Bibliotek som grundlag for registrering i Dansk Musikfortegnelse. Der er truffet aftale om, at Dansk BiblioteksCenter indkøber alle danske musikfonogrammer til Mediesamlingen på Statsbiblioteket og benytter disse som grundlag for registreringen i Danske Musikoptagelser. Tilsvarende er der aftaler med Danmarks Radio, TV 2 om aflevering af kopier af deres udsendelser til Statsbiblioteket mod godtgørelse af båndudgifterne. Lokalradio- og tv-stationer afleverer kun stikprøver. Med lokalradio- og tv-stationer kan der ikke laves forhåndsftaler på grund af hyppige skift: Stationer åbner og lukker, skifter personale o.s.v.. De kontaktes forud for hver indsamlingsperiode med anmodning om aflevering af en uges sendeflade. Knap en tredjedel af de pt. 300 stationer reagerer på henvendelsen.

Den internationale udvikling

UNESCO og EU

I 1981 udgav UNESCO i samarbejde med IFLA (International Federation of Library Associations and Institutions) et forslag til en modellov for pligtaflevering: *Guidelines for Legal Deposit*. Prepared by Jean Lunn [for the] General Information Programme and UNISIST. Paris : UNESCO, 1981. (PGI-81/WS/23). Lunn anbefaler en kortfattet lov, nærmest en rammelov, der kan dække fremtidige former for offentliggjorte informationer, ledsaget af en detaljeret bekendtgørelse, ud fra den betragtning, at bekendtgørelser er nemmere at ændre end lovgivning.

Lunn understreger også vigtigheden af at fastlægge et formål med pligtafleveringen og fremhæver i denne forbindelse:

- Opbygning af en national samling for at bevare, videregive og udvikle den nationale kulturarv
- Registrering i nationalbibliografien

og eventuelt:

- National bogstatistik

Desuden påpeger hun betydningen af at gøre det klart, hvorfor pligtaflevering er nødvendig.

En parallel udgivelse vedrørende audio-visuelle materialer (film, radio, TV, videogrammer og fonogrammer) er *Legal Questions Facing Audiovisual Archives*. Prepared by Birgit Koffler. Paris, UNESCO, 1991. Også denne redegørelse har form af en model for en pligtafleveringslov vedrørende de omtalte materialer. Den her foreslåede lov er dog betydelig mere detaljeret end Lunns model og har retningslinjer både for indsamling, opbevaring og benyttelse. Det foreslås, at et særligt arkiv for lyd og billeder administrerer loven.

Som Lunns model har Kofflers en formålsparagraf, der vedrører bevaring af kulturarven, hvorimod registrering ses som en opgave for arkivet på grundlag af det indsamlede materiale. Desuden anbefales det, at filmprogrammer, plakater og lignende offentliggjorte dokumenter samt arkivalier vedrørende det audiovisuelle dokument (manuskripter, produktionsnotater, scenografi o. lign.) også er afleveringspligtige.

EUs bidrag til diskussionen vedrørende pligtaflevering er: Commission of the European Communities: *Information Management. A synthesis on Legal Deposit and*

Its Practice in the EC Member States. Ed. by M. Manzoni. 1992. (EUR 14847 EN). I modsætning til Lunn og Koffler, der fremlægger en modellov som en ramme med forslag og anbefalinger til udfyldning efter nationalt behov, har EU-betænkningen forslag om, at alle medlemslandene får samme pligtafleveringslov.

Betænkningen indeholder ikke anbefalinger og forslag til en pligtafleveringslov, og heller ingen diskussion af, hvad formålet med pligtaflevering bør være.

Norden

De øvrige nordiske lande har forholdsvis ny lovgivning, der inddrager ikke-trykte materialer.

Fælles for den svenske og den norske lovgivning er, at der tages udgangspunkt i UNESCOs modellove.

Den norske lov ligger tættest på Lunns anbefaling om en kortfattet rammelov, der bliver udfyldt af bekendtgørelsen, samt en instruks, der er rettet mod de modtagende institutioner. Den norske lov har også vist sig at være den mest fleksible med henblik på at opfange nye former for informationsbærende dokumenter.

Sverige

Den nyeste lov er den svenske pligtafleveringslov: *Lag om pliktexemplar av dokument* af 9. december 1993 (1993:1392)

Hovedtrækkene er:

- Loven omfatter dokumenter, skrifter, aviser, mikroformer, film, elektroniske dokumenter, fonogrammer og videogrammer, der er produceret i Sverige eller beregnet for det svenske marked og som udbydes til salg, udlejning, udlån eller på anden måde spredes offentligt eller i en erhvervsvirksomhed i en større sluttet kreds. Der skal afleveres 7 eksemplarer af alle former for dokumenter, med følgende undtagelser: uændrede oplag (2 eks.), aviser (3 eks.), film, video- og fonogrammer (1 eks.), radio- og fjernsynsprogrammer (1 eks.)
- Undtaget fra aflevering er visitkort, etiketter, blanketter, reklameblade, emballagetryk, protokoller, arbejds«promemoria» og lignende skrifter udfærdiget af myndigheder, og skrifter med blindskrift, hvis en på anden vis fremstillet udgave tidligere er afleveret
- Afleveringspligtige er først fremstilleren, dernæst udgiveren og endelig den, der har indført dokumentet til landet

- Modtagere er Kungliga Biblioteket og Lunds Universitetsbibliotek, der fungerer som et reserve-nationalbibliotek. Når der skal afleveres 7 eksemplarer inddrages også universitetsbibliotekerne i Stockholm, Uppsala, Linköping, Göteborg og Umeå. Film, fonogrammer, radio- og fjernsynsoptagelser afleveres dog til Arkivet for ljud och bild
- Afleveringen sker løbende kort efter offentliggørelsen, med undtagelse af aviser, der skal afleveres hveranden måned og trykte skrifter, der skal afleveres kvartalsvis
- De afleverede eksemplarer skal være i samme form som den, der tilbydes offentligheden
- Det afleverede materiale skal ledsages af fortegnelser over det afleverede.

Samtidig kom et ændringsforslag (1993:1393) til lov 1990:886 om *granskning og kontrol af film og videogram*, der gav Biografbyrå adgang til Arkivet för ljud och bilds register over pligteksemplarer af film og videogrammer. Dette register er arkivet ifølge lovens § 31 pligtigt til at føre.

Pligtafleveringsloven ledsagedes af en *Förordning om pliktexemplar av dokument* af 9/12/93 (1993:1439), der omhandler

- Bevaring af pligteksemplarer: et nationalt eksemplar på Kungliga Biblioteket og et nationalt reserveeksemplar i Lunds universitetsbibliotek, et eksemplar af aviser samt eksemplaret i Arkivet för ljud och bild. På de øvrige biblioteker efter forskrifter for det enkelte bibliotek
- Tilgængelighed af eksemplarer: tilgængelig ifølge bibliotekernes forskrifter
- Udlån fra Arkivet för ljud och bild: autoriseret udlånskopi skal ledsages af oplysninger om ophavsretlige bestemmelser

Norge

Lov av 9. juni 1989 nr. 32 om *avleveringsplikt for allment tilgjengelege dokument* trådte i kraft 1. juli 1990.

Lovens formål er at sikre aflevering af offentliggjorte alment tilgængelige dokumenter til nationale samlinger, således at disse vidnesbyrd om norsk kultur og samfundsliv kan blive bevaret og gjort tilgængelige som kildemateriale for forskning og dokumentation. Dokumentbegrebet forstås bredt og omfatter også lydoptagelser, film, videogrammer, digitalt lagrede materialer (»edb-dokumenter«), samt radio- og fjernsynssendelser.

Hovedpunkterne er:

- Et dokument er »tilgængeliggjort«, når det er udbudt til salg, udlejning, udlån eller på anden måde spredt uden for en privat kreds
- Dokumenter af papir eller papirlignende medium, mikroformer og fotografi skal afleveres i 7 eksemplarer
- Lydoptagelser, film, videogrammer, edb-dokumenter og kombinationer af disse materialer skal afleveres i 2 eksemplarer
- Radio- og tv-udsendelser skal afleveres i 1 eksemplar
- Dokumenter fremstillet i udlandet skal afleveres, hvis de er fremstillet for en norsk udgiver eller særskilt tilpasset almenheden i Norge
- Kongen kan gøre undtagelser fra eller afgrænse afleveringspligten og give særskilte forskrifter om form og kvalitet af afleveringseksemplaret og medfølgende oplysninger
- Afleveringspligtige er udgiver, producent og importør. Nærmere regler fastsættes af kongen
- Vederlag for meget dyre dokumenter kan gives af modtagerinstitutionen.

Loven blev ledsaget af *Forskrifter om afleveringsplikt for allment tilgjengelege dokument* af 25. maj 1990, der fastsætter

- Form og kvalitet af det afleverede
- Forsendelsesform og medfølgende dokumentation
- Tidspunkt for forsendelse: kort efter offentliggørelse og senest en måned efter produktion
- Modtagerinstitutioner
- Fordeling af afleveringspligt blandt flere afleveringspligtige
- Afgrænsninger for afleveringspligtigt materiale efter udgivelsessted, form for offentliggørelse, materialetype eller antal eksemplarer.

Desuden findes *Instruks for institusjonar som forvaltar dokument innkomne efter lov om afleveringsplikt for allment tilgjengelege dokument* fastsat 9. juni 1990, der fastslår at:

- Nationalbiblioteksafdelingen i Rana skal have mindst ét »trykingsseksemplar« af afleveret materiale, som det er forpligtet til at opbevare uden tidsafgrænsning. En undtagelse er film, hvor bevaringspligten påhviler Norsk Filminstitutt
- Det øvrige fordeles mellem universitetsbibliotekerne (Oslo, der får to eksemplarer, Bergen, Trondheim og Tromsø, der får hvert et), Samisk Spesialbibliotek (materiale på samisk sprog), Norsk Filminstitutt (film og videogram) og Nationalbiblioteksafdelingen i Rana (til fjernlån)

Finland og Island

Finland og Island har bestemmelser om trykt materiale, AV-materiale, film og videogrammer, men ingen regler om aflevering af EDB-materiale.

Den finske lov fra 1980 (sammen med lov om filmarkivering fra 1984) og den islandske lov fra 1977 kræver som de norske og svenske pligtaflevering til både nationalbibliotek og universitetsbiblioteker, hvilket betyder henholdsvis 6 (Finland) og 4 (Island) eksemplarer af alt trykt materiale, noget mindre for AV-materialer, film og videogrammer.

For Island sker der også en frivillig aflevering fra forlæggere til nationalbibliotekets ISBN-kontor med henblik på hurtigere optagelse i nationalbibliografien. Desuden kan nationalbiblioteket rekvirere 10 eksemplarer af alle bøger, der trykkes med statsstøtte.

Udvalgets overvejelser

Der har længe været behov for at ajourføre den nugældende pligtafleveringslov fra 1927. Dette skyldes dels, at trykt information i stigende grad fremstilles uden for de egentlige bogtrykkerier, dels at værker af kulturel og forskningsmæssig interesse i stigende grad udgives i andre former end tryk på papir.

Skal det være muligt at sikre bevaringen heraf for eftertiden og at sikre, at værkerne fortsat er tilgængelige for forskerne såvel som for den almindelige borger, er det nødvendigt, at bestemmelser om pligtaflevering udstrækkes til at gælde alle udgivne værker uden hensyn til det medium, der er anvendt ved fremstillingen og spredningen af værkerne.

Også materiale, som kun har begrænset kulturel værdi i sig selv, kan have stor kulturhistorisk værdi og værdi for anden humanistisk og samfundsvidenskabelig forskning, når det indgår i en større sammenhæng. Det er derfor vigtigt, at pligtafleveringen omfatter alle typer af udgivet materiale, suppleret med bestemmelser, som gør det muligt at udskille materiale, hvis forskningsmæssige værdi viser sig at være begrænset.

Værker, der udgives i elektronisk form, volder særlige problemer. I mange tilfælde er der en høj grad af genkendelighed på tværs af skellet mellem det traditionelle papirmedium og den elektroniske form, hvad enten udgivelsen sker i en database eller på et bestandigt medium som f.eks. en cd-rom. Det gælder de såkaldte statiske elektroniske dokumenter, der indeholder afsluttede værker, der ikke ændres.

Heroverfor står de dynamiske elektroniske værker, der udgives i databaser, og som ændrer sig over tid. Dette kan ske derved, at ny information tilføjes, at ny information erstatter ældre information eller ved en kombination heraf.

Den mest komplekse værkttype er den, der udgives i dynamisk distribueret form. Det vil sige, at det udgives i en database, der samtidig via netværket er del af et større informationssystem, og hvor det enkelte værk ved hjælp af hypertextsystemer overskrider den enkelte databases eller det enkelte informationssystems rammer.

For de dynamiske udgivelser gælder, at det kan være vanskeligt at bestemme, hvad der er værket, og hvad der altså i givet fald skulle pligtafleveres. Udvalget har derfor begrænset sig til de værkttyper og udgivelsesformer, som det skønnes muligt at definere entydigt.

Implementeringen af *Europa-parlamentets og Rådets Direktiv 96/9/EF af 11. marts 1996 om retlig beskyttelse af databaser* rejser ingen problemer for så vidt angår pligtafleveringen.

Et af formålene med pligtaflevering er at bevare de udgivne værker for eftertiden. Omkostninger til bevaring har derfor altid været en konsekvens af pligtafleveringen. Disse har imidlertid normalt bestået i udgifter til indbinding og restaurering, køb af reoler og lejlighedsvis magasinbyggeri. Aviser er særlig sårbare, og derfor mikrofilmes de. Derimod har der ikke været foretaget en mere omfattende eller systematisk indsats til bevaring af andre værker trykt på syreholdigt papir, som er selvdestruerende, og som derfor inden for et overskueligt åremål vil gå til grunde.

Udvalget vil imidlertid ikke gå ind på spørgsmål, der vedrører materialetyper, som allerede er afleveringspligtige efter den gældende lov. For så vidt angår trykt materiale forventes der ikke nogen større stigning i mængden af afleveret materiale. For værker, der udgives på apparaturafhængige medier, gælder, at der må gøres en særlig indsats for at bevare dem og sikre at de forbliver tilgængelige også når apparaturet forældes. Da man kan forudse, at dette vil ske ved anvendelse af digital teknologi, har udvalget valgt at koncentrere sig om de særlige forhold, der knytter sig til elektroniske publikationer.

Bevaringen af elektroniske værker volder særlige problemer. Disse problemer bunder i det forhold, at tilgængeliggørelsen af dem sker ved hjælp af apparatur, der forældes forholdsvis hurtigt, og at værkerne derfor med jævne mellemrum må overføres til nye og tidssvarende formater. Den teknologiske udvikling går så hurtigt, at man må forvente, at det for stort set alt materiale vil blive nødvendigt i løbet af en 10 års periode. Det er derfor vigtigt, at modtagelsen af de elektroniske værker tilrettelægges således, at overførslen til nyt format til den tid så vidt muligt kan ske ved hjælp af automatiserede procedurer. Der foregår for tiden et intenst udviklingsarbejde i udlandet, og man må anbefale, at arbejdet hermed også i Danmark intensiveres, således at man er parat til at tage sådanne metoder i brug, når man om en 5 til 10 års tid får behov for at overføre værkerne til nye formater.

Da metoderne endnu ikke er fuldt udviklede, kan man vanskeligt beregne omkostningerne ved den fremtidige bevaringsindsats. Problemerne her er imidlertid de samme som dem, arkivvæsnet har med bevaring af elektroniske arkivalier. Statens Arkiver har med udgangspunkt i den kendte teknologi foretaget modelberegninger over mulige omkostningsforløb, og disse må antages også at kunne gælde for bevaringen af bibliotekernes elektroniske dokumenter.

Målet for bevaringsopgaven for så vidt angår de elektroniske dokumenter er at bevare værkerne i en standardiseret form, der gør det muligt i fremtiden at gøre sig bekendt med indholdet af dem. Hvorvidt interaktive multimedier i fremtiden skal kunne genkabes i oprindelig skikkelse og med deres oprindelige funktionalitet, er et økonomisk spørgsmål, som man må forholde sig til til den tid. Ambitionsniveauet *nu* bør være, at værkerne bevarer i en form, der gør dette muligt.

Udvalget fremsætter derfor følgende forslag med dertil hørende bemærkninger, idet der vedrørende omkostningsforløbet henvises til det afsluttende kapitel.

Udvalget finder anledning til at påpege, at der med den hastige teknologiske udvikling, kan være behov for at revidere loven efter en passende tid. For eksempel efter 5 år.

Forslag til Lov om pligtaflevering af udgivne værker til offentlige biblioteker

§ 1. Af værker, der udgives her i landet, skal der afleveres to eksemplarer. Pligten gælder uanset det medium, som er anvendt ved eksemplar fremstillingen.

Stk. 2. Et værk anses for udgivet, når eksemplarer af værket med ophavsmandens samtykke er bragt i handelen eller på anden måde spredt blandt almenheden.

Stk. 3. Som udgivelse regnes også det forhold, at der tilgår almenheden meddelelse om, at eksemplarer af værket fremstilles og distribueres på bestilling, eller at værket er tilgængeligt i en database, hvorfra brugeren kan hjemtage en kopi. Samtidig med meddelelsen til almenheden skal der gives meddelelse til pligtafleveringsbibliotekerne, jfr. § 2 stk. 3.

Stk. 4. Udgivelse her i landet omfatter også de tilfælde, hvor eksemplarerne er fremstillet i udlandet med særligt henblik på spredning her i landet.

§ 2. Værkerne skal afleveres i den form, hvori de udgives.

Stk. 2. Kan et værk kun gøres tilgængeligt ved brug af teknisk udstyr, skal den nødvendige vejledning hertil ledsage de afleverede eksemplarer. Ved udgivelser i digital form og ved udgivelser, der anvender udstyr, som ikke følger normale standarder, skal den afleveringspligtige efter påkrav aflevere den tekniske dokumentation, som er nødvendig, for at værket kan gøres tilgængeligt, når det anvendte tekniske udstyr ikke længere er i almindelig handel. Den afleveringspligtige kan kræve, at den tekniske dokumentation ikke gøres tilgængelig for udenforstående.

Stk. 3. Ved udgivelse af værker i databaser, jfr. § 1 stk. 3, skal den afleveringspligtige give pligtafleveringsbibliotekerne meddelelse om udgivelsen og samtidig medsende de adgangskoder og andre oplysninger, der måtte være nødvendige, for at pligtafleveringsbibliotekerne kan få adgang til værkerne. Afleveringspligten opfyldes derved, at pligtafleveringsbibliotekerne har adgang til at rekvirere eller fremstille eksemplarer af værkerne.

Stk. 4. Udgives et værk i nye udgaver eller reviderede oplag skal der ske fornyet aflevering.

§ 3. Afleveringspligten påhviler den, der fremstiller færdige eksemplarer til udgivelse.

Stk. 2. Kan fremstilleren ikke entydigt identificeres, påhviler afleveringspligten udgiveren. Ved udgiveren forstås i denne lov den, der foranstalter spredningen, jf. § 1, stk 2.

Stk. 3. Ved udgivelser efter § 1, stk. 4, påhviler afleveringspligten udgiveren, hvis denne er bosiddende her i landet, eller den importør, som repræsenterer udgiveren her i landet.

§ 4. Udgiveren er forpligtet til efter påkrav at give sådanne oplysninger, som er nødvendige for den korrekte registrering af værket i nationalbibliografien.

§ 5. Udgifterne til fremstilling af de pligtafleverede eksemplarer afholdes af udgiveren. Ved eksemplarer fremstillet og udgivet i udlandet afholdes de tilsvarende udgifter af importøren.

§ 6. Afgår den afleveringspligtige ved døden, eller kommer han under konkurs, påhviler afleveringspligten boet.

§ 7. De afleverede eksemplarer opbevares på to forskellige geografiske lokaliteter efter Kulturministerens nærmere bestemmelse.

§ 8. Kulturministeren fastsætter nærmere bestemmelser om afleveringsformen, herunder hvilke oplysninger der skal ledsage det afleverede, terminer for afleveringen og på hvilket sted aflevering skal ske.

Stk. 2. Kulturministeren kan fastsætte nærmere bestemmelser om bevaring og tilgængeliggørelse af det afleverede.

Stk. 3. Kulturministeren kan fastsætte, at visse typer værker undtages fra afleveringspligten, samt bestemmelser om bibliotekernes kassation af afleverede eksemplarer, som ikke skønnes egnede til bevaring.

§ 9. Overtrædelser af denne lov straffes med bøde.

§ 10. Samtidig med denne lovs ikrafttræden ophæves Lov nr. 160 af 1. juli 1927 om pligtig Aflevering af Tryksager til offentlige Biblioteker, som ændret ved lov nr. 348 af 6. juni 1991.

Loven træder i kraft ... Loven gælder for

Almindelige bemærkninger til lovforslaget

Formålet med pligtafleveringen er at sikre bevaring og videreførelse af kulturarven.

Kulturarven, for så vidt som den består af rørlige ting, kan groft opdeles i tre kategorier

- arkivalier
- offentliggjorde værker
- genstande.

Arkivalier opbevares og registreres primært af de offentlige arkiver. Aflevering af offentlige arkivalier til Statens Arkiver er fastlagt i Arkivloven. En række private arkivalier indsamles ikke blot af Statens Arkiver, men også af Det kongelige Bibliotek og Statsbiblioteket i Århus og af lokalarkiver m.v.

Udgivne værker opbevares og registreres af biblioteker. Der er i dag afleveringspligt for bogtrykte værker til Det kongelige Bibliotek og Statsbiblioteket i Århus, samt – efter påkrav – til Danmarks Natur- og Lægevidenskabelige Bibliotek, for så vidt angår natur- og sundhedsvidenskabelig litteratur, og til Det kongelige Biblioteks universitetsbiblioteksafdeling, for så vidt angår humanistisk, samfundsvidenskabelig, juridisk og teologisk litteratur.

Værker, der er offentliggjort på anden måde end ved udgivelse, f.eks. biograffilm og radio- og fjernsynsudsendelser, opbevares og registreres af dertil indrettede institutioner. F.eks. biograffilm i Det Danske Filmmuseum i medfør af Filmloven og radio- og fjernsynsudsendelser i Statens Mediesamling ved Statsbiblioteket i Århus i medfør af Ophavsretsloven.

Genstande opbevares og registreres primært af de kulturhistoriske, kunsthistoriske, tekniske og naturvidenskabelige museer. Der er afleveringspligt for visse genstande efter Museumsloven (»Danefæ«).

Det foreliggende lovforslag drejer sig alene om *udgivne værker*. Afgrænsningen er dermed relateret til den ophavsretlige lovgivning, se navnlig Ophavsretslovens § 8 stk. 2. Værkbegrebet er ikke udtrykkeligt defineret i Ophavsretsloven. Ved et værk forstås i nærværende lov en afgrænset mængde af information, som værkskaberens behandler som en selvstændig enhed uanset formålet med værket. Værket kan være udtrykt gennem ord, billeder, lyd, symboler eller andre udtryksformer eller kombinationer af disse.

Der har længe været behov for at ajourføre den nugældende pligtafleveringslov fra 1927. Dette skyldes dels, at trykt information i stigende grad fremstilles uden for de egentlige bogtrykkerier, dels at værker af kulturel og forskningsmæssig interesse i stigende grad udgives i andre former end tryk på papir.

Skal det være muligt at sikre bevaringen heraf for eftertiden og at sikre, at værkerne fortsat er tilgængelige for forskerne såvel som for den almindelige borger, er det nødvendigt, at bestemmelser om pligtaflevering udstrækkes til at gælde alle udgivne værker uden hensyn til det medium, der er anvendt ved fremstillingen og spredningen af værkerne.

Også materiale, som kun har begrænset kulturel værdi i sig selv, kan have stor kulturhistorisk værdi og værdi for anden humanistisk og samfundsvidenskabelig forskning, når det indgår i en større sammenhæng. Det er derfor vigtigt, at pligtafleveringen omfatter alle typer af udgivet materiale, suppleret med bestemmelser, som gør det muligt at udskille materiale, hvis forskningsmæssige værdi viser sig at være begrænset.

Det indsamlede materiale registreres, dels med henblik på hensigtsmæssig opbevaring og genfindning af materialet, dels med henblik på at fastholde informationer om materialet og dets oprindelse, som ikke umiddelbart fremgår af materialet selv. Endvidere bidrager registreringen til at skabe overblik over de danske udgivelser. Pligtafleveringen har således væsentlig betydning for den registrering af udgivne værker, der finder sted i Nationalbibliografien. Nationalbibliografisk Råd rådgiver Kulturministeren med hensyn til registreringens omfang og niveau i overensstemmelse med internationale og nationale standarder og fastsætter nærmere retningslinjer for registreringen. Opgaven varetages i praksis af Dansk BiblioteksCenter (på opdrag af Kulturministeriet) og Det kongelige Bibliotek.

Det pligtafleverede materiale indgår i pligtafleveringsbibliotekernes samlinger og er tilgængeligt for brugerne på lige fod med materiale anskaffet på anden måde. Af hensyn til bevaringen kan der dog være fastsat særlige begrænsninger i tilgængeligheden, ligesom bibliotekerne har mulighed for at erstatte adgangen til originalmaterialet med en kopi.

Formålet med pligtaflevering af udgivne værker kan sammenfattes således:

- at sikre indsamling af de udgivne værker af hensyn til bevaring og videreførelse af den nationale kultur
- at sikre grundlaget for en dækkende registrering af de udgivne værker i nationalbibliografien
- at sikre, at de udgivne værker også i fremtiden er tilgængelige for forskningen og for almenheden.

Det er derimod ikke et formål med pligtafleveringen at skaffe gratis eksemplarer til bibliotekernes almindelige virksomhed.

For bibliotekerne i Danmark er det et ønske, at loven også skal gælde for Færøerne og Grønland.

Bemærkninger til lovforslagets enkelte bestemmelser

Til § 1

Bestemmelsen er ny.

Med den foreslåede udformning ændres kriteriet for pligtafleveringen. I den gældende lov er kriteriet dels mangfoldiggørelsesmetoden, trykning på papir og tilsvarende, dels de virksomheder eller institutioner, der udfører mangfoldiggørelsen, »bog- og kunsttrykkere«.

Det foreslås, at der i stedet anlægges et udgivelseskriterium, og at pligtaflevering omfatter alt udgivet materiale, uden hensyn til det medium eller den mangfoldiggørelsesteknik, som er anvendt. Udgivelse og spredning af eksemplarer forstås her på samme måde som i *Lov af 14. juni 1995 om ophavsret*. Der henvises specielt til ophavsretslovens § 8, stk. 2: »Et værk anses for udgivet, når eksemplarer af værket med ophavsmandens samtykke er bragt i handelen eller på anden måde spredt blandt almenheden.«

Dermed kommer pligtafleveringen til at omfatte en lang række udgivelser, som ikke i dag er afleveringspligtige, men har lige så stor betydning for kulturarven og for forskningen som trykte udgivelser.

En række tryksager, som skal afleveres efter den gældende lov, men som ikke er beregnet på udgivelse, vil derimod ikke længere være afleveringspligtige. Det drejer sig først og fremmest om materiale beregnet til privat brug eller intern brug i virksomheder, organisationer eller offentlige institutioner, herunder materiale af fortrolig karakter. En del af materialet vil i forvejen været omfattet af *Lov om offentlige arkiver*. I det omfang det øvrige materiale ønskes indsamlet og bevaret, er det udvalgets opfattelse, at dette bedst varetages af arkiverne og andre forskningsinstitutioner med interesse for særlige dele af materialet.

Der er en række gode grunde, der taler til fordel for udgivelseskriteriet. Nye produktionsformer og publikationsmåder har gjort det hidtidige kriterium forældet. Det virker i dag forholdsvis tilfældigt, hvad der skal afleveres efter den gældende lov. I og med at publikationsformerne og dermed også mangfoldiggørelsesteknikkerne bliver stadigt mere differentierede, bliver det vanskeligt at anlægge et nyt – fælles – kriterium, som er baseret på den anvendte teknik. Kriteriet skal kunne anvendes på alle de forskellige publikationstyper, som kendes i dag, og det skal ikke være nødvendigt at ændre det, hver gang der opstår nye teknologiske muligheder.

Offentliggørelse, herunder udgivelse, synes at vinde international accept som kriterium for pligtaflevering til bibliotekerne. Den nye pligtafleveringslov i Norge ved-

rører således »alment tilgængelige« dvs. offentliggjorte dokumenter, som dog også omfatter biograffilm, radio- og fjernsynsudsendelser, samt databaser. Den svenske lov omhandler materiale i forskellige medier, der er beregnet til at spredes offentligt eller i en erhvervsvirksomhed i en større sluttet kreds. Ordet »spredning« forstås i begge tilfælde bredere end i den danske lovgivning, således at det dækker spredning af eksemplarer, såvel som udsendelse i radio og fjernsyn og offentlig fremførelse på grundlag af et eksemplar, som ved biograffilm.

Udvalget har valgt at lægge sig på samme linje, men ønsker ikke at udvide afleveringspligten til ethvert offentliggjort værk. Udgivne værker offentliggøres i en endelig form og spredes i form af eksemplarer på samme måde som tryksager, fremstillet af udgiveren, eller ved at udgiveren giver brugeren adgang til selv at hjemtage eksemplarer af værket i digital form gennem online netværk. Ud fra det hjemtagne værk i digital form kan brugeren selv fremstille eksemplarer af værket i fysisk form, f.eks. på papir, diskette eller cd-rom, jfr. § 1 stk. 3 og § 2 stk. 3.

I de tilfælde, hvor værket er udgivet i en online database, og hvor eksemplar fremstillingen ikke foranstalles af udgiveren, men hos den enkelte bruger, bliver afleveringspligten til en ret for pligtafleveringsbibliotekerne til selv at hjemtage en digital kopi af værket.

En række offentliggjorte værker vil falde uden for lovens område, men indsamles og bevares af andre typer af institutioner. Biograffilm og tilsvarende indsamles og bevares af Det Danske Filmmuseum i medfør af Filmloven. Kopier af radio- og fjernsynsudsendelser indsamles og bevares af Statens Mediesamling ved Statsbiblioteket i Århus med hjemmel i Lov om ophavsret. Disse kopier er – så længe de er ophavsretligt beskyttet – kun tilgængelige til forskningsformål. En egentlig pligtaflevering gælder dog kun for Danmarks Radio i medfør af Lov om radio- og fjernsynsvirksomhed. I betragtning af den betydning, radio- og fjernsynsudsendelser har for kultur- og samfundsudviklingen og efterfølgende som kilder for forskningen, bør afleveringspligten udvides til at gælde for alle radio- og fjernsynsvirksomheders udsendelser af dokumentarisk værdi.

Et væsentligt område, som ikke vil være dækket af den foreslåede lov og heller ikke af andre former for pligtaflevering eller tilsvarende, er de onlinetilgængelige databaser, som ikke indeholder udgivne værker, »pay-per-view«-fjernsyn m.v. Udvalget er af den opfattelse, at uanset at disse medier rummer materiale, som er af stor betydning både for kulturarven og for forskningen, så er tiden endnu ikke inde til at fastlægge bestemmelser om en eventuel pligtaflevering. Dertil er der for mange uafklarede tekniske og juridiske problemer knyttet til indsamling, registrering, bevaring og tilgængeliggørelse af materialer i disse medier.

En af fordelene ved at anvende et udgivelseskriterium er i øvrigt, at materialet umiddelbart kan gøres tilgængeligt i bibliotekerne i form af udlån, brug på stedet i form af visning eller fremførelse, kopiering til privat brug og forsknings- og studiebrug, sikkerhedskopiering m.v. i overensstemmelse med bestemmelserne i lov om ophavsret

om eksemplarer omfattet af en udgivelse – og med samme begrænsninger. Bibliotekerne erhverver ikke i kraft af lovforslaget rettigheder, som går ud over dem, bibliotekerne har i forbindelse med eksemplarer af udgivne værker anskaffet i almindelig handel eller tilsvarende.

Udgivelseskriteriet forudsætter i overensstemmelse med de basale ophavsretlige principper, at offentliggørelsen er ophavsretligt lovlig (Ophavsretslovens § 8 stk. 1), og at eksemplarspredningen er sket med ophavsmandens samtykke (Ophavsretslovens § 8 stk. 2). Heri ligger, at der ikke kan stilles krav om aflevering af eksemplarer, der er fremstillet og/eller spredt uden det fornødne samtykke, f.eks. uhjemlede udgivelser af private optegnelser og lign. Har ophavsmanden imidlertid givet sit samtykke til udgivelsen, kan dette ikke senere tilbagekaldes med den virkning, at de allerede udgivne eksemplarer skal kaldes tilbage. Dersom der er sket aflevering af eksemplarer, der senere viser sig at være udgivet uden samtykke, følger det af Ophavsretslovens § 84, at det ved dom kan bestemmes, at eksemplarerne skal inddrages, tilintetgøres eller ubrugeliggøres. Der er dog efter bestemmelsen også mulighed for at tillade den fortsatte brug mod erstatning eller godtgørelse. Der er ingen særbestemmelse om pligtafleverede eksemplarer, men da lovreglen er ganske rummelig, vil der formentlig også være adgang til at bestemme, at de afleverede eksemplarer må bevares, evt. med nærmere angivne klausuler om benyttelsen.

Herefter vil følgende udgivelsestyper være omfattet af loven:

Trykte udgivelser

Udgivelser i form af eksempelvis bøger, seriepublikationer, herunder aviser, blade, tidsskrifter, årbøger, beretninger, regnskaber m.v., prislister, kataloger, pjecer, teaterprogrammer og lign., foldere og flyveblade, noder, kort og billeder inkl. plakater samt køre- og fartplaner, vil alle være omfattet af afleveringspligten.

Vedrørende bestillingsudgivelser, også kaldet »publish on demand«, se nærmere nedenfor om § 1, stk. 3.

Vedrørende billeder og plakater bemærkes, at Bekendtgørelsen fra 1927 indskrænkede litografernes og kunsttrykkernes afleveringspligt til kun at omfatte løse billeder, for så vidt som de hørte til afleveringspligtige tryksager. Derudover er kun portrætter samt historiske eller topografiske billeder afleveringspligtige.

Dette har haft den uheldige virkning, at visse dele af den danske plakatproduktion, som er en vigtig del af kulturarven, ikke er blevet bevaret.

Med det foreliggende lovforslag vil alle trykte billeder, herunder plakater, være afleveringspligtige. Dette gælder også trykte reproduktioner af kunstværker og fotografier. Med hensyn til litografier og andre former for kunsttryk finder udvalget det dog rimeligt, at der fortsat fastsættes en mindstegrænse, således at disse kun er afleveringspligtige, såfremt det samlede antal eksemplarer overstiger 50.

Udgivelser i mikroform

Værker, der er udgivet i mikroform, typisk på mikrofiche eller mikrofilm, har hidtil ikke været afleveringspligtige, men vil efter lovforslaget være det.

Der foretages et omfattende og vigtigt arbejde i Kulturministeriets bevaringsinstitutioner (arkiver, biblioteker og museer) for at bevare kulturarven. En del af dette arbejde består i, at institutionerne får fremstillet sikkerhedskopier af dele af deres samlinger. Disse sikkerhedskopier består tit af mikrofilm eller mikrofiche. Det synes ikke rimeligt, at statens bevaringsinstitutioner skal være afleveringspligtige til hinanden. Derfor bør mikroformer, der fremstilles af en af statens bevaringsinstitutioner for at sikre originaldokumenter i egne samlinger, ikke være afleveringspligtige, uanset at de fremstilles og spredes i et mindre oplag til brug for andre tilsvarende institutioner.

Udgivelser i mikroform fra disse institutioner bør dog være afleveringspligtige, hvis de sigter mod et bredere publikum.

Fotografiske udgivelser

Fotografier, som mangfoldiggøres med henblik på udgivelse, har hidtil ikke været omfattet af pligtafleveringen, med mindre mangfoldiggørelsen skete ved trykning. Efter lovforslaget vil også eksemplar fremstilling i form af fotografisk reproduktion, f.eks. som diasbilleder eller papirbilleder, være omfattet. Pligten gælder både fotografiske værker og fotografiske billeder.

Udvalget finder det rimeligt, at afleveringspligten kun gøres gældende, hvis det samlede antal eksemplarer overstiger 100 eksemplarer.

Udgaver i punktskrift

Udgaver af et værk i punktskrift vil være afleveringspligtige, uanset om der er sket pligtaflevering af den normale udgave af værket.

Afleveringspligten bør dog kun gøres gældende, såfremt værket er specielt bearbejdet med henblik på udgivelsen i punktskrift.

Derimod bør afleveringspligten ikke gøres gældende for værker, der foreligger i anden form, og hvor der kun er sket en rent mekanisk, ubearbejdet, overførsel til punktskrift.

Udgivelser af fonogrammer

Ved fonogrammer forstås lydoptagelser, herunder optagelser af musik og tale. Ved udgivelser af fonogrammer anvendes en række forskellige medier, typisk grammofonplader, lydkassetter og cd'ere. Denne type materiale har ikke hidtil været afleveringspligtig, men er blevet indsamlet (ved køb eller gave) af Nationaldiskoteket, der indgår i Statens Mediesamling ved Statsbiblioteket. Efter lovforslaget vil fonogrammer, som udgives i Danmark, være afleveringspligtige.

Fonogrammer i form af lydbøger (dvs. tekster indtalt på lydbånd el. lign.) vil ligeledes være afleveringspligtige. Indtaling af enkelte eksemplarer af et værk til privat eller

personlig brug for en synshandicappet udløser ikke afleveringspligt, da der ikke vil være tale om en udgivelse.

Udgivelser af videogrammer

Ved videogrammer forstås optagelser af levende billeder, med og uden lyd. Videogrammer udgivet i form af spolefilm, filmkassetter, videokassetter eller videodiske har hidtil ikke været afleveringspligtige, bortset fra visse udgivelser af danske film, som skal afleveres til Filmmuseet efter Filmlovens § 20. Stk. 5: »Af enhver dansk film, der distribueres og sælges i Danmark i videokassetteform i over 50 eksemplarer, skal der mod godtgørelse afleveres en ubrugt kopi til museet.« (Lov nr. 218 af 5. april 1989).

Efter lovforslaget vil alle videogramudgivelser være omfattet, herunder udgivelser af udenlandske filmværker, som er forsynet med dansk tale eller danske undertekster (jf. bemærkningerne til § 1, stk. 4).

Derimod vil film, der alene distribueres med henblik på offentlige fremførelser, f.eks. biografilm og kortfilm fra Statens Filmcentral, ikke være omfattet af lovforslaget.

Kunstneriske eksperimentalfilm, undervisnings- og salgsmateriale og lign. som produceres i ét eller nogle få eksemplarer på videokassette eller videodisk med henblik på offentlig fremførelse på udstillinger, konferencer mv. vil heller ikke være omfattet af afleveringspligten.

Kombinerede udgivelser

Udgivelser, der er kombinationer af forskellige fysiske medier (trykt materiale, lysbillede, film eller video, lydbånd, 3-dimensionale genstande m.v.), har hidtil ikke været afleveringspligtige i deres helhed. Kombinerede værker betegnedes tidligere i bibliotekerne som AV-materialer.

Efter lovforslaget vil disse værker være afleveringspligtige, hvis der er tale om en udgivelse, mens produktion og distribution af enkelte eksemplarer alene til brug for fremførelse i forbindelse med undervisning, ved udstillinger eller konferencer og lign. ikke medfører afleveringspligt.

Udgivelser i elektronisk (digital) form

Værker, der udgives i elektronisk form, kan omfatte mange forskellige værkformer: Skrevet tekst, tale, musik, anden lyd, edb-grafik, gengivelser af billedkunst og fotografier, edb-animeringer, gengivelser af film/video-sekvenser m.m., samt kombinationer af disse i de såkaldte »multimedieværker«. Nogle af disse værker foreligger også på andre medier, uafhængigt af den elektroniske form, mens andre kun kan eksistere i og med den digitale form, typisk interaktive værker som computerspil og hypertext-værker. Værkerne kan udgives som »fastformsprodukter« på diskette eller cd-rom og lign., men kan også spredes ved f.eks. fil-overførsel via et elektronisk netværk.

Denne type udgivelser har ikke tidligere været afleveringspligtig, men vil være omfattet af det foreliggende lovforslag.

Det afgørende for afleveringspligten er, om der er tale om en udgivelse, altså fremstilling og spredning af eksemplarer til almenheden ved salg eller anden endelig overdragelse af eksemplarer. Afsluttede værker, der er offentliggjort i online-tilgængelige databaser, vil være afleveringspligtige, såfremt der kan bestilles eksemplarer af værket, eller såfremt brugeren selv kan hjemtage en digital kopi af værket, og ud fra denne kopi fremstille digitale eller fysiske eksemplarer på papir, diskette, cd-rom eller andet fastformsmedium.

Edb-programmer af typen operativsystemer, programmeringsværktøj, tekstbehandlingsprogrammer, databasesystemer, regneark er omfattet af afleveringspligten, når de distribueres ved udgivelse i lovens forstand og er beregnet til det danske marked. Edb-programmer kan iøvrigt være en forudsætning for adgang til de afleveringspligtige elektroniske udgivelser, jfr. også bemærkningerne til § 2, stk. 2.

Til stk. 1

Bestemmelsen viderefører kravet om aflevering af 2 eksemplarer fra den gældende lov.

Ændringen fra »frie eksemplarer« til »eksemplarer« er alene redaktionel. Eksemplarerne skal fortsat afleveres uden godtgørelse fra bibliotekernes side. Jf. også bemærkningerne til § 5.

Til stk. 2

Udgivelse defineres i overensstemmelse med Lov om ophavsret, § 8, stk. 2.: »Et værk anses for udgivet, når eksemplarer af værket med ophavsmandens samtykke er bragt i handelen eller på anden måde spredt blandt almenheden.«

Begrebet »spredt blandt almenheden« er ikke aldeles veldefineret, men der stilles ikke omfattende krav til eksemplarantal eller spredningskreds. Retspraksis, for så vidt angår afgrænsningen af det private område i forhold til almenheden, har i alt væsentligt været koncentreret om spørgsmålet, hvornår fremførelser af musikværker i foreninger og på arbejdspladser kunne siges at være offentlige fremførelser, der udløste afgift til rettighedshaverne, og denne praksis kan ikke uden videre overføres til udgivelsessituationen. Da reglerne om pligtaflevering af udgivne værker vedrører sikring og bevaring af kulturarven, bør grænsen for det private område trækkes snævert ved familien og den umiddelbare venne- og bekendtskabskreds.

Spredning til almenheden omfatter således også spredning via foreninger og lign., hvortil adgangen står åben for alle med de relevante forudsætninger eller interesser, samt spredning af materialer, som primært er henvendt til en afgrænset gruppe, men som normalt kan rekvireres af enhver interesseret.

Eksempler herpå er foreningsblade, der henvender sig til medlemmerne af en forening, virksomhedsberetninger og personaleblade, der henvender sig til aktionærer eller medarbejdere i en virksomhed, og skoleblade, der typisk henvender sig til elever og forældre ved en skole. I biblioteksterminologi benævnes denne type publikationer tit »småtryk«, uagtet de ofte er meget omfangsrige.

Bogklubudgaver og tilsvarende vil også være omfattet af kriteriet.

Det er ikke afgørende for afleveringspligten, hvor stor kredsen af primære modtagere er, men om værkerne i princippet tilbydes almenheden. Kan der imidlertid være tvivl herom, bør sådanne publikationer afleveres, såfremt oplagets størrelse overstiger 50 eksemplarer.

Efter den gældende lov omfatter afleveringspligten også mangfoldiggjort materiale beregnet til en lukket kreds og af fortrolig karakter, i hvilket tilfælde det, efter den gældende lov, kan kræves klausuleret i maksimalt 100 år. Med overgangen til et udgivelseskriterium kan der ikke kræves aflevering af værker, som ophavsmanden ikke har udgivet, og altså ikke ønsket spredt til almenheden. Der er derfor ikke behov for særlige klausuleringsbestemmelser.

Visse værker er først alment tilgængelige efter en bestemt dato, typisk 14 dage, en måned eller længere. Det gælder f.eks. kongresberetninger og pressemeddelelser, som pressen først må offentliggøre efter en generalforsamling eller anden begivenhed. Ved aflevering af sådanne værker bør bibliotekerne respektere, at de først vil være tilgængelige for offentligheden, når frigørelsestidspunktet er passeret.

Til stk.3

Bestemmelsen, der udvider det traditionelle udgivelsesbegreb, er affattet i overensstemmelse med Ophavsretsudvalgets betænkning nr. 1064 om *Edb og ophavsret*, Kbh. 1986, side 26f og 33f. Bestemmelsen skal hindre, at der kan opstå tvivl om, at visse nye udgivelsesformer er omfattet af loven. Det er således ikke afgørende, om der på forhånd fremstilles et antal eksemplarer, som udbydes, eller om eksemplar fremstillingen først sker, når der foreligger en konkret bestilling, den såkaldte »publish-on-demand« (bestillingsudgivelse).

Ligeledes vil værker, hvor brugeren selv kan hjemtage en digital kopi af værket og ud fra denne kopi fremstille digitale eller fysiske eksemplarer på papir, diskette, cd-rom eller andet fastformsmedium, være omfattet af loven. Efter Betænkning nr. 1064 vil der under alle omstændigheder være tale om en udgivelse, når et værk er indlagt i en database, fra hvilken brugerne har tilladelse til at fremstille udskrifter. Det samme gælder, hvis værkerne på anden måde stilles til rådighed via et elektronisk netværk, som f.eks. Internettet, på en sådan måde, at brugerne frit eller efter aftale kan hjemhente et eksemplar af værkerne.

I de tilfælde, hvor brugeren selv foretager eksemplar fremstillingen, er der ikke behov for nogen afleveringspligt, idet pligt afleveringsbibliotekerne selv kan fremstille de nødvendige eksemplarer, og afleveringspligten konverteres derfor til en pligt til at give fornøden adgang til databasen, jfr. § 2 stk. 3.

Et værk omfattet af § 1, stk. 3, må anses for at være udgivet og dermed afleveringspligtigt, når rekvisitionsadressen er offentliggjort.

Ændringer i eller opdatering af en database, der ligger til grund for en bestillingsudgivelse, skal i princippet behandles i overensstemmelse med § 2, stk. 4.

Samtidig med at udgiveren bekendtgør udgivelsen af værket, skal der gives meddelelse til de biblioteker, pligtafleveringsbibliotekerne, der skal modtage de pligtafleverede værker.

Til stk. 4

Bestemmelsen fastslår, at værker, der er fremstillet i udlandet, men som efter deres form eller indhold klart er beregnet på spredning her i landet, skal opfattes som udgivet her i landet. Ved bedømmelsen af dette vil man først og fremmest lægge vægt på sproget, således at værker, der er formuleret på eller oversat til dansk, samt værker forsynet med dansk tale eller danske tekster, er omfattet. Men også andre forhold kan indgå i vurderingen af, om værket er beregnet for et dansk publikum.

Værker produceret for et internationalt publikum, eller for publikum i et andet land og importeret til Danmark, vil derimod ikke være omfattet.

Til § 2.

Til stk. 1

Bestemmelsen er ny.

Den gældende lov kræver, at det er færdige arbejder, der afleveres, mens foreløbige udkast, korrekturtryk, prøvetryk, fortryk m.v. ikke skal afleveres.

Da afleveringspligten påhviler trykkerierne, medfører kravet om færdige, men ikke nødvendigvis udgivelsesklare arbejder, i mange tilfælde, at værkerne afleveres i enkelte dele, ikke samlet, hæftet eller indbundet og i det udstyr, hvori de distribueres til slutbrugerne. Er trykningen af delene fordelt på forskellige trykkerier, kan der desuden opstå problemer med at sammenføre delene til en helhed efter afleveringen.

Med det nye kriterium for afleveringspligten følger, at værkerne bør afleveres i den form og stand, hvori de udgives, dvs. sælges eller spredes på anden måde. Foreløbige udkast, prøveudgaver, eksemplarer fremstillet med henblik på kvalitetskontrol m.v. vil fortsat ikke udløse afleveringspligt.

Til stk. 2.

Bestemmelsen er ny.

Lovforslaget indebærer, at afleveringspligten for fremtiden også omfatter værker, som kun kan gøres tilgængelige ved hjælp af særligt apparatur. Den fremtidige anvendelse af materialet er derfor afhængig af, at der fortsat eksisterer funktionsdygtigt udstyr til fremførelsen, eller at materialet kan overføres til nye former, der kan gengives på det udstyr, som er til rådighed på det pågældende tidspunkt.

Når det udstyr, som forudsættes anvendt, overholder velbeskrevne standarder, vil det ofte være tilstrækkeligt med information om, hvilken type udstyr materialet er produceret til. Eksemplarer af afspilningsudstyret vil da kunne anskaffes og vedligeholdes, eller udstyret kan i givet fald rekonstrueres efter de originale specifikationer.

Denne type problemer kendes allerede fra Statens Mediesamling med gengivelse af ældre lydoptagelser på pianorulle, forskellige typer af lydbånd, grammofonplader m.v. og fra Filmmuseet med gengivelse af forskellige typer af film.

Den fremtidige tilgængelighed vil i en række tilfælde også kunne sikres ved at materialet i tide overføres til et nyt medium eller til nyere standarder inden for samme medium, f.eks. ved overspilning fra pianoruller, ukurante typer af lydbånd og grammofonplader til moderne lydbånd eller til digitale lydmedier. Hjemmel til dette findes i Ophavsretslovens § 16.

I nogle tilfælde vil en generel teknisk vejledning ikke være tilstrækkelig til at sikre, at materialet vil være fuldt tilgængeligt i fremtiden. Det gælder dels for materiale, som er produceret til et specielt teknisk udstyr, som ikke vinder almindelig udbredelse, og som ikke er beskrevet i den tilgængelige litteratur. Dels gælder det for digitalt materiale, der er beregnet til gengivelse via en datamaskine med tilhørende perifériudstyr (grafikkort og skærm, tastatur, mus, printer, lydkort med lydgenveisesudstyr m.v.). Denne type materiale forudsætter også anvendelse af et bestemt operativsystem (evt. en bestemt udgave af operativsystemet) med tilhørende programmer til samspillet med perifériudstyret (såkaldte »drivere«), og i nogle tilfælde at brugeren allerede råder over et eller flere specielle edb-programmer. Det forekommer dog også, at de nødvendige programmer skrives, så de anvender datamaskinens teknik direkte (uden om operativsystemet) for at opnå større effektivitet.

Datamaskiner er præget af en meget hurtig forældelse, således at det tekniske udstyr og de tilhørende programmer hurtigt går ud af handelen, samtidig med at udstyret er vanskeligt at vedligeholde over længere tid, fordi de nødvendige komponenter ikke kan genskabes af udenforstående, og fordi de programmeringsteknikker og repræsentationsformer, der er udnyttet i det specifikke produkt, ikke er tilgængelige for andre under normale forhold.

Pligtaflevering af udgivelser, der bygger på ikke-standardiseret udstyr eller på gengivelse via datamaskiner, vil derfor på længere sigt været meningsløs, hvis det ikke er muligt for de bevarende institutioner at få adgang til den nødvendige tekniske dokumentation i tide. Lovforslaget indeholder derfor hjemmel til at afkræve den afleveringspligtige en sådan dokumentation, hvor det skønnes nødvendigt.

I nogle tilfælde vil det være tilstrækkeligt at overføre vækrepræsentationen (de lagrede data) til en anden, standardiseret form, som kan gengives med et fremtidigt udstyr. Den tekniske dokumentation kan da bestå i beskrivelse af den anvendte repræsentationsform.

I andre tilfælde er det nødvendigt at kende mange lag og komponenter i det tekniske udstyr for at kunne genskabe værket på nyt udstyr på grundlag af den foreliggende repræsentation. Dette vil typisk gælde for interaktive værker, der udnytter mange forskellige dele af en datamaskines periferiudstyr til fremførelse af værket og til samspillet med brugeren. Her kan det være nødvendigt at skrive nye programmer, der »emulerer« det tekniske udstyr, værket er produceret til, og dette kræver normalt en meget detaljeret teknisk dokumentation, herunder kendskab til den programmerings-teknik, der er anvendt i styreprogrammer m.v.

Indeholder dokumentationen udelukkende informationer, som er alment tilgængelige, f.eks. i form af nationale eller internationale standarder, kan den afleverede dokumentation alene bestå i en henvisning til de relevante dokumenter, eventuelt med angivelse af, hvorledes de er anvendt i det konkrete tilfælde.

Teknisk dokumentation af den her omhandlede type vil i mange tilfælde indeholde information, der er eller opfattes som forretningshemmeligheder og lign. Udvalget foreslår derfor, at den afleveringspligtige i forbindelse med afleveringen af den nævnte tekniske dokumentation kan betinge sig, at indholdet ikke gøres tilgængeligt for udenforstående inden for en nærmere fastsat frist, som ikke bør overskride 50 år.

Til stk. 3.

Bestemmelsen er ny.

Formålet hermed er at sikre, at aflevering af værker, der udgives i databaser, kan ske derved, at pligtafleveringsbibliotekerne selv rekvirerer eller foranstalter den nødvendige eksemplarfremstilling.

Til stk. 4.

Bestemmelsen er videreført fra den gældende lov.

Ved løbende opdateringer bør der dog i bekendtgørelsen fastsættes særlige regler herfor med angivelse af rimelige frister om aflevering. Hvor intet andet er aftalt, bør det ske to gange årligt.

Til § 3

Bestemmelsen er ny.

Efter den gældende lov påhviler afleveringspligten bog- og kunstrykkere, dvs. de virksomheder, som står for den tekniske fremstilling af de afleveringspligtige værker. For tryksager fremstillet i udlandet påhviler pligten dog forlæggeren, som forstås som den, for hvis regning trykningen er sket.

I praksis sker der en frivillig aflevering af ekstra eksemplarer fra mange forlæggere, ikke mindst med henblik på en hurtig registrering i nationalbibliografien, ligesom der

er truffet aftale med statslige myndigheder om aflevering af materiale til registrering i fortegnelsen over officielle danske udgivelser (*Impressa*).

Til stk 1.

Bestemmelsen er ny, men viderefører og udvider principperne i den gældende lov.

Med indførelsen af et generelt udgivelseskriterium foreslår udvalget, at afleveringspligten som udgangspunkt påhviler den, der står for den tekniske fremstilling af eksemplarer, i analogi med den gældende regel om trykkeren som afleveringspligtig. Da der i mange tilfælde, ikke mindst ved de nye medier, som inddrages under ordningen efter lovforslaget, vil være tale om en teknisk fremstilling, som fordeles over flere, og da afleveringen efter lovforslagets § 2, stk. 1 kun skal omfatte udgivelsesklare eksemplarer, fastslås det, at afleveringspligten påhviler den, der fremstiller det færdige eksemplar. Dette kan eventuelt ske ved at enkeltdele, fremstillet af andre, samles til et hele.

Præciseringen af, at afleveringspligten påhviler den, som færdiggør eksemplarerne til udgivelse, medfører for tryksagernes vedkommende, at pligten i en række tilfælde flytter fra trykkerierne til bogbinderne. I andre tilfælde vil der opstå sammenfald mellem producent og udgiver i lovens forstand, nemlig når den tekniske færdiggørelse sker hos udgiveren.

Ved en bestillingsudgivelse på basis af en elektronisk master og ved distribution via en online-tilgængelig database vil den afleveringspligtige producent være den, der står for fremstilling og distribution af eksemplarer, i tilfældet med databasen således udbyderen af databasen.

Bestemmelsen indebærer, at producenten har krav på information fra udgiveren (den der bestiller produktionen) om, hvad materialet er beregnet til. Ligeledes bør det foreligge klart for producenten, om der er tale om en delproduktion eller om en endelig produktion.

Materiale, som ikke er fremstillet med henblik på udgivelse her i landet, er efter § 1 ikke afleveringspligtigt. Dette gælder også materiale, som er beregnet på udgivelse eller anden anvendelse i udlandet.

Til stk. 2.

Bestemmelsen er ny.

Udvalget foreslår, at afleveringspligten overgår til udgiveren, hvis den principalt afleveringspligtige, producenten, ikke kan identificeres, således at afleveringspligten ikke kan gøres gældende ved mangelfuld aflevering, eller hvis det ikke er muligt at afgøre, hvilken af flere kendte producenter der er afleveringspligtig.

Den gældende lov indeholder en bestemmelse i § 5, stk.1, andet punktum, om at afleveringspligten overgår til forlæggeren, hvis trykkeren har afleveret hele oplaget uden at tilbageholde de nødvendige eksemplarer til pligtafleveringen. Udvalget foreslår, at

denne bestemmelse ikke videreføres, da den indebærer, at producenten kan fraskrive sig sin afleveringspligt og dermed sit strafansvar ved at aflevere hele oplaget til udgiveren.

Til stk. 3.

Bestemmelsen er ny, men viderefører principperne i den tilsvarende bestemmelse i den gældende lov, dog udvidet med en afleveringspligt for importører, når både producent og udgiver befinder sig i udlandet.

Kun værker, der klart er beregnet for et dansk publikum, er afleveringspligtige, jf. bemærkningerne til § 1.

Til § 4.

Bestemmelsen er ny.

Den gældende lov indeholder bestemmelser i § 4, stk. 4 - 6, om navngivning af trykere, som er overført i 1991 fra den tidligere presselovs § 1. Dette skete i forbindelse med vedtagelsen af medieansvarsloven. Bestemmelsen har først og fremmest betydning for efterforskningen af sager, hvori der gøres ansvar gældende for indholdet i udgivne skrifter.

Udvalget finder ikke at en sådan bestemmelse hører hjemme i en lov om pligtaflevering, der skal sikre indsamling og bevaring af kulturarven.

Ved de udgivelser, der er omfattet af loven, må man regne med at udgiveren eller eventuelt importøren i alle tilfælde vil være kendt, fordi dette er en forudsætning for den nødvendige distribution af værkerne. Gennem udgiveren vil det være muligt at finde frem til den eller de danske producenter, og ellers vil udgiveren være afleveringspligtig. Der er således ikke behov for, at de involverede producenter skal navngives på alle eksemplarer af værket.

Når det drejer sig om udgivelser i bogform, er der en lang tradition for at de udgivne eksemplarer forsynes med oplysninger om forlag, udgivelsessted, udgivelsesår, forfattere og andre ophavsmænd. Området er også dækket af internationale og nationale standarder, selv om der kan være grund til gøre en ekstra indsats for at få dem anvendt i praksis. En sådan indsats er sket med udgivelsen af en vejledning fra Dansk Standard: *Den artige bog, retningslinjer for præsentation af bogdata*. Redigeret af Marit Albrecht. DS-Håndbog 102. Dansk Standard, Hellerup, 1994. Retningslinjerne er baseret på den internationale standard ISO 1086:1991 *Information and documentation – Title leaves of books*.

Udvalget finder, at behovet for korrekt registrering af de udgivne værker bedst imødekommes ved en øget indsats for standardisering af de informationer, der bør følge med enhver udgivelse, uanset det anvendte medium, og ved en indsats for at få standarderne anvendt i praksis.

Derimod kan der være behov for at kunne fremskaffe supplerende oplysninger om værket med henblik på f.eks. den korrekte tilskrivning af værket til bestemte ophavs-mænd. På grund af navnesammenfald og anvendelse af skiftende navneformer er det i mange tilfælde umuligt for den registrerende at identificere ophavsmanden eller -mændene korrekt på grundlag af værkets egne oplysninger, også selv om standar-dens forskrifter er overholdt. Disse oplysninger må så indhentes fra udgiveren. Ud-valget foreslår derfor, at loven giver hjemmel til at kræve sådanne oplysninger, når det er nødvendigt.

Det er ikke hensigten med bestemmelsen, at udgiveren skal være forpligtet til at op-give identiteten på ophavsmænd, som optræder anonymt eller under pseudonym, i de tilfælde hvor ophavsmanden udtrykkeligt har ønsket ikke at være kendt af offent-ligheden. Bestemmelsen skal alene bidrage til den entydige identifikation af de op-havsmænd, der ikke har stillet sådanne krav til udgiveren. Den entydige identifika-tion af alle ophavsmænd er kun nødvendig i det tilfælde, hvor disse ønsker at gøre krav på biblioteksafgift, og dette kan ske ved at ophavsmanden opgiver sin identitet til administrationen af biblioteksafgiften, som skal respektere kravet om fortrolighed i relation til offentligheden.

Til § 5.

Bestemmelsen er en videreførelse af den tilsvarende bestemmelse i gældende lov. Ændringerne er alene redaktionelt bestemt, idet den nærmere beskrivelse af, hvorle-des det økonomiske mellemværende mellem producenten og udgiveren gøres op, ef-ter udvalgets opfattelse ikke hører hjemme i lovteksten.

Udgifter til porto og fragt og lign. bør fortsat afholdes af modtageren, som fastlagt i bekendtgørelsen fra 1927.

Til § 6.

Denne bestemmelse er en videreførelse af den tilsvarende bestemmelse i den gæl-dende lov.

Til § 7.

Bestemmelsen er ny.

I den gældende lov nævnes de modtagende institutioner eksplicit i lovteksten. Udval-get finder det mere hensigtsmæssigt, at det alene fastslås, at de 2 pligtafleverede ek-semplarer skal opbevares på to forskellige lokaliteter af bevaringshensyn.

Det er bl.a. dette hensyn, der ligger bag den nuværende ordning, hvor eksemplarerne indgår i samlingerne i henholdsvis Det kongelige Bibliotek, København, og Statsbiblio-teket i Århus. Udvalget tilsigter ikke nogen ændring i dette forhold som hovedregel, men finder det hensigtsmæssigt, at Kulturministeren kan træffe nærmere beslutning

herom, og således vælge i nogle tilfælde at placere et eller begge eksemplarer ved andre institutioner. Dette kunne være hensigtsmæssigt, hvis materialet primært anvendes af en gruppe brugere, som i øvrigt betjenes af en særlig institution, som. f.eks. punktskriftudgaver til blinde og lydbøger, hvor det ene eksemplar kunne placeres ved Danmarks Blindbibliotek. Ligeledes hvis materialet stiller tekniske krav, der gør det naturligt at opbevare det sammen med andet materiale af samme type, f.eks. videogrammer i form af film eller videokassetter, som i forvejen opbevares af Det Danske Filmmuseum.

Det forudsættes, at materialerne indgår i de pågældende institutioners samlinger og gøres tilgængelige for brugerne. Dette kan ske på samme vilkår som de øvrige materialer i de pågældende samlinger, men der bør dog tages særlige hensyn til bevaringsforpligtelsen.

Det har hidtil været sådan, at det pligtaflæveringseksemplar, som opbevares af Det kongelige Bibliotek, indgår som musealt eksemplar i nationalbiblioteket, og normalt ikke må hjemlånes. Disse eksemplarer kan kun bruges på stedet eller på andre bibliotekers og statsinstitutioners læsesale.

Eksemplaret på Statsbiblioteket i Århus indgår i funktionen som overcentral for folkebibliotekerne (jfr. Bibliotekslovens § 13, stk. 1) og i fjernlånet til de øvrige forskningsbiblioteker. For så vidt angår materialerne i Mediesamlingen har Statsbiblioteket dog samme museale forpligtelser som Det kongelige Bibliotek.

Udvalget tilsigter ikke nogen ændringer i disse ordninger. Der vil dog ikke i kraft af denne lov blive tillagt bibliotekerne f.eks. udlånsrettigheder, ud over hvad der følger af Lov om ophavsret eller af eventuelle aftaler med rettighedshaverne.

Til § 8.

Bestemmelsen er ny.

Udvalget finder, at en række forhold, som hidtil har været behandlet i selve loven, mere hensigtsmæssigt kan henlægges til en ministeriel bekendtgørelse.

Til stk 1

Bestemmelsen er ny, men viderefører princippet i gældende lovs § 6, stk. 1, litra b.

Kulturministeren bemyndiges til at træffe bestemmelse om afleveringens form, herunder hvilke oplysninger der skal ledsage det afleverede, terminer for afleveringen og på hvilket sted afleveringen finder sted.

Den teknologiske eller øvrige samfundsmæssige udvikling kan medføre, at administrationen af loven bør undergå forandring. Det er derfor mest hensigtsmæssigt, at disse forhold fastlægges i en ministeriel bekendtgørelse fremfor i selve loven.

For at modtageren af de afleverede værker skal kunne identificere dem og sikre den fornødne kontrol, bør de ledsages af fortegnelser over, hvad der afleveres, hvem der afleverer og, for værker på apparaturafhængige medier, den fornødne tekniske dokumentation, (jf. § 2 stk. 2).

Afleveringstiden bør fortsat være 2 gange om året.

De afleveringspligtige bør kunne nøjes med at aflevere ét sted. Til grund for dette synspunkt ligger ikke rationaliseringsovervejelser, men alene det hensyn, at den afleveringspligtige bør belastes mindst muligt. Fordelingen af de afleverede værker til registrering og til endelig opbevaring ved f.eks. Det kongelige Bibliotek og Statsbiblioteket i Århus bør være den afleveringspligtige uvedkommende.

Til stk 2

Bestemmelsen er ny.

Til stk. 3

Bestemmelsen er ny, men viderefører princippet i gældende lovs § 6, stk. 1, litra c.

I den nugældende bekendtgørelse er følgende undtaget fra afleveringspligten:

1. Nye, uforandrede optryk efter stående sats
2. Lokale eller andre særudgaver af tidsskrifter eller blade, som helt eller delvist har stof fælles med et hovedblad
3. Særtryk (dog afleveres særtryk af afhandlinger i dagblade)
4. Skematiske og andre tryksager bestemte til udfyldning
5. Køre- og fartplaner
6. Sange ved familiebegivenheder (konfirmation, bryllup etc.)
7. Begravelsessange, der er optryk efter salmebogen
8. Kalendere af enhver art uden tekst

Reklametryk og emballager er ligeledes undtaget.

Ved overgang til et udgivelseskriterium skal Bekendtgørelsen revideres, jfr. forslaget nedenfor, og der kan også være andre grunde til at ændre bestemmelserne. Der ses f.eks. ingen særlig begrundelse for at kræve »særtryk af afhandlinger i dagblade« afleveret, når særtryk i almindelighed skal undtages.

Derimod har såvel reklametryk som køre- og fartplaner vist sig at være værdifulde kilder for forskningen, hvorfor materiale af denne type, som er beregnet på udgivelse, f.eks. husstandsomdelte reklamer, bør afleveres. Til gengæld bør bibliotekerne kunne kassere dele af dette materiale, så det kun bevares som stikprøver, jfr. nedenfor.

I en række tilfælde kan der være grund til at give afkald på pligtaflevering, når det samlede antal eksemplarer ikke overskrider en vis minimumsgrænse. I forbindelse med bemærkningerne til § 1 er sådanne overvejelser nævnt i forbindelse med kunst-

tryk og fotografier. Udvalget vil ikke foreslå, at der fastlægges en generel minimumsgrænse, men alene at der fastlægges sådanne grænser for nærmere afgrænsede kategorier og værker.

Hvis det pligtafleverede værk repræsenterer en uforholdsmæssig stor udgift for den afleveringspligtige, f.eks. hvor fremstillingen af det enkelte eksemplar er særligt krævende og hvor oplaget er meget lille, kan den modtagende institution efter ansøgning give hel eller delvis godtgørelse for produktionsomkostningerne.

Som noget nyt foreslås det, at Kulturministeren kan fastsætte nærmere regler for kassation af afleveret materiale, som ikke skønnes egnet til bevaring. Hermed tænkes især på to forhold: For det første materiale, som ikke skønnes bevaringsværdigt, hverken af kulturelle eller forskningsmæssige grunde. Det kan f.eks. skyldes, at der er tale om dubletter. For det andet materiale, som nok skønnes bevaringsværdigt, men som bibliotekerne, f.eks. af tekniske grunde, ikke kan sikre er tilgængeligt for de fremtidige generationer. Der må dog advares imod, at man af sådanne tekniske grunde forlods vælger at kassere materialer, som det meget vel om få år kan vise sig at være uproblematisk at bevare.

Indholdet af elektroniske publikationer kan ikke som indholdet af bøger bevares ved, at man blot gemmer eksemplarer af dem. Bevaring af elektroniske publikationers indhold kræver efter alt at dømme en helt anden strategi: nemlig at man opgiver at bevare de originale eksemplarer af publikationerne og i stedet for koncentrerer sig om at bevare den information, de indeholder. Dette kan eksempelvis ske ved, at man systematisk overfører information fra originalen til stabile og understøttede medier, formater og omgivelser, der tillader bevaring og udnyttelse på eksisterende udstyr – og at man gentager denne procedure, når det aktuelle standardmedium får en afløser.

Værker i elektronisk form kan formentlig bevares på en teknisk og økonomisk fornuftig måde ved, at de ved modtagelsen overføres til et standardmedium med ledsagende beskrivelser af originalens udformning, idet man herefter kan tage vare på deres opbevaring og videre migration på en rationel måde. Det må dog understreges, at teknikken hertil først er i sin vorden og at de relevante procedurer endnu ikke er udviklet. Der er derfor behov for forskning og udvikling. Det kongelige Bibliotek og Statsbiblioteket deltager i dette forsknings- og udviklingsarbejde såvel i nordisk sammenhæng som i EU. Der vil imidlertid være behov for at styrke indsatsen i de kommende år. Sideløbende hermed bør der udarbejdes en samlet bevarings- og kassationspolitik. Vedrørende omkostningerne henvises til bemærkningerne nedenfor.

Til § 9

Bestemmelsen viderefører den tilsvarende bestemmelse i gældende lov. Ændringerne er bestemt af ændringer i den lovtekniske praksis.

Forslag til bekendtgørelse

I medfør af § 8 i Lov nr. ...om pligtaflevering af udgivne værker til offentlige biblioteker fastsættes følgende:

Hvad skal afleveres

§ 1. Af værker, der udgives her i landet, skal der afleveres to eksemplarer. Et værk anses for udgivet, når eksemplarer af værket med ophavsmandens samtykke er bragt i handelen eller på anden måde spredt blandt almenheden.

Stk. 2. Afleveringspligtige værker er

a) Trykte udgivelser

Omfattet er eksempelvis udgivelser i form af bøger, seriepublikationer, herunder aviser, blade, tidsskrifter, årbøger, beretninger, regnskaber m.v., prislister, kataloger, pjecer, teaterprogrammer og lign., foldere og flyveblade, noder, kort og billeder, inkl. plakater, samt køre- og fartplaner.

Undtaget fra afleveringspligten er dog:

1. Nye, uforandrede optryk
2. Pengerepræsentativer og værdipapirer
3. Lokale eller andre særudgaver af tidsskrifter eller blade, som udelukkende har stof til fælles med et hovedblad
4. Særtryk
5. Skemaer, formularer bestemt til udfyldning
6. Spillekort
7. Emballager, brevpapir, visitkort, kuverter
8. Kalendere uden redaktionel bearbejdning
8. Litografier og andre kunsttryk, såfremt eksemplartallet ikke overstiger 50.

b) Udgivelser i mikroform

Omfattet er eksempelvis udgivelser på mikrofiche eller mikrofilm.

Undtaget er mikroformer, der fremstilles af en af statens bevaringsinstitutioner for at sikre originaldokumenter i egne samlinger, uanset om de fremstilles og spredes i et mindre oplag til brug for andre tilsvarende institutioner.

c) Fotografiske udgivelser

Omfattet er fotografier, eksempelvis udgivet som dias eller papirbilleder, såfremt det samlede antal overstiger 100.

d) Udgaver i punktskrift

Omfattet er værker, der er særligt bearbejdet med henblik på udgivelse i punktskrift. Værkerne skal ledsages af de nødvendige oplysninger til identifikation og registrering i almindelig skrift.

e) Udgivelser af fonogrammer

Omfattet er lydoptagelser, herunder optagelser af musik og tale, uanset hvilket medium der er anvendt ved eksemplar fremstillingen, f.eks.: grammofonplader, lydkassetter eller cd'ere (Compact Disc). Fonogrammer i form af lydbøger, d.v.s. tekster indtalt på lydbånd el. lign., er ligeledes afleveringspligtige.

f) Udgivelser af videogrammer

Omfattet er optagelser af levende billeder, med og uden lyd, uanset om videogrammerne udgives i form af spolefilm, filmkassetter, videokassetter eller videodiske. Afleveringspligten omfatter også videogramudgivelser af udenlandske film, som er forsynet med dansk tale eller danske undertekster.

Undtaget er videogrammer, der alene distribueres med henblik på offentlig fremførelse, som f.eks. biograffilm og kortfilm, kunstneriske eksperimentalfilm, undervisning- og salgsmateriale og lign., som produceres i ét eller nogle få eksemplarer på videokassette eller videodisk med henblik på offentlig fremførelse på udstillinger, konferencer m.v.

g) Kombinerede udgivelser

Omfattet er udgivelser, der er kombinationer af forskellige fysiske medier, som f.eks. trykt materiale, diabilleder, film, videokassetter, lydkassetter og 3-dimensionale genstande. Eksempelvis udgivelser af trykte publikationer med bilag i form af videokassetter, lydkassetter, dias, datadisketter eller cd-rom. Ligeledes billedværker i form af diasserier med ledsagende lyd.

Undtaget er kombineret materiale, hvor produktion og distribution alene sker til brug for fremførelser i forbindelse med undervisning, ved udstillinger eller konferencer og lign.

h) Udgivelser i elektronisk (digital) form

Omfattet er værker, herunder databaser, der udgives på diskette eller cd-rom og lign.

Stk. 3. Værker, der fremstilles på bestilling, er afleveringspligtige, når rekvisitionsadressen er offentliggjort. Distribueres værket via en online-tilgængelig database, er det afleveringspligtigt, både hvis eksemplar fremstillingen foranstaltet af udgiveren, og hvis eksemplar fremstillingen foretages af brugeren ud fra en hjemtagen digital kopi, jfr. § 2 stk. 3.

Stk. 4. Værker, der er fremstillet i udlandet, men som efter deres form eller indhold klart er beregnet på spredning her i landet, skal afleveres. Omfattet er eksempelvis

værker på dansk eller oversat til dansk samt værker forsynet med dansk tale eller danske tekster.

Værker, der er produceret for et internationalt publikum eller for publikum i et andet land, er ikke afleveringspligtige, selv om de bliver importeret til Danmark.

§ 2. Værkerne skal afleveres i den form og stand, hvori de udgives, og sammen med det materiale, som er fremstillet med henblik på at ledsage værket ved salget eller overdragelsen, f.eks. omslag, kassetter, teksthæfter, brugsanvisninger, vejledninger, bilag i andre medier og lign.

Stk. 2. Kan et værk kun gøres tilgængeligt ved brug af teknisk udstyr, skal den nødvendige vejledning hertil ledsage de afleverede eksemplarer. Ved udgivelser i digital form og ved udgivelser, der anvender udstyr, som ikke følger normale standarder, skal den afleveringspligtige efter påkrav aflevere den tekniske dokumentation, som er nødvendig, for at værket kan gøres tilgængeligt, når det anvendte tekniske udstyr ikke længere er i almindelig handel. Den afleveringspligtige kan kræve, at den tekniske dokumentation ikke gøres tilgængelig for udenforstående i en periode på højst 50 år.

Stk. 3. Ud gives værker i databaser skal den afleveringspligtige meddele dette til pligtafleveringsbibliotekerne og samtidig hermed medsende de adgangskoder og andre oplysninger, der måtte være nødvendige, for at pligtafleveringsbibliotekerne kan få adgang til værkerne. Afleveringspligten opfyldes derved, at pligtafleveringsbibliotekerne har adgang til at rekvirere eller fremstille eksemplarer af værkerne. Såfremt der sker en løbende opdatering af sådanne databaser med nye værker, skal indberetning til pligtafleveringsbibliotekerne følge de almindelige afleveringsterminer, jfr. § 5 stk. 4.

§ 3. Ud giveren er forpligtet til efter påkrav at give sådanne oplysninger, som er nødvendige for den korrekte registrering af værket i nationalbibliografien, f.eks. ophavsmandens fulde navn, fødselsdag og -år.

Stk. 2. Ud giveren er dog ikke forpligtet til at opgive identiteten på ophavsmænd, som optræder anonymt eller under pseudonym, i de tilfælde hvor ophavsmanden udtrykkeligt har ønsket ikke at være kendt af offentligheden. I så fald skal ud giveren meddele dette.

Hvem skal aflevere

§ 4. Afleveringspligtig er den, der foretager færdiggørelsen, herunder samlingen af værket og det eventuelt ledsagende materiale, med henblik på udgivelsen.

Stk. 2. Når eksemplarer af værket fremstilles på bestilling, er den afleveringspligtige den, der står for fremstillingen af eksemplarerne.

Stk. 3. Såfremt den, der efter stk. 1 er afleveringspligtig, ikke kan identificeres, eller hvis det ikke er muligt at fastslå hvilken af flere fremstillere, der er den afleveringspligtige, er udgiveren afleveringspligtig.

Stk. 4. Såfremt eksemplarerne er fremstillet i udlandet, påhviler afleveringspligten udgiveren, hvis denne er bosiddende her i landet, eller den importør, som repræsenterer udgiveren her i landet.

Stk. 5. Udgiveren skal, samtidig med bestillingen, underrette den, der fremstiller et værk med henblik på udgivelse, om der er tale om en delproduktion eller om en endelig færdiggørelse af værket, der medfører afleveringspligt.

Stk. 6. Udgiveren skal ligeledes give fremstilleren af et værk meddelelse herom, såfremt værket ikke skal udgives her i landet og derfor ikke vil være afleveringspligtig.

Stk. 7. Udgifterne til fremstilling af de pligtafleverede eksemplarer afholdes af udgiveren. Ved eksemplarer fremstillet og udgivet i udlandet afholdes de tilsvarende udgifter af importøren.

Stk. 8. Den, der tidligere har fremstillet afleveringspligtige værker, men som ikke i afleveringsperioden har fremstillet noget afleveringspligtigt, eller som helt ophører med sådan fremstillingsvirksomhed, skal meddele dette til biblioteket.

Stk. 9. Afgår den afleveringspligtige ved døden eller kommer han under konkurs, påhviler afleveringspligten boet.

Til hvem skal der afleveres

§ 5. Trykte værker, værker i mikroform, fotografier, værker i punktskrift, kombinerede værker og værker, der udgives i elektronisk (digital) form, jfr. § 1, stk. 2, litra a, b, c, d, g, og h, afleveres til Det kongelige Bibliotek. Dog afleveres aviser til Statsbiblioteket i Århus. Værker, der udgives på andre medier, fonogrammer, videogrammer, jfr. § 1, stk. 2, litra e og f, afleveres til Statsbiblioteket i Århus. Kulturministeren fastsætter nærmere retningslinjer for modtagelsen og fordelingen af materialet ved de to modtagelsessteder.

Stk. 2. Det påhviler de modtagende institutioner at reklamere over eventuelle mangler ved det afleverede og at videresende værkerne til den anden bevaringsinstitution, jfr. § 6.

Stk. 3. Afleveringen kan ske samtidig med udgivelsen eller i begyndelsen af januar og juli for det forløbne halvårs vedkommende. Afvigelse herfra kan dog ske efter særlig aftale med den modtagende institution. Såfremt den afleveringspligtige ophører med sin virksomhed, skal det afleveringspligtige straks afleveres.

Stk. 4. Ved hver aflevering skal medfølge to enslydende fortegnelser med en nøjagtig specifikation over det, der afleveres. I forbindelse med småtryk, f.eks. pjecer, foldere flyveblade og lign., er det dog kun nødvendigt at opgive antallet. Fortegnelsen skal desuden indeholde en erklæring om, at der ved afleveringen er medtaget alt, hvad der efter loven og denne bekendtgørelse skal afleveres, underskrevet af den afleveringspligtige eller dennes stedfortræder.

Stk. 5. Den ene af de medsendte fortegnelser skal af den modtagende institution returneres i kvitteret stand.

Stk. 6. De modtagende institutioner afholder eller refunderer udgifterne til porto eller fragt. Hvis det pligtafleverede værk repræsenterer en uforholdsmæssig stor udgift for den afleveringspligtige, kan den modtagende institution efter ansøgning give hel eller delvis godtgørelse for produktionsomkostningerne.

Hvem opbevarer det afleverede

§ 6. De afleverede eksemplarer opbevares på Det kongelige Bibliotek og på Statsbiblioteket i Århus, dog således at

- a) værker i punktskrift opbevares på Danmarks Blindebibliotek og Det kongelige Bibliotek, og
- b) lydbøger opbevares på Danmarks Blindebibliotek og i Mediesamlingen ved Statsbiblioteket i Århus.

Stk. 2. Værkerne indgår i institutionernes samlinger og gøres tilgængelige for brugerne på samme vilkår som de øvrige materialer, idet der dog tages særlige hensyn til bevaringsforpligtelsen.

Stk. 3. Det pligtafleveringseksempplar, som opbevares af Det kongelige Bibliotek, indgår som musealt eksempplar i nationalbiblioteket, og kan normalt ikke hjemlånes.

Stk. 4. For så vidt angår de pligtafleverede eksemplarer, der indgår i Mediesamlingen og i Statens Avissamling, har Statsbiblioteket de museale forpligtelser. Disse eksemplarer kan ikke hjemlånes. De øvrige pligtafleverede eksemplarer på Statsbiblioteket i Århus indgår i funktionen som overcentral for folkebibliotekerne (jfr. Lov om folkebibliotekerne § 13 stk. 1) og i fjernlånet til de øvrige forskningsbiblioteker. De kan stilles til rådighed for lånerne gennem disse biblioteker i overensstemmelse med de derom gældende regler.

Omkostninger ved gennemførelse af forslaget

Dette kapitel er delt op i 3 afsnit:

1. Omkostninger ved den gældende lov
2. Forventede umiddelbare merudgifter som følge af lovforslaget
3. Modelberegning for omkostninger forbundet med bevaring af værker i elektronisk form

Omkostninger ved den gældende lov

Modtagelse af materiale

Det kongelige Bibliotek og Statsbibliotekets omkostninger til administration af den gældende lov er beregnet til at være følgende:

Det kongelige Bibliotek 20,22 ÅV à 300.000 =	6.066.000
Statsbiblioteket 18,30 ÅV à 300.000 =	5.490.000
Portorefusion (begge biblioteker)	120.000
Indbinding (begge biblioteker)	2.500.000
I alt	14.176.000

Nationalbibliografien

Den nationalbibliografiske aftale med Dansk BiblioteksCenter (DBC) omfatter værktøjer, som ikke alle er omfattet af den nuværende pligtafleveringslov.

Opregnet til 96 niveau er udgiften (excl. moms):

Pligtaflevering:

Dansk bogfortegnelse	5.554.900
Dansk artikelindeks	5.444.563
Dansk anmeldelsesindeks	898.804

Udenfor den nuværende pligtaflevering, men omfattet af lovforslaget:

Dansk billedfortegnelse	57.591
Dansk lydfortegnelse	476.158
Danske musikoptagelser	75.047
I alt omfattet af aftalen:	13.507.363

Det kongelige Biblioteks nationalbibliografiske opgaver.
Omkostninger i 1995:

Dansk Bogfortegnelse (periodicadelen)	231.772
Dansk Periodicafortegnelse	153.452
ISSN	319.781
Impressa Publica Regni Danici	399.959
Index Translationum	5.177
Dansk Kortfortegnelse	191.152
Dansk Musikfortegnelse	99.824
Ialt i 1995	1.401.117

Hertil kommer Dania Polyglotta, som registrerer værker, der udgives i udlandet	163.806

Nationalbibliografiske omkostninger efter gældende lov og aftaler, i alt	15.072.286

Omkostninger til magasinering er ikke beregnet.

De samlede omkostninger til modtagelse, registrering og klargøring af de værker, der er omfattet af den gældende lov, beløber sig altså til ca. 29 mio. kr.

Forventede merudgifter som følge af lovforslaget

Beregningerne af de forventede merudgifter bygger, hvor intet andet er anført, på bibliotekernes og Dansk BiblioteksCenters oplysninger og vurderinger.

Rekvisitionsrettens bortfald

Ved gennemførelse af lovforslaget vil rekvisitionsretten for Det kongelige Biblioteks Universitetsbiblioteksafdeling og Danmarks Natur og Lægevidenskabelige Bibliotek bortfalde. Den nødvendige årlige compensation herfor til indkøb af fagligt relevant dansk litteratur i form af bøger og tidsskrifter er af bibliotekerne beregnet til følgende

Det kongelige Bibliotek	875.000
Danmarks Natur og Lægevidenskabelige Bibliotek	600.000

Nationalbibliografien

Dansk billedfortegnelse	400.000
Danske musikoptagelser	35.000
Elektroniske publikationer	165.000
Merudgift til nationalbibliografien i alt	600.000

Procesomkostninger

Statsbiblioteket

Modtagelse:

Omkostningerne ved modtagelsen af musik-, lyd- og videooptagelser modsvares delvis af at biblioteket ikke mere skal betale for musikoptagelser, 1/2 ÅV =	150.000
Håndtering af elektroniske dokumenter, 1 ÅV =	300.000
Forsendelse af aviser til Det kongelige Bibliotek	25.000
i alt	475.000
Besparelse af portorefusion til leverandører	-60.000
Meromkostninger for modtagelse i alt	415.000

Tilgængeliggørelse:

Apparatur: Videoafspillere og Pc'ere med storskærm og multimedie software	100.000
Vedligehold apparatur 15% årligt	15.000

Sum:

Rammeudvidelse (løn og drift)	430.000
Engangsudgift	100.000

Statsbiblioteket har gjort den forudsætning, at der ikke sker væsentlige ændringer i mængden af trykt materiale.

Det kongelige Bibliotek

Ekstra portoudgift (refusion til leverandører) i forbindelse med udvidet afleveringspligt og central aflevering,	60.000

Portoudgift i forbindelse med videresendelse til andet pligtafleveringsbibliotek,	50.000

Ekstra portoudgift i forbindelse med udvidelse af antal afleveringspligtige,	35.000

Apparatur til videogrammer, fonogrammer m.v. engangsudgift	100.000
15% til vedligehold, pr år	15.000

Ekstra årsværksbehov $8,32 \times 300.000$ kr =	2.496.000

Fordelt således:

- Central modtagelse 3,39 ÅV
- Øget antal afleveringspligtige 1,30 ÅV
- Plakater og mere småtryk 0,50 ÅV
- Digitale værker og værker i punktskrift 1,1 ÅV
- Digitale værker i dynamisk form 1 ÅV
- Fonogrammer, videogrammer 1,03 ÅV

Sum:	
Rammeudvidelse (løn og drift)	2.656.000
Engangsudgift	100.000

Bevaring

Der bør afsættes midler til forskning og udvikling i forbindelse med bevaring af værker på elektroniske medier (se nedenfor):

Personale 2 ÅV	600.000
Apparatur	400.000
15% til vedligehold pr. år	60.000

Informationskampagne

Som følge af lovforslaget vil der være mange nye afleveringspligtige. Det vil være nødvendigt med en informationskampagne overfor disse nye grupper for at sikre afleveringen.

Statens Information har vurderet at en sådan vil kunne gennemføres for	450.000

Sammenfatning

Rammeudvidelser:

Rekvisitionsrettens bortfald:

Det kongelige Bibliotek	875.000
Danmarks Natur og Lægevidenskabelige Bibliotek	600.000

Meroptag til Nationalbibliografien	600.000

Procesomkostninger:

Statsbiblioteket	430.000
Det kongelige Bibliotek	2.656.000

Bevaring:

Det kongelige Bibliotek 1 ÅV	300.000
Statsbiblioteket 1 ÅV	300.000
Vedligehold af apparatur	60.000

Sammenlagt giver dette en årlig merudgift på	5.821.000

Engangsudgifter

Apparatur	600.000
Informationskampagne	450.000

I alt	1.050.000

Til opgørelsen over de forventede meromkostninger skal udvalget bemærke, at Det kongelige Biblioteks skøn ikke har kunnet undgå at vække undren. Udvalget ønsker imidlertid ikke at gå ind i en nærmere vurdering af de bibliotekstekniske forhold, der evt. måtte ligge til grund herfor.

Den forøgelse af antallet af værker, der vil være afleveringspligtige, såfremt lovfor-slaget vedtages, nemlig ca. 6.000 enheder om året i de første år, er en så beskeden mængde, sammenlignet med de mængder, pligtafleveringsbibliotekerne i øvrigt årligt indlemmer, at de er af ganske marginal betydning for så vidt angår den fysiske opbe-varing.

Pligtafleveringsbibliotekerne vil derfor næppe have nævneværdige meromkostninger for så vidt angår bevaringen af disse værker i de første 5 til (max.) 10 år efter lovens vedtagelse. Derefter må der imidlertid gennemføres særlige bevaringstiltag, som er omkostningskrævende. Da metoderne hertil til stadighed udvikles i takt med den tek-nologiske udvikling, kan der ikke siges noget præcist, om hvilken størrelse disse om-kostninger vil have i år 2007.

Derimod er det muligt, på grundlag af den idag kendte teknologi, at foretage model-beregninger, der kan belyse den mulige omkostningsudvikling.

Modelberegning for omkostninger forbundet med bevaring af værker i elektronisk form

Bibliotekernes problemer med hensyn til bevaring af elektroniske publikationer er i det store og hele de samme som arkivvæsnets problemer med at bevare elektroniske arkivalier, dog med den forskel, at arkiverne får den største del af arkivalierne i kendte, på forhånd definerede formater, hvorimod bibliotekerne får dem i de forma-ter og på de medier, som den enkelte udgiver har valgt til udgivelse af værkerne.

Dette forhold tilsiger, at pligtafleveringsbibliotekerne ved modtagelsen lader frem-stille en kopi af værket i et standardiseret bevaringsformat på et standardiseret beva-ringsmedium, pt. formentlig en cd-rom.

Originalen vil blive brugt i biblioteket, så længe som formatet er foreneligt med det apparatur, der haves. På et eller andet tidspunkt, formentlig indenfor en 5 til 10 år, vil apparaturet være forældet og vil blive udrangeret. Værket vil herefter kun kunne tilgængeliggøres via det eksemplar, der er reformateret til standardformatet for den pågældende værkttype.

Bevaringen vedrører altså to aspekter: Bevaring af data og bevaringen af dem i en sådan form, at de kan tilgængeliggøres med det til enhver tid eksisterende apparatur.

Kommercielle cd-rom'er har en forventet levetid på 20 til 25 år. Det vil sige at data indenfor denne periode skal overføres til en nyt medium. For at forlænge denne peri-ode har man på Nationalbiblioteket i Norge besluttet at bruge guldbelagte cd-rom'er som lagermedium. Disse formodes at kunne holde i 100 år. Imidlertid vil det appa-

ratur, som skal benyttes til at læse disse cd-rom'er hverken kunne holde i 100 eller i 25 år. Man må faktisk regne med, at apparaturets og formaternes »levetid« er mellem 5 og 10 år. Det vil sige, at det indenfor en 10 års periode vil være nødvendigt at overføre værkerne til et nyt standardformat på nye medier, for at det skal være muligt fortsat at gøre dem tilgængelige.

Den model for omkostningsberegning ved bevaring, der tegner sig, er altså følgende:

1. Modtagelse og konvertering til bevaringsformat
2. Konvertering fra ét bevaringsformat til det efterfølgende format hvert 5. til 10. år.

ad. 1. Modtagelse og konvertering til bevaringsformat

Der er endnu ikke udviklet standarder herfor. Der pågår i udlandet udviklingsarbejde, men ikke i nævneværdig grad i Danmark. I det store og hele må vi siges at se til fra sidelinjen. Pligtafliveringsbibliotekernes IT afdelinger er ikke normeret til at tage sig af bevaringsopgaver. Det bør opprioriteres og der bør afsættes midler svarende til mindst 2 ÅV pr. år til formålet. Når standarder er fastlagt, formentlig om 2 til 3 år, er det med den endnu forholdsvis beskedne produktion af elektroniske publikationer på ca. 500 værker om året en enkel sag at konvertere disse til bevaringsformatet. Årsværksbevillingen bør være vedvarende, da der stadig vil være behov for at tilpasse sig udviklingen i formaterne. Der bør ligeledes afsættes midler til konverteringsudstyr. I en nedenfor omtalt rapport fra Statens Arkiver vurderes de initiale udgifter til 400.000 kr.

Der bør beregnes et årsværk til hvert af pligtafliveringsbibliotekerne. De har begge store bevaringsopgaver indenfor det elektroniske område, og for Statsbiblioteket gælder at hele radio/TV samlingen skal overføres til digitalt format inden de gamle magnetbånd går til.

ad. 2. Konvertering af bevaringsformat

Hvad denne del af bevaringsprocessen angår, bør man kunne lægge de samme beregninger til grund som arkivvæsnet. I et notat fra Statens Arkiver af 27. marts 1996 med titlen »Hovedrapport for projekt 314-3: Prognoser for IT-arkivalier« bilag 4.3.i, er omkostningen for bevaring i 30 år af 10.000 cd-rom med tilsvarende antal sikkerhedskopier opgjort til 3,73 mio. kr. ved konvertering hvert 5. år og 2,08 mio. kr. ved konvertering hvert 10. år. (Det oplyses, til sammenligning, at arkivering af en tilsvarende mængde papirarkivalier koster 10,8 mio. kr.) Det forudsættes at der sker en løbende teknologisk udvikling, således at omkostningerne i gennemsnit falder med ca. 30% for hver konvertering.

Hvis man lægger den dyreste løsning til grund og antager, at der til hvert værk svarer 1 cd-rom, vil det sige, at der efter 5 år skal konverteres 2.500 enheder. Såfremt konverteringen sker på det ene af pligtafliveringsbibliotekerne, idet der fremstilles kopi

til det andet, vil omkostningen – ud fra de samme forudsætninger og i 1996 priser – være i alt ca. 930.000 kr eller ca. 12 kr pr. enhed pr. år.

Hvis man regner med en stabil tilvækst på 500 titler om året til 12 kr pr. enhed om året, vil antallet af enheder i løbet af 30 år være vokset til 15.000 og omkostningen tilsvarende være vokset til 2,8 mio kr (stadig i 96 priser), og hvis vi regner med en 10% forøgelse af titelmængden pr. år, vil antallet af enheder i løbet af 30 år være vokset til ca. 82.000, og omkostningen vil, ud fra de samme forudsætninger, være ca. 9 mio kr.

Der er god grund til at antage, at det ikke vil gå således, idet forudsætningerne formentlig ændres indtil flere gange i løbet af de næste 30 år. Men det er altså resultater af denne størrelsesorden, man kommer til, når man tager udgangspunkt i kendt teknologi.

Denne modelberegning indeholder intet om eventuelle omkostninger ved tilgængeliggørelsen af de arkiverede elektroniske værker. Hvad de vil være, afhænger dels af de teknologiske muligheder, dels af ambitionsniveauet til den tid.

I Statens Arkivers modelberegning behandles de bevarede elektroniske dokumenter i henseende til tilgængeliggørelse principielt som papirdokumenter. De lægges i papkasser i magasinerne og ekspederes på sædvanlig vis. Omkostningerne hertil vil så være sammenlignelige med dem, der gælder traditionelle magasinekspeditioner.

En mere fremtidsorienteret form for tilgængeliggørelse forudsætter, at de pligtaflævede værker er installeret på bibliotekets servere, som bibliotekets informationssystem formidler adgang til. Omkostningerne hertil adskiller sig ikke fra de omkostninger, som er forbundet med tilgængeliggørelsen af andre digitale værker, som biblioteket måtte have. Da sådanne systemer først er under etablering, er det for tidligt at sige noget om prisen.

En særlig type problemer kan være forbundet med komplekse interaktive værker, der udnytter mange forskellige dele af en datamaskines periferiudstyr til fremførelse af værket og til samspillet med brugeren. Skal disse værker genskabes i den oprindelige form, kan det være nødvendigt at skrive nye programmer, der »emulerer« det tekniske udstyr, værket er produceret til. Hvorvidt man til den tid vil sætte et ambitionsniveau, der gør dette muligt, kan man ikke vide noget om. Formentlig vil det kun lade sig gøre, såfremt disse teknikker udvikles på kommerciel basis og til kommercielle formål. Det er ikke realistisk, at bevaringsinstitutionerne skal udvikle særlige systemer til genskabelse af fortidens elektroniske værker. Det normale vil være at man benytter sig af de kommercielle systemer og standarder, som bliver udviklet.

Målet for den foreliggende bevaringsopgave er således:

- at bevare værkerne i en form, der gør det muligt i fremtiden at gøre sig bekendt med dem, og

- at gøre det på en måde, der gør det muligt i fremtiden at genskabe dem i deres oprindelige skikkelse og med den oprindelige funktionalitet, såfremt man til den tid måtte ønske det.

Adgangen til det pligtafleverede materiale er en fundamental del af formålet med pligtaflæveringen. Driften af tidssvarende systemer for tilgængeliggørelse af de digitale værker er et afgørende led heri.

Ovenstående betragtninger vedrørende bevaring af elektroniske dokumenter har været drøftet med og er tiltrådt af Det kongelige Bibliotek og Statsbiblioteket.

